شىنجاڭ

تارىخ ماتېرىياللىرى

4

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ

تارىخ ماتېرىياللىرى

جۇڭگو خەلق سىياسى مەسلىھەت كېڭىشى
ش ئۇ ئا ر كومىتېتى تارىخ
ماتېرىياللار تەتقىقات ھەيئىتى

4

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

• شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(4)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقاتتىدۇ
شىنجاڭ 7220 - باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى
1981 - يىل 8 - ئاي 1 - نەشرى
1981 - يىل 8 - ئاي 1 - بېسىلىشى
كىتاب نومۇرى: M11098·85
باھاسى: 0·59 يۈەن
(ئىچكى چەھەتتە تارقىتىلىدۇ)

مۇندەرىجە

شىنجاڭنىڭ 25 - سېنتەبىر تېچ ھەقىقە تكەئۇتۇش جەريانى

چىن فاڭبو، يەيۇيېشۇ، ليۇيۇكشياڭ ..... (1)

(ئابلىمىت تەرجىمىسى)

جۇچۇەنلىڭ ھەقىقەتكە ئۇتۇش جەريانى

پىلىك مىڭدىلىك ..... (44)

(ئابلىمىت تەرجىمىسى)

شىنجاڭنىڭ تېچ پول بىلەن ھەقىقەتكە ئۇتۇش

خاتىرلىرى ..... لى تاڭمىڭ (63)

(ئابلىمىت تەرجىمىسى)

قەشقەر رايونىنىڭ تېچ ئازات بولۇشىغا دائىر بەزەن

ئەسلەنمىلەر ..... ماپىڭلىڭ (83)

(ئابلىمىت تەرجىمىسى)

شىنجاڭ تېچ ھەقىقەتكە ئۇتۇشنىڭ ئالدى كەينىدە

كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم ..... دۇشۇيزىڭ (98)

(ئابلىمىت تەرجىمىسى)

شىنجاڭنىڭ ھەقىقەتكە ئۇتۇش ۋاقتىدىكى بىرنەچچە

ۋەقەلەر ..... چېن شىمىڭ (118)

(ئابلىمىت تەرجىمىسى)

خېشىنىڭ تېچ ئازات بولۇشى ۋە يۇيمىن نېفىت كانىنى
ساقلاپ قېلىشقا دائىر ئەسلىمىلەر
..... تاكۇزۇتەن (134)
(ئابلىمىت تەرجىمىسى)

تېچ ئازات بولۇشنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئۇرۇمچى
..... زەن يۇيلىن (146)
(ئابلىمىت تەرجىمىسى)

جۇبيەن بانكىسىنىڭ شىنجاڭ شۇبەسى قۇرۇلۇشىدىن
ئىلگىرى ۋە كېيىن شىنجاڭ پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى ..... جىلو (166)
(كۈپ قېيىلىن تەرجىمىسى)

ئۇرۇمچى ئايتوموبىل ترانسپورت باش ئىدارىسىنىڭ
قۇرۇلۇش جەريانى ..... پەن جۇيى (187)
(كۈپ قېيىلىن تەرجىمىسى)

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا شىنجاڭدا بولغان
ئاغرىق - سالاق ۋە شۇ چاغدىكى تىبابەتچىلىك -
دورىگەرلىك ھەم سەھىيە ئىشلىرىنىڭ ئەھۋالى
..... جىلو (193)
(كۈپ قېيىلىن تەرجىمىسى)

شىنجاڭ - سوۋېيەت شىركەتلىرى ئەسلەش
..... گوك بىچىك (215)
(ئابلىمىت تەرجىمىسى)

1932 - 1933 - يىللار جەنۇبىي شىنجاڭ ۋەقەسىدىن
ئەسلىمە ..... خېۋىر تومۇر (234)
ئۇسمان تۇغرلىق ئازغىنە ئەھۋاللار
..... خەن يۇۋېن (274)
(ئابلىمىت تەرجىمىسى)
ۋۇجۇدىڭىزنى بىلەن خېچىڭغا بېرىپ ھال سوراش جەريانى
..... سەيي جېڭسىڭ (281)
(ئابلىمىت تەرجىمىسى)
ۋاڭ گا ۋىشېڭنىڭ ئۇرۇمچىدە ئۇت قويغانلىقى توغرىسىدىكى
كورگەن ۋە بىلگەنلىرىم ..... پەن زۇخۇەن (295)
(ئابلىمىت تەرجىمىسى)
«شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى» دە چەتئەل
تەۋەلىگىدىكى دىنىي جەمئىيەتلەر توغرىسىدا
..... جى لىيو (304)
(ياسىن ئەيسا تەرجىمىسى)

شىنجاڭ كىنكى 25 - سېنتەبىر تېنچ ھەقتىقەت
كە ئۇ تۇتۇش جەريانى

چىن فاكىبو، بەي ۋېنيۇ، لىيۇيۇ كىشيلىك

(1)

لياۋنىڭ - شېنياڭ جەنۇبىي (جېڭى) غەلىبە قازانغان دىن كېيىن، جۇڭگو خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى غەلىبىسىرى ئالغا بېسىپ، ئارقا - ئارقىدىن بېيپىڭ، تىيەنجىن - ئىككى مۇھىم ئورۇننى ئازات قىلدى بولۇپمۇ خۇەيخەي جەنۇبىي - شەرقىي مىنداكنىڭ ئاتالمىش خىللانغان قىسىملىرىنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى.

گومىنداڭ ھوكۇمىتى يۇزلەنگەن ھالاكەتتىن قۇتۇلۇشنىڭ ئامالى يوقلۇقىنى كۆزى يەتتى. ئەمما ھاردۇق ئېلىۋېلىش پۇرسىتى ئەمەلگە قايتىدىن ئەسكىرىي كۈچنى توپلاپ ئۇرۇش قوزغاش مەقسىدىدە 1949 - يىلى 4 - ئايىنىڭ 1 - كۈنى، جاڭ جۇڭجۇڭ باشچىلىقىدىكى ۋەكىللەر ئۇمىڭنى جۇڭگو كومپارتىيەسى نىلەن تەنپەن ئۇتكۈزۈش ئۈچۈن بېيجىڭغا ئەۋەتتى. پېرىم ئايدەك سوھبەتلىشىش - كېڭىشىش ئارقىسىدا تېنچلىق كېلىشىمنامىسىنى ئۈزۈپ چىقىپ، 15 - ئاپرېل كۈنى جۇڭگو كومموندىستىك پارتىيە ۋەكىللەر ئۇمىگى نەنجىڭدىكى ھوكۈمىتى ۋەكىللەر

ئومدىگدگه تاپشۇردى. ئەنجىك ھوكۇمىتى بۇ كېلىشىمنى رەت قىلدى. سوھبەت ئاخىرىدا مەغلۇپ بولدى. جاك جۈجۇك بىلەن بېيجىڭگه بېرىپ سوھبەتكه قاتناشقان ۋەكىل چۇي ۋۇ (ئۇرۇمچى شەھەرلىك ھوكۇمەت باشلىغى) ئەنجىگه قايتىپ كېلىپ شىنجاڭ ئولكىلىك ھوكۇمەت باش كاتىۋى لىۋىمىڭچۇن بىلەن ئايرۇپلاندا شىنجاڭغا قايتتى. بۇلار شىنجاڭغا كېلىپ تاۋسىيۇ، بورھان شەھىدى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك خادىملار بىلەن شىنجاڭنى تېچ يول بىلەن ئازات قىلىش ھەركىتىگه كىرىشتى.

شۇ يىلى 5 - ئاي ئىچىدە لىۋىمىڭچۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئۇرۇمچى خەنزۇ ئۇيغۇشمىسىنىڭ رەئىسى لىۋىيۇكشياڭ خەنزۇ ئۇيغۇشمىسىنىڭ نامىدا ھەرقايسى ناھىيىلىك شۇبە ئۇيغۇشما باشلىقلىرىنى ئۇرۇمچىگه چاقىرىپ يىغىن ئاچتى. تەكلىپ بويىچه چۇي ۋۇ تەنپەنگه دائىر مەسىلىلەر ئۇستىدە دوكلات بەردى، لىۋىمىڭچۇنمۇ ئىچكى ۋەزىيەت توغرىسىدا دوكلات بەردى. ئۇ ئىككىسىنىڭ سوزى شىنجاڭنىڭ تېچ ئازات بولۇش يولىغا ماڭىدىغانلىقىنى، كوپچىلىكنىڭ ئىددىيىدە تەييارلىق كورۇپ قويۇشنىڭ لازىملىقىدىن دېرەك بېرەتتى. لىۋىيۇكشياڭ يىغىن ئىشتىراكچىلىرىنىڭ ھەرقايسى ناھىيىلەرگه قايتقاندىن كېيىن كوپ رەك جامائەت پىكرى تەييارلاش خىزمىتىنى ئىشلەپ ئومۇمى ۋەزىيەتنى كوزدە تۇتقان ھالدا، قوراللىق توقۇنۇشقا قارشى تۇرۇپ بالدۇرراق شىنجاڭنىڭ تېچ يول بىلەن ئازات بولۇشىنى قولغا كەلتۈرۈشكه ھەركەتلەندۈردى. بۇ قېتىمقى يىغىندىن كېيىن، تېچ يول بىلەن ئازات بولۇشنىڭ سادالىرى، تېپانشانىنىڭ

جەنۇبى ۋە شىمالىدا كەڭ تاز قىلىپ، كېيىنكى ھەقىقەتكە ئوتۇش ھەركىتى ئۇچۇن پىكىر ئاساسى يارىتتى.

جاڭجۇڭ بىلەن ئالاقە باغلاش ئۇچۇن، لیۇمىڭچۇن، چۇي ۋۇلار شۇ چاغدىكى قورچاق شىنجاڭ پوچتا-تېلېگىراپ باشقارمىسىنىڭ باشلىغى ۋاڭ جاڭچۇەندىن ئامال قىلىپ بېيجىڭ بىلەن تېلېگىراممۇ ئۇرنۇتۇشنى تەلەپ قىلدى. ۋاڭ جاڭچۇەن ۋە تېلېگىراممۇ خادىملىرى بېيجىڭ ئىستانسىسىنى تاپالماي، ئاخىرى سۇييۇەن ئىستانسىسى بىلەن ئالاقە باغلىدى (ئۇ ۋاقىتتا تا سۇييۇەندە دۇڭچۇۋ قوشۇنىنىڭ باشلاپ ھەقىقەتكە ئوتكەن ئىدى) ئاندىن سۇييۇەن ئارقىلىق بېيجىڭ بىلەن ئالاقەباغلىدى. 1949 - يىلى 4 - ئاينىڭ ئاخىرى، جاڭ جۇڭ بېيجىڭدىن باش كاتىپ لیۇمىڭچۇڭگە تېلېگىراما ئەۋەتتى، مەزمۇنى: «.... سىنىڭ لەردىن تەرىشىپ شىنجاڭ سىياسى ۋەزىيىتىنىڭ تۇراقلىق بولۇشىنى ساقلىشىڭلارنى ئۇمىت قىلىمەن، سىلەر بىلەن يۇز كۆرۈشۈش ۋاقتىمىز ئانچە ئۇزاققا بارمايدۇ» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. تېلېگىراممىنى لیۇمىڭچۇن ئايرىم ھالدا بىزگە كۆرسەتتى ھەمدە جاڭنىڭ ئەرزىنى چۈشەندۈرۈپ: رىيالىقنى كۆرمەي بولمايدۇ. گومىنداڭ بولمايدۇ، دېدۇقمۇ بولمايدۇ، پىكىر لەمەيدۇ، دېدۇقمۇ پىكىر لەمەيدۇ. ئۇ تتۇرۇپ قويغانىنى ئېيتىراپ قىلماي بولمايدۇ. سىز ئۇرۇلۇڭ چاغدا تەدبىر لەر بىلەن شىنجاڭنىڭ سىياسى ۋەزىيىتىنى ساقلاپ، ھەقىقەتكە ئوتۇش تەييارلىغىنى كۆرۈپ تېچ بول بىلەن ھەقىقەتكە قايتىشنى قولغا كەلتۈرۈشىمىز كېرەك" دېدى. شۇ ۋاقىتتىن ئېتىۋارەن، شىنجاڭ

هەقىقەتكە قايتىش تەبىارلىغىنى كورۇپ، تېچ ئازات بولۇش بو-
لىغا قاراپ ماڭدى. ئەمما، شىنجاڭنى تېچ يول بىلەن ئازات
قىلىش مەقسىدىگە يېتىش ئۇنداق ئاسانغا توختايدىغان ئىش دول
ماستىن مەلۇم تىرىشچانلىق كورسىتىشكە توغرا كېلەتتى. رور
كۇچ بىلەن پارتىيىنىڭ بىرلىكسەپ سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىپ،
گومىنداڭ تەركىۋىدىكى پارتىيە، ھوكۇمەت، ئارمىيە ۋە باشقا
ساھە خادىملىرىنى ئازدۇر - كوپتۇر سىياسەتتىن خەۋەردار قى-
لىش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈشكە بولىدىغان دارلىق كىشىلەرنى
قولغا كەلتۈرۈش، ئىتتىپاقلاشتۇرۇشقا بولىدىغان كۇچلەرنى ئىتە-
تىپاقلاشتۇرۇپ كوپچىلىكنىڭ ئەقىل - پاراسىتى بىلەن بارلىق
توسالغۇلارنى سۇپۇرۇپ تاشلاپ، ھەقىقەتكە ئوتۇشنىڭ بارلىق
تەبىارلىقلىرىنى پاختىشى ئىشلەپ، تېچلىق ئۇسۇلى بىلەن شىنجاڭ
نى ئازات قىلىپ، پارلاق بولغا قاراپ مېڭىش لازىم ئىدى.

(2)

ھەقىقەتكە ئوتۇش مەسىلىسىگە مەيلى ئارمىيە ياكى ھو-
كۇمەت ئورگانلىرى ئىچىدە بولسۇن، ھەر خىل كوز قاراشلار بو-
لۇپ، ھەر قايسىسى ئوز كوز قاراشلىرى بويىچە ئوخشىمىغان پو-
زىتسىيىدە بولدى.

ۋەتەننى سۆيىدىغان، پارتىيىنىڭ سىياسىتىنى بىر قەدەر
چۈشىنىدىغان بىر قىسىم كىشىلەر، بولۇپمۇ جۇڭگو خەلق ئازات
لىق ئارمىيىسى ئاش ئىشتاۋىتىنىڭ 1947 - يىلى ئوكتەبىردە ئېلان
قىلىنغان «جۇڭگو خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ خىتاپنامىسى»دا
جاكالىنغان: «باش جىنايەتچىلەرنى جەزمەن جازالاش مەجبۇرى

ئەگەشكۈچىلەرنى سۈرۈشتۈرمەسلىك، خىزمەت كورسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش» سىياسىتىنى شۇنىڭدەك 1949 - يىلى 4 - ئايىنىڭ 4 - كۈنى ماۋجۇشىسىڭ: «ئەنجىڭ ھوكۇمىتى نەگە بارىدۇ؟» دىگەن شائارلىق ئەسىرىدە كورسەتكەن: «ۋاقىت بۇگۈنكى كۈنگە يەتتى ئەمدى قۇرۇق گېپىگىلارنى قويۇڭلار، بىر ئەمەلنى ئىش قىلىپ خىزمەت كورسىتىپ، جىنايەتچىلارنى يۇغىنىڭلار، ياخشى» دىگەن ئاگاھلاندۇرۇشنى ئوقۇغانلارنىڭ ھەممىسى ھەقدىقەتكە ئوتۇش چەرياندا، ئەمەلنى ھەركىتى ئارقىلىق، خەلقتىن پارتىيىگە ئاكتىپ يېقىنلىشىپ خىزمەت كورسىتىپ گۇناھىنى يۇيۇپ، خەلقنىڭ كەچۈرۈشىنى ۋە ئەپۇ قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈشنى خالايتتى. ئەمما يەنە بىر قىسىم گومىنداڭچىلار، يەرلىك فېئودال كۈچلەر ۋە ئەكسىلئىنقىلابچى جاھىل ئۇنسۇرلار، ئەكسىيەتچىل مەيدانغا چىقىپ تۇرۇپ، ھەقدىقەتكە ئوتۇشكە قارشى تۇرۇش مەقسىدىگە يەتمەكچى بولاتتى. لېكىن ھەقدىقەتكە ئوتۇش ئىشى ئاللىقاچان تارىخنىڭ ئاساسىي ئېقىمى، ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بولۇپ قالغان ئىدى. خەلقنىڭ بۇ ئارزوسىنى توساپ قالغىلى بولمايتتى. ھەقدىقەتەنمۇ پارتىيە سىياسىتىنىڭ تۈرى چېگرا رايونىنى يورۇتۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىنى خوشال قىلغان ئىدى. كوپچىلىك بۇ پارلاق كۈنلەرنىڭ پاتراق كېلىشىنى كۈتەتتى.

ھەقدىقەتكە ئوتۇشنىڭ ئوكۇشلۇق ئەھمىيىتى - ئاشماسلىقى، پارتىيە سىياسەتلىرىنى ھىمايە قىلىدىغان كۈچلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرغاندىن تاشقىرى يەنە غايەت زور دەرىجىدە ئار-

مەيدىگە باغلىق ئىدى. چۈنكى شۇ چاغدىكى گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قوشۇنى ئاساقتا يۈزمىڭ كىشى ئىدى. گەرچە بۇ قوشۇن گومىنداڭنىڭ مەغلۇپ بولۇشتەك پاجىئەلىك ئاقىۋىتىدىن قۇتۇلدۇرۇش كۈچىگە ئىگە بولمىسىمۇ، ئەمما شىنجاڭنىڭ تېنچ يول بىلەن ھەقدەتكە قايتىشىدا، مەلۇم بۇزغۇنچىلىق روليىنى ئويناشى مۇمكىن ئىدى. شۇ چاغدا شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملاردىكى باشلىقلار ئىچىدە، شىنجاڭ گارنىزون قوشۇنىنىڭ باشلىقى تاۋشىيۇ، مائاۋىن باش قوماندان جاۋشىگۇاڭ، سەنمۇ جاڭ تاۋجىنچۇ، غەربىي شىمال مەمۇرى مەھكىمىسىنىڭ مىشۇجاڭى ئى لىيۇمىڭچۈن، شىنجاڭ ئۇلكىلىك ئاماناتلىق قوغداش مۇئاۋىن باش قوماندانى جاڭفىڭيى، ئاتالمىش 5 - كورپۇسنىڭ شىجاڭى خەن يۈۋېن قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ھەقدەتكە قايتىپ شىنجاڭنى تېنچ يول بىلەن ئازات قىلىشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلار ئىدى. ئۇلارنىڭ شىنجاڭدىكى قوشۇنلىرىنىڭ ئالى رەھبىرى، شۇنداقلا ھەربىي جەھەتتىكى ھەقدەتكە قايتقۇچىلارنىڭ رەھبەرلىك يادروسى ئىدى. ھالبۇكى ئاتالمىش 5 - كورپۇسنىڭ كۈماندىرى ماچىڭشىياڭ، 78 - ھوشۇزىيە كۈماندىرى يېچىڭ، 179 - بىرىگادا كوماندىرى لوشۇرېن قاتارلىقلارنىڭ ھەقدەتكە ئۇتۇشكە قارشى تۇرۇش كۈچىنىمۇ توۋەن چاغلىغىلى بولمايتتى. ئۇلارنىڭ قوللىدا ھەقدەتكە قايتىشقا بۇزغۇنچىلىق قىلغۇدەك قورال كۈچ بار ئىدى. مۇبادا مۇۋاپىق ئىستىراتېگىيە قوللىنىپ، مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىنمايدىغان بولسا، ھەقدەتكە قايتىشتا، ئاقىۋىتىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدىغان بۇزغۇنچىلىقلار كېلىپ چىقاتتى.

بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەن قاتلامدىكى ئوقۇتقۇچىلارنى قوللىغا كەلتۈرۈپ، يۇقۇرقى قاتلامدىكى جاھىل ئۇنسۇرلارنىڭ پىكرىنى كەتكۈچىلىگىنى تازىلاش ۋە يېتىلىم قالدۇرۇش ئاساسىي ھالقىلىق مەسىلە بولۇپ قالغان ئىدى.

يەنە بىر تەرەپتىن، گەرچە ھەربىي قوشۇن ھەقمەقتىكە ئوخشاش تۆشتە ئاساسىي كۈچ بولسىمۇ، ئەمما مەمۇرى جەھەتتىكى ماسلىشىش بولمىسا، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشى بولمىسا، ھەربىي بىلەن ھوكۇمەت ھەمكارلىشالمايدىغان بولسا، ھەقمەقتىكە ئوتتۇرا ئىشى مۇشكۈللىشەتتى. مەيلى قايسى تەرەپتىن مەسىلە سادىر بولمىسۇن، ھەممىسى ئۇمۇمى ۋەزىيەتكە تەسىر قىلاتتى. شۇڭا قىنتا قورچاق ئولكىلىنىڭ ھوكۇمەتتە ھەقمەقتىكە ئوتتۇرا ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتىش كۈرەشلىرى داھايىتى كەسكىن بولدى.

ئولكىلىنىڭ ھوكۇمەت ھەيئەتلىرى ئىچىدە، تامامەن ئوخشاش بولمىغان ئىككى سەپ بار ئىدى. ئولكىلىنىڭ ھوكۇمەت رەئىسى بۇرھان شەھىدى، باش كاتىپ لیۇمىڭچۇن، ئۇرۇمچى شەھەرلىك ھوكۇمەت باشلىغى چۇي ۋۇ مالىيە نازارىتى نىڭ مۇئاۋىن نازىرى يەي ۋېنيۇ، تەمىرات نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى لیۇدېئېن، مائارىپ نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى چېن فاكېۋ، جەمىيەت ئىدارىسى نىڭ باشلىغى لیۇیۇكشیاك، مۇئاۋىن باشلىغى ئېبرەنى، تىل مەكتىۋىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى جۇك دېخۇا، ھەيئەت لیۇشاۋلى قاتارلىقلار ھەقمەقتىكە ئوتتۇرىنى قوللايدىغانلار بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ھەقمەقتىكە قايتىش ئۈچۈن تۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بۇرھان شەھىدى، لیۇمىڭچۇن، چۇي ۋۇ

قاتارلىقلار بولسا ھەقدىقتەن ئوتتۇشتە زەھەرلىك يادرو ئىدى. تەمىراتنازىرى مۇھەممەت ئىمىن، خەلق ئىشلار نازىرى ۋاك زېكشەن، مالىيە نازىرى جانىمقان قاتارلىق 3 كىشى ھەقدىقەتكە ئوتتۇشكە قارشى تۇرغۇچى جاھىللار ئىدى. ئۇلار ھەقدىقەتكە ئوتتۇشكە توسقۇنلۇق قىلىپ، ئاخىرغىچە تىرىشىپ كورمەكچى بولۇشتى. ئەمما ئومۇمى ۋەزىيەتنىڭ مەجبۇرىيىتى ئالىتە دا مۇھەممەت ئىمىن ۋاك زېكشەنلەر چەتئەلگە، جانىمقان ئۇرۇمچى نەشەنگە قېچىپ كەتتى. جانىمقان ئولانباغا بارغاندا بۇرھان شەھىدى بەي ۋېنيۇنى ئەۋەتىپ ئەسىھەت قىلدى. ئەھۋال نىڭ ئوتمۇشى مۇنداق ئىدى: 1949 - يىلى مايدىن كېيىن قورچاق مالىيە نازىرى جانىمقان پۇتۇن ئائىلىسى بىلەن ئولانباغا كوچۇپ چىقىۋېلىپ نازارەتكە ئىشقا كەلمەيتتى. نازىردىن سورۇلىدىغان يولىيورۇق، ئەستىق سالىدىغان خەت - ئالاقىلارنى نازارەتنىڭ مۇئاۋىن كاتتىۋى نېغمەن (قازاق) ئارقىلىق ھەر 2 - 3 كۈندە بىر قېتىم بېرىپ، يولىيورۇق سوراپ كېلەتتى. ئاۋغۇستنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدە، رەئىس بۇرھان شەھىدى ۋەباش كاتىپ لىيۇمىڭچۇنلەر بەي ۋېنيۇنى رەئىس ئىشخانىسىغا چاقىرىپ: «جانىمقان ئولانباغا كوچۇپ چىقىۋالغىنىڭ بىر نەچچە ئاي بولدى. نازارەتكە كەلمىگەنلىگى ئۈچۈن خىزمەتكە تەسىر يېتىۋاتىدۇ. سىز ئولانباغا چىقىپ بىزگە ۋاكالەتەن ئۇنىڭ دىن ھال - ئەھۋال سورىغاچ، گېپىزى كەلگەندە ئۇنىڭ شەھەرگە قايتىپ كېلىشىگە نەسىھەت قىلىپ كورۈڭ! ئۇ كىشى قايتىپ كەلسە ھەقدىقەتكە ئوتتۇش قاتارلىق ئىشلارنى مەسلىھەتلىشىشكە

ئوڭاي بولاتتى» دېدى. يەي ۋېنيۇ 2 - كۈنى ئەتىگەندە ئولان-
بايغا تېرىتىپ جانىمقان بىلەن كورۇشتى. بۇرھان شەھىدى ۋە
ليۇمىڭچۇنلەرنىڭ سالىمىنى ۋە پىكىرلىرىنى يەتكۈزدى. جانىم-
قانىنىڭ كاتتۇى قابى موللا تەرجىمانلىق قىلدى. جانىمقان
ئاڭلاپلا ناھايىتى ئاچچىغلاندى ۋە ئارقىدىن بەيگە: «مەن
بۇرھاننىڭ سوزىگە ئىشەنمەيمەن، سىلەر كوممۇنىستلار غا تەسلىم
بولماقچى، مەن بۇنىڭغا قوشۇلمايمەن. مەن بولسام مۇسۇلمان،
مەن كوممۇنىزىمغا ئىشەنمەيمەن، مەن سىلەرنىڭ ھەركىتىگىلەرگە
قوشۇلمايمەن. مەن بۇ يەردە ناھايىتى ئوبدان تۇرۇۋاتىمەن.
شەھەرگە قايتىپ بارمايمەن. ئۇلارنىمۇ كورمەيمەن، سىلەرنىڭ
ئالدىم خالتاڭلارغا ئەندى چۇشمەيمەن. سەن مېنىڭ سوزلىرىمـ
نى ئۇلارغا يەتكۈزۈپ قوي، مەن ھەرگىز شەھەرگە قايتىپ بار-
مايمەن» دېدى. گەرچە بەي قايتا - قايتا چۇشەندۈرۈپ نەسىـ
ھەت قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ پوزىتسىيىسى ناھايىتى جا-
ھىل بولۇپ، قىلچىمۇ گەپ ئاڭلىمىغان. بەي ئاخىرى شەھەرگە
قايتىپ ئەھۋالنى بۇرھان شەھىدى، ليۇلارغا دوكلات قىلدى.
ئاڭلاشلارغا قارىغاندا بۇرھان شەھىدى كېيىن جانىمقانىڭ
ئوغلى دەلىلقانىنى ئەۋەتىپ نەسىھەت قىلدۇرغان بولسىمۇ يەنىلا
ئۇنۇم بەرمىگەن. بىر نەچچە كۈن ئوتكەندىن كېيىن جانىمقان
نەنسەندىكى جايىغا كوچۇپ كەتكەن. 25 - سېنتەبىر شىنجاڭ ھەـ
قىقەتكە ئوتكەنلىكىنى جاكالىغانىڭ 3 - كۈنى جانىمقان
نەنسەندىكى بىر تۇركۈم قازاق چارۋىچىلارنى مەجبۇرىي بىللە
ئېلىپ ماڭغان ۋە ھوكۇمەتنىڭ نەنسەندىكى چارۋا مەيدانىدىن

3 منك دانه قويندك هەممسىنى هەيدەپ ماڭغان. ئولكىلىك هوكۇمەت خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ئادەم ئەۋەتىپ قوغلىغان بولسىمۇ، قوغلاپ يېتەلمىگەن. جاندىقانىنى كېيىنچە ئوسمان تەرەپكە ئوتۇپ كەتكەن دەپ ئاڭلىدۇق.

شىنجاڭدا ھەقدەتكە قايتىش تەيياردلىغىنى كورۇش جەريانىدا، خەلقنىڭ كۇچىمۇ تولۇق نامايەن قىلىنىدى. بولۇپمۇ مەدەنىي ئارىپ ساھەسىدىكى ئىپادە تېخىمۇ كوزۇنەرلىك بولدى. ياش ئوقۇغۇچىلار ۋە زىيالىلار سەزگۇر، ئىنقىلاۋىي ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى مۇتلەق كوپ ساندىكى كىشىلەر، بالدۇرراق ئازاتلىققا ئېرىشىش، يەلكىنى بىسىپ تۇرغان 3 چوڭ تاغنى بالدۇرراق ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا تەقەززا ئىدى. ئۇلاردا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە نىسبەتەن چوڭقۇر مۇھەببەت بار ئىدى. بۇ مۇھەببەت شەكلى شىنجاڭدا ھوكۇمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە شىنجاڭدا خىزمەت قىلغان مۇنەۋۋەر جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ تەسىرىدىن قالغان مۇھەببەت ئىدى. ئۇلار ماركسىزىم، لېنىنىزىم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيەسىنى تارقىتىپ، ياشلار ئىنقىلاۋىي نەزەريىلەرنى ئوگىنىپ، تەربىيىلەش جەھەتلەردە ئۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، مول نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى 1949 - يىلى ئىيول ئايدا ئىچكى شىنجاڭغا ئەۋەتىپ، ھەقدەتكە ئوتۇش خىزمىتىنى يېتەكچىلىك قىلغان ئىدى. دىمەك پارتىيە رەھبەرلىگە گېنۋالغانلىقتىن، ھەقدەتكە ئوتۇش سۇر ئىتتىپاقى تېزلەشتى. بۇ قۇرۇقى ئەۋەتىلگەن ئىلىسىمىز شىنجاڭنىڭ ھەقدەتكە ئوتۇشتىن

ئاۋال مەخپى هالدا ئىنقىلاۋدىي ئىلغار تەشكىلاتلار ئارقىسۇ-
ئارقا بار لىققا كەلدى. مەسىلەن: «كۆرەش جەمئىيىتى»، «ئاۋانگارتلار جەمئىيىتى»، «شىنجاڭ دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى» قاتارلىقلار. بۇ ئىلغار تەشكىلاتلار پارتىيەنىڭ سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىپ، هەقىقەتكە قايتىشنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مەلۇم رول ئويناندى. شۇنىڭ ئۈچۈن شىنجاڭدىكى تېچ يول بىلەن هەقىقەتنى كەلتۈرۈشنى پارتىيە بىر لىكسەپ سىياسىتىنىڭ شانلىق غەلبىسى دەيمىز.

(3)

تەدبىر لەرنىڭ مۇۋاپىق، تەييار لىقلارنىڭ مۇكەممەل بولۇشى، هەقىقەتكە ئۈتۈش خىزمىتىنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىشنىڭ ئىشەنچلىك كاپالىتى. هەقىقەتكە ئۈتۈش تەييار لىقى جەريانىدا قورچاق ئۇلكىلىك هوكۇمەت بىر نەچچە خىل كۆچلۈك تەدبىر قوللىنىپ، ئۇبدان نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. بۇ تەدبىر لەر هەقىقەتكە ئۈتۈشنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە كاپالەتلىك قىلىشتا مۇۋەپپەقىيەتلىك رول ئويناندى.

1. ئىقتىسادىي تەرەپتىن قورچاق مەركىزىي هوكۇمەت بىلەن ئالاقىنى ئۈزۈپ، شىنجاڭ خەلقىنىڭ قەھرىي پۇلىنىڭ پالاكەتچىلىكىنى ئازاۋىنى چەكمەسلىگى ئۈچۈن، قورچاق مەركەزنىڭ «دوللار»نى رەت قىلدى. 1949 - يىلنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭ كۇمۇش پۇل تارقىتىش تەييار لىغىنى كورۇپ، 20 - مايدا رەسمى كۇمۇش پۇل تارقاتتى. بۇ تەدبىر «دوللار» نىڭ بازارغا ئېقىپ كىرىپ، شىنجاڭنىڭ پۇل تۈزۈمىگە تەسىر كورسىتىشىدىن ساقلىنىپ

دی. شۇنىڭدەك شىنجاڭنىڭ مال باھاسىنى مۇستەقىل ھالدا ئۇز ئالدىغا ھەل قىلىپ، مال باھاسىنىڭ تۇراقلىق بولۇشىنى قوغدىدى. بۇ چارە خەلق تۇرمۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش جەھەتتە مەلۇم رول ئويناندى.

1949 - يىلى مايىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قورچاق مەركىزىي بانكا شىنجاڭ شۇبە بانكىسىغا ھاۋا يولى ئارقىلىق مىقدارى ناھايىتى كوپ بولغان بىر تۇركۇم «دوللار»نى يوتكەپ كەلدى. بۇ ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى ھەر قايسى مەركىزىي ئورگانلارنىڭ مەمۇرى ۋە ھەربىي خىراجىتى ئىدى. ئايرۇپىلان قۇمۇلغا كەلگەن ۋاقىتدا باش كاتىپ لیۇمىڭچۇن مۇئاۋىن نازىربەي ۋېنيۇغا مالىيەنازارىتىنىڭ نامىدا: «شىنجاڭنىڭ پۇل تۇزۇمى ئىسلاھ قىلىنىپ دكۇمۇش دوللار» خەجلىنىدىغان بولدى. شۇڭلاشقا قەغەزدوللار» شىنجاڭدا ئوتمەيدۇ» دەپ بايانات ئېلان قىلىشنى ئۇقتۇردى.

مەركەزگە قاراشلىق ھەرقايسى ئورگانلارنىڭ ھەربىي مەمۇرى خىراجىتىگە كۇمۇش تەڭگە پۇل ئىشلەيتتى. بۇنى تېلېگىرامما ئارقىلىق قورچاق مەركىزىي بانكىسىنىڭ بېجىرىپ بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. بۇ تەدبىر قورچاق مەركىزىي بانكا ئۇرۇمچى شۇبە بانكا مەسئۇلىنىڭ كۆچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىدى. ئاخىرى قورچاق مەركەزنىڭ شىنجاڭغا كۆچى يەتمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ ئامال قىلالمىدى. نەتىجىدە ئايرۇپىلاندا ئېلىپ كەلگەن بۇ «دوللار» نىڭ ھەممىسىنىڭ پېچەتىنى بۇزماستىن قايتۇرۇپ كەتتى. دەمەك بۇ چارە شىنجاڭنىڭ مالىيە ئىقتىسادىنى مۇقىملاشتۇردى.

2. ماناسقا بېرىپ 3 ۋىلايەت تەرەپ بىلەن سوھبەتلىشىپ
كۆزدى. 1949 - يىلى ئىيول ئايلىرىدا ماناس، قۇتۇبى، سانجى
3 ناھىيىسىدىكى كىشىلەر بەس - بەس بىلەن: «3 ۋىلايەت تەرەپ
ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلىدىغان بوپتۇ. ئۇرۇش يەنە پارتلايدىكەن.»
دەپ ئۇرۇش ئازاۋىدىن تويۇپ كەتكەن خەلق تەشۋىشكە چۈشۈپ،
قېچىشقا تەييارلاندى. پەقەتلا ماناستا تۇرۇۋاتقان ئەسكەرلەر
يەرلىك ھارۋىدىن 150 نەچچىنى توپلاپ، چېكىنىش ۋاقتىدائىشى
لىتتىدىغان قاتناش قورالى قىلماقچى بولدى. قورچاق ئولكىلىك
ھوكۇمەت خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، 3 ۋىلايەت تەرەپ بىلەن ئۇ
ناسىۋەتلىشىپ مەسلىنى ئېنىقلاپ، ئويلىمىغان يەردىن ۋەقەچە
تقىشتىن ساقلىنىشنىڭ لازىملىغىنى ھېس قىلدى. رەئىس بۇرھان
شەھىدى ۋە باش كاتىپ لیۇ مىڭچۇنلەر مۇزاكىرىلىشىپ، ئولكە
لىك ھوكۇمەت ۋەكىللەر ئومىگىنى ماناسقا ئەۋەتىپ، 3 ۋىلايەت
تەرەپ بىلەن رەسمىي سوھبەتلىشىشنى قارار قىلدى. 3 ۋىلايەت
تەرەپنىڭ شىنجاڭنىڭ تېچلىغىنى كوزدە تۇتۇپ، ھەرگىز يېنىكە
لىك بىلەن ئەسكەرئەۋەتمەسلىگىنى ئۇممىت قىلدى. شۇ چاغدىكى
شىنجاڭنىڭ ئەھۋالى: «25 - فېۋرال» ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن
كېيىن، 3 ۋىلايەت تەرەپنىڭ ئولكىلىك ھوكۇمەت ھەيئىتى ئەخ
مەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوپ، سەيپىدىن، رەھىمجان
سابىر ھاجىيوپ قاتارلىق 4 كىشى ئولكىلىك ھوكۇمەتتىن چې
كىنىپ چىقىپ، ئىلىغا كەتكەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن شىنجاڭنىڭ
تېچلىغى بۇزۇلۇش گىرداۋىغا يېقىنلاشتى، دەريانىڭ ئىككى تە
رىپىدە تىركىشىشتىن ئىبارەت جىددى ۋەزىيەت پەيدا بولغان

ئىدى. ئىككى تەرەپ قاتتىق ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئەسكەرلەر
رىنى دەريانىڭ ئىككى تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇراتتى. شىنجاڭ تېچ
يول بىلەن ھەقدەتكە ئوتۇشنى جاكالىغىچە 3 ۋىلايەت تەرەپنىڭ
ھەيئەتلىرى ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلمىدى. مەملىكەتنىڭ ئۇرۇش
ۋەزىيىتى تېز ئۆزگىرىش ياساۋاتقان، ئازاتلىق ئۇرۇش ئومۇمىي
يۈزلۈك غەلبىگە يېقىنلاشقان مەزگىلدە 3 ۋىلايەتنىڭ تۈيۇقسىز
ھۇجۇم قوزغاپ، يىغىشتۇرۇۋالالمىغىدەك ئۇرۇش قالايمىقانچىلىق
غىنى كەلتۈرۈپ چىقىپ، شىنجاڭ خەلقىغە بالايى ـ قازا ئېلىپ
كېلىشتىن ئەنسىرەشلەر بولدى. شۇڭلاشقا ئىككى تەرەپ
بىۋاستە سوھبەتلىشىپ، گۇمانىنى چىقىرىپ تاشلاش مۇھىم تەدبىر
بولىقالغان ئىدى.

8 ـ ئاۋغۇست ئەتىگەن سائەت ۋ دىن ئاشقاندا، قورچاق
ئولكىلىك ھوكۇمەت ئىشخانىسىدىن تېلېفۇندا چىن فاكبۇنىرە
ئىس ئىشخانىسىغا چاقىردى. چىن فاكبۇ بارغاندىن كېيىن رە
ئىس بۇرھان شەھىدى ئۇنىڭغا: «بىر نەچچە كۈندىن بۇيان
ماناس، قۇتۇبى، سانجى خەلقىرى ئىچىدە «3 ۋىلايەت تەرەپ
ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلىدىكەن» دەيدىغان سۆزلەر پەيدا بولۇپ
خەلقنىڭ كۆڭلى خاتىرجەم بولماي قېچىشقا تەييارلانماقتا. ئەھ
ۋالنى ئېنىقلاش ھەمدە ۋەقە چىقىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئولكىلىك
ھوكۇمەت سىزنى، نۇسرەت شەھىدىنى ھەمدە شىنجاڭ ئاماناتلىق
ساقلاش ئىشتاۋىنىڭ بولۇم باشلىغى ۋاڭ × × قاتارلىق 3
كىشىنى ئولكىلىك ھوكۇمەتكە ۋاكالىتەن مانا سقا بېرىپ 3 ۋې
لايەت تەرەپنىڭ ۋەكىللىرى بىلەن ئۇچرىشىپ ئىككى تەرەپنىڭ

ۋەقە چىقارماسلىقى توغرىسىدا سوھبەتلىشىش ئۈچۈن ۋەكىللەر ئومىگىگە سېنى مەسئۇل قىلىپ، ئەتە يولغا چىقىشىڭلارنى قارار قىلدۇق.» دەپ تۇرۇشىغا نۇسرەت بىلەن ۋاك ئىككىسى كىرىپ كەلدى. بۇ ئىككىسى ماناسقا بېرىش ۋەزىپىسىدىن خەۋەر تاپقان ئىكەن. شۇڭا باش كاتىپ لېيۇ سوزىنى داۋاملاشتۇرۇپ:

«سىلەر ئالدى بىلەن قۇتۇبى 78 - دېۋىزىيە ئىشتاۋىغا بېرىپ، يېڭ چىك بىلەن كورۇشۇڭلار، مەن ئۇنىڭغا خەت يېزىپ، ئۇنىڭ ماناستا تۇرۇشلۇق 27 - بىرىگادا باشلىقى جۇمىڭگاڭغا خەۋەر قىلىشىنى، سىلەرنىڭ دەريادىن ئۆتۈپ، 3 ۋىلايەت ئارمىيىسى بىلەن ئۇچرىشىشىڭ پۇتۇن خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىشىڭلارغا يار-دەم قىلىشىنى ھاۋالە قىلىمەن» دېدى، رەئىس ماناس ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ھۇشۇر ھاجى (قازاق) غا خەت يېزىپ، ئۇنىڭ دەرھال تاقىقا چىقىپ، چارۋىچىلارغا: «ئولكىنىڭ ھوكۇمەت ۋەكىللەر ئومىگى دەريادىن ئوتۇپ 3 ۋىلايەت تەرەپ بىلەن سوھبەتلىشىدۇ، ئۇ-رۇش بولمايدۇ، كوپچىلىك خاتىرجەم ئوقىتىڭلارنى قىلىۋېرىڭ-لار، قاچماڭلار دەپ جاكالىشىنى تاپىلىدى. ئەڭ ئاخىرىدا باش كاتىپ لېيۇ: «مۇخبىر گۇڭجۇپىڭ سىلەر بىلەن بىللە بارىدۇ، ئۇنى مۇخبىر دەپ ئاتىماڭلار، ئۇزىمىزنىڭ ئادىمى دېسەڭلار، ئىشىڭلارغا قولايلىق بولىدۇ» دېدى.

و - ئاۋغۇست ئەتىگەن سائەت ولاردىن كېيىن ۋەكىللەر ئومىگى ماشىنا بىلەن يولغا چىقتى. 2 سائەتتەك مېڭىپ، قۇتۇبى 78 - دېۋىزىيە ئىشتاۋىغا يېتىپ كەلدى. چېن فاڭبۇقاتارلىقلار دە-

ۋەزىيە كومانددىرى يېچىك بىلەن كورۇشۇپ، ئالدى بىلەن باش كاتىپ لېۋۇندىك خېتىنى تاپشۇردى ھەمدە يېغا «بىزۇنىڭ 3 ۋېلا يېت تەرەپ بىلەن سوھبەت ئوتكۈزۈشىمىز، بىزدە دەريانىڭ غەربىگە ھۇجۇم قىلىش غەرىزىمىز يوقلۇغىنى، مۇبادا 3 ۋېلايەت تەرەپ ھۇجۇم قوزغايدىغان بولسا، تاقابىل تۇرالايدىغان تولۇق تەييارلىق ۋە تولۇق كۈچىمىز بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ، ئۇلار-نىڭ يېنىكلىك قىلىپ ھۇجۇم قوزغاپ قويۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن بارىمىز» دېدى. يېڭ ئولكىلىك ھوكۇمەتنىڭ بۇ قارا-رىنى ئىنتايىن قوللاپ - قۇۋۋەتلىدى. ئۇ: «بىزنىڭ ئۇلارنى تارمار قىلالىشىمىزدا گەپ يوق. بىزنىڭ ئەھۋالىمىز 4 يىلدىن ئاۋالقى ھالەتتىن ئۈزگەرگەن» دېدى. ئۇ گېپىنى تۈگىتىپلا بىرى-گادا باشلىغى جۇغا تېلىفۇن بېرىپ، ئۇنىڭ ئوبدان ھەمكارلى-شىپ دەريادىن ئوتۇش تەييارلىغىنى ياخشى ئىشلەشكە تاپشۇر-دى. چېن فاڭبۇ بىلەن يېچىك كونا تونۇش بولغاچقا چېن قاتارلىقلارنى چۈشلۈك تاماق بىيىشكە ئېلىپ قالدى. پارا-ڭ جەريانىدا، ئازاتلىق ئۇرۇشىنىڭ تېز ئىلگىرىلەپ گومىنداڭ ئار-مىيىسىنىڭ تارمار قىلىنىۋاتقانلىقىنى، شىنجاڭنىڭ ئاقىۋىتى ئىنتايىن قىيىن بولىدىغانلىقىنى سۆزلىگەندە يېچىك ئىنتايىن ئاچچىقى بىلەن «كارغا كەلمەيدۇ، كارغا كەلمەيدۇ!» دەپ ھەسرەت چېكىپ: "تۈگىدۇق، تۈگىدۇق!" دەپ قايغۇرۇپ، زاۋالدىققا يۈز تۇتقان رەزىل ئەپتى - بەشىرىسىنى تو-لۇق ئاشكارىلاپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قەغەز يولۋاس-لىق ئەسلى قىياپىتىنى ئوچۇق كۆرسەتتى قويغان.

ۋەكىللەر ئومىدگى قۇتۇبىدىن چىقىپ، چۈشتىن كېيىن ساـ
ئەت 3 تىن ئاشقاندا ماناسقا يېتىپ بېرىپ، ناھىيىلىك ھوكۈـ
مەتتە بىر ئازدەم ئالغاندىن كېيىن بىرىگادا ئىشتاۋغا بېرىپ
جۇ يىلەن كورۇشتى. بىرىگادىر جۇ كورۇشۇپلا: «سىلەر دەڭلار،
قانداق قىلىشىمىز كېرەك؟ مەن ھەممىسىگە تەييار!» دىدى. چىن
فاڭبۇ 3 ۋىلايەتكە قارىتىپ يېزىلغان خەتنى ئېلىپ كورسىتىپ،
ئۇنىڭ دەرھال ئادەم چىقىرىپ، دەريانىڭ غەرپ تەرىپىگە يەتـ
كۈزۈپ بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. خەتتە ئۇچرۇـ
شۇش ۋاقتى ھەمدە چىن فاڭبۇ باشچىلىقىدىكى ۋەكىللەر گىرۇـ
پىسىنى ۋە ئىسىم فامىلىسىنى تونۇشتۇرۇلغان ئىدى. شۇ كۈنى
كەچتە جاۋاپ كەلدى. جاۋاپتا 10 - چىسلا ئەتىگەن سائەت 10
دا دەريا بويىدىكى ۋاقتلىق چېدىر ئىچىدە ئۇچرۇشۇش كورـ
سىتىلگەن ئىدى. بۇ ئايالاردا دەريا سۈيى راسا ئۇلغايغان پەيـ
تى، ئۇنىڭ ئۇستىگە كوۋرۈك 45 - يىلدىكى ئۇرۇشتا پارتـلىتىـ
ۋېتىلگەنلىكتىن چوڭقۇر سۇدىن ئاپتوموبىل ئوتۇشكە ئامالسىز
بولغاچقا، ھارۋا بىلەن ئوتتۇق. دەريادىن ئوتكەندىن كېيىن
3 ۋىلايەت ۋەكىلى بىزنى چېدىر ئىچىگە تەكلىپ قىلدى.
چېدىر ئىچى ئاددى، پەقەتلا ئۇزۇن ئۇستەل قويۇلغان، ئۇستەل
ئۈستىگە چاي راسلانغان ئىدى. 3 ۋىلايەتتىن ۋەكىللەرگە باشـ
لىق بولۇپ مىللى ئارمىيە مۇئاۋىن قوماندانى مەرھۇپ، ئەزا
لاردىن ئارمىيە پولىتك كوماندىرى ئىسمىنوپ ۋە نوگوشوۋ ئىككىـ
سى بار ئىدى. ئىككىسى تەرەپ ئۇزۇنلىرىنى تونۇشتۇرغانـ
دىن كېيىن، چىن فاڭبۇ قاتارلىقلار ئالدى بىلەن پىكىر قىلىپ:

«تەشۋىقلەرگە قارىغاندا، سىلەردە ھەربىي ھۇجۇمغا ئوتۇش ئا-
لامەتلىرى بولسا كېرەك. شۇڭا ماناس، قۇتۇبى، سانجى ناھەر-
بىلىرىدىكى خەلقلەر خاتىرجەمسىزلىنىپ قېچىش تەييارلىغى
كۆرمەكتە. ۋەقە يۈز بېرىپ قېلىشىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن،
ماناس ناھىيىسىدىكى خەلقلەردىن 150 دىن ئارتۇق ئات-
ھارۋا يىغىۋالغاچقا، پەسىلنىڭ تازا ئالدىراش پەيتىدە ئىشلەپ-
چىقىرىشقا چوڭ تەسىر يەتمەكتە. خەلقنىڭ مەنپەتى ئۈچۈن
ئۆمىگىمىز ئولكىلىك ھوكۇمەتنىڭ تاپشۇرۇغىغا بىنائەن، رەئىس
بۇرھان شەھىدى ۋە باش قوماندان تاۋسىيۇغا ۋاكالىتەن، قو-
رالىق كۈچ ئىشلەتمەسلىككە، دەريا بويىدىكى ئەسكەرلەرگە
قاتتىق تەلەپ قويۇپ، قەستەن چاتاق چىقارماسلىققا كاپالەت-
لىك قىلىمىز. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سىلەر تەرەپنىڭمۇ
ئوخشاش ھەركەتتە بولۇشىڭلارنى ئۈمىت قىلىمىز» دېدى. ئارقا-
دىن مەرغۇپ پىكىر قىلىپ، ئۇچ نۇقتىنى ئوتتۇرىغا قويدى.
بىرىنچى، «بىز قەتئىي ھۇجۇم قوزغىماسلىققا كاپالەتلىك قىلى-
مىز. سىلەر ئولكىلىك ھوكۇمەت ۋە خەلقە ئۇقتۇرۇپ، خەلق-
نىڭ خاتىرجەم ئىشلەپچىقىرىشى ۋە ھودۇقۇپ سىرتقا قاچماس-
لىقىغا دەۋەت قىلىڭلار. ئىككىنچى توپلىۋالغان ھارۋا قاتارلىق
قاتناش قورالىرىنى خەلقە قايتۇرۇپ بەرسۇن. ئۈچىنچى،
بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىز دەريادا چۇشۇپ ئات سۇغارغان يېرىكى
سۇ ئالغان ۋاقىتدا، سىلەرنىڭ ئەسكەرلەر تەھدىت سالمىسۇن.
ئوق چىقىرىپ ئادەم يارىدار قىلمىشتىن قاتتىق ساقلانسۇن».
چېن فاڭبۇ قاتارلىقلار ئۇلارنىڭ پىكرىگە قوشۇلىدىغانلىقىنى

بىلدۇرگەندىن كېيىن، ئاغزاكى كېلىشىم تۆزۈشتى. ئىككى تەرەپنىڭ سوھبىتىدە نۇسرەت شەھىدى تەرجىمانلىقنى ئۇستىگە ئالغان ئىدى.

ۋەكىللەر ئومىگى ماناس ناھىيىلىك ھوكۇمەتكە قايتىپ قاندىن كېيىن، ناھىيە باشلىغى شى بىڭجۇ، گومىنداڭ ماناس ناھىيىلىك پىرقىسىنىڭ باشلىغى چاڭ يۇلىيە قاتارلىقلارنى چاقىرىپ، يىغىن ئېچىپ سوھبەت نەتىجىسىنى يەتكۈزدى ھەمدە ئۇلارغا بازار ئاھالىسىنى دەرھال ناھىيىلىك ھوكۇمەتكە يىغىپ، ئومەك باشلىغى چېن فاڭبۇنىڭ سوھبەت نەتىجىسىنى ئېلان قىلىپ دىغانلىغىنى بۇيرىدى. شۇنىڭ بىلەن قوشۇنلار يىغىۋالغان ھارۋىلارنى تېزدىن قايتۇرۇپ بەردى. ئامما خاتىرجەم بولدى. قوتۇبى، سانجىلاردىن ئوتكەندە يۇقۇرقىدەك ئوخشاشلا يىغىن ئاچقۇق، شۇنىڭ بىلەن خاتىرجەمسىزلىك بارا - بارا پەسەيدى.

3. شىنجاڭ ھەقىقىتىكە ئوتتۇشتىن ئاۋال، نۇرغۇنلىغان ئىلغار مەخپى تەشكىلاتلار قۇرۇلدى. بۇ ئىلغار تەشكىلات ئەزالىرى ھەرقايسى مەكتەپلەرگە تارقالغان. ئۇلار مەكتەپلەرنى مۇقىملاشتۇرۇشنىڭ ۋە ئازات بولغاندىن كېيىن مەكتەپلەرنى ئوتكۈزۈۋېلىشنىڭ ئىشەنچلىك كۈچلىرى ئىدى. گومىنداڭ ئىچىدىكى جاھىللار گۇرۇھى، ئۇلاردىن قاتتىق ئىبھتىيات قىلىپ، ھەرقايسى مەكتەپلەرگە ئىشپىيون كىرگۈزۈپ، مەكتەپلەردىكى ئەھۋاللارنى كۈزەتتى. 1949 - يىلى ئىيون ئايلىرىنىڭ مەلۇم بىر كۈنى، بىرىنچى ئوتتۇرىنىڭ مەكتەپ مۇدىرى جاڭ يۇشياۋ، ماۋار پ نازىرى چېن فاڭبۇغا: «ھەرقايسى ئوتتۇرا مەكتەپ

ئوقۇتقۇچى - خىزمەتچى ۋەكىللىرى 12 - چىسلا «مەدەنىيەت زالى»دا يىغىن ئېچىپ، قورچاق ئولكىلىك هوكۇمەتتىن مائاش ئوستۇرۇشنى تەلەپ قىلىش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلىماقچى بولغانلىغىنى دوكلات قىلدى. سوزلەرگە قارىغاندا، مۇبادا مائاش ئوستۇرۇلمىسە، دەرس تاشلاش هەركىتىنى ئېلىپ بارماقچى. ئەگەر شۇنداق بولىدىكەن، تېپ - تېنچ ئۇرۇمچىدە ۋەقەلىك كېلىپ چىقىشى مۇمكىن ئىدى. چېن فاڭبۇ ئەهۋالنى هەقىقى ئىگەللەش ئۈچۈن، ئۇزى «مەدەنىيەت زالى»غا بېرىپ، مەجلىسكە قاتنىشىپ، هەرقايسى مەكتەپ ۋەكىللىرىگە مائارىپ نازارىتىنىڭ پوزىتسىيەسىنى چۈشەندۈرۈپ، كوپچىلىك بىلەن بىرلىكتە مەسىلىنىڭ هەل بولۇشىنى ئۈزلەيدىغانلىغىنى قارار قىلدى. چېن فاڭبۇ يىغىنغا بارغانداىغىن تېخى باشلانمىغان ئىدى. يىغىن ئىشتىراكچىلىرى چېن نىڭ تۇيۇقسىز پەيدا بولغانلىغىنى كورۇپ هەيران بولدى. چېن ئوزىنىڭ كېلىشى مەقسەدىنى ئېيتىپ، مەسىلە بولسا ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇۋاپىق هەل قىلىشنى تەلەپ قىلىش، توغرى پىكىر لەرنى هەرگىز باشقىچە نىيەتتە دەپ قاراپ بېسىۋېتىش ئۇسۇلىنى قوللانمايدىغانلىغىنى ئېيتقاندا، يىغىن ئىشتىراكچىلىرى هېچقانداق مۇشكۇل مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويمىدى. ئەمما ئىككىنچى كۈنى كەچ سائەت بىرلەردە ئاماناتلىق قوغداش ئىشتاۋىنىڭ قوماندانى چېن دېگا، ئۇرۇمچى شەهەرلىك ساقچى ئىدارە باشلىغى لیۇخەندۇڭ ئىككىسى مۇئاۋىن نازىر چېن فاڭبۇغا «يۇقۇرىنىڭ بۇيرۇغىغا بىنائەن، سىزدەرهالهەرقايسى هەكتەپلەردىكى باشلامچىلىق قىلىپ چىدەل چىقارغان ئوقۇتقۇ-

ن چىلا رنىڭ ئىسىملىگىنى يېزىپ بېرىڭ، ئۇلارنى قولغا ئالمىمىز
ۇ ئۇنداق قىلمىساق ئەتە ئۇلار مەيدانغا توپلىنىپ دەرس تاشـ
»لايدىغانلىغىنى ئۇقتۇردى» دىدى. چىن جاۋاپ قايتۇرۇپ: «مۇمـ
الكىن ئەمەس! مۇنداق ئىش يوق، چۈنكى تونۇگۈن مەن ھەرقايـ
سى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ۋەكىللىرى ئاچقان يىغىنغا قاتـ
ەنا شتىم. دەرس تاشلاشنىڭ ھىچقانداق ئالامىتى يوق. تولۇق
پاكىت بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، قولغا ئالمىغان بولساق
ـ ئۇزىمىزگە ئۇزىمىز باش ئاغرىغى تېپىۋالىمىز، ھەرگىزمۇ قارام
لىق قىلىپ قارىغۇلارچە قولغا ئالماسلىغىمىز كېرەك. ئەگەر ئـەـ
تىگەنلىككە راستىنلا دەرس تاشلايدىكەن، مەن بارلىق مەسـ
ئۇلىيەتنى ئۇستۇمگە ئالىمەن» دىدى.

چىنىنىڭ قاتتىق تۇرۇشى بىلەن، چىن دېڭا، لیۇخەندۇ ئىلار قايتـ
ماقچى بولدى. چىن ئۇلارنى ئۇزىتىپ قويغاندىن كېيىن، سىـ
فەن ۋە ئوتتۇرا مەكتەپ مۇدىرلىرىنى چاقىرىپ: «راستىنلا دەرس
تاشلاش بولامدۇ يوق؟» دىگەندە كوپچىلىك بىردەك: «توھمەت
ئويدۇرما، بۇ توھمەت-ئېغۇالارنى ئىشپىيونلار غەرەزلىك ھالدا
پەيدا قىلغان بۇ ھەقىقەتكە قايتىشقا بۇزغۇنچىلىق سېلىشنى قەستـ
لىگەن بىر زەھەرخەندىلىك، ئەكسىلئىنقىلاپچى جاھىللار، ئىشپىـ
يون ئۇنسۇرلارنىڭ ئولۇم ئالدىدىكى مۇقەررەر ئىپادىسى» دىـ
يىشتى. بۇ ئىشنىڭ راست - يالغانلىغىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن يىغىنـ
دىن كېيىن 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ مۇئەللىمىسى لیۇمىڭفىڭ بىلەن
سوھبەتلەشتى. چۈنكى لیۇ شۇچاغدا ئوقۇتقۇچىلار ئىچىدە مۇھىم
رەھبەرلەردىن بىرى ئىدى. لیۇ بۇنداق ئىشنىڭ يوقلۇغىنى تەـ

گەتلىمدى. چېن فاكبۇ ئەھۋالنى باش كاتىپ ليۇمىڭچۇنگە دوكلات قىلدى. ھەچقانداق ۋەقە پەيدا بولمىدى.

4. مۇھىم پەيت غەلىبىنىڭ ھالقىسىدۇر. ھەقمەقەتكە قايتىش ھەركىتى پائال يۈرگۈزۈلۈۋاتقاندا، ھەقمەقەتكە ئوتۇشكە قارشى جاھىل ئۇنسۇرلاردىن ئاتلىق 5 - كورپۇس باشلىغى ماچىكشيالڭ 78 - دىۋىزىيە باشلىغى يېچىڭ، 179 - بىرىگادا باشلىغى لۇشۇ-رېن قاتارلىقلار ئوزلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، سۇيىقەست پىلانلاپ، ھەقمەقەتكە ئوتۇشكە قارشى قالايمىقانچىلىق ھەركەتلىرىنى ئېلىپ باردى. ئۇلار 21 - سېنتەبىر ئۇرۇمچىدەتوپىلاڭ كوتىرىپ، ماۋيې، لو لار بىرلىكتە ھەركەتكە كېلىپ، ئالدى بىلەن ئولكىلىك ھوكۇمەت ۋە ھەرقايسى ساھەلەردىكى ھەقمەقەتكە ئوتۇش ھەركىتىنى يۇرگۈزۈشكە رەھبەرلىك قىلىۋاتقان مۇھىم كىشىلەرنى قولغا ئېلىپ، ئاندىن بۇلاڭ - تالاڭ يۇرگۈزۈپ، قوشۇننى جەنۇبىي شىنجاڭغا باشلاپ قاراشەھەر، ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردىكى قوشۇنلارنىمۇ بىرلەشتۈرۈپ، ھەتتا شىمالىي شىنجاڭدىكى قوشۇنلارنىمۇ بىرلەشتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ قولغا ئالماقچى بولغان قارائىسىملىكلەرنى 40 تىن ئارتۇق كىشى بار ئىكەن. باش كاتىپ ليۇمىڭچۇن، گارنىزون قوماندانى تاۋسيۇ، ئولكە رەئىسى بۇرھان شەھىدى قاتارلىقلار بۇئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ليۇمىڭچۇن ئوز ئويىدىكە 21 - سېنتەبىر كەچتە ماۋ يې، لو قاتارلىقلارنى زىياپەتكە چاقىردى. زىياپەتكە جاڭ ۋىڭيى، چېن دېفا، چۇي ۋۇ، بەي ۋېنيۇلار ئەمۇ قاتناشتۇرۇپ، تاماقتىن كېيىن بىلىيارت ئويناش قاتارلىق

شەكىللەر بىلەن ئۇلارنى بەنت قىلىپ، تالك ئاتقىچە تارقىلىشماي، ئۇلارنى ئوز قوشۇنىدىن ئايرىپ، قوماندانلىقنى يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ سۇيىقەستلىرى ئەمەلگە ئاشمىدى.

قوشۇنلارنى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن، ليۇمىڭچۇنىڭ يول كورسەتمىسى بىلەن، ھەر مىللەت مەدەنىيەت ئۇيۇشمىلىرى سودا-سانائەت ئۇيۇشمىلىرى قاتارلىق ئاممىۋى تەشكىلاتلار ئاممىنى ئارىسىدا كەڭ دائىرىدە جامائەت پىكرى تەييارلىدى ھەمدە ليۇيۇگشياڭ، ئۇرۇمچىدىكى ياشانغانلاردىن مياۋفېيرەن قاتارلىق كىشىلەرنى ياشلاپ، باش قوماندان تاۋسيۇنىڭ ئالدىغا كىرىپ، خەلقنىڭ رايىغا بېقىپ، بالدۇراق ھەقتە تكە ئوتتۇرىغا چاكالاپ، بۇنىڭدىن ماۋ يې، لو قاتارلىقلارغا تەسىر كورسىتىشنى مۇراجىئەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا چۇي ۋۇنىڭ تاپشۇرۇغى بويىچە ليۇ ئوتتۇرىغا چىقىپ ئاممىۋى تەشكىلاتلار نامىدىن ماچىگشياڭ، يې چىڭ، لوشۇرىنلارغا ئوردىن تەقدىم قىلدى. بۇ ئۇسۇل بىلەن ئۇلارنى ئاممىنىڭ ئىرادىسىغا بويسۇندۇرۇپ، بالدۇراق شىنجاڭدىن ئايرىلىشنى ئىلگىرىلەتتى.

5. ماۋ يې، لوقاتارلىق جاھىللار ئۇزلىرىنىڭ «12-سېنتەبىر» سۇيىقەستى ۋەيران بولغاندىن كېيىن، خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ غەربىي شىمالغا يۇرۇش قىلغان ۋەزىيىتىنىڭ شىددەت بىلەن ئوركەشلىگەن دولقۇنىدەك تەڭداشسىز ئىكەنلىگىنى كورىدى. لەنجۇنى ئازات قىلغان چوڭ ئارمىيە داۋاملىق خېنىڭ كارىدورىغا يۇرۇش قىلدى. شىنجاڭ تەنها قالدى. ئۇرۇمچى يەككە - يېگانە شەھەر بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەقتە تكە

قايتمىنى تەشەببۇس قىلىدىغانلاردىن تاۋسىيۇ، جاۋشىگۇاك، تاۋجىنچۇ، خەن يۇۋېن، جاك فىڭنى قاتارلىقلار قىسىملار ئىچىدە كوپ خىزمەت ئىشلەپ، بىر مەزگىل تەۋرەنگەن بەزى قولدا ئەسكىرى بار گېنېرال ئوفىتسېر لەرمۇ تېچ ھەقدەتكە ئوتۇشكە مايىل بولدى. بۇنىڭ بىلەن ما، يې، لولار ئىنتايىن يىتتىم ھالەتكە چۈشۈپ قېلىپ، ئىمە قىلىشنى بىلمەيدىغان ئامالسىز قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئىنقىلاۋىي كەيپىياتى كوتىرىلىپ، «شىنجاڭنى تېچ يول بىلەن ئازات قىلىش» دولقۇن سادالىرى ئورکەشلىدى. قۇدرەتلىك خەلق كۈچى ئالدىدا، چۈمولىنىڭ دەرەخنى لىڭشىتىپ ياچۇەكىنىڭ ھارۋىنى توسايمەن دېيىشى ئۆز ھالاكىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ما، يې لولار ھەربى ھوقۇقىنى تاپشۇرۇپ، چەتئەلگە كېتىدىغانلىغىنى، بارلىق شەخسى مال - مۈلۈكلىرىنى ئالتۇنغا سۇندۇرۇپ ئۆزلىرىگە ئالتۇن بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئولكىلىك ھۆكۈمەت ئۇلار نىڭ شەرتىگە قوشۇلدى. ئۇلار نىڭ قورو - جايى، ماشىنىسى، ئوي جازىلىرىدىن تارتىپ ئۇششاق - چۈششەك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىگە، ھوكۈمەتنىڭ، شەخسىنىڭ دەپ ئايرىماستىن بىردەك پۇل تولىدى.

22 - سېنتەبىر چۈشتىن كېيىن رەئىس ئورھان شەھىدى ۋە باش كاتىپ لىۋۇمىڭچۈنلەر بەي ۋېيۇگە، «ما چىڭشياك، يې چىڭ قاتارلىقلار شىنجاڭدىن كەتمەكچى ئۇلا ئىنزىلىرى ئولتۇرغان پىكاپ ۋە شەخسى قورو - جايلىرىنى ھوكۈمەتكە سېتىپ

تدپ بېرىپ، ئالتۇن ئالدىغا تاشلىغىنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. شۇنىڭ جاكىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىنخا تەرلىگى، مال - مۇلۇكلىرى نىڭ زىيانغا ئۇچرىماسلىقى، شىنجاڭنىڭ تېچ يول بىلەن ھەقىقەتكە ئۇتۇشىگە پايدىلىق بولۇشى، باشقىچە ۋەقەلەرنىڭ سادىر بولماسلىقى ئۇچۇن بىز ئۇلارنىڭ تەلىۋىگە قوشۇلدۇق. ماشىنا گەرچە ھوكۇمەتنىڭ بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ بالدۇرراق شىنجاڭدىن كېتىشى ئۇچۇن، ھوكۇمەتنىڭ بىر ئاز ئالتۇن خەجلەپ سېتىۋېلىشنى لايىق تاپتۇق. بۇنداق قىلىش شىنجاڭنىڭ ئومۇمى ۋەزىيىتى ئۇچۇن ھەقىقەتەن پايدىسى بار. مالىيە نازارىتى نەرسە - كېرەكلەرنى تەخمىنەن باھالاپ، ئالتۇن بەرسۇن! ئىشنى مۇۋاپىق بېجىرىپ، نەتىجىسى دەرھال مەلۇم قىلىنسۇن!» دېدى. بەي ۋېنيۇ يولىيورۇقنى ئاڭلاپ كەلسە، ماي لارنىڭ ئەۋەتكەن كىشىلىرى مالىيە نازارىتىدە ساقلاپ تۇرغان ئىكەن، بەي دەرھال مالىيە نازارىتىنىڭ خوجۇلۇق بولۇم باشلىغى چىڭ يۇنچياك، ئولكىلىك بانكا ئالتۇن غەزنىسىنىڭ مۇدىرى ساۋتيە نمىڭلارنى ئۇلار بىلەن ئۇچراشتۇرۇپ ماشىنا ۋە قورو - چايلارنىڭ باھاسىنى مۇزاكىرە قىلدۇردى. ماچىڭشياڭغا تەۋە پىكاپنىڭ بىرىنى 300 سەر ئالتۇنغا، قورو - چايىنى 300 سەر ئالتۇنغا چاقتى. يي چېڭغا تەۋە پىكاپنىڭ بىرىنى 300 سەردىن ئارتۇق ئالتۇنغا، باشقا نەرسە - كېرەكلىرىنى 1000 سەردىن ئارتۇق ئالتۇنغا سۇندۇردى ۋە دەرھال رەئىسكە تەستىقلىتىپ، ئولكىلىك غەزنىدىن ئالتۇن بەردى. ماي لار ئالتۇننى ئالغاندىن كېيىن 1949 - يىلى 23 - سېنتەبىر، ئائىلىسى ۋە مال - دۇنيالىرىنى يەتكۈز

تۇروپ، ۋاك زىكشەن، لوشۇرىن، مۇھەممەت ئىمىن، ئەيسا قاتارلىقلار بىلەن ئايرىم قارا ماشىنىغا ئولتۇرۇپ ئۇرۇمچىدىن ئايرىلدى. ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ تاشقۇرغان ئارقىلىق چەتئەلگە قېچىپ كەتتى.

25 - سېنتەبىر، شىنجاڭ گازىتىزون باش قوماندانى تاۋسىيۇ باشچىلىغىدا گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملىرى ھەقتە تۈتۈشنى ئېلان قىلىپ، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە ماۋجۇشىغا تېلېگرامما يوللاپ گومىنداڭ گۇاڭجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن ئىتتىپاقلىقنى ئۈزۈپ، خەلق سېپىدىگە قايتىپ كەلدى. 26 - چىسلا ئەتىگەندە، شىنجاڭ ئولكىلىك ھۆكۈمەت جىددىي يىغىن چاقىرىپ، ھەقتە تۈتۈش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلدى. يىغىنغا رەئىس بۇرھان شەھىدى رىياسەتچىلىك قىلدى. قاتناشقان ئەزالاردىن لىيۇمىڭچۇن، چۇي ۋۇ، يەي ۋېنيۇ، لىيۇ دېئېن، چېن فاكبۇ، لىيۇيۇكشىياك، ئىبرەنى، جوك دىخۇا، ھەيئەت لىيۇشاۋلى قاتارلىقلار بار. يىغىن ئىككى تۈرلۈك كۈن تەرتىپنى مۇزاكىرە قىلدى: بىرىنچى، شىنجاڭ ئولكىلىك ھۆكۈمەت تۈنۈگۈن ھەقتە تۈتۈش قايتىش تېلېگرامما مۇزاكىرە ۋە قارار قىلىنىدى. شۇ كۈندىن باشلاپ، گومىنداڭ گۇاڭجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن بارلىق ئالاقىنى ئۈزگەنلىگى، خەلق تەرىپىگە ئۆتۈپ، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىگىنى قوبۇل قىلىدىغانلىغى جاكالاندى. ئىككىنچى، ھەقتە تۈتۈش قايتقان كۈن، ئېلان قىلىنغان كۈندىن باشلاپ ھىسابلىنىدۇ. ھەر قايسى پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىكى خادىملار ۋە ھەر مىللەت خەلقى، بارلىق ھوجەت-

ئارخىپلارنى قوغداشقا مەسئۇل بولۇشى،
كىشنى ئاسراپ، خىزمەتنى نورمال ادا
تەرتىۋىگە زادىلا قىلىشى لازىم، ھەر قانداق
ئارخىپلارنى بۇزۇپ ۋەيران قىلماسلىغى، ھوكۇمەت
بۇزۇپ - چاچماسلىغى، ئوغرىلىماسلىغى، خىزمەتتىن ئىخلاس
ئايرىلىپ كەتمەسلىگى، جەمئىيەت تەرتىۋىگە بۇزغۇنچىلىق سېلىپ
جەمئىيەت ئامانلىقىنى بۇزماسلىغى لازىم» دەپ قارار چىقاردى.
يىغىن ئەستايىدىل، مەردانە سۆزلەشتەك نورمال كەيپىياتتا ئوتتى.
چۈنكى ئۇ قېتىملىق يىغىن ئادەتتىكى يىغىنلاردىن بولماسىتىن،
گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىنىڭ قاراڭغۇ ھوكۇمرانلىغىغا
خاتىمە بېرىپ، شىنجاڭ تارىخىدا يېڭى سەھىپە باشلايدىغان
يىغىن ئىدى. يىغىن ئىشتابىدىن ئوكۇشلۇق ئېچىلىپ، قارارغا
بىرەۋەك قوشۇلۇپ بوللىنىدىغان تېلېگىراممىغا قول قويۇلدى،
يىغىنچىدىن كېيىن، ھەر قايسى ئەزالار دەرھال ئۆز ئىدارە
لىرىغا قايتىپ بېرىپ، سىستېمىلىق ھالدا يىغىن قارا
كۇزىدى تېلېگىراممىا بوللاپ ھەقىقەتكە ئوتۇش
قىلىشقا چاغدا پۈتۈن ئورۇمچى قىزغىن
خەلق بىرلىقتا ۋەكىلەرنى يېزىلىغان
ئىستىك پارتىيىسى!»، «ياشىسۇن
شىسۇن جۇڭگوخەلق ئازاتلا
كاتلار چاپلانغان ئىدى.
ئەتىرەتلىرى، پۈتۈن شەھەر
ھەر چەكسىز خوشاللىققا چۆمگەن

تۇروپ، ۋاك زىكشەن، لوشۇرپن، مۇھەممەت ئىمىن، ئەيسا قاتار-
لىقلار بىلەن ئايرىم قارا ماشىنىغا ئولتۇرۇپ ئۇرۇمچىدىن ئايرى-
لىدى. ۋەجەنۇبىي شىنجاڭ تاشقۇرغان ئارقىلىق چەتئەلگە
قېچىپ كەتتى. 25 - سېنتەبىر، شىنجاڭ گازىتىنىڭ باش قوماندانى
تاۋشىيۇ باشچىلىغىدا گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىم
لىرى ھەقدە تكە ئوتتۇرىشىنى ئېلان قىلىنىپ، پارتىيە ھەرىكىتى
كومىتېتى ۋە مائوجۇشىغا تېلېگراممىلار يوللاپ گومىنداڭ
گۇاڭجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن ئىناق قىلىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، خەلق سېپىدىگە
قايتىپ كەلدى. 26 - چىسلا ئەتىگەندە، شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈ-
مەت جىددى يىغىن چاقىرىپ، ھەقدە تكە ئوتتۇش مەسىلىسىنى
مۇزاكىرە قىلدى. يىغىنغا رەئىس بۇرھان شەھىدى رىياسەتچى-
لىك قىلدى. قاتناشقان ئەزالاردىن لىيۇمىڭچۇن، چۇي ۋۇ، يەي
ۋېيۇ، لىيۇ دېپىن، چېن فاكبۇ، لىيۇيۇكشىياك، ئىبرەھىم، جوك دىخۇا،
ھەيئەت لىيۇشاۋلى قاتارلىقلار بار. يىغىن ئىككى تۇرلۈك كۈن
تەرتىپىنى مۇزاكىرە قىلدى: بىرىنچى، شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈ-
مەتنىڭ ھەقدە تكە قايتىش تېلېگراممىسى مۇزاكىرە ۋە قارار
قىلىنىدى. شۇ كۈندىن باشلاپ، گومىنداڭ گۇاڭجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن
بارلىق ئالاقىنى ئۈزگەنلىگى، خەلق تەرىپىگە ئۆتتۈپ، جۇڭگو كوم-
مۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىگىنى قوبۇل قىلىدىغانلىغى
جاكالاندى. ئىككىنچى، ھەقدە تكە قايتقان كۈن، ئېلان قىلىنغان
كۈندىن باشلاپ ھىسابلىنىدۇ. ھەر قايسى پارتىيە، ھۆكۈمەت
ئورگانلىرىدىكى خادىملار ۋە ھەر مىللەت خەلقى، بارلىق ھوججەت-

ئارخىپلارنى قوغداشقا مەسئۇل بولۇشى، بارلىق دولەت مۇلـ
كىنىڭ ئاسراپ، خىزمەتنى نورمال داۋاملاشتۇرۇش، جەمئىيەت
تەرتىۋىگە رايە قىلىشى لازىم، ھەر قانداق كىشى ھوججەت ـ
ئارخىپلارنى بۇزۇپ ۋەيران قىلماسلىقى، ھوكۇمەت مۇلۇكلىرىنى
بۇزۇپ ـ چاچماسلىقى، ئوغرىلىماسلىقى، خىزمەتتىن ئىختىيارى
ئايرىلىپ كەتمەسلىگى، جەمئىيەت تەرتىۋىگە بۇزغۇنچىلىق سېلىپ
جەمئىيەت ئامانلىقىنى بۇزماسلىقى لازىم» دەپ قارار چىقاردى.
يىغىن ئەستايىدىل، مەردانە سۆزلەشتەك نورمال كەيپىياتتا ئوتتى.
چۈنكى بۇ قېتىملىق يىغىن ئادەتتىكى يىغىنلاردىن بولماستىن،
گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىنىڭ قاراڭغۇ ھوكۇمرانلىقىغا
خاتىمە بېرىپ، شىنجاڭ تارىخىدا يېڭى سەھىپە باشلايدىغان
يىغىن ئىدى. يىغىن ئىنتايىن ئوڭۇشلۇق ئېچىلىپ، قارارغا
بىۋاسىتە قوشۇلۇپ بوللىنىدىغان تېلېگىراممىغا قول قويۇلدى.

يىغىنىدىن كېيىن، ھەر قايسى ئەزالار دەرھال ئۆز ئىدارىـ
لىرىغا قايتىپ بېرىپ سىياسىيلىق ھالدا يىغىن قارارىنى يەتـ
كۈزدى. تېلېگىراممىغا بوللاپ ھەقدىقە تكە ئوتتۇرىش خەۋىرى ئېلان
قىلىنغان چاغدا، پۈتۈن ئۇرۇمچى قىزغىن تەبرىكلەر ئىچىدە ھەر
خىل يېزىقتا ۋەكىلـ ھەك يېزىلغان «ياشسۇن جۇكگو كومموـ
نىستىك پارتىيەسى!»، «ياشسۇن ئۇلۇغ داھىمىز ماۋجۇشى!»، «ياـ
شسۇن جۇكگوخەلق ئازاتلىق ئارمىيەسى!» دېگەن شوئارـ پىلاـ
كاتلار چاپلانغان ئىدى. ئۇزلۇكسىزلا تەشكىللەنگەن تەبرىكلەش
ئەترەتلىرى، پۈتۈن شەھەردە خوشال تەنتەنە قىلدى. پۈتۈن شەـ
ھەر چەكسىز خوشاللىققا چۆمگەن ئىدى.

شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى غەلىبىنى ئەبرىكلەپ،
خوشاللىغىدىن قىنى - قىنىغا پاتماي، ئازاتلىققا چىققانلىغىنى
قۇتلۇقلاپ، زەپەر مارشىنى يېڭراتقان پەيتتە، ھەقمەتكە قايتا
قانلىغىنى ئېلان قىلغانىدىك 2 - كۈنى (27 - سىنتەبىر) ئۈرۈمچى
چى شەھىرىدە بىر كىچىككىنە تەتۈر ئېقىم پەيدا بولدى. ئاز
شاندىكى بۇزۇق ئادەملەر، ئىشپىيونلار ۋە ھەقمەتكە قايتقان
قىسىملار ئىچىدىكى جاھىل ئۇنسۇرلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ
جەمئىيەت ئامانلىغىنى قالايمىقان قىلىپ، ھەقمەتكە ئوتكەندىن
كېيىنكى تېچ ۋەزىيەتنى بۇزۇشقا ئۇرۇندى. ئۇلار بىر قىسىم
ئەسلى قىيابەتى ئېنىق دولمىغان كىشىلەرنى قۇتراتىپ، شەرقتى
چوڭ كوچىغا توپلىنىپ، ۋەقە چىقىرىپ، ماگىزىن، بانكىلارنى
بۇلاپ، ھەقمەتكە ئوتۇشكە بۇزغۇنچىلىق سېلىش مەقسىدىگە
يەتمەكچى بولدى. ئادەملەر توپلانغانسېرى كوپىيىپ، قاتناش
توسۇلۇپ، تەرتىپ بۇزۇلدى. ۋاقىتلىق ئولكىلىك ھوكۇمەت ۋە-
قەنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، كەسكىن
تەدبىر قوللىنىپ ئولكىلىك ئامانلىق ساقلاش قىسىملىرىنىڭ
دەرھال ھەرىكەتكە كېلىپ، ئامانلىقنى قوغداپ، كىشىلەرنى تار-
قىتىۋېتىشكە بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇنىڭ بىلەن توپىلاڭچىلارنىڭ
سۇيىقەستى ئەمەلگە ئاشمىدى.

شۇ كۈنى يېرىم كېچىدە، لیۇمىڭچۇن لیۇيۇكشاڭنى ئۈ-
يىگە چاقىرتتى. لیۇمىڭچۇنىڭ ئويىگە تاۋجى چۈمۇ كەلگەن
ئىكەن. لیۇمىڭچۇن: «ھازىر نەنلیاڭ تەرەپنىڭ تەرتىۋى قالايمى-

قانلىشىپ، ھەممە يەردە ئادەم ئۇرۇش، تۆتۈش ھادىسىلىرى پەيدا بولماقتا. ئەگەر دەرھال تەدبىر قوللىنىلمىسا، چوقۇم ۋەقە كېلىپ چىقىدۇ. شۇڭا دەرھال ھەربى ھالەت ئېلان قىلىنىشىمىز كېرەك» دېدى. شۇ چاغدا ھېچقايسى گۇرۇھقا مايىللىغى بولمىغان ھەربى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى قاراۋۇللۇقنى ئۇستىگە ئېلىپ، لىيۇيۇكشياك ھەقىقەتكە قايتقان قوماندان، جەڭچىلەردىن ھال سوراش ئۈمىدىگى تەشكىللەپ، يوقلاش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى تىنىدۇرۇش قارار قىلىنىدى. ئۇرۇمچى شەھىرىدە خېلى دۇرۇنلا "بوقالسۇن شاڭناۋجىڭ!» (شاڭناۋجىڭ دېگىنى بېشىم قېتىپ كەتتى. بېشىم گاڭگىراپ كەتتى مەناسىدا بولۇپ، گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنى كورسىتەتتى) دەيدىغان شوئار پەيدا بولغان ئىدى. بۇ شوئار شۇ چاغدىكى ئەسكەرلەرگە تەسىر قىلاتتى. شۇ سەۋەپتىن بىرەر ئىش تۇغۇلۇپ قالمىسۇن ئۈچۈن ھال سوراش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىلدى. ھەقىقەتكە ئوتكەن قوماندان، جەڭچىلەرگە مۇراجەتنامە تارقىتىپ، ئۇلارنىڭ ھەقىقەتكە ئوتكەن ھەرىكىتىنى تەقدىرلەرگە بولغان ئىشەنچىنى بېشىمغا قويۇپ دولەت، خەلقنىڭ پايدا - زىيىنىنى بىلەن ھېسابلىشىپ، قارغۇلارچە ھەرىكەت قىلماسلىقنى ئۈمىت قىلدى. زور تۇرىكۈمەدە ھال سوراش، لازىمەتلىكلىرى ئېلىپ ھەرقايسى گازارمىلارغا بېرىپ شوغا تەقدىم قىلىنىدى. ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى ھەرقايسى تىجارەتخانىلار، كىنوخانىلارنى تەشكىللەپ، ئۆزەت بىلەن ھەرقايسى گازارمىلارغا بېرىپ، ھال سوراش يۇرتىدىن ئويۇن قويۇپ بېرىش ئىشلىرى ئىشلەندى. شۇنىڭغا بىلەن بىر

ۋاقتتا جەنۇپ ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ھەقدقە تكە ئوتكەن قىسىملار دىكى ئاز سانلىق ئەكسىيەتچى جاللاز پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قالايمىقانچىلىق چىقىرىپ، ئۇت قويۇپ، قىرىپ، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش ئىشلىرىنى پەيدا قىلدى. ئەھۋال ئىنتايىن خەتەرلىك ئىدى. ھەقدقەتكە ئوتكەندىن كېيىنكى تېچ ۋەزىيەتنى ساقلاپ قېلىش ئۇچۇن بارلىق ئەكسىلئىنقىلابىي بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ يۇز بېرىشىدىن ساقلىنىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھاياتى، مال ـ مۇلۇكلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى كاپالەتلىك قىلىش زۇرۇر ئىدى. ئۇلكىلىك ھەربى ۋەھوكۇمەت دائىرىلىرى جىددى تەدبىر قوللاندى. ھىر تەرەپتىن ھەر جايدىكى ھەقدقەتكە ئوتكەن قىسىملار ۋە يەرلىك ھوكۇمەتلەرگە ئەستايىدىللىق بىلەن جەمىيەت ئامانلىقىنى قوغداشنى، جاسوسلار، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى قاتتىق ساقلىنىشنى، مۇبادا قالايمىقانچىلىق سادىر بولسا قاتتىق باستۇرۇشنى بۇيرۇق قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ۋاقتىلىق ئۇلكىلىك خەلق ھوكۇمىتى جىددى يىغىن چاقىرىپ، ۋەكىللەر ئومىگى تەشكىللەپ، تېبرلىكتە جۇچۇەنگە ئەۋەتىپ، ئازاتلىق ئارمىيە مۇئاۋىن باش قوماندانى پىڭ دېخۇەيگە ھەقدقەتكە ئوتۇشنىڭ ئالدىي ـ كەينىدىكى ئەھۋاللارنى دوكلات قىلىش، شۇنىڭدەك ئازاتلىق ئارمىيىنىڭ يالدۇرراق شىنجاڭغا كېلىپ ئورۇنلىشىپ، ھەربى ۋە مەمۇرىي ھوقۇقنى ئوتكۈزۇۋېلىشنى قارشى ئېلىش، ئەكسىيەتچىل توپلاڭ پەيدا بولۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىش قارار قىلىندى. ئوكتەبىرنىڭ باشلىرى

قومۇلدا هەقدەتكە ئوتكەن قوشۇندىكى 78 - بىر ـگادىنىڭ بىر قىسمى ئەكسىلئىنقىلاۋي توپىلاڭ پەيدا قىلدى. پولىك كومانـ دىرى چىن گوڭپۇباشچىلىغىدىكى ئاز سانلىق ئەكسىلئىنقىلاۋي جاھىل ئۇنسۇرلار بىر قىسىم ئوفېتسېر ـ جەڭچىلەرنى قۇتۇرتتىپ، توپىلاڭ چىقىرىپ ئوت قويدى. بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ پۇخرا ـ لارنى ئولتۇرۇشتەك ئەسكىلىكلەرنى قىلدى، دۇكانلارنى بۇلىدى، بىگۇنا پۇخرالارنىمۇ بىر مۇنچە سورۇقچىلىققا سالدى. قورچاق مەركىزي بانكا قومۇل شوبىسىدە ساقلىنىۋاتقان ئالتۇن ـ كۇـ مۇشلەرنى ۋە شىنجاڭ ئولكىلىك بانكا قومۇل شوبە بانكىسىدا ساقلىنىۋاتقان نەق پۇللارنى پاك ـ پاكىز بۇلاپ كەتتى. تۇرـ پان ناھىيىسىدىمۇ ھەقدەتكە ئوتتۇپ ئۇزۇن ئوتمەيلا ۋەزىيەتتە تۇراقسىزلىق پەيدا بولدى. رەئىس بۇرھان شەھىدى لىيۇيۇڭـ شيياڭ، بوغالتىرىيە داشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىغى قاسىمجان ئىمىكىسىنى تۇرپانغا بېرىپ ئۇلارنى خاتىرجەم قىلىشقا ئەۋەتتى. بۇلار ساپىۋېتىغا كەلگەندە تۇرپاندىن قېچىپ چىققان بىر ماشىنا ئۇچراشتى. تۇرپانداىمۇ ھەربىي توپىلاڭ بولۇپ، بانكىنى بۇلاپ، جەڭلىسىنى يارىدار قىلىپ، يەرلىك خەلقلەرنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتقان، بۇلار توپىلاڭچى قوشۇنىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا قاـ راپ قاچقانلىغى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىدى. ئاۋاتلىق ئارـ مىيە پىچانغا كەلگەندە ناھىيە باشلىغى ئىسمايىل تاھىر باشچـ لىغىدىكى ئامما شەھەردىن چىقىپ قارشى ئالماقچى بولۇۋاتقان چاغدا شۇ يەردە تۇرۇشلۇق 194 - پولكنىڭ سىر باتـالىيون كو ـ ماندىرى ئىسمايىل تاھىرنى ئېتىپ ئولتۇرگەن. بەختكە يارىشا

چوڭ قوشۇن ۋاقتىدا يېتىپ كېلىپ ۋەقەنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىنى توساپ قالدى. ئۇنىڭدىن باشقا كۇچاردا تۇرۇشلۇق 65 - بىرىگادىنىڭ ئاتلىق پولكىنىڭ مۇئاۋىن كوماندىرى ئاك شۇرۇك ئاز سانىدىكى ئوفىتسېر - جەڭچىلەرنى باشلاپ بۇلاڭچىلىق قىلغان. قاراشەھەر، بۇگۇر قاتارلىق ئۇرۇنلاردىمۇ ھەر بىلەر بۇلاڭچىلىق ۋەقەلىرىنى پەيدا قىلغان. خەلق بىلەن دۇشمەنلىشىدىغان ئەكسىسىنقىلاپچى ئۇنسۇرلار گەرچە تەتۇرئېقىم قوزغاپ، ھەر قايسى جايلاردا ئالا - توپىلاك چىقىرىپ، ئوت قويۇپ، قىرىپ - چېپىپ، بۇلاپ - تالاپ، خەلقنىڭ ھاياتى ۋەمال - مۇلكىگە زور زىيانكەشلىك قىلغان بولسىمۇ ئەمما ئۇلار ئاخىرى قۇدرەتلىك خەلق كۇچى ئالدىدا تارمار بولۇپ، يوقىتىشلىك ئىشت گەنە دىسىگە ئايلاندى.

مۇنداق جىددىي قالايمىقانچىلىقلار ئارقا - ئارقىدىن بۇز بەرگەن ئەھۋال ئاستىدا، ھەقىقەتكە قايتقان قوشۇنلار دىكى خەلقە ھەقىقىي مايىل بولغان ئوفىتسېر - جەڭچىلەر جان - دىل بىلەن كومپارتىيە خەلقە سادىق بولۇپ، جاپا - مۇشەققەتتىن قورقماي، توپىلاڭچىلار بىلەن رەھىمسىز كۇرەش ئېلىپ باردى. توپىلاڭنى باستۇرۇش، ئاماناتلىقنى قوغداش، خەلقنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۇلكىگە كاپالەتلىك قىلىش جەريانىدا توھپە قوشتى.

(5)

1949 - يىلى ئوكتەبىرنىڭ باشلىرى رەئىس ئۇرھان شەھىدى ئىشخانىسىدا چوڭ ئوغلى چوڭ قاسىمجان ۋە يەي ۋېيۇلا توپىلاڭچىلار بىلەن رەھىمسىز كۇرەش ئېلىپ بارىدى.

چۇنلەر ئايرىم - ئايرىم سوز قىلدى. ئومۇمى مەزمۇنى: «شەھەر
چاغ‌ھەقىقەتكە ئوتتۇشنى چاكالىغاندىن كېيىن ئەھۋال ئومۇمەن ياخشى.
ئەمما ئازبەزى رايونلاردىكى چايلارنىڭ ئەھۋالى ئانچە ياخشى
ئەمەس، ئۇيەرلەردە گومىنداڭنىڭ ئىشپىيونلىرى، ھەقىقەتكە ئوتە-
كەن قىسىملار ئىچىدىكى ئاز سانلىق جاھىل ئۇنسۇرلار ۋەبە-
زى بۇزۇق ئۇنسۇرلار ئوت قويۇپ كويدۇرۇش ـ ئۆلۈك ـ تالاك
قىلىشقا تەييارلانماقتا، قۇمۇلدا پەيدا بولغان ئۆلۈك ـ تالاك
ۋەقەسىدە خەلقنىڭ ھاياتى ۋە مال ـ مۈلكى ھەمدە يانكا ئىنگىر
زىيانغا ئۇچرىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز جۇڭۇەنگە ۋەكىللەر ئو-
مىگى ئەۋەتىپ، ئازاتلىق ئارمىيە مۇئاۋىن باشقوماندانى
پىنگ دېخۇەيگە شىنجاڭنىڭ ھەقىقەتكە ئوتتۇشىنىڭ ۋە
ھازىرقى ئەھۋاللارنى دوكلات قىلماقچى ھەمدە ئولكىنىڭ مالىيە-
ئىقتىسادىي مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىش توغرىسىدا بولۇپ ۋۇقسورى-
ماقچى. شۇنىڭدەك شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ خەلق ئازاتلىق
ئارمىيىسىنىڭ بالدۇراق شىنجاڭغا كېلىشىنى قارشى ئالىدىغانلىغى-
نى بىلدۈرمەكچى بولدۇق. بۇ ۋەكىللەر ئومىگى چۇي ۋۇ. دەي
ۋېنيۇ، قاسىمجان نۇسرەت شەھىدى، تەلئەت، يۇجيا ئۆجۈ قاتارلى-
لاردىن تەشكىل قىلىنىدى. چۇي ۋۇ ئومەك باشلىغى، قاسىمجان
مۇئاۋىن ئومەك باشلىغى بولىدۇ. 3 ۋىلايەت ۋەكىللىرى تېخى
يېتىپ كەلمىدى، ساقلاۋېرىشكە بولمىدى. سىلەر جۇڭۇەنگەدا-
غاندىن كېيىن ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا مۇئاۋىن داش قوماندانغا
ھەر ساھەدىكى ئەھۋاللارنى دوكلات قىلىڭلار. ئەتە بولغاچقىپ
ئىككى كۈن ئىچىدە جۇڭۇەنگە يېتىپ بېرىشىڭلار كېرەك،
كېچىكتۈرۈشكە بولمايدۇ» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى.

يىغىندىن كېيىن بىر تەيياردلىق كۆرۈپ، ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەندە جۇڭگو - سوۋېت ئاۋئاتسىيە شىركىتىنىڭ ئايرۇپىلانىغا ئولتۇرۇپ يولغا چىقتۇق. قۇمۇلغا بارغاندىن كېيىن بۈرۈڭقى ئاۋات كوچىنىڭ ۋەيران بولۇپ كەتكىنىنى كۆردۇق. ئۇيۇ - دۇكانلار كۆيۈپ كۈلگە ئايلانغان ئىدى. بولۇنغان ۋەيرانچىلىقتا چىداپ تۇرغىلى بولمايتتى. پۇخرالار قېچىپ كەتكەن، بانكىلار بۇلانغان. غەزەندىكى ئالتۇن، كۈمۈش ۋە نەق پۇللار تالان - تاراج بولغان، كىشىلەرنىڭ كۆڭلى بىئارام ئىدى. يەرلىك ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئورگانلار كىشىلەرنى تەشكىللەپ، ئوت ئۆچۈرۈپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداشقا ئۇنكەن. ۋەكىللەر ئومۇمىي قۇمۇلدا بىر ئاز دەم ئېلىپ ماشىنىغا ئالمىشىپ داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، شۇ كۈنى كەچتە شىڭشىياغا يەتتۇق.

ئەتىسى شىڭشىيادىن يولغا چىقىپ ئەتىسى ئەتراپىدىغا يەتكەندە غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەۋاتقان ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ بىرۇنقۇنىڭ قىسمى بىلەن ئۇچراشتۇق. ئۇ پولكوۋنىك خۇجىيەڭنىڭ باشچىلىقىدىكى 5 - بىرۇنقۇنىڭ پولكى ئىدى. ئازاتلىق ئارمىيىسى كورگەن ۋاقتىمىزدا كوزىمىزگە ئىسسىق يېقىن كەلدى، خوشاللىقىمىزدا قېنى - قېنىمىزغا پاتماي دەرھال ماشىنىمىزدىن چۈشۈپ قارشى ئالدۇق، ۋەكىللەر پولكوۋنىك خۇجىيەڭنىڭ شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇردى ھەمدە ماشىنىدىكى قوغۇتلارنى سوغا قىلىپ ھال سورىغان بولدۇق. ئاندىن خوشلىشىپ داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، شۇ كۈنى پېرىم كېچە سائەت 2 دىن ئاشقاندا جۇچۇەنگە يېتىپ باردۇق.

جۇچۇەن ۋىلايەتتىمىلىك ۋالىسى ۋە ئازاتلىق ئارمىيىدىن مەسئۇل بولداشلار ئالالمىقاچان شەھەر سىرتىدا بىزنى كۈتۈپ تۇرغان ئىكەن؛ بىزنى ئوبدان ئورۇنلاشتۇردى. ئەتىسى مۇئاۋىن باش قوماندان بىلگىدىخوجەي شۇنچە ئالدىراش بولسىمۇ ۋەكىللەر ئومىگىنى قويۇل قىلدى. كەچتە يەنە داغدۇغىلىق قارشى ئېلىش يىغىنى ئاچتى. سىياسىي كومىسسار اگېن سىچى يىغىنغا رىياسەتچىلىك قىلدى. ۋەزىپىش ئۇچىقى سۆزلىدى. ۋەكىللەر ئومىگىدىكى ھەر بىر ۋەكىل يىغىندا سۆزگە چىقتى. ئۇلار شىنجاڭ ئولكىلىك ۋاقىتلىق خەلق ھوكۇمىتى ۋە پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەتتا خەلقىگە ۋاكالىتەن، پۈتۈن ئوفىتسېر-جەڭچىلەردىن سەممىي ھال سورىدى. ۋە ئالىي ئېھتىرام بىلدۈردى. شۇنىڭدەك ئازاتلىق ئارمىيىنىڭ بالدۇرراق شىنجاڭغا كىرىپ ئورۇنلىشىشىنى بىردەك تەلەپ قىلدى. يىغىندىن كېيىن باش ئىشتاپ سەنئەت ئومىگى ۋەكىللەرنى ئومىگىگە «قانلىق ئىنتىقام» دېگەن دىرامىنى ئويناپ بەردى، ئەتىسى ئەتىگەندە ئازاتلىق ئارمىيە باش ئىشتاۋى يىغىن ئاچتى. يىغىنغا قاتناشقانلاردىن مۇئاۋىن باش قوماندان بىلگىدىخوجەي، سىياسىي كومىسسار گېن-سىچى، قوماندان ۋاڭ جېڭ شۇنىڭدەك شۇي گۇاڭدا، زىڭ دې ماخەنبىڭ، جۇچۇەندە ھەقدەتكە قايىتقان قىسىملار مەسئۇلى زېڭ جىڭۋۇ قاتارلىقلار ھەمدە شىنجاڭ ۋەكىللەرى ئومىگىڭ بارلىق ئەزالىرى بار ئىدى. مۇئاۋىن باش قوماندان بىلگىدىخوجەي ئالدى بىلەن سۆزلەپ يىغىن ئەزالىرى بىلەن ئۇز ئارا تونۇشۇپ چىقتى. ئاۋۋالدىن چۈي ۋۇ مۇئاۋىن باش قوماندان

پىكىغا ۋە باشقا زەھبىرى يولداشلارغا ئالدى بىلەن زەئىس بۇرھان شەھىدى ۋە بارلىق ئولكىلىك ھوكۇمەت ئەزالىرىنىڭ سالام ۋە ھورمىتىنى يەتكۈزدى. ئاندىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ھەقىقىكە ئوتۇش جەريانىنى، شۇنىڭدەك ھەقىقىكە ئوتكەندىن كېيىنكى ئەھۋاللارنى دوكلات قىلدى. بەي ۋېنيۇ شىنجاڭ مالىيە ئىقتىسادىي ئەھۋالىدىن دوكلات بەردى. قاسىمجان 3 ۋىلايەت ئەھۋالىدىن دوكلات بەردى. ئوسمەن بىلەن يۇجۇڭيا ئايرىدىم - ئايرىم شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت پاشلىرى ئىلغار تەشكىلاتلارنىڭ ئەھۋالىدىن تەلئەت، سودا- سانائەتكە مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللاردىن دوكلات بەردى. ۋەكىللەر سوزلىگەندە ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ باالدۇرراق شىنجاڭغا كىرىپ ئورۇنلىشىشنى بىردەك تەلەپ قىلدى ۋە قارشى ئالدى. يىغىن ئىككى كۈن داۋام قىلدى. يىغىن ۋاقتىلىرىدا مۇئاۋىن باش قوماندان پىنگ ۋە باشقا زەھبىرى يولداشلار ۋەكىللەر ئومىگىنىڭ ئەزالىرى ئايرىم- ئايرىم قوبۇل قىلىپ سەممىي سوھبەتلەشتى. يەنە كىچىك گۇرۇپپا يىغىنلىرىدا ئوتكۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ مالىيە ئىقتىسادىي ئەھۋالىدىن مەسىلىنى ھەل قىلىشنى مۇزاكىرە قىلدى. يېڭى شىنجاڭ پۈتۈن ئەلخەلق پۇلىنىڭ سوندۇرۇپ، «ئىككىلىشىنى بىرلىكتە ئىشلىتىشكە بولىدۇ» دەپ بېكىتتى. يىغىن ئاخىرلاشقاندىن كېيىن مۇئاۋىن باش قوماندان پىنگ سوز قىلدى. ئۇ ئاۋال ماۋجۇشى ۋە پارتىيىمىز ۋاكالىتەن، شىنجاڭنىڭ تىنچ ھەقىقىكە قايتىشىغا باھا بېرىپ، كوپچىلىكنى

ياخشى ئۇگەنسەڭ ۋە تىرىشىپ ئىشلەشكە ئىلھاملاندۇردى. سۆزنىڭ مەزمۇنى: «شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي خادىملىرى گېنېرال تاۋسيۇ ۋە رەئىس بۇرھانىنىڭ رەھبەرلىگىدە تېلېگىرامما يوللاپ ھەقدەتكە ئوتۇپ قارشىلىۋاتقان يورۇقلۇققا چىقتى. ئىنقىلاپ ۋە خەلق تەرىپىگە يۈزلەنسەڭ ناھايىتى ئوبدان قىلدىڭ. سىلەرنىڭ شىنجاڭنىڭ تېچ ئاز-رات بولۇشىغا قوشقان ھەسسە كۆلەم بار، 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي كۈچلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى شىنجاڭنىڭ تېچ ھەقدەتكە ئوتتۇشىدە ئىنتايىن چوڭ رول ئويناندى. شىنجاڭنىڭ مالىيە-ئىقتىسادىدا قىيىنچىلىق بار. بىز چوقۇم ياردەم بېرىپ ھەل قىلىشىمىز. شىنجاڭ پۈتۈن ۋە خەلق پۈتۈنلىنىڭ سۇندۇرۇش نىسبىتى ھەل قىلىنىدى. كوپچىلىك ئىككى خىل پۈتۈنلۈك بىر لىكتە ئىشلىتىلمىگە قوشۇلدى. ئۇندىن باشقا بىز شىنجاڭغا ناھايىتى تېز لىكتە بىر قىسىم چاي، قەن، رەخ، دورا قاتارلىق ماددى بۇيۇملارنى ئەۋەتىپ، نوۋەتتىكى ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق ۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئېھتىياجىنى ھەل قىلماقچىمىز. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئىلغار ياشلىرى ئازاتلىقتىن ئاۋال تەشۋىقات ۋە كۇرەشلەرنى ئېلىپ بېرىپ، كوپلىگەن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ھازىر خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ ئالدىنقى قىسىملىرى يېتىپ باردى. بۇندىن كېيىن چوڭ قوشۇن داۋاملىق غەربكە يۇرۇش قىلىدۇ. بۇ قېتىمقى يىغىن جەريانىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا بىز دەرھال ماۋجۇشى ۋە پارتىيە مەركىزىگە تېلېگىرامما يوللايمىز. ۋەكىللەر قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، گېنېرال تاۋسيۇ ۋە رەئىس بۇرھان شەھەرنى

يىغىنىنىڭ ئوتمۇشىنى دوكلات قىلىپ بىرنىڭ سالىمىمىزنى يەتكۈ-
زۈپ قويارسىلەر، كوپچىلىكنىڭ گېنېرال تاۋسىيۇ ۋە رەئىس
بۇرھانىنىڭ رەھبەرلىگى ئاستىدا ئازاتلىق ئارمىيىسىدىكى رەھبىرى
يولداشلار بىلەن، شۇنىڭدەك 3 ۋىلايەت تەرەپتىكى يولداشلار
ۋە خەلقلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ھەر ساھەدىكى خىزمەتلەرنى
ياخشى ئىشلىشىگىلى ئۇمىت قىلىمەن»، دېگەندىن ئىبارەت
ئىدى. يىغىندىن كېيىن مۇئاۋىن باش قوماندان پىلك دېخۇەي
زىيادەت ئۇيۇشتۇرۇپ ۋەكىللەر ئۇمىگىنى كۈتۈۋالدى. ۋەكىللەر
ئومىگى جۇچۇەندە بىر ھەپتە تۇرۇپ، ئىشنى پۈتتۈرگەندىن
كېيىن شىنجاڭغا قايتتۇق.

ۋەكىللەر ئومىگى جۇچۇەنگە بېرىپ دەسلىۋىدە مۇئاۋىن
باش قوماندان پىلك ۋە باشقا يۇقۇرى دەرىجىلىك گېنېرالـ
لارنىڭ مېھرىۋان ۋە يېقىملىق، تۇرمۇشتا ئاددىي - سادده، قىلچە
كۆرەڭلىگى يوق. بولۇپمۇ ئەسكەرلەرگە ئوخشاش بىرىك رەختە
تىكىلگەن كىيىملەرنى كېيىپ، ئازراقمۇ ئالاھىدە بولۇۋالمىغانـ
لىغىنى كوردۇق. بۇ ئىشلار بىزگە چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلدى.
چۈنكى بىزنىڭ كەيگەن كىيىملىرىمىز يۇڭ رەختىن تىكىلگەن
ياۋروپا پوسوندىكى كىيىملەر ئىدى. بىز ئۇزىمىزگە سىلىشتۇـ
رۇپ كورۇپ ئىنتايىن خىجالەت بولدۇق.

بىز جۇچۇەندىن چىققىپ جاپۇگۇەنىدىن ئوتۇپ پولدا
جۇڭگو خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ پىيادە، ئاتلىق ئەسكەرلىرى
ۋە زەمبىرەك، ماشىنا قىسىملىرىنىڭ سەپ بولۇپ غەربكە قاراپ
ئىلگىرىلەۋاتقانلىغىنى كوردۇق. جاپۇگۇەندىن قۇمۇلغا كەلگىچە

لىك ئارىلىقتىكى 7 - 8 يۇز كىلومېتىر كېلىدىغان قاقاس چول
دە ئادەم ئاز، يول بويىدىكى ئويلەر ھەم ئاز، ھەم ۋەيرانە ئىدى.
ئۇنىڭ ئۈستىگە سوغاق چۈشۈپ قېلىۋاتقان پەيتتە قوشۇننىڭ
ياتاق، سۇ، يېقىلغۇ قاتارلىق تۇرمۇش شارائىتلىرى ئىنتايىن
قىيىن ئىدى. مانا شۇنداق جاپالىق شارائىت ئىچىدە جۇڭگو
خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىدىكى باتۇر ئوغلانلار ھاۋانى ئۆزۈك،
دالانى ياتاق قىلىپ، بوران-چاپقۇن، قەھرىتان سوغاقلاردىن ۋە ئۇزۇن
يول مېڭىشتىن قورقماي، بالدۇرراق شىنجاڭغا يېتىپ بېرىش ئۈچۈن،
كوتىرەڭگۇ روھى جاسارىتى - غەيرىتى بىلەن بارلىق قىيىنچى-
لىق ئۇستىدىن غەلبە قىلىپ باتۇرانە ئالغا باسماقتا ئىدى.

ۋەكىللەر ئومىگى قۇمۇلغا كېلىپ، چۈنجاڭ گوپىڭ، جاڭ
شىچىڭ ۋە دۇڭشىنيۇڭ قاتارلىق رەھبىرى يولداشلارنى كۈر-
دۇق. بۇ كىشىلەر قوشۇننى باشلاپ قۇمۇلغا كەلگىنىگە بىرنەچە
چە كۈن بولغان ئىكەن. خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى كېلىش بى-
لەنلا قۇمۇلدىكى توپىلاڭ بېسىقتۇرۇلۇپ، توپىلاڭچىلار بۇزۇپ
تاشلىغان يول ۋە ئويلەرنى تازىلىدى ۋە رېمونت قىلدى. خەلق
نىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكى كاپالەتكە ئىگە بولۇپ، جەمئىيەت
تەرتىۋى نورمالللىشىپ، خەلق تۇرمۇشى خاتىرجەم بولدى. ئە-
تىسى بىز ئازاتلىق ئارمىيە ۋە ھەقىقەتكە ئوتكەن قەسىملار ھەم-
دە ئاممىۋى تەشكىلاتلار بىرلىكتە ئوتكۈزگەن ئارمىيە - خەلق
بىرلەشمە كوڭۇل ئېچىش يىغىنىدا قاتناشتۇق. يىغىندىن كې-
يىن ئايرۇپىلان بىلەن ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلدۇق. ئايرۇپى-
لاندىن چۈشۈپلا رەئىس بۇرھان شەھىدى ۋە باش كاتىپ لىۋ

مىڭچۇنلەرگە مۇناۋىن باش قوماندان پىكىنىڭ سالىمىنى ۋە يول-
يورۇقلىرىنى يەتكۈزدۇق. ۋەكىللەر ئۇمۇمەك خىزمەتىنىڭ ئېنىق
ئەھۋالىدىن دوكلات قىلدى، ئىككىنچى كۈنى ئولكىلىك ۋاقىت-
لىق خەلق ھوكۇمىتى بارلىق ھەيئەتلەر يىغىنى ئاچتى. ئومەك
باشلىغى چۇي ۋۇ يىغىندا دوكلات بېرىپ تارىخىي ۋەزىپىنى غە-
لىبىلىك ھالدا ئورۇنلىدى.

خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنى قارشى ئېلىش، ئوز ئادەم-
لىرىنى كۈتۈۋېلىش پۈتۈن ئورۇمچى خەلقىنىڭ ئۈزۈندىن بېرى
ئارزۇ قىلىپ كەلگەن چوڭ ئىشى. شىنجاڭ ئولكىلىك خەلق
ھوكۇمىتى قارشى ئېلىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش ئۈچۈن
«جۇڭگو خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى قار-
شى ئېلىش ھەيئىتى تەشكىل قىلدى. لیۇيۇكشياڭنى بۇ ھەيئەت-
نىڭ مۇدىرى قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ ھەيئەت خىزمەتكە كىرى-
شىپ ھال سوراش بۇيۇملىرى سېتىۋېلىش، كوتۇۋېلىش پونكىت-
لىرى قۇرۇش، كېسەللەردىن ئەھۋال سوراش قاتارلىق ئىشلار-
نى ئىشلىدى. تولۇق تەييارلىقلاردىن كېيىن پۈتۈن شىنجاڭ
خەلقىنىڭ تەقەززا بولۇپ كۈتكەن كۈنى ئاخىرى يېتىپ كەلدى.
20 - ئوكتەبىر ھاۋا ئوچۇق ئىدى. پۈتۈن شەھەردە رەڭلىك بايـ
راقلار لەپىلدەپ تۇراتتى. خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنـ
جاڭغا كەلگەنلىگىنى قارشى ئالىدىغان پىلاكاتلار پۈتۈن شەھەر-
دە چاقناپ تۇراتتى. ئازاتلىق ئارمىيىنى قارشى ئېلىش يۇزـ
سىدىن تەييارلانغان تەشۋىقات ماشىنىسىدىن ھەيۋەتلىك ھەم

يېڭىملىق «دولەت گېمىنى»، «داغدام يول» شەھەرلىرىنىڭ ياڭى راق ساداسى بۇلۇتلاردىن ھالقىغان ئىدى. قارشى ئېلىش قۇرۇنى ۋە ھەر مىللەت خەلقى سەندۇكىنى مەيدانغا تولۇپ كەتكەن ئىدى. پولكوۋنىك خۇجەن باشچىلىغىدىكى 5 - پولكنىڭ قەھرىمان جەڭچىلىرى شەھەر رايونىغا كىرگەندە دولقۇنلىغان خەلق ئاممىسى ئالدىغا تەلمۇرۇپ، شوئار - ئالقىش سادالىرى ياڭراتتى، داقا - دۇمباق چالدى. بۇ قىزغىن سادالار ئاسمان-پەلەككە كۆتۈرىلگەن ئىدى. تەييارلانغان ھال سوراش بۇيۇملىرى بىلەن ئۇرۇش ماشىنىلىرىنى پۇركەپ تاشلىدى. پولكوۋنىك خۇجەن ۋە باشقا مەسئۇل يولداشلار ھەر ساھەدىكى زاتلار بىلەن سەمىمى قول ئېلىشىپ كورۇشتى ۋە قارشى ئېلىۋاتقان ئاممىغا قول ئىشارىتى بىلەن مىننەتدارلىق بىلدۇردى. ھەرمىلەت ياشلىرى ناھايىتى تېزلا جەڭچىلەر بىلەن دوست بولۇشۇپ، ئېسىلىپ چىقىۋالغان ياشلار ماشىنىغا پەۋەس تولغان ئىدى. ئۇلار ئايرىلغىلى ئۇزاق بولغان تۇققانلاردەك سەمىمى پاراكەندە شاتتى. نەنلياڭدىن شىمالىي دەرۋازىنىڭ سىرتىدىكى گازارمىغىچە بولغان ئارىلىقتا، كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرغان ھەساپسىز ئۇرغۇن قارشى ئالغۇچى ئاممىا چاي قۇيۇپ، ھاراق تۇتۇپ، خۇددى سىر ئائىلىدىكى قېرىنداشلارچە قارشى ئالدى. بولۇپمۇ گۈل تەقدىم قىلغان ئوسمۇرلەر بەكمۇ پاك ۋە ئوماق ئىدى. ناخشا ۋە كۈلكە سادالىرى بىردەم كۆتۈرىلىپ، بىر دەم پەسىيىپ، ئىنتايىن جۇشقۇنلۇق كەيپىيات ئىچىدە بېلىق بىلەن سۇدەك يېقىن مۇناسىۋەتلىك، جانلىق مەنزىرە نامايەن

بولغان ئىدى. مۇنداق جۇشقۇنلۇق تەنتەنە ئۇرۇمچى تارىخىدا مىسلى كورۇلمىگەن ئىدى.

جۇڭگو خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى تېز يېپ تېپ كېلىپ ھەرقايسى جايلاردىكى توپىلاڭنى ناھايىتى تېز بېسىقتۇردى. خەلقنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۇلكىگە كاپالەتلىك قىلىپ جەمئىيەت ئامانلىغىنى قوغداپ، قەدەممۇ-قەدەم خەلق ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى، قەدىمى شىنجاڭدا پارلاق نۇر چېچىلىشقا باشلىدى. نوياбىرنىڭ باشلىرى، قوماندان ۋاڭجېڭ، شىن لەنتىڭ، جياتوفۇ، گاۋجىنچۇن قاتارلىق يولداشلار ۋە مۇئاۋىن باش قوماندان پىڭدېخۇەيلەر ئىلگىرى - كېيىن ئۇرۇمچىگە كەلدى. 3 ۋىلايەت مىللى ئارمىيىسى نوياбىرنىڭ ئاخىرلىرى ئۇرۇمچىگە يېتىپ كېلىپ، جۇڭگو خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىگە قوشۇلدى. نوياбىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ھەربى ئىدارە قىلىش باشلىنىپ، ھەرقايسى ئورگانلارغا ئازاتلىق ئارمىيە ۋەكىللىرى ئورۇنلىشىپ، مەمۇرى ھوقۇقنى ئوتكۇزۇۋېلىشنى باشلىدى. 17 - دېكابىر كۈنى ھەرمىللەت، ھەرساھە ۋەكىللىرى قاتناشقان «شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھوكۇمىتى» قۇرۇلۇپ، پۈتۈن ھوقۇقنى ئوتكۇزۇۋالدى. شۇنداق ئېتىۋارەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ۋە فېئودال - پومىشچىكلار سىنىپىنىڭ مۇستەبىت ھوكۇمرانلىغى ئاخىرلىشىپ، شىنجاڭ تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئېچىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقنىڭ ئۇلۇق جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە ئۇلۇق

داهىمىز ماۋجۇشىنىڭ توغرا رەھبەرلىگىدە بېيجىڭ ھايىاتى باش-
لاندى. ئۇلار بەختىيار كەلگۈسى ئۇچۇن، كەلگۈسى كوممۇنىزم
ئۇچۇن، ئۇلۇق جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئەترايىدا
ئۇيۇشۇپ، ماۋزېدوڭ ئىدىيەسى شانلىق بايرىغىنى ئىگىز كوتە-
رىپ زور قەدەم بىلەن ئالغا باستى.

جۇچۇەنلىك ھەقىقەتكە ئۇتۇش جەريانى

پىلك مىكدىلك

ئاتالمىش «گومىنداڭ غەربىي - شىمال ھەربى - مەمۇرى قوماندانلىق مەھكىمىسى» ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش غەلبە قازانغاندىن كېيىن، گومىنداڭنىڭ «8 - ئۇرۇش رايونى قوماندانلىق مەھكىمىسى» نىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئوزگەرتىلگەن نامى ئىدى. بۇ مەھكىمە لەنجۇدا بولۇپ، گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي، شىنجاڭ 4 ئولكە رايونىنى باشقۇراتتى. جاڭجۇڭخىز-مەتتىن ئايرىلغاندىن كېيىن مابۇفاڭ ئىگەللىدى. قورچاق سەنۇجاڭ ئىيۇرىك، پىلك مىكدىكلار مۇئاۋىن بولدى. لەنجۇ ئازات بولغاندا، قورچاق مەھكىمە بىلەن قەپقالغان 2 كورپۇس ھەمدە بىرنەچچە ئالاھىدە قىسىملار نىڭ قالدۇق قوشۇنلىرى، خېشى كارىدورىغا چېكىنىپ ئەڭ ئاخىرى جۇچۇەن ھەقىقەتكە قايتىشنى جاكالىغان چاغدا، خەلق تەرىپىگە ئوتتى. بۇنىڭ ئوتمۇشى توۋەندىكىچە:

1. ھەقىقەتكە ئوتۇش ئالدىدىكى ھازىرلىق جەريانى

1948 - يىلى كۈزدە، قورچاق غەربىي شىمال ھەربى-مەمۇرى مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى. قوشۇمچە شىنجاڭ

گارنىزون باش قوماندانى تاۋسيۇ لەنجۇغا كېلىپ، مەن بىلەن سوھبەتلەشكەندە ئۇ: «گومانداك چىرىكلىشىپ چېكىگە يەتتى، مۇقەررەر بەربات بولىدۇ. بىز ئەلۋەتتە ئازغان يولىمىزدىن قايتىپ كېلىشىمىز كېرەك. قاراپ تۇرۇپ، جىياك جېپىشىنىك قۇرۇبانى بولىمىز مۇ؟ ياق ئەلۋەتتە تېز لىك بىلەن ئازاتلىقنى كۆتۈۋېلىش تەييارلىغىنى ئوبدان ئىشلىشىمىز لازىم» دېدى. مەن بۇ پىكىرنى ئەستايىدىل قوللىغان ئىدىم. ئۇزۇن ئوتمەستىن قورچاق گارنىزون ئىشتاۋىغا قورچاق دولەت مۇداپىە مىنىستىرلىگىنىك يۇقۇرى دەرىجىلىك مەسئۇلىچىسى تاۋجىنچۇ سەنمۇجاك بولدى. ئۇ يول ئۈستىدە لەنجۇغا چۈشتى. مەن ئۇنىڭغا تاۋسيۇنىك غەربىنى يەتكۈزگىلىدە ئۇمۇ ئىنتايىن ماقۇل كوردى. ئىككىمىز ھەقىقەتكە ئوتۇشنى مۇلاھىزە قىلىشىپ، نەچچە كېچە پاراكلاشتۇق. نەتىجىدە مابۇفاكنىك خەلقە تەسلىم بولۇشى مۇمكىن ئەمەسلىگىنى پەرەز قىلىپ، ئىمكان قەدەر بىر قىسىم مەركىزىي سېپىتىمىدىكى قوشۇنلارنى ساقلاپ، خېشى كالىرىدورىغا كىرىپ، شىنجاك بىلەن ئالاقىلىشىپ، بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىش، ما جەمەتى قوشۇنلىرىنىك خېشى كاردورىغا كىرىۋېلىپ شىغا يول قويماي ئۇلارنىك ھەقىقەتكە ئوتۇش ھەرىكىتىمىزگە توسالغۇ بولۇشىدىن ساقلىنىش بۇ بىزنىك دەسلەپكى پىلانىمىز ئىدى. ئۇزۇن ئوتمەيلا ماۋجۇشى ۋە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى جاكالىغان: گومانداك ئوفىتسېر - ئەسكەرلىرى ئالدىدا پەقەت تەنجىك، بېيجىن ۋە سۇييۈەن ماكغان ئۇچلا يول قالدى. باشقا يولنى تاللاش مۇمكىن ئەمەس! دىگەن ئىلاندىن ۋاقىت

بولدۇق. بۇ پارلاق كورسەتكۈچ، بىزنىڭ ھەقىقەتكە قايتىش
ئىشەنچىمىزنى تېخىمۇ ئاشۇردى.

2. مابۇفاكنىڭ لەنجۇ تاۋخي دەريا لىنىيىسىدە تارمار بولۇشى

خۇزۇكنەننىڭ ئاساسي كۈچى ۋېيشۇي دەرياسى جىلغىسىدا تارمار قىلىنغاندىن كېيىن مابۇفاكنىڭ لیۇپەنشەنىڭ شەرقىدىكى قوشۇنلىرى ئارقا - ئارقىدىن دېگشى رايونىغا توپلاندى. دېگشيا خېلەن قوشۇنلىرى دېگشياغاچىكىندى، قورچاق مەركىزي سېپىتىمىدىكى 91 -، 119 -، 120 - كورپۇسلار ۋېيخى قىرغىنىنى بويلاپ گەنسۇنىڭ غەربىگە چېكىندى. شۇ ۋاقىتلار-دا كورەكلەپ تۇرغان ماجىيۇەن ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى ئىشقا سېلىپ دېگشى ئەتراپىدا ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش قىلىش خام خىيالىدا بولدى. مابۇفاك بولسا لەنجۇغا چېكىنىپ مۇداپىە كورمەكچى بولدى. ئۇلار ئاتا - بالا بىر مەھەل ئۇز ئالدىغا ئىش كورمەكچى بولغان بولسىمۇ، ئاخىرى بالىسى ئاتىسىغا بويسۇندى. ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەتتە، مابۇفاك ماجىيۇەننى لەنجۇنى قوغداشقا، قورچاق مەركىزي سېپىتىمىدىكى 3 كورپۇسنى تاۋخېنى قوغداشقا قويۇشنى ئويلىدى. بۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇش بىزنىڭ قورچاق مەركىزي سېپىتىمىدىكى قوشۇنلارنى خېشىدا ھەقىقەتكە ئوتۇش كۈچى قىلىش ئۈچۈن ساقلاپ قېلىشىمىزغا پايدىسىز ئىدى. مابۇفاك بىلەن كوپ تەرەپلىمە تالاش-تارتىش قىلغاندىن كېيىن، ئاخىرى ئۇنى قولغا كەلتۈردۇق.

قورچاق مەرگەزدي سېستىمىدىكى قوشۇنلارنى جەڭگىيۇەن، جەڭ-
تەي ئارىلىغىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، خۇاڭخېئېنىڭ غەربىدي قىرغىغ-
دا تۇرۇپ، خېشى ئېغىزىنى توساشقا ئورۇنلاشتۇردۇق. دۇ خىل
ئۇستىلىقلار ئارقىلىق، ھەقدەتكە ئوتۇش ئۇچۇن ئەپچىل شا-
رائىت راسلىدۇق ئەمما 119 - كورپۇسنى خۇزۇگنەن گەنسۇ-
نىڭ جەنۇبىغا يوتكەپ كەتتى. پەقەت 91 - 120 - كورپۇسنىلا
دېگەن جايىمىزغا ئورۇنلاشتۇرالىدۇق.

ماجىيۇەن خىللانغان 4 دىۋىزىيەسى بىلەن بىر قېسىم
ئاماناتلىق ساقلاش پولك - ئەترەتلىرىنى ئارىلاشتۇرۇپ لەنجۇنى
قوغدىماقچى بولدى. ئىككى تەرەپنى خۇاڭخې ئالدى تەرەپى
گاۋلەن تاغلىرىدىن ئىبارەت تەبىئى توساقلارنى بېتون بىلەن
قاتۇرغان بازىلار بىلەن تۇتاشتۇرۇپ: «بەربات بولمايمەن»
دەپ ماختاندى. بولۇپمۇ ئۇ باتالىيون، پولكلارنى زىچ ئۇيۇش-
تۇرۇپ، ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمغا ئوتۇپ، غەلبە قازىنىشقا بەك
ئىشەنەتتى. ماۋزېدۇڭ ئىدىيەسى بىلەن قورالىلانغان خەلق
ئازاتلىق ئارمىيەسىنىڭ ئوزگىرىشكە ماھىرلىغىنى بىلەمسىلەر؟
ئۇلار ئالدى بىلەن سىناپ بېقىپلا ئۇنىڭ ھىلىسىنى بايقىۋا-
لالايدۇ. ئالدىدا قاتتىق ھۇجۇم قىلماي، دۇشمەن بازىسىغا
يېقىنلاپ كېلىۋېلىپ، ئاكوپ كولاپ، ئالدى - كەينىنى تۇتاش-
تۇرىدۇ. زور تۇركۇمدىكى ئوت ئېچىش قورالىرى بىلەن زەم-
بىرەكلەرنى توپلاپ قويۇق ئوت توري تەشكىل قىلىدۇ. ئاندىن
كېيىن كۇرەش گۇرۇپپىلىرىنى ئەۋەتىپ، دۇشمەن ئالدىغا كې-
لىپ يالغاندىن ھۇجۇم ياساپ دۇشمەننى قايمۇقتۇرۇپ ھۇجۇمغا
ئوتكۇزىدۇ. دۇشمەننىڭ قويۇق قوشۇنى ئوت توريغا كىرگەندە،

مىلتىق، زەمبىرەك سىلەن تەڭلا ئوت ئېچىپ، دۇشمەننى ئوت دېڭىزىغا تەلتوكۇس ەەرق قىلىپ، بىرەرسىنىمۇ تىرىك قالدۇرمايدۇ، هاماقەتلىكتە ئۇچىغا چىققان مابۇفاڭنىڭ ئوفىتسېر-ئەسكەرلىرىنى غازاڭدەك توكۇۋەتتى. بىرقانچە قېتىم شۇ تەقدىرلىتتە زىيانغا ئۇچرىتتى. شۇنداق قىلىپ لەنجۇنى قوغداۋاتقان مابۇفاڭ قىسىملىرىنىڭ غوللۇق كۇچلىرىنى قىرىپ تۈگىتەيلا دەپ قالدى. ئەڭ ئاخىرىدا ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ كۇچلۇك قوشۇنى خۇاڭخې تومۇر كوۋرۇگىنى ئىشغال قىلىپ، بۇ مۇهىم يولنى كېسىپ تاشلاپ، جەڭنى غەلىبىلىك تاماملىدى. تاۋخې دەرياسىدىكى مۇداپىەمۇ بىر قېتىملىق چاقماق تېزلىگىدىكى هۇجۇم ئاستىدا تارمار بولدى. جاهىل مابۇفاڭنىڭ فېودال كۇچلىرى شۇنداق قىلىپ پۈتۈنلەي يوقىتىلدى. مابۇفاڭ ئالدىغا چىقاچان چېڭخەيدىكى كونا ئۇۋۇسىغا قېچىپ كەتكەن ئىدى. ماجيۇەن ئارانلا ئوز جېنىنى ساقلاپ، رەسۋالارچە بىرقانچە ئادەملىرى بىلەنلا يۇگىدىك ئارقىلىق شىنىڭخا ئوتۇپ ئوزنىڭ دادىسى بىلەن بىرگە ئالدىراپ - تېنەپ چۇڭچىڭغا قاچتى. نەچچە ئون يىل چېڭخەيگە ماكانلىشىۋېلىپ خەلقە قىرغىنچىلىق سالغان بۇ جاهىل فېودال كۇچلىرى ئاخىرى تەلتوكۇس تارمار قىلىندى. خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ بۇ خىل جانلىق. ئىستراتېگىيىلىك تاكتىكىسىنى مەدهىيىلەشكە، شۇنىڭدەك ئەۋلاتتىن - ئەۋلاتقا داستان قىلىشقا ئەرزيدۇ.

3. ھەقىقەتكە ئوتۇش ھەركىتىنىڭ قانداق يولۇرۇلۇشى

ئازاتلىق ئارمىيە لەنجۇدىكى مادۇفاڭ قوشۇنلىرىنى قورشاپ يوقىتىۋاتقاندا، قورچاق 91 - 120 - ئىككى كورپۇس ۋە بىرقانچە خىلىلانغان پولكلار خۇاڭخېنىڭ غەربىدىكى قىر-غاقتا تاماشا كورۇپ ياتتى. بىر پاي ئوقمۇ چىقارمىدى. ماجى-يۇەننىڭ قوشۇنلىرى بىتچىت بولغاندىن كېيىن، دۇ ئىككى كورپۇس ۋە باشقا پولكلار قورچاق غەربىي شىمال ھەربىي-مە-مۇرى مەھكىمىگە ئەگىشىپ، يۇڭدىڭ، گۇلاڭ ئارقىلىق ۋۇۋېيغا چېكىنىدى. يۇڭدىڭدىن ئوتكەندە، مەن ماجيۇەن بىلەن ئۇچرى-شىپ، ئۇنىڭغا قاراڭغۇلۇقتىن يورۇقلۇققا مېڭىشنى ئەسىھەت قىلغان ئىدىم. ئۇ كەسكىن ھالدا: «دادام تەسلىم بولسىمۇ، مەن تەسلىم بولمايمەن!» دېدى. گۇلاڭدىن ئوتكەن چاغدا مەن جۇجيالىڭنىڭ غەربىنى سىناپ كورسەم، ئۇ ھەقىقەتكە ئوتۇشكە قوشۇلدى. بىر ئالدىنقى قاراۋۇللارنى ۋۇچىالىڭغا كىرگۈزۈپ، ۋۇۋېيدا ئىش باشلاشنى مۇزاكىرە قىلدۇق. ئەمما ئۇ، ئاۋال خۇاڭزۇشۇنىي جايلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. بۇ خېلى قىيىن ئىش ئىدى. شۇ ۋاقىتتا قورچاق مەھكىمىگە لېيۇ-رېن باش رەھبەر، مەن ئىككىنچى ئورۇندا تۇراتتىم. شارائىت خەۋپلىك بولۇپ، ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئىش كورۇش لازىم ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە لېيۇرېن گۇاڭشىلىق بولۇپ، لىزۇگرېن، بەيچۇگشىلارنىڭ غەربىي شىمالغا ئەۋەتكەن ئافشاركىسى

ئىدى. شۇ ۋاقىتتا لى زۇگرېن مۇۋەققەت قورچاق زۇگتۇك بولدى. لىيۇرېن ئۇنىڭ ئۇچۇن جان پىدا قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىدىگە لىيۇرېن بىلەن خۇاگزۇشۇن ناھايىتى يېقىن مۇناسىۋەت ئورناتقاچقا، خۇاگ: «ئولسەممۇ تەسلىم بولمايمەن» دەپ دېغان سوزنى ئاغزىدىن چۇشۇرمەيتتى. بۇ جەھەتلەردىن خۇاگنى قوغلاشنىڭ تەسلىگىنى قاراپلا چۇشەنگىلى بولىدۇ.

لەنجۇ ئازات بولغاندىن كېيىن، بىز ئازاتلىق ئارمىيىنى چوقۇم جەنۇپقا يوتكىلىپ ئالدى بىلەن «غەربىي جەنۇپ مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىدۇ، غەرپىكە يۇرۇش قىلمايدۇ» دەپ خاتا چۇشىنىپ، ۋۇۋېيدا ئىشىمىزنى قىلىۋەرسەك بولار دەپ قاريدۇق. ئەمىلىيەتتە ئۇنداق بولمىدى. نەچچە كۇن ئوتمەيلا، ۋۇچىالىڭ بېسىمغا ئۇچراپ، شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە كەسكىن داۋالغۇش پەيدا بولدى. خۇاگزۇشۇن ھەر بىر قەدەمدە قىيىنچىلىق تۇغدۇرغانلىقتىن، ئالدىن بېكىتكىنىمىز بويىچە ھەقدەتكە قايتىشقا مۇمكىنچىلىك بولمىدى. پىڭ مىڭدىڭ، جۇجيالىگلار كۇچنى كېڭەيتىش ئۇچۇن بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا سىياسى ئىشلار باشقارمىسى بىلەن ھەربى قانۇن — ئىككى باشقارمىنىڭ باشلىغىنى قوشۇپ، ئىچكى ئولكىلەرنىڭ ئەھۋالىنى تېلېگىرامما ئارقىلىق تاۋغا مەلۇم قىلدى. مەن تېلېفوندا زېڭ جىگۇۇنى ۋۇۋېيغا چاقىرىپ كېلىپ: جايۇگۇەنىڭ ئىچكى ئىشقى تەرەپلىرىدىكى ۋەزىيەتنىڭ ئېغىر ئىكەنلىگىنى، ئۇنىڭ چاپسان شىنجاڭغا بېرىپ، ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقىپ تاۋنىڭ ھەقدەتكە قايتىش كۇرىشىنى قوللاشنى ئېيتتىم

هەمدە ئۇرۇمچىگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، پۇتۇن كۈچ بىلەن «ئىچكىرىدىن 2 ئاپتو دېۋىزىيىسى شىنجاڭغا كېلىپ شىنجاڭنىڭ هەقىقەتكە ئوتۇشنى قوللايدۇ» دەپ جار سېلىشنى تاپشۇرۇلدۇم.

زېڭجىڭۇ ماڭغاندىن كېيىن، ۋۇچىيالڭغا بېسىم كۈچەيدى. قورچاق مەهكىمە جاڭىيگە چېكىندى. مەن جۇ بىلەن جاڭىيدىن قېلىپگىرام بېرىشنى مەسلىھەتلەشتۇق. ئەگەر تېلىپگىرام بېرىشكە ئامال بولمىغاندا يۇيمېندىن غەرىپكە ئوتۇپ كەتمەي، ئامال قىلىپ جۇچۇەننىڭ شەرقىدە هەقىقەتكە ئوتۇشنى مۇزاكىرىلەشتۇق. چۇنكى تاۋسىيۇ بىزگە «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى يۇيمىن ئېغىتلىمگى چوقۇم ساقلىنىپ قالسۇن!» دەپ يولىيورۇق بەردى. مەن بىر مۇئاۋىن بىرىگادا باشلىغىنىڭ يېتەكچىلىگىدە 2 باتالىيوننى ئېغىت كانىنى ساقلاشقا يۇيمىنگە ئەۋەتىپ، سىلەرنىڭ ئېغىر چىلىغىلارنى يېنىكلەتمەكچى بولدۇم» دەپ تېلىپگىرام ئەۋەتتى. بۇنداق ئەهۋالدا بىز يۇيمىندىن ئوتۇپ كەتسەك، جاسۇسلار ئېغىتلىكنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىپ قويسا، بىز بۇ مەسئۇلىيەتتىن قۇتۇلالمايمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە هەقىقەتكە ئوتۇمىز دەپ قانداقمۇ سوز قىلالايمىز؟ جۇ بىلەن ئىككىمىزنىڭ بۇ توغرىدىكى تونۇشىمىز ئوخشاش ئىدى. ئەمما لىيۇرېن بىزگە تەهدىت سېلىش ۋە قىزىقتۇرۇشنى قەدەمگە - قەدەم كۈچەيتتى. ئۇ بىر تەرەپتىن بىرنەچچە گۇمانلىق ئادەملەرگە ئولۇم جازاسى بېرىپ بىزگە هەيۋە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يالغاندىن «هازىر ئىككى ئورۇن بار. بىرسى خېشى گارنىزون قوماندانى، يەنە بىرسى

مەھكىمىنىڭ سەنمۇجاڭى، پىلىك مىڭدىلىك بىلەن پىلىك يۇپشياك ئىكىكەنلىكىنى تالاۋلىنىڭلار. سىلەر قېنى قايسى ھوقۇقنى خالايسىلەر؟» دېدى. بۇنىڭدىن ئاۋال مەن شىنجاڭدىن كەلگەن تېلېفونني ئېلىپ شىنجاڭنىڭ ھەقمەتكە ئوتۇشى مۇقىملاشقانلىغىنى بىلگەن ئىدىم. «زېلىك جىڭۇشىنجاڭغا ۋاكالىتەن خېشىدىن لەنجۇغا كېلىپ، ھەقمەتكە ئوتۇشنى مەسلىھەت قىلىپ، يولىورۇق ئالغىلى كەلدىم» دېدى. لىيۇرېن ئوزىگە ئويناۋاتقان بۇ ئويۇنغا دىققىدا غىڭىلداپ قويدى. دەل شۇ ۋاقىتتا ئاتلىق مەكتەپ بىرىگادىسى يوقىتىلدى دەپ جىددى خەۋەر كەلدى. قورچاق مەھكىمە گاۋتەيگە كوچۇشكە مەجبۇر بولدى. ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ ئۇزلۇكسىز قوغلاپ شىددەتلىك زەربە بېرىشى ئارقىسىدا ھەقمەتكە ئوتۇش ۋەزىيىتىنى پايدىلىق شەرت - شارائىتلارغا ئىگە قىلدى.

4. ھەقمەتكە ئوتۇش كۇردىستانىنىڭ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا قاناتيېيىشى

جاڭيېدىن چېكىنىۋاتقان يول ئۇستىدە، لىيۇرېننىڭ پىكاۋى بىلەن بىر يۇك ئاپتوموبىلى سوقۇشۇپ كېتىپ لىيۇرېن ئېغىر يارىدار بولدى. مەن گاۋتەيگە بېرىپ كەينى - كەينىدىن توۋەندىكى ئەھۋاللارنى ئۇقتۇم (ۋاقتى 18 - سېنتەبىر كۈنلىرى ئىدى).

1. جاڭيېدىن ماشىنىلىق جۇچۇەنگە كەتكەن جۇجيالىڭ ماڭا تېلېفون بېرىپ: «مەن جۇچۇەن ئايرۇدۇرۇمىغا يېتىپ كەلدىم. ھازىر ماڭماقچىمەن.» دېدى. مەن «نېمە ئۈچۈن؟» دەپ

سوردىم، ئۇ «مەن ئىشلىمەيمەن» دەپ جاۋاپ بەردى. مەن «ئىككىمىز قىلغان ئىش، سەن كەتسەك قانداق قىلىمەن؟» دېدىم. ئۇ «سەن يالغۇز ئىشلىگىن! مەن ھازىرلا ئۇچىماقچىمەن.» دەپ جاۋاپ بەردى - دە، تۇروپكىنى تاشلاپ كەتتى (جۇ ئەسلىدە ھەقدەتكە قايتىشتا ناھايىتى ئاكتىپ ئىدى. ئېھتىمال شاگۇەن چېقىپ قويۇپ لیۇرېن ۋە خۇاڭزۇشۇنلەرنىڭ بېسىمىغا چىدىمای كېتىشكە مەجبۇر بولغان.

2. زېڭ جىڭۇۇ گاۋتەيدىن ئوتۇپ لەنجۇغا كەلگەن.

3. لیۇرېن ياردىدار بولۇشنى بىزدىن كورگەن. ئۇنىڭ يارىسى ئېغىر بولۇپ بەكمۇ ئالاقزادە بولدى. گاۋتەيگە كەلگەندە ئۇ قورچاق دولەت مۇداپىە مىنىستىرلىگى خۇاڭزۇشۇننى خېشى گارنىزون باش قوماندانلىغىغا، پىڭيۇپشيا ئىنى مەھكىمە سەنمۇجاڭلىغا تەستىقلىغان تېلېگىراممىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ماشىنىلىق جۇچۇەنگە يۇرۇپ كەتتى.

4. خۇاڭزۇشۇنمۇ ئارقىدىن كەتتى. مەقسىدى ئېنىق ئەمەس. لیۇرېننىڭ سۇيقەستى پۈتۈنلەي پاش بولدى. ئەگەر خۇاڭزۇشۇن قورچاق خېشى گارنىزون قوماندانلىغىنىڭ نامى بىلەن خېشىدىكى قوشۇنلارنى ئىگەللەپ كەتسە، پىڭيۇپشيانىڭ قورچاق مەھكىمە سەنمۇجاڭلىق نامى بىلەن ئۇرۇش قىلىش قوماندانلىق ھوقۇقىنى تارتىپ كەتسە، ئۇ چاغدا ھەقدەتكە ئۇتۇش ئىنتايىن تەسكە چۇشەتتى (بەختكە يارىشا خۇاڭ زۇشۇن، پىڭيۇپشيانىڭلار ھېچ ئىش قىلالمىدى) قارا بۇلۇتلار قاپلاپ، ۋەزىيەت ئېغىرلاشقان ئەھۋال ئاستىدا، مەن ئۇزەمنى توختىتە

ۋېلىسپ، ھەقدقەتكە ئوتۇش يولىدا، جېنىمنى پىدا قىلىشقا قەسەم ئىچتىم. بىر تەرەپتىن تېلېفوندا قورچاق 8 - تەمىنات رايونىنىڭ ئادېۋۇتانتلار باشلىغى خېيرىغۇنى چاقىرىپ، گاۋتەيگە كېلىپ مېنى ئىزلەشنى تاپشۇردۇم. يەنە بىرتەرەپتىن ئوزەم گاۋتەي بازىلىرىغا بېرىپ قوشۇنلارنى ئورۇنلاشتۇردۇم. بولۇپمۇ 120 - كورپۇسنى ئىگەللىدىم. چۈنكى بۇرۇن مەن بۇ كورپۇسنىڭ مۇئاۋىن باشلىغى بولغان ئىدىم. ھازىر جۇ كەتتى. بۇ كورپۇسنى بىۋاستە ئوزەم تۇتۇشۇم كېرەك. بۇ چاغدا مەن ئىككى خىل يولنى ئويلۇدۇم. ئالدى بىلەن قورچاق مەھكىمە تەۋەلىگىدىكى قوشۇنلارنىڭ ھەقدقەتكە ئوتۇشىنى ياخشى ئىشلەشكە ئۇرۇنۇپ كورۇش. ئىلاجى بولمىغاندا 120 - كورپۇسنى باشلاپ شەرقە بېرىپ ئازاتلىق چوڭ ئارمىيىنى كۇتۇۋېلىش، مەن شۇنداق قىلسام خاتالاشمايمەن دەپ چۈشىنىپ ئانچە قورقۇم كەلمىدى.

بازىلارنى كوزدىن كەچۈرۈپ، قايتىپ كەلسەم خېيىغۇ يېتىپ كەلگەن ئىكەن، مەن ئۇنى جۇچۇەننىڭ جىڭبى (گارنىزون) قوماندانلىغىغا تەيىنلەپ 4 باتالىيون ئەسكەر بىلەن جۇچۇەننى كونتۇرول قىلىشنى، بولۇپمۇ خېشى گارنىزون باش قوماندانلىق ئىشتاۋىنى نازارەت قىلىشقا دىققەت قىلىشنى بۇيرۇدۇم. مەزكۇر ئىشتاپ گەرچە قۇرۇق جازا بولۇپ، ئارانلا بىر مو-ھاپىزەتچى باتالىيونغا ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ھەقدقەتكە ئوتۇشكە قارشى تۇرغۇچىلار ئىشقا سالالايدىغان بىر كۇچ ئىدى. خې خوشاللىق بىلەن بۇيرۇقنى تاپشۇرۇۋېلىپ جۇچۇەنگە قايتىپ

مۇداپىه قۇرۇشقا كىرىشتى.

ليۇربن، خۇاك زۇشۇن ئارقىدىن گەنسۇغا بېرىپ، خېنى باش ئىشتاۋنى زورلۇق بىلەن ئىگەللەۋېلىپ، ئېغىز - بۇرۇن يالىشىنى مۇمكىن ئىدى. جۇچۇەنىڭ كاپالەتكە ئىگە بولۇش - بولماسلىقى، شىنجاڭ بىلەن گەنسۇنىڭ بىرلىكتە ھەرىكەتكە ئوتۇشىگە تەسىر كۆرسىتەتتى. ئەگەر جۇچۇەن كاپالەتكە ئىگە بولمىسا مەن ئۇ چاغدا تېخىمۇ يىتىم قالاتتىم. شۇڭا، مەن مۇداپىە ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ماشىنىلىق جۇچۇەنگە كەلدىم. مەقسەت خېپ يىغۇنىڭ مۇداپىە ئورۇنلاشتۇرۇش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش، لىيۇ،خۇاكلارنىڭ سىرلىق ھەرىكەتلىرىنى رازۋېتكا قىلىش ئىدى. جۇچۇەنگە كېلىپ ئۇ يەردىكى مۇھاپىزەت ئىشلىرىنىڭياخشى ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىغىنى ئۇقتۇم. خېنى باش ئىشتاۋى تېخى جىم ئىدى. تېلېفۇن ئارقىلىق شىنجاڭ ئەھۋالىنىڭ ناھايىتى ياخشى ئىكەنلىگىنى بىلدىم. تاۋسىيۇ ماكا: «شىنجاڭدىن يۇيىمىن ماي كانىنى قوغداشقا ئەۋەتىلگەن قوشۇن بىلەن ئەنشىدىكى شىنجاڭ مۇھاپىزەتچى پولكىغا ئوزەكلار بەۋاستە قوماندانلىق قىلىپ، يۇيىمىن كانىنى چوقۇم ساقلاپ قېلىكلار، ئەگەرزىيانغا ئۇچرىسا مەسئۇلىيىتى قاتتىق تەكشۈرۈلىدۇ» دىدى. مەن تاۋنىڭ يولىيورۇغىنى دەرھال يۇيەمەن ۋە ئەنشىدىكى قوشۇنلارغا يەتكۈزۈپ، ئۇلارنىڭ ھۇشيارلىقنى ئوستۇرۇپ، مۇھاپىزەت خىزمىتىگە سادىق بولۇشنى، ھەر قانداق ئەھۋال بولسا ماكا خەۋەر قىلمىشنى تاپىلىدىم، ئاندىن خېنى گارنىزون ئىشتاۋىغا بېرىپ خۇاك زۇشۇننىڭ تېخىچە بۇ

يەر گە كەلمىگە نلىگىنى ئۇقتۇم. گارىدىزون ئىشتاۋىنىڭ سەنمۇجاڭى تاڭ زۇتەن ھەقىقەتكە ئوتۇشكە قوشۇلدى. ئەمما ليۇ خۇاڭ لارنىڭ ھەركىتىنى تېخىچە ئېنىقلىيالمىدىم. يولۇاسىنىڭ ئۇۋۇد- سىغا كىرمىگىچە ئەھۋالنى سىلىش تەس. نائىلاج ليۇرېنىنىڭ ئويىگە باردىم. ئىشىكتىن كىرىپلا قورچاق مەھكىمىدىكى شاڭ گۇەن يەيۇ بىلەن مەخپى پاراڭلىشىۋاتقانلىغىنى كوردۇم. ئۇلار مېنى كورۇپ ئەجەپلەنگەندەك بولدى. مەن ئىخىرامان كىرىپ ليۇرېنىدىن كېسەل ئەھۋالىنى سورۇدۇم. ليۇ «يارام بەر ئاز ياخشى، تېز داۋالىنىشىم كېرەك» ددى. مەن ماشقا گەپلەر بىلەن خاتىرجەم قىلغاندىن كېيىن: «خۇاڭ جۇنجاڭ سىزنى يوقلاپ كەلدىمۇ؟» دەپ سورۇدۇم. ئۇ «ياق» دەپ ئارقىدىن ھاۋا ئارمىيە قوماندانلىق ئىشتاۋىدىكى خۇاڭ چۇجاڭ مەن بىلەن كورۇشمەكچى بولغانلىغىنى ئېيتتى ھەمدە: «ئۇ مەخسۇس ئايرۇپلان بىلەن بىزنى چۇڭچىڭگە دوكلات بېرىش ئۈچۈن ئالغىلى كەلگەن ئىكەن، بىز تەييارلىق قىلىپ بالدۇرراق ماڭايلى» ددى. بۇنىڭدىن مەن بىلەن جۇجيالىنى چۇڭچىڭگە ئېلىپ كېتىش ايۇبىلەن قورچاق دولەت مۇداپىە مەنىستىرلىگىنىڭ ئورتاق سۇيىقەستى ئىكەنلىگىنى پەملىدىم. مەن بۇنىڭدىن ھۇشيار بولۇپ، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ: «سىزنىڭ ياردىمىز مۇناداق ئېغىر تۇرسا، قانداقمۇ ئۇزۇنغا ئۇچالايسىز؟ بولۇپمۇ ئىدىن چىققان بولسا ئاسانلىقچە مىدىرلىماسلىق كېرەك. داۋالىنىش مۇھىم، مەن ياخشى دوختۇر چاقىرىپ تەكشۈرتۈپ كورەي» ددىم - دە قوزغىلىپ يالغاندىن «ھاۋرىلا كېلىمەن»

دەپ قويۇپ چىقىپ كەتتىم. مەن ئۇ يەردىن قۇتۇلۇپ چىقىپ بىر نەچچە كىچىك كوچىلارنى ئايلىنىپ سەھىيە كوچىسى 21 - نومۇرلۇق قورودىكى زېلك جىگۇۇنىڭ ئويىگە كەلدىم. (زېلك شۇ كۈنى لەنجۇغا كەتكەن). بۇ ئويدە چۇشلۇك تاماق يىدىم. تاماقتىن كېيىن دەرھال ئالدىنقى سەپكە بېرىشىم كېرەك ئىدى. ئەمما كۇرەش نۇقتىسى جۇچۇەندە، خۇاك زۇشۇنىڭ سىرى ئېنىقلانمىدى. لیۇرېننى قولغا ئېلىش كېرەكمۇ - يوق؟ بۇ توغرىدا راسا بېشىم قېتىپ تۇرغاندا، تۇيۇقسىز ئالدىنقى سەپ تىن تېلېفون كېلىپ، لیۇ شېگدۇك مەن بىلەن مانىك گازار-مىسىدا ئۇچراشماقچى ئىكەنلىگىنى ئېيتتى. مەن گازارمىغا بارسام، لیۇ شېگدۇك 120 - كورپۇس سەنمۇجاڭى سۇك خۇيخۇا بىلەن مېنى ساقلاپ تۇرغان ئىكەن. ئۇ ماڭا قوماندان ۋاك جېك يازغان خەتنى تاپشۇردى: «قوماندان زېلك جىگۇۇنىڭ دوكلا-دىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن مېنى ئەۋەتتى، تېزرەك ھەركەتلىنىشىڭلار-نى ئۇمىت قىلىمىز.» دىدى، مەن دەرھال يېنىمدىكى ناگانىنى يۇز تال ئوقى بىلەن لیۇغا بېرىپ، «مېنىڭ ئالدى بىلەن قورال تاپشۇرغانلىغىم بولسۇن!» دىدىم. ئۇنىڭ بۇنى قوماندان ۋاك جېڭغا تاپشۇرۇپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلدىم ھەمدە پۇتۇن لېنىيە-نىڭ گاۋتەي پوزىتسىيىسىدىن چېكىنىپ جۇچۇەن ئەترايىغا يە-غىلىپ، ھەقىقەتكە ئۇتۇشكە بۇيرۇق بېرىدىغانلىغىنى بىلدۇر-دۇم. لیۇ مېنىڭ كەسكىنلىگىنى كورۇپ، خوشاللىق بىلەن جاڭ-يېگە قايتىپ دوكلات قىلىدىغانلىغىنى بىلدۇردى. مەن دەر-ھال جۇچۇەن سەھىيە كومىتېتى 21 - نومۇرلۇق قوروغا قايتىپ

بېرىپ، قوماندانلىق ئىشخانىسى قۇردۇم. مەلۇماتلارغا ئاساسەن ليۇربىن بىلەن شاگگۇەن يەيۇلار سەھەردىلا ئايرۇپىلان بىلەن قېچىپ كەتكەن ئىكەن. خۇاڭزۇشۇن ئايرۇپىلاندا قاچماقچى بولۇپ، ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان ئەگە كەتكىنى ئېنىق ئەمەس، بۇ ئۇچىغا چىققان مەككار خۇمپەرلەرنىڭ قاچقىنى ھەقىقەتكە ئوتۇشكە قارشى تۇرغۇچىلار ئۇز يادروسىدىن ئايرىلغىنىغا ئوخشاش بولۇپ بۇ ئەلۋەتتە ياخشى بولغىنى. ئەمما خۇاڭزۇشۇن دەك يوشۇرۇن بالايى ـ ئاپەت تېخى تازىلانمىدى. ھەرگىز بىپەرۋالىق قىلىشقا بولمايتتى.

5. ھەقىقەتكە ئوتۇش كۇرىشى ئوتكۇرلەشمەكتە

19 ـ چىسلا چۇشتىن كېيىن ماشىنا ئەترىدى (شۇ ۋاقىتتا پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ كوپىنچىسىدە ماشىنا بار ئىدى) ئاتلىقلار ئارقا ـ ئارقىدىن جۇچۇەنگە كەلدى. ماشىنىلار گۇرۇلدەپ، ئاتلار كىشنەپ، ئادەملەرۋاراڭ ـ چۇرۇك قىلىپ، تەرتىپ قالايمىقانلىشىپ، كىشىلەر راسا پاراكەندە بولغان ئىدى. كەچ بولغاندا خۇاڭزۇشۇن ئۇزىنىڭ قىسمەن ئەسكەرلىرىنى كۇشكۇرتۇپ مۇھاپىزەتچى قوشۇنغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قوزغىدى ھەمدە بىرنەچچە گۇرۇپپا ئىشپىيونلارنى كۇشكۇرتۇپ، مېنى ئىزلەيتتى. مىلتىق، زەمبىرەكلەر تەك ئېتىلىپ، ئىسكىلات كويۇپ، پۇتۇن شەھەرنى ئوت قاپلىغان ئىدى. دۇنيەكوماندىرى شىك جۇشىك، لى خۇەننەن قاتارلىقلار مىنىك ئىشخانامغا باستۇرۇپ

كىرىپ تەسلىم بولمايدىغانلىقىنى، ئادالەتچە ئۇرۇشىدىغانلىقىنى داۋراڭ قىلدى. پىلانىيۇبشياك قورچاق مەھكىمىدىكى بارلىق ئوفىتسېر - ئەسكەرلەرنى مەجبۇرى ئەگەشتۈرۈپ، لىيۇجۇ دۆڭزىسىنىڭ خۇزۇ ئىكەن، گۇجۇتۇ ئىلارنىڭ بولىيورۇغى ئاستىدا، ھەقەدتكە ئوتۇشكە قارشىلىشىۋاتقانلىقىغا تايىنىپ، ئۇزلۇكسىز خۇزۇ ئىكەن، گۇجۇتۇ ئىلارنىڭ يارەمگە تىلىگەن ئىدى.

بۇ بىر كەسكىن ۋەزىيەت ئاستىدا، خېيىنفۇ ئالدى بىلەن لى بىگشۇننىڭ باتالىيونىنى سەھىيە كوچىسىدىكى ھەقەدتكە ئوتۇش قوماندانلىق ئىشخانىسىنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئەۋەتتى، ئۇزى مۇھاپىزەتچى قىسىملارغا قوماندانلىق قىلىپ، خۇاڭزۇشۇن ئەسكەرلىرىگە قايتارما ھۇجۇمغا ئوتۇپ كۇچلۇك زەربە بەردى. خۇاڭزۇشۇن چېكىنىشكە مەجبۇر بولۇپ، مۇھاپىزەتچى روتىسىنى باشلاپ چىلەنشەن تاغلىرى ئارقىلىق يۇننەنگە قېچىپ بارغاندا قولغا چۈشتى. باشقىلارىپىكىلىشكە كۆزى يېتىپ، بارا-بارا ئۇزگىرىش ياساپ، ھەقەدتكە ئوتۇشنى خالىدى. شىك جۇشىك قاتارلىقلار ئۇزۇن ئىراق جان تالاشقان بولسىمۇ مەن بىلەن ساۋشوشى ئىككىسىز ھەقەدتنى كۇچەپ چۈشەندۈرگەندىن كېيىن ئاخىرى باش ئەگدى.

بۇ مەيدان كۇرەشتە، خېيىنفۇ، ساۋشوشى ۋە تاڭزۇتەنلەر ھەقەدت تەرەپتە تۇردى. بولۇپمۇ خېيىنفۇ ئاكتىپ ۋەقەتئى پوزىتسىيىدە بولدى. ئۇ ماسلاشمىغان بولسا بۇ قېتىمقى ھەقەدتكە ئوتۇشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇش - بولماسلىغىدىن ئېغىر ئېچىش تەس ئىدى. خېيىنفۇنىڭ ئىدىيىسى ئەزەلدىنلا

بىر قەدەر ياخشى ئىدى. لەنجۇ ئازات بولۇشتىن ئىلگىرى، قورچاق
8 - تەمىنات رايونىغا تەۋە ئايتومۇبىل ريمونت زاۋۇدى
ۋە دوختۇرخانا قاتارلىق 5 زاۋۇتنى خەلقە خېيىم - خەتەر-
سىز تاپشۇرۇش ئۈچۈن يوتكەيمىز دىسەك، زىيانغا ئۇچرايدىغان-
لىغىنى نەزەردە تۇتۇپ خېيغۇ ماڭا «يوتكەسەك چېچىلىپ ئە-
كار ئاۋارىگەرچىلىك بولىدۇ» دىگەنىنى تەكىتلەپ، ئۇلارنى ئۇر-
نىدىن قوزغىماي ئاسراپ قالدى. ئۇ شۇ ۋاقىتتىكى چوڭ ئۇ-
رەكلىك بىلەن قىلىنغان ئىش ئىش. دىمەك شۇ كىشىنىڭ تەشەب-
بۇسى بىلەن بۇ زاۋۇتلارنى ئازاتلىق ئارمىيىنىڭ 1 - دالا ئۇ-
رۇش ئارمىيىسىگە خېيىم - خەتەرسىز تاپشۇرۇپ بەردۇق.

21 - سېنتەبىر لىۇشىگرۇڭ جاڭيېدىن جۇچۇەنگە كېلىپ
قوماندان ۋاڭجېڭ 200 دانە ئاپتوموبىل ئەۋەتىپ، ئىككىنچى
كورپۇسنىڭ ئالدىنقى قوشۇنلىرىنى سۇجۇغا يەتكۈزۈشكە تاپىلى-
غانلىغىنى ئېيتتى. مەن دەرھال ئورۇنلىدىم. 1949 - يىلى 22 -
سېنتەبىر كۈنى ئازاتلىق ئارمىيە بروندۇك پولكى جۇچۇەنگە
كىردى. شۇنىڭ بىلەن ھەقدەتكە ئوتۇش ئىشمىز ئەمەلگە ئاشى-
تى، نەچچە تۇمەن گومىنداڭ ئوفىتسېر، ئەسكەرلىرى ئازاتلىققا
ئېرىشىپ ئىنقىلاپ يولىغا قەدەم تاشلاپ بېگىنچە ھاياتنى ھا-
ياجان ئىچىدە تەبرىكلىدى.

بىر نەچچە كۈندىن كېيىن 1 - ، 2 - بىگىتۇەن ۋە 1 -
دالا ئارمىيە باش ئىشتاۋى ئارقىمۇ - ئارقا جۇچۇەنگە كەلدى،
زېڭجىڭچۇمۇ ئازاتلىق ئارمىيە بىلەن بىللە قايتىپ كەلدى.

ھەقدەتكە ئوتكەن تۇۋەندىكى ئىدارىلارنى ئايرىم - ئاي-
رىم ھالدا 1 - ، 2 - بىگىتۇەنلەر قوبۇل قىلدى:

قورچاق مەمۇرى مەھكىمىسى ۋە ئۇنىڭغا تەۋە قوشۇنلار-
نى 2 - بىكىتۈەن ئوتكۈزۈۋالدى. تاپشۇرۇشقا پىلك مىكدىلك مەس-
ئۇل بولدى. بۇ ئورگانلار: قورچاق مەمۇرى مەھكىمە ئىش-
تاۋى، قورچاق 91 - 120 - كورپۇسلار. ژاندارما 22 - پولك،
مېخانىكلاشقان خەۋەرلىشىش 7 - پولكى، لەنجۇ گارنىزون
پولكى، شىنجاڭ گارنىزون پولكى، توگە ئەسكەرلەر پولكى،
ئېغىر زەمبىرەك باتالیونى، شىنجاڭدىن كەلگەن نېفىت كا-
نىنى قوغداش 2 باتالیونى، خېشى گارنىزون باش ئىشتاۋى،
قورچاق خېشى گارنىزونىنىڭ مۇھاپىزەتچى ۋ باليونى.

قورچاق 8 - تەمىنات رايون تەۋەلىكىدىكى ئورگانلارنى
بىرىنچى بىكىتۈەن ئوتكۈزۈۋالدى. تاپشۇرۇشقا زېلك جىگۈۋ مەس-
ئۇل بولدى. بۇ ئورگانلار سانى: 8 - تەمىنات رايون قومان-
دانلىق ئىشتاۋى 3 ئاپتوموبىل پولكى، ئىككىسى ياردەمچى
باتالیون ھەمدە باشقا ئىسكىلات، زاۋۇت، دوختۇرخانا، مەك-
تەپلەر.

6. خاتىمە

بۇ قېتىمقى ھەقىقەتكە ئوتۇشتە، ئالدى بىلەن پارتىيىنىڭ
ئۇلۇغ سىياسىتى، ماۋجۇشىنىڭ شانلىق ئىدىيىسى جۇگگو ئىنقى-
لاۋىدا زور دولقۇن قوزغاپ، چىرىكلەشكەن جياڭجىيېشى خان-
دانلىغىنىڭ بارلىق تۇغان - توسمىلىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان-
لىغى تەكىدىشى يوق خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ جاپا - مۇ-
شەققەتتىن قورقماي، شىددەتلىك ھۇجۇمغا ئوتۇپ، قوغلاپ

ژەربە بېرىپ، جاھىل دۇشمەننى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلىپ، باشقا يول تاللىۋېلىشقا يول قويمىغانلىقنى ئاساسىي سەۋەپ بولۇ- دى؛ بۇ خىل ئىنقىلاپ دولقۇنىدا ئازراقلا كاللىسى بار كىشى- لەر، پەقەت كوممۇنىستىك پارتىيىگە ئەگىشىپ ماڭغانلار، ئاندىن پارلاق ئىستىقبالغا ئىگە بولالايدىغانلىقىنى چوڭقۇر تو- نۇشقا مەجبۇر ئىدى.

پولاتتەك تارىخىي پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ماركسىز- زىم، لېنىنىزىم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيەسىنىڭ نۇرى، مۇقەررەر يو- سۇندا پۈتۈن دۇنيا پۇرولېتارلىرى ۋە ئېزىلگەن مىللەتلەربىلەن خەلقلەرنىڭ تەل - توكۇس ئازاتلىققا چىقىشى، ئەڭ ئاخىردا كوممۇنىزىم غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا باشلايدۇ. بۇ تارىخىي تەرەققىياتنىڭ قانۇنىيىتى ھەر قانداق كۈچ توساپ قالالمايدۇ.

1979 - يىلى 28 - ماي

شىنجاڭنىڭ تېچ يول بىلەن ھەقمەتكە ئوتۇش خاتىرلىرى

لى تاڭمىڭ

شىنجاڭدا تېچ يول بىلەن ھەقمەتكە ئوتۇش، ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى، كىشىلەر كوڭلىنىڭ مايىللىغى ئىدى. ھەممىگە مەلۇمكى، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئازاتلىق ئۇرۇش، لياۋشىن، پىڭجىن، خۇەيخەي جەنۇبلىرى ئارقىلىق، جياڭجيېشى خاندانلىغىنىڭ ھالاكەت تەقدىرى مۇقەررەرلەشكەن، ئۇلارغا بۇ زاۋاللىقتىن قۇتۇلۇشنىڭ ئامالى قالمىغان ئىدى. ئەكسىيەتچىلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان ئېغىر كۇلپەتلەرگە، خەلقنىڭ سەۋرى تاقىتى قالمىغان. ھەقمەت تەرەپكە ئوزگەرمىسە ماڭىدىغان يولدىمۇقالمىغان ئىدى. بولۇپمۇ شىمالىن، باۋجى، تيەنشۇي، لەنجۇدىن ئىبارەت بۇمۇھىم ئىستراتېگىيىلىك شەھەرلەر ئارقىمۇ - ئارقا ئازات قىلىنغاندىن كېيىن. شىنجاڭنىڭ تەمىنات لىنىيىسى كېسىلدى. بۇ چاغدا شىنجاڭدىكى گومىنداڭ خوددى قۇدۇققا چۈشۈپ قالغان پاقىدەك ھېچنەگە كېتەلمەيدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. ئۇرۇشاي دىسە ئۇرۇشالمايدىغان، چېكىنەي دىسە، چېكىنىدىغان يولى يوق بولۇپ، پەقەتلا بىرلا يولغا تېچ ھەقمەتكە ئوتۇش يولغا مېڭىش كېرەك ئىدى.

(1)

1948 - يىلى 8 - ئاۋغۇست كۈنى، ئۇرۇشپەرەس سۇك شىـ
لەن شىنجاڭدىن يوتكەپ كېتىلگەندىن كېيىن، جاك جۆجۇك تاۋـ
سىيۇنى لەنجۇدىن شىنجاك گارنىزونىنىڭ باش قوماندانلىق ۋە
زىپىسىنى ئۇستىگە ئېلىشقا يوتكەپ كەلدى. بۇ ئادەتتىكى كادىر
يوتكەش ئىشى بولماستىن، ئۇنىڭدا چوڭقۇر مەنا بار ئىدى. سوۋـ
نى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى مەز
گىللىدىن باشلايدىغان بولساق، گومىنداڭنىڭ بۇ پىشقەدەم گېنې
رالى تاۋسىيۇ، خۇزۇڭنەن تەرىپىدىن چەتكە قېقىلغان ئىدى.
دەل بۇ ۋاقىتتىكى باش سىياسىي ياشقارما باشلىغى بولغان
جاك جۆجۇك قەدىرىگە يېتىپ، ئۇنى 1 - ئۇرۇش رايونى سىيا
سىي باشقارمىنىڭ مۇدىرلىغىغا ھەمدە قوشۇمچە مۇئاۋىن قاڭ
گۇەنلىككە تەيىنلىدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش غە
لىبە قىلغاندىن كېيىن، جاك جۆجۇك غەربىي شىمالغا يوتكىلىپ كەلگەن
ۋاقىتتا، تاۋسىيۇنى غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن جۇ
رېنلىغىغا تەيىنلەپ بىللە ئېلىپ كەلدى. تاۋسىيۇنى بۇ قېتىم
شىنجاڭغا يوتكەپ كېلىش جاك جۆجۇكنىڭ كۆڭلىدىكىدەك بولغان
ئىدى. شىنجاڭنىڭ كەلگۈسى ئۇچۇن ئېيتقاندا تېچلىقنىڭ ئاسا
سىي ئىدى. گېنېرال تاۋسىيۇ، مۇئامىلە ۋە ئىش باشقۇرۇشقا
ئىنتايىن پىششىق، كىشىلەرگە ئاسانلا يېقىنلىشالايدىغان، نەگە
بارسا شۇ يەرگە ماسلىشالايدىغان، ئىنتىزاقلاشتۇرالايدىغان خۇ
سۇسىيەتكە ئىگە ئىدى. ئەزەلدىن ھەيۋە كۆرسەتمەسلىك، بېرىش
كېلىش ئىشلىرىدا ئۆزىگە ئالاھىدە تۇرۇنالاشتۇرۇشلارنى يافتۇر

ماي، گەمتەرلىك بىلەن ئوتۇشنى خالايدىغان بولغىنى ئۈچۈن چوڭ ئابرويغا ئىگە ئىدى.

جاڭجۈجۇڭنىڭ قىلغان 2 - ئىشى، مەسئۇتنى يوتكەپ. بۇرھان شەھىدنى ئولكە رەئىسى قىلىش بولدى. 1948 - يىلى دىكابىر، جاڭجۈجۇڭ نەنجىڭدە جاڭجيېشىنىڭ ماقۇللۇغى بىلەن، بۇرھان شەھىدنى شىنجاڭغا قايتۇردى. خاتىرەمدە 1948 - يىلىنىڭ ئاخىرقى بىر كۈنى تاۋسيۇ، ليۇمىڭچۇنلەر مەسئۇتقا ئولتۇرۇپ كەڭ رەئىسلىگىنى ئوتكۈزۈپ بېرىشنى ئۇقتۇرۇپ، بۇرھان شەھىدنى رەئىس قىلدى. بۇ ئورۇنلاشتۇرۇش، شىنجاڭنى تېچ ئازات بولۇش يولىغا مېڭىشقا يول ئېچىپ بەردى.

بۇرھان شەھىدى ئولكە رەئىسى بولغاندىن كېيىن، مەسئۇت، ئەيسا ئىككىسى تەختتىن چۈشتى. مۇھەممەت ئىمىن 2 - مۇئاۋىن رەئىس ھەمدە قوشۇمچە تەمىرات نازىرلىغىنى ئوتتىدى. ليۇمىڭچۇن ئولكىلىك ھوكۈمەت باش كاتىپلىغىغا تەيىنلەندى. باشقا ھەيئەتلەردە ئوزگىرىش بولمىدى. ئىشخانا مۇدىرلىغىغا سەي خىڭسىڭنى، ئولكىلىك كادىرلار بولۇمىگە نۇسرەت شەھىدنى تەيىنلىدى. يەنە شىك شەسەي دەۋرىدىن قالغان كونا بيۇرو-كىراتلاردىن مەسىلەن، بەي يۈچىنى سودا شىركىتىنىڭ باش جىڭ-لىغىغا تەيىنلىدى، ياڭ خېتىڭنى ئولكىلىك ھوكۈمەتتە ئىشقا سالدى. باشقىلارنىڭ ھەممىسى بۇرۇنقىدەكلا قالدى.

شىنجاڭنى تېچ يول بىلەن ئازات قىلىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، 1949-يىلى مەركەزنىڭ بۇيرۇغى بىلەن، دىڭ لىچۈن ئەپەندى سوۋېت يېرى ئارقىلىق غۇلجىغا، غۇلجىدىن ئۈ-

رۇمچىگە كېلىپ بۇرھان شەھىدىنىڭ ئويىگە چۈشتى. يولداش دىڭ لىچۇن ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن، تاۋسيۇ، لىۇمىڭچۇن، چۇي ۋۇلار بىلەن كورۇشتى. بىر كۈنى كەچتە مەن بۇرھان شەھىدىنىڭ ئويىدە ئوتكۈزۈلگەن بىر قېتىملىق كىچىك زىياپەتتە، بۇ تېچلىق ئەلچىسىنى كورگەن ئىدىم. ئۇنىڭ تۇرقى بېقىملىق، سوزى ئوتكۇر، قايىل قىلارلىق ئىدى. دېگىنىڭ كەلگەنلىگىنى جاھىللار گۇرۇھى، يېچىك، لۇشۇرېن، ماچىڭشيا ئىلار ئەلۋەتتە بىلەتتى، ئەمما ئۇلار تاۋسيۇنىڭ غەربىزىنىڭ تېگىگە يەتكىلى بولمايدىغانلىكىنى قىلىشقا پېتىنالمايتتى.

(2)

جاڭ جۇڭ بېيجىڭدىكى سوھبەتكە بېرىپ، غەربىي شىمالغا قايتىپ كەلمىدى. جياڭ جېيشى غەربىي شىمالنىڭ ھەربىي - مەمۇرى باشلىقلىغىنى مابۇفاڭغا ئوتكۈزۈپ بەردى. مابۇفاڭ گەرچە جياڭ جېيشى سېستېمىسىدا بولمىسىمۇ، ئەمما چىڭخەيدە ئۇزۇن يىل تۇرۇپ كەلگەچكە، ئۇنىڭ ئۇستىگە دىنىي ئېتىقات سەۋەبىدىن ئىنتايىن جاھىل ئىدى. ئۇزۇن يىلدىن بېرى، ما جەمەتى قوشۇنلىرىنىڭ، غەربىي شىمالدا چوڭ مىللىتارىست ئىكەنلىگىنى كىشىلەر بىلمەسۇن.

مابۇفاڭ غەربىي شىمالغا جاڭگۇەن بولۇش بىلەنلا چوڭ ئىشقا تەييارلاندى. گەنسۇ، چىڭخەي، نىڭشيا، شىنجاڭلارنىڭ ھەممىسىدە بولۇپمۇ شىنجاڭ بىلەن گەنسۇدا قويۇق ئورۇنلاشتۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى. مابۇفاڭ شىنىڭدىن لەنجۇغا كېلىپ ئىش تۇتقاندىن كېيىن، تاۋسيۇ، لىۇمىڭچۇنلەر بىلەن كورۇ-

شۇپ. سىياسەتنى مۇزاكىرە قىلىش ئۇچۇن ماجىڭۇۇنى ئۇرۇمچىگە ئەۋەتتى ھەمدە لىيۇمىڭچۇنىڭ يەنىلا غەربىي شىمال مەھكىمىسىنىڭ باش كاتىۋى بولۇشى، مەھكىمىنىڭ ئۇرۇمچى ئىشخانىسىنى باشقۇرۇپ تۇرۇشنى تاپشۇردى، ماجىڭۇۇ 5 - ئاتلىق كورپۇسقا ئوزى بېرىپ، ماچىڭشياڭ ۋە بارلىق ئوفىتسېرلەرنى ئەسكەرلەردىن ھال سوريغان بولدى. ماجىڭۇنى تاۋسىيۇ، لىيۇمىڭچۇنلەر گەرچە قىزغىن كۇتۇۋالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇشتا، ھېچقانچە رول ئويناپ بېرەلمىدى. تاۋسىيۇ باشچىلىقىدىكى بىر تۇركۇم گېنېرالالار، تاۋسىيۇ ۋەلىيۇمىڭچۇنلەرنىڭ ئويلىرىدە يېرىم ئوچۇق ياكى مەخپى ھالدا، قانداق قىلىش كېرەك، كۇندىن - كۇنگە جىددىلىشىۋاتقان ھەمدە خەۋپلىك بولۇۋاتقان ھازىرقى ۋەزىيەتنىڭ ئوزگىرىشىگە قانداق تاقابىل تۇرۇش كېرەك دېگەن مەسىلىلەر ئۇستىدە پىكىر لەشەتتى.

ئۇزۇن ئۇتمەي، شەرقىي گەنسۇ ئۇرۇشىدا ماجىيۇەن مەغلۇپ بولدى. تېنەشۇيدىكى جۇجىيالىن سوقۇشمايلا قاچتى، شۇنىڭ بىلەن لەنجۇ خەۋپ ئاستىدا قالدى. بۇ خەۋەر شىنجاڭغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ھەربىي - مەمۇرى خادىملار ئوتتۇرىسىدا 2 خىل ئوخشىمىغان كوز قاراش ۋە ۋەزىيەتكە ماسلىشىش ئىستراتېگىيىسى پەيدا بولدى؛ بىر خىلى ئوز يېرىدە مۇداپىە كورۇشنى، يەنى شىنجاڭ بىر چەتتىكى جاي، زورۇر تېپىلغاندا شىڭشىڭيا قاتتىق توسالسىلا، سۇسىز خېشى كاربىدورىدا چوڭ ئارمىيىنىڭ بۇ تەرەپكە كېلىشىنى 2 - 3 ئاي كېچىكتۇرۇۋەتكىلى بولىدۇ. ئىچكى قىسىمدا قالايمىقانچىلىق چىقىپسىلا، بىر مەزگىل

جان ساقلاپ، كېيىنكى ئۆزگىرىشلەرنى كۈتكىلى بولمىدۇ دەيدۇ. خان قارىشى پەيدا بولدى. ئەمما بۇ گەپنى قىلغانلار، تاشقى كورۇنۇشتە ئاخىرلاشقان ئۇمرىنى ئۇزارتماقچى بولغاندەك كورۇنسىمۇ ئەمەلىيەتتە كوڭلىدە سان بار ئىدى. يەنە بىر خىلى بولسا، تولۇق قورالىنىپ، ئاتلىنىشنى تەشەببۇس قىلاتتى. ئەگەر لەنجۇ قولدىن كەتسە، شىنجاڭدىكى بارلىق قوشۇنلار چاقماق تېزلىگىدە چېگىرە يەنە ئوتۇپ، شىنىڭ ۋە لەنجۇنىڭ شىمالىغا يارىدەم بېرىش، بۇ ئىش دېگەن يەردىن چىقمىسا، سەۋەبىنى يوتكىلىپ، خۇزۇكنەن قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىشتىن ئىبارەت ئىدى. جاھىللارنىڭ بۇ پىكرى، بىر مەزگىل ئۇستۇنلۇككە ئىگە بولۇپ قويۇن چىقاردى. شۇ سەۋەبتىن جەمىيەتتە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش گەپ - سوزلەر تارقىلىپ، كىشىلەر تەشۋىشكە چۇشتى. گاڭگىراپ قالغان نادانلار پۇتى كويىگەن توخۇدەك، كېچە - كۇندۇز ئارام تاپالماي، ماڭايمۇ - ماڭمايمۇ؟ قانداق مېڭىش لازىم؟ چەكسىز چولجەزىرىدە نەگە مېڭىش كېرەك؟ باللىرنى يېتەكلەپ نەگىمۇ كېتىمىز؟ دېگەندەك ئىدىيەۋى ئەندىشە قالدى.

(3)

جاڭ جۇڭگەرچە بېيجىڭدا تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما شىنجاڭنىڭ تېچ ھەقىقەتكە ئوتۇشنى ممنۇت - سىكونتلاپ كوڭلىدىن چىقىرالمايتتى.

1949 - يىل ئاۋغۇستتا سۇيىيۇەن ئولكىلىك ھوكۇمەتنىڭ ئەۋەتكەن بىر پارچە مەخپى تېلېگىراممىسىنى تاپشۇرۇۋالدۇق.

تېلېگىرامىنى مەن تەرجىمە قىلدىم. بۇ تېلېگىرامنى جاك جۆرجۇك
بىيجىڭدىن تاۋسىيۇغا ئەۋەتكەن ئىكەن. تېلېگىرامدا: «ھازىر
ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساسەن، بۇرھان شەھىدى ۋە چۈي-
ۋۇلار بىلەن سىياسەتنى ئورتاق مۇلاھىزىلىشىڭلار، مەن ۋاقتىنە-
چە بۇ يەردە ماۋجۇشىنىڭ يولىيورۇغىنى كۈتۈۋاتىمەن، پەيتى تې-
پىلغاندا سوۋېت ئىتتىپاقىغا بارماقچىمەن» دېيىلگەن. بۇ يەر-
دىكى «سوۋېتكە بېرىش» نى مەن «سوۋېتكە بېرىپ، شىنجاڭغا
كەلمەكچى» دەپ پەرەز قىلدىم.

جاك جۆرجۇك چۈي ۋۇغا ئىشەنگەنلىكتىن تېلېگىرامىدا
چۈي ۋۇنى تەكىتلىگەن. شىنجاڭنىڭ ئازات بولۇشىدا چۈي ۋۇنىڭ
كورسەتكەن خىزمىتى چوڭ. ئۇ موسكۋا جۇڭسەن ئالىي مەكتە-
ۋىدە ئوقۇغان. 1931 - يىلى دولەتكە قايتىپ كېلىپ، شاڭخەيدە
قولغاېلىنىپ تۈرمىدا ياتقان. كېيىن قەيناتىسى يۈي يۈرېنىڭ
كاپالىتى بىلەن تۈرمىدىن بوشانغان. ياپون باسقۇنچىلىرىغا
قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە مىللى ئازاتلىق ئۇچۇن نۇرغۇن خىز-
مەتلەرنى ئىشلىگەن. 1945 - يىلى شەنشى ئولكىلىك تەمىرات
نازىرى بولغان. 1946 - يىلى جاك جۆ ئىنىڭ تەكلىۋى بو-
يىچە شىنجاڭغا كېلىپ، ئولكىلىك ھوكۇمەت ھەيئىتى قوشۇمچە
ئۇرۇمچى شەھەرلىك ھوكۇمەتنىڭ داشلىغى بولدى. شىنجاڭدا
تۇرغان يىللىرىدا ئۇ سوۋېتكە، كومپارتىيىگە يېقىن، بايرىغى
روشەن بولۇپ. ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدىكى ئىلغار زاتلار-
غىمۇ ياخشى تەسىر كورسەتتى. 1946 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە
بولغان شىنجاڭدىكى جۇڭگو - سوۋېت مۇناسىۋەت ئىشلىرىنى

چۈي ۋۇ ئىشلەيتتى. چۈنكى شۇ ۋاقىتتىكى دېپلوماتىيە خادىمى لیۇزېرۇك قېرىپ قالغاچقا، تولا ئىشلارغا چۈي ۋۇ ماڭاتتى. سوۋېتتىك شىنجاڭدىكى باش كونسولى ساۋېلوۋبىلەن چۈي ۋۇنىڭ قېلىن دوستلۇق مۇناسىۋىتى بولۇپ، ئۇرغۇنلىغان مەسىلىلەر تېلېفوندىلا ئوڭاي ھەل بولاتتى. ئېسىمدە قېلىشچە قايسى بىر يىلى قۇتۇبىدا چىكەتكە ئاپىتى پەيدا بولۇپ، بىزدە ئايرۇپلان بولمىغاچقا ئامال قىلالماي تۇرغاندا، چۈي ۋۇ ساۋېلوۋ بىلەن سوزلىشىش ئارقىلىق جۇڭگو - سوۋېت ئاۋىاتسىيە شىركىتى ئايرۇپلان ئەۋەتىپ، چىكەتكىنى بىر كۈن ئىچىدىلا پۇتۇنلەي يوقىتىپ بەردى. چۈي ۋۇنىڭ ئايالى ئاغرىپ قالغاندا، پەقەت ساۋېلوۋنىڭ خوتۇنى ئاڭلاپ يوقلاپ كەلدى ھەمدە سوۋېت دوختۇرخانىسىدا داۋالىتىپ، قىممەتلىك دورىلارنى ئالدۇرۇپ بەرگەن.

1949 - يىلى جياڭجېيشى خىزمىتىدىن چېكىنگەندىن كېيىن لیۇزۇڭرېن ئەۋەتكەن جاڭجۈجۇڭ باشچىلىغىدىكى گومىنداڭ سوھبەت ۋەكىللىرى ئومىگىنىڭ باش كاتىۋى چۈي ۋۇ ئىدى. ئۇ زۇن ئوتمەيلا گومىنداڭ ھوكۇمىتى ئىككى تەرەپ تۈزگەن تېچلىق شەرتنامىنى رەت قىلدى. چۈي ۋۇ نەنجىڭگە كېلىپ، خىزمەتتىن دوكلات بەردى ھەمدە دەرھال شىنجاڭغا قايتتى. بېيجىڭدىكى چاغدا، جاڭجۈجۇڭ، چۈي ۋۇغا نىسبەتەن تاپىلىغانلىغى ماڭا نامەلۇم، ئەمما جاڭجۈجۇڭ شىنجاڭ مەسىلىسىدە چۈي ۋۇغا تولۇق يولیورۇق بەرگەنلىگى چوقۇم. تاۋسىيۇ، بۇرھان شەھىدى، لیۇمېڭچۇن، چۈي ۋۇلار ئوتتۇرىسىدا سىياسي

جەھەتتىلا ئورتاق تىل ۋە غايە بولۇپلا قالماستىن بەلكى، ئۇز-
ئارا ئىشەنچ ۋە دوستلۇقىمۇ چوڭقۇر ئىندى. چۈي ۋۇ بىيجىڭدىن
شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن خەۋپ - خەتەرگە پىسسەن
قىلماستىن شىنجاڭنى تېچ يول بىلەن ئازات قىلىش ئۇچۇن، كوپ تە-
رەپلىمە پىلان قۇرغان ئىدى. چۈي ۋۇ موسكۋا جۇڭسەن ئالى
مەكتىۋىدە ئوقۇغان ۋاقتىدا جاڭجىڭگو بىلەن ساۋاقداش ئىدى.
شۇڭا شىنجاڭ مەقىقىتكە ئوتۇشنى جاكالاشتىن بىر كۇن بورۇن،
جاڭجىڭگو گۇاڭجۇدىن ئۇنىڭغا تېلېگىرامما ئەۋەتىپ، نەسىھەت
قىلىپ: «پىرقە دۆلەتنى مۇھىم ئورۇندا قويۇشنى، قالايمىقان
ۋەزىيەتنى زور كۇچ بىلەن ئوڭشاپ، ۋەزىيەتنى ئەسلىگە كەل-
تۇرۇشنى ئۇممەت قىلىغان ھەمدە تاقابىل تۇرۇشتا، چىڭ تۇ-
رۇلسا زور كۇچ بىلەن مەدەت بېرىدىغانلىقىنى» بىلدۇرگەن.

ماچىڭشياڭ شىنجاڭدىن كېتىشتىن بىرنەچچە كۇن ئاۋال،
شىنجاڭدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر نوۋەتچى ئايرۇپلاندا، ئۇرۇم-
چىدىن ئالغان كىچىك خوتۇنى، ۋاڭ شىلەننى شياڭگاڭغا ماڭغۇزۇۋەتـ
تى. ماچىڭشياڭنىڭ شىنجاڭدىن بالدۇرراق كېتىشى ئۇچۇن، تاۋ-
سىيۇ، ئۇرۇمچى شەھەرلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىغى لىيۇ-
خەنزۇڭ ئارقىلىق ماچىڭشياڭغا خىزمەت ئىشلىدى. لىيۇخەن-
دۇڭ گەرچە ئىشپىيون بولسىمۇ، ئەمما تاۋسىيۇ شىنجاڭدا تۇر-
غان يىللاردا ئۇنىڭ بىلەن ئىنتايىن ياخشى ئوتۇپ كەلگەچكە،
ئۇنىڭ تاۋسىيۇغا نىسبەتەن يامان نىيىتى يوق ئىدى. شۇڭا
لىيۇ، تاۋ ئۇچۇن ئوتتۇرىدا پول مېڭىپ خىزمەت ئىشلەشنى

خالايتتى. شۇنىڭدەك ليۇخەندۇك بىلەن ماچىنىڭ شياڭلاڭ-نىڭ شەخسى
بېرىپ - كېلىشىدە يەنە مۇنداق بىر ئەھۋال مۇ بار ئىدى، ئەسـ
لىدە ماچىنىڭشياڭنىڭ كىچىك خوتۇنى ۋاڭ شىلەن شەھەرلىك
ساقچى ئىدارىسىدىكى بىر خىزمەتچىنىڭ قىزى بولۇپ، ساقچى
ئىدارىسىنىڭ بېقىنىدىكى بىر كىچىك كوچىدا ليۇخەندۇك بىـ
لەن خوشنا ئولتۇراتتى. بىر قېتىم ماچىنىڭشياڭ ليۇنىڭ ئويـ
گە كېتىۋېتىپ، ۋاڭ شىلەننى كوچىنىڭ ئاغزىدا ئۇچرىتىپ، ياخ
شى كورۇپ قالىدۇ. كېيىن ليۇخەندۇك ئوتتۇرىدا مېڭىپ، ۋاڭ
شىلەننى ماچىنىڭشياڭغا ئېلىپ بەرگەن ئىدى شۇڭا ماچىنىڭشياڭ بە-
زىدە ليۇخەندۇكنىڭ سوزىنى بەك ئاڭلايتتى.

يې، لۇ، مالار ئەڭ ئاخىرى ھەربى ھوقۇقنى تاپشۇرۇپ،
شىنجاڭدىن چەتئەلگە چىقىپ كەتمەكچى بولۇشتى. تاۋسىيۇ ئۇ-
لارنى بالدۇراق يولغا سېلىۋېتىش ئۈچۈن، بۇرھان شەھىدى،
بەيۋېنيۇەلەرنىڭ رازىلىغى بىلەن ئولكىلىنىڭ بانكىدىن بىر ئاز
ئالتۇن ئاجرىتىپ، ئۇلارنىڭ ئوي - مۇلۇكلىرىنى يۇقۇرى باھادا
سېتىۋالدى. ئۇلار بىر كۈن ئىلگىرى ماڭمىسا، ھەقدەتكە ئوتتۇش
نى جاكالاشمۇ بىر كۈن كېچىكەتتى. ناۋادا ئۇلار گېپىمدىن
يېنىۋالمىدىغان بولسا، مولچەرلىگىلى بولمايدىغان پاراكەندىچى-
لىك ۋە يىغىشتۇرۇۋالغىلى بولمايدىغان قالايمىقانچىلىقنى كەلتۈرۈپ
چىقىراتتى. شۇڭا كوپ قېتىم مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق، ھەقدەت-
كە ئوتتۇشكە قارشىلاشقۇچى بۇ جاھىللار گۇرۇھىنىڭ ئاچكوز نەپ-
سىنى قانائەتلەندۈرۈش ئارقىلىق، ئاندىن قوشۇنلارغا بولغان
قوماندانلىق ھوقۇقىنى تاپشۇرۇپ، چەتكە چىقىپ كېتىشكە ما-

قۇل كەلتۈردۇق. ئايرىلمىشتىن بىر كۈن بۇرۇن، ماچكىشياك يەنە لىيۇمىكچۇنگە تېلېفون ئارقىلىق 50 نەچچە ئاتلىق ھارۋىلىرىنى ئولكىلىك ھوكۇمەتكە تاپشۇرىمەن دەپ، پۇلغا سىندۇرۇپ ئالتۇن بېرىشنى تەلەپ قىلدى، ئولكىلىك ھوكۇمەت بۇ ئات-ھارۋىلارنىڭ ھەر بىرى ئۈچۈن 10 سەردىن ئالتۇن بەردى. شۇنداق قىلىپ ماچكشياك 500 سەر ئالتۇن ئېلىپ ماكىدى.

لۇ، مالار ماكىغاندىن كېيىن، تاۋسىيۇ، لىيۇمىكچۇنلەر تېلېگىراممىسىنى تۈزۈپ چىقىپ، ھەربى تەرەپتىن تاۋسىيۇ، دىۋىزىيە قوماندانى جاۋشىگۇاك، لۇيجاك مۇئىرۇ، لىيۇلۇنيۇەن، ماپىكلىك، خەنيۇۋېن، جۇمىكگاك، لورۇجىك قاتارلىقلار قول قويدى. ئولكىلىك ھوكۇمەت 26 - سېنتەبىر سەھەردە، بۇرھان شەھىدى، لىيۇمىكچۇن، چۇي ۋۇلار ۋاقىتلىق جىددى يىغىن چاقىرىپ يىغىندا تېلېگىراممىغا بۇرھان شەھىدى باش بولۇپ قول قويدى ۋە لىيۇمىكچۇن، چۇي ۋۇ، بەي ۋېنيۇ، چېن فاكبۇ، لىيۇيۇكشياك، لىيۇدەئىن قاتارلىقلارمۇ قول قويدى. تېلېگىراممىنى 2 ئۇسۇلغا بۆلۈپ، بىرسى بېيجىڭ ماۋجۇشىغا يوللاندى. تېلېگىراممىدا بۇگۈندىن باشلاپ، سەمەدىيەتلىك بىلەن بىرلىسۇنۇپ، يولىيورۇقنى قوبۇل قىلىپ، بۇيرۇقنى ئاكلايمىز دېيىلگەن ئىدى. يەنە بىرسى گۇاكجۇدىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھوكۇمىتىگە ئەۋەتىلىدىغان تېلېگىرام بولۇپ بۇگۈندىن باشلاپ، گۇاكجۇ ھوكۇمىتى بىلەن ئالاقىنى ئۈزگەنلىگى، ئۇلارنىڭ يولىيورۇغىنى قوبۇل قىلمايدىغانلىغى بايان قىلىنغان ئىدى. تېلېگىراممىنى بېرىلىپ ئەمدى تارقىلايلى دەپ تۇرۇشقاندا جاك-

فېڭيى كىشىنى تەشۋىشلەندۇرىدىغان بىر خەۋەر ئېلىپ كەلدى. ئۇ كىرپىلا يېچىنىڭ تېخىچە ماڭمىغانلىغىنى، چۈنكى ئۇنىڭ خوتۇنى يول جاپاسىدىن قورقۇپ، يىغلاپ جېدەل چىقىرىپ تۇرۇۋالغانلىغىنى ئېيتتى. شۇ چاغدا شىمالىي شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلار ئىچىدە قۇمۇلدىكى 178 - بىرىگادا، ئۇرۇمچىدىكى 179 - بىرىگادا، ماناستىكى 227 - بىرىگادىلارنىڭ ھەممىسى يېچىنىڭ قوماندانلىغىدا ئىدى. ھەقىقەتكە ئۇتۇشكە تەييارلىنىۋاتقان مەزگىللەردە يېچىڭ باشتىن - ئاخىر ھەقىقەتكە ئۇتۇشكە قارشى ئىدى. كوپ سانلىكى شىجاڭ، لۇيجاڭ، تۇەنجاڭلار ھەقىقەتكە ئۇتۇش پىكرىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئاندىن ئۇ چېگرىدىن چىقىپ كەتمەكچى بولغان بولسىمۇ ئەمما خۇزۇگۇەن بىلەن ئالاقىلىشىپ تۇرغان ئىدى. يېچىڭنىڭ خوتۇنى كىچىگىدىنلا ئەركە ئوسكەن بولغاچقا، يىراق سەپەرگە چىقىدىغانلىغىنى، يولۇپمۇ قەشقەردىن ئوتكەندە قوتاز مىنىپ ماڭىدىغانلىغىنى ئاڭلاپلا قورقۇپ ماڭغىلى ئۇنىمىغان.

ئەسلىدىكى پىلاندا، ماچىڭشياڭ قاتارلىقلار بىر كۈن بالدۇر يولغا چىقماقچى ئىدى. لېكىن ھازىر 26 - سېنتەبىر-گىچىمۇ ئىككىلىنىپ يولغا چىقمىدى. يەنە ئاڭلىشىمىزچە، 25 - چىسلا يېچىڭ، خۇزۇگۇەنىڭ سىچۇەندىن بەرگەن تېلېگىراممىنى تاپشۇرۇۋالغان. تېلېگىراممىدا خۇزۇگۇەن ئۇنىڭ قوشۇنىنى تاشلاپ كېتىشىگە قارشى تۇرغان. شۇڭا يېچىڭ ئىككىلىنىپ قالغان ئىدى. بىز دەرھال چاڭ فېڭيىنى ئەسلىھەت قىلىشقا ئەۋەتەمەكچى بولدۇق. چاڭ بىلەن يې ئىككىسى ئادەتتە قېلىن دوست

ئۇندى. ھەقدەتكە ئوتۇشكە تەييارلىنىۋاتقان ھەزگىللەردە يېڭ چىگنى، جاڭ ۋېگىيى ئارقىلىق قايىل قىلغان ئىدۇق، ھازىرچاكىنلىك بېرىنچە نەسىھەت قىلىشنى يەنىلا مۇۋاپىق ئىدى. شۇڭا ئۇ مېگىنىش ئالدىدا بۇرھان شەھىدى ئۇنىڭغا: «تېز بېرىڭ، سىزنىڭ خەۋىرىڭىز كۈتۈپ تۇرىمىز» دەپ تاپىلىدى.

يىغىندىن كېيىن ھەقدەتكە ئوتۇش تېلېگىرامىمىسىنى ئومۇرغا ئايلاندۇرۇپ، تېلېگىرام ئىستانسىسىغا تاپشۇردۇم ۋە شىنجاڭ گېزىتى ۋە ئامانلىق ساقلاش خەۋەرلىرىدە بېسىش ئۈچۈن بىر نۇسخا ئەۋەتتىم. يېڭچىك شۇ كۈنى مېگىپ كەتتى، پۈتۈن شەھەردىكى قوشۇنلار خاتىرجەم بولدى. ئامانلىق ساقلاش خادىملىرى ۋە ساقچىلار ئولكىلىك ھوكۇمەتكە بېۋاستە قاراشلىق ئىدارە ۋە چوڭ يوللارنىڭ ئامانلىغىغا قاتتىق دىققەت قىلىپ ۋەقە يۈز بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى. نەچچە كۈن ئوتكەن دەم قارا شەھەردە تۇرۇشلۇق لۇيىجاڭ جۇڭزۇينىڭمۇ يېڭچىگىغا قوشۇلۇپ بىللە قېچىپتۇ، ئاقسۇغا بارغاندىن كېيىن، ماچىڭ شياڭ لۇشۇرېن، لىيۇخەندۇكلار بىلەن قوشۇلۇپتۇ، ئاقسۇدىن ماكۇغىچە يېڭچىگنى ئېتىپ ياردار قىپتۇ دېگەن خەۋەرلەر تارقالدى. يېڭچىگنى ئاتقۇچى ئوفىتسېر ئۇنىڭ قول ئاستىدا ئۈزۈن يىللار ئىشلىگەن بولۇپ، ئۇ روتا كوماندىرى بولغان ۋاقتىدا يېڭ چىڭ ئۇنى خارلىغان ئىكەن. شۇڭا ئۇ ئاداۋەت ساقلاپ، بۇ قېتىم ئېتىپ ئولتۇرۇۋەتمەكچى بولغان. يەنە بىر تەرەپتىن يېڭ چىڭ ئالتۇنى كوپ ئېلىپ قاچقانلىغى ئۈچۈن ئاچچىغى كېلىپ ئېتىۋەتمەكچى بولغان ئىكەن. يېڭ چىڭ بىر قىسىم پۇل

ئاجرىتىپ ئىنئام قىلغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئاقسۇ-
دىن ئوتۇپ كەتتى، تاكى چېگرىدىن چىقىپ كەتكىچە قوغداپ
ئۇزىتىپ قويدى. يېڭچېگرىدىن چىقىپ، ھىندىستانىنىڭ كال-
كوتتا شەھىرىگە بارغاندا قۇتۇبىددىكى پولكوۋنىك گاۋغا تېلېگرا-
مما ئەۋەتىپ، ھەقىقەتكە ئوتۇشكە قارشى ئىكەنلىگىنى بىلدۈ-
رۈپ، تاۋسىيۇنى «خائىن» دەپ تىللىغان. پولكوۋنىك گاۋ، سا-
داقەتلىك بىلدۈرۈپ، تېلېگرامما ئەسكەرلەرگە ئوقۇپ بەر-
گەن. باش گارنىزون ئىشتاۋى بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، گاۋنى
ۋەزىپىدىن قالدۇرۇپ قاماقتا ئالدى. ماچىكشياڭغا ئەگىشىپ
بىللە قاچقانلار ئىچىدە جۇنتۇڭ ئىشپىيونى شېيۇكلىك ئەر-
خوتۇن قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن ماڭماي قېچىپ قالغان،
ئاخىرى قولغا ئېلىنىدى.

مۇھەممەت ئىمىن، ئەيسا، سۇجىڭشىڭ ۋە مۇۋشىڭ دېگەن-
لەر ھەقىقەتكە ئوتۇش تېلېگرامما سىنى يوللاشتىن بىر كۈن
بۇرۇن قاچتى. ئەيسا مېڭىش ئالدىدا، تېلېفون بېرىپ، ئۇزىنىڭ
يول راسخودى يەتمەيدىغانلىقىنى «ئالتاي نەشرىياتى» نىڭ مەتبە
ماشىنىسىنى ھوكۇمەتكە سېتىپ بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندە ليۇ
مىڭچۇننىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئەيساغا 20 سەر ئالتۇن بەرگەن.

يەنە رۇس مىللەتلىدىن دىياكۇۋ ۋە كوزنىتسوۋ ئەر-
خوتۇن ئۇچىسى چاررۇسىيە دەۋرىدىكى ئاقسوڭكلەر بولۇپ،
ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن، شىنجاڭغا قېچىپ كېلىپ، جۇڭگو
تەۋەلىگىگە ئوتۇپ، نەتىجىسىدىكى 2 - ئوتتۇرا مەكتەپتە
ئوقۇتقۇچىلىق قىلاتتى. ئۇلار بۇ قېتىم يەنە شىنجاڭدىن

قېچىشقا، 2 - قېتىم سەرگەردان بولۇشقا تەييارلاندى. كېيىن دياكوۋنىك يېشى چوڭ، تېنى ئاجىز بولغانلىقتىن كەسپداشلىرىنىڭ نەسىھەتى بىلەن ماڭماي توختاپ قالدى.

شۇ چاغدا ئىشپىيونلاردىن قاچقانلىرى خېلى ئۇرغۇن، تولىسى لەنجۇ ئەتراپىدىن قېچىپ كېلىپ، ئۇرۇمچىدە توختاپ ئوتتۇشكىمۇ جۇرئەت قىلالمىدى. شىنجاڭنىڭ ھەقىقىتىكە ئوتكەنلىگىنى كورۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا قاراپ كېچە - كۈندۈز توختىماي قاچتى. بىرمۇنچىسى قەشقەردە توتۇلۇپ قالدى. شىنجاڭدا ئىشپىيونلۇق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان 2 چوڭ گۇرۇھنىڭ باشلىقلىرى ھەقىقىتىكە ئوتتۇشتىن بىرنەچچە كۈن ئاۋال يوشۇرۇن قاچتى. ھەربىي سىستېمىسىدىكى ئىشپىيونلار مەسئۇلى راۋتېيەنشەن بالدۇرراق قېچىپ كەتتى. پىرقە سىستېمىسىدىكى ئىشپىيونلار باشلىغى ياڭ ۋېي تەيۋەنگە قېچىپ كەتتى.

(5)

1949 - يىلى 26 - سېنتەبىر شىنجاڭ ئولكىلىك ھوكۇمەت ھەقىقىتىكە ئوتكەنلىگىنى ئېلان قىلىغاندىن كېيىن، خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا بېرىپ ئورۇنلىشىشتىن بۇرۇن، بەزى ئورۇنلاردا ئالا - توپىلاڭ چىققتى. دەسلەپتە قۇمۇلدا لەنجۇ، جۇچۇەندىن قېچىپ چىققان تارقاق ئەسكەرلەر، كوچىمەنچى لۇكچەكلەر بىرلا ۋاقىتتا بۇ جايغا توپلىشىپ، بەزىلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قالايمىقانچىلىق چىقاردى. بەزىلىرى سۇنى لېيىتىپ، بېلىق تۇتماقچى بولدى. بەزىلىرى قانۇن توربىدىن قۇتۇلۇش خام خىيالىدا

بولدی. بۇ چاغدا لەنجۇ لىنىيىسىدىكى ئەكسىيەتچىلەرنىڭ غەرپكە يوتكىگەن ھەربىي ماددى ئەشيالىرى، ئالتۇن - كۈمۈش لىرى قۇمۇلغا توپلانغان ئىدى. ئەسكەرلەرنىڭ تەرتىۋى بوشاپ، كىشىلەر تەشۋىشكە چۈشۈپ، خاتىرجەم بولالمىغان پەيتتە «قۇمۇلدىكى بۇلاڭچىلىق ۋەقەسى» يۈز بەردى. بۇ قېتىمقى بۇلاڭچىلىققا قاتناشقانلار 300 دىن ئارتۇق بولۇپ، بانكىدىن بۇلاپ كەتكەن ئالتۇننىڭ سانى نەچچە تۇمەن سەرگە يېتىدۇ. بۇ ئالتۇنلار شىنخەدىن لەنجۇغا، لەنجۇ قوغداپ قېلىنمىغاندىن كېيىن، قەدەممۇ - قەدەم مۇشۇ يەرگە يوتكەن كېلىنگەن ئىدى. بۇ ئالتۇنلار غەربىي شىمال بويىچە غەزىنىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئالتۇن بولۇپ، مەخپى رەۋىشتە بۇ يەرگە يوتكەپ كەلگەن ئىدى. سىرتتىكى ئادەملەر ئانچە بىلمەيدۇ. ئىشپىيونلار بۇ مەخپىيەتلىكنى ئوغرىلاپ بىلىۋېلىپ، توپىلاڭ چىقىرىپ، چوڭ بۇزغۇنچىلىق قىلىش، ئوت قويۇش بۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ بۇلاڭچىلىق بۇرگۈردى.

بۇنىڭ ئارقىسىدىن قاراشەھەر، كۇچار ئىككى ئورۇنداممۇ كوللىمى كەچىكرەك بولغان بۇلاڭچىلىق يۈزبەردى. قاراشەھەردە تۇرۇشلۇق بىر قىسىم ئەسكەرلەر تۇەن دەرىجىلىك 2 ئوفىتسېرنى ئېتىپ تۇلتۇرۇپ، دۇكانلارنى بۇلاپ، ھاي بولۇشنى كۆزلىگەن ئىدى. شۇ چاغدىكى يېڭى لۇيجاڭ چىڭجۇن شۇ يەردىلا تېچلاندۇرۇپ يېسىپ قويدى. كۇچاردا تۇرۇشلۇق ئاتلىق پولكىنىكى ئەسكەرلەر ناھىيىلىك ھوكۇمەتنى بۇلاپ، شىيەنجاڭنى ئېتىپ تاشلىدى. ئۇنىڭ ئىككى قات ئايلىغا ياسقۇنچىلىق

قىلدى. تۇەنجاك گاۋچاۋرۇك شۇ سەۋەپتىن خىزمەتتىدىن ئېلىپ تاشلاندى. تىرانسپورت ئەترەتلىرىنى تارقىتىۋەتتى. يەنە ماناس ئەترايىدا بىر قىسىم ئوفتسېز، ئەسكەرلەر لايسۇدىن بېلىق تۇتۇپ، باي بولۇپ قېچىپ كېتىشنى مەقسەت قىلغان ئىدى. بۇ ئىش سېزىلگەن هامان، ئەسكەر ئەۋەتىپ تېچلاندۇرۇلدى. ئۇرۇمچىنىڭ غەربىدىكى 5 - ئاتلىق كورپۇسنىڭ بىر پەي ئەسكەرلىرى، ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ماچكىشياك قاتارلىق فېئودال مىللەتلەرنىڭ دەهشەتلىك ئېزىشىدىگە ئۇچرىدۇق. ئەمدى ئازراق ئول راسخودى بۇلاپ ئويلىرىمىزگە كېتەيلى دەپ قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرغان بولسىمۇ 4 - 5 كۈن ئىچىدىلا بېسىقتۇرۇلدى.

شىنجاڭنىڭ تېچ هەقىقەتكە ئوتكەن تېلېگىرامىسى ئەۋەتىلگەندىن كېيىن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى 1 - دالا ئۇرۇش ئارمىيىسىنىڭ غەربىي شىمال هەربىي رايوندىكى باش قوماندان پېڭ دېخۇەينىڭ 2 - ، 6 - كورپۇسلىرىنى شىنجاڭغا كىرگۈزۈشنى قارار قىلدى.

شىنجاڭغا كىرىشتىن ئاۋال، قوماندان ۋاڭ جېڭ، ماخە نبىڭنى ئۇرۇمچىگە مەخپى ئەۋەتىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى. ئۇ ۋاقىتتا ئۇرۇمچىنىڭ ئەهۋالى بەكمۇ مۇرەككەپ ئىدى. هەربى سىياسىدىكى ئىشپىيونلار باشلىغى راۋتىيەنشەن قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ ئەمما قورچاق 2 - باشقارمىدا ئىشلەۋاتقان ئادەملىرى يەنىلا بار ئىدى. راۋ كېتىش ۋاقتىدا 2 دانە خەۋەرلىشىش

ئاپاراتى قالدۇرۇپ، ئادەملەرنى يوشۇرۇن ئورۇنلاشتۇرۇۋەتـ
كەن ئىدى، يەنە مەركىزدىي ئاخبارات شىنجاڭ شوبىسىنىڭ باشـ
لىغى ياڭ بىۋكىيى قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، مۇۋەققەت باشلىق
جاۋشياۋتىيەن خەۋەرلىشىش ئاپاراتىنى يوشۇرۇپ قويغان. بۇـ
نىڭ ھەممىسى تەكشۇرۇش ئارقىلىق تېپىلدى.

ئۇزۇن ئوتمەي خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى ئورۇمچىگە
يېتىپ كەلدى. ماناس دەريياسىنىڭ غەربىنى بىرنەچچە يىلدىن
بېرى ساقلاپ ياتقان ئىلى، چوچەك، ئالتاي ۋىلايەت مىـلـلى
ئارمىيىسىمۇ ئورۇمچىگە يېتىپ كەلدى. شەھەرگە كىرىـش تەن
تەنىسىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن، مۇئاۋىن باش قوماندان پېڭ
دېخۇەي ئورۇمچىگە كەلدى. ئايرۇپىلاندا بىللە كەلگەنلەردىـن
جاڭ جۈجۇڭ ۋە سەيپىددىن ئەزىزمۇبار. شۇ كۈنى چۈشتە، بىرىنـ
چى بولۇپ جۇڭگو خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ ئالدىنقى قىسـ
مى پولكوۋنىك خۇجيەن باشچىلىغىدىكى بىرونۋېك پولكى شەـ
ھەرگە كىردى. 3 ۋىلايەت مىللى ئارمىيىسى غەربىي دەرۋازىدىن
شەھەرگە كىرىپ، 8 قۇر تىزىلىپ يوللارنى توغرا كېسىپ ئوتتى.
ھەقدەتكە قايتقان قوشۇنلاردىن بۇرۇنقى ئاتلىق 5 - كورپۇسنىڭ
بىر قىسىم ئاتلىق ئەسكەرلىرى شىمالى دەرۋازىدىن ئاتلىق كىـ
رىپ كەلدى. بۇ 3 قوشۇن شەھەر رايونىدىكى ئېك ئاۋات دا-
شىزى ئارقىلىق نەنمىگىدىن ئوتۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەر
توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان نەنلياڭغىچە باردى. مۇئاۋىن باش
قوماندان پېڭ دېخۇەي، جاڭ جۈجۇڭ، ۋاڭ جېڭ، تاۋسىيۇ،
بۇرھان شەھىدى، سەيپىددىن ئەزىزى، لىيۇمىڭچۈن، چۇي ۋۇ،

تاۋجدنچۇ قاتارلىقلار شىنجاڭ تىجارەت بانكا بىناسىنىڭ پە-
لەمپىيىدە تۇرۇپ 3 قوشۇننىڭ شەھەرگە كىرىش سېپىنى كوزدىن
كەچۈردى. كەچلىگى غەربىي زالدا كاتتاكۇتۇۋلۇش يىغىنى ئوت-
كۇزۇلۇپ، ھەرساھە، ھەرمىللەت زاتلىرى ئىشتىراك قىلدى. پىك
دېخۇەي، جاڭ جۇڭلار بۇ يىغىندا قىسقىچە سوز قىلدى. شىن-
جاڭنىڭ تەپتىش باشلىغى 80 ياشلىق مالىياڭجۇن ئاخۇنمۇ
يازما بېغىشلىما سوز قىلدى. پىك، جاڭلار ئوزسوزلىرىدە شىن-
جاڭدا ھەقىقەتكە ئوتكەن ئوفتسېر، جەڭچىلەرنى ھەقىقەتكە ئوت-
تۇشكە پائال ئاۋاز قوشقان ھەرمىللەت ئىلغار زاتلىرىنى تەق-
دىرلىدى. جاڭ سوزىدە يەنە ئوزىنىمۇ بىرەر قۇر تەكشۇرۇپ
«مەن شىنجاڭغا كەلگەن بۇ بىر نەچچە يىل ئىچىدە بىر خاتا
ئىش قىلدىم، بۇ توغرۇلۇق شىنجاڭ خەلقىدىن ئەپۇ سورايمەن،
بۇ بولسىمۇ مەسئۇلىتى شىنجاڭ ئولكىسىنىڭ رەئىسلىگىگە ئولتۇر-
غۇزۇپ، ئىلى، چوچەك، ئالتاي 3 ۋىلايەت مىللى ئىنقىلاۋى
ھەركىتىنىڭ بىرلىگىنى بۇزغۇنچىلىققا ئوچراتتىم» دىدى. كۇ-
تۇۋلىش زىياپىتىدىن كېيىن، كەچكى كوڭۇل ئېچىش بولدى.
ئالدى بىلەن ھەر مىللەتنىڭ ئوسۇل - ناخشا نومۇرلىرى، ئار-
قىدىن شىنجاڭ ئامانلىق ساقلاش ئىشتاۋى، سىياسى باشقارمىسى
تەرىپىدىن گومورونىڭ «پاكار ئالۇچاگۇلى» نامىلىق مەشھۇر دىرامە-
سى ئورۇنلاندى. بۇ دىرامىنى ئەسەرنى تاللاشتىن ئاۋال بۇرھان شەھىدى
بىلەن مەن تېلېگىرامما ئارقىلىق گومورونىڭ پىكرىنى ئالدۇق.
ئاندىن كوپ ۋاقىت سەرپ قىلىپ رېپېتىتسىيە قىلىندى. شىن-
جاڭدىكى داڭلىق ئەرتىسلەرنى يىغىپ كېلىپ، خەلق ئازاتلىق

ئارمىيىسىنىڭ شەھەرگە كىرىشىنى تەبرىكلەش مۇناسىۋىتى بىلەن ئويناپ چىقىلدى. نەق مەيدانغا يەنە نەچچە خىل يېڭىقا چۈشەندۈرۈش تارقىتىلدى.

ئەتىسى ئەتىگەندە غەربىي زالدا ھەقىقەتكە ئوتكەن قىسمىلارنىڭ كېچىلىك ياتالیون (يىگىرمىلىك) كومانىدىرلىرىدىن يۇقۇرى ئەمەلدارلارنىڭ يىغىنى چاقىرىلدى. قوماندان ۋالىجېك رىياسەتچىلىك قىلدى. يىغىنغا پۈتۈن دېڭىز، جاڭجۈڭلار سوۋېت قىلدى. بولۇپمۇ جاڭجۈڭنىڭ «مېنىڭ ئۆزگىرىشىم» ماۋزۇلۇق نۇتقى، شىنجاڭ گېزىتىدىمۇ ئېلان قىلىنىدى. كەچتە ھەربىي راۋيون سەنئەت ئومىگى ئورۇنلىغان «باتۇر شاھنىڭ بېيجىڭغا كىرىشى» ناملىق ئويۇن قويۇلۇپ، ھەر قايسى تېياتىرخانىلار، كىنوخانىلارنىڭ ھەممىسى ئەك ئىشسىز نومۇرلاردا كىنو - تېياتىر ئۈيۈشتۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ تېچلىق بىلەن ھەقىقەتكە ئوتكەن غەلىبىسىنى تەبرىكلىدى.

لى تاڭمىڭ ئەپەندى قورچاق ئولكىلىك ھوكۇمەت مەخپى ئىشخانىسىدا ئىشلىگەن. كورگەن - بىلگىنى ۋە ئاڭلىغىنى كوپ، بۇ ماقالىنىڭ دائىرىسى كەڭرى بولۇپ، بەزىلىرى مەزكۇر كىشىنىڭ ئۆز بېشىدىن كەچۈرگىنى ئەمەس، ئېنىق بولمىغان جايلىرىنى خەۋەردار كىشىلەرنىڭ تولۇقلاپ، تۈزىتىش پىكىرى بېرىشىنى ئۈمىت قىلىنمىز.

تەھرىر

قەشقەر رايونىنىڭ تېچ ئازات بولۇشىغا
دائىر بەزەن ئەسلەمىلەر

ماپېڭلىنىڭ

قەشقەر رايونىنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتى

قەشقەر ـ دۇنيانىڭ ئوگزىسى دەپ ئاتالغان پامىر تاغلىرىنىڭ شەرقىدە جايلاشقان. خەن، تاڭ دەۋرلىرىدىلا قەدىمى قەشقەر دولىتى مەۋجۇت بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مۇھىم مەركىزي شەھەر ھىسابلىناتتى. گومىنداڭ ھوكۇمرانلىق قىلغان چاغلاردا شىنجاڭ ئولكىسىنىڭ ئاساسىي ۋىلايىتى بولغان قەشقەرگە: قەشقەر كونىشەر، يېڭىشەر، ئۇلۇغچات، ئاتۇش، پەيزىۋات، مارالۇپشى، يوپۇرغا، يېڭىسار قاتارلىق 8 ناھىيە قارايتتى. ۋىلايەت مەھكىمىسى قەشقەر كونىشەردە ئىدى. ئۇ ۋاقىتتا ۋىلايەتنىڭ نوپۇسى بىر مىليونغا يېقىن بولۇپ ئاھالىسى زىچ جايلاشقان ئىدى. ئۇيغۇر، خەنزۇ، قىرغىز، تاجىك، تاتار، ئوزبېك، قازاق، خۇيزۇ، مانجۇ، موڭغۇل، شىۋە، داغۇر، رۇس قاتارلىق 13 مىللەت ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە سىياسىي، ئىقتىسادى، مەدەنىيەت، ھەربىي ئىشلارنىڭ مەركىزى، شۇنىڭدەك ئاشلىقنىڭ كانى ئىدى. غەربتە سوۋېت ئىتتىپاقى، پاكىستان، ھىندىستان

بىلەن تۇتىشىدۇ. شۇ دولەتلەرنىڭ قەشقەردە كونسۇلخانىلىرى بار ئىدى. شەرقتە تەكلىماكان بىلەن تۇتاش، شىمالدا ئاقسۇ بىلەن تەخمىنەن 550 كىلومېتىر ئارىلىق بولۇپ، ئوتتۇرىسى ئاساسىي جەھەتتىن قاقاس چوللۇك ئىدى. جەنۇپتا يەكەن بىلەن تۇتىشىدۇ. ئارىلىقتا تەخمىنەن 200 كىلومېتىر كېلىدىغان جايلار يەنىلا قاقاس چوللۇكتىن ئىبارەت. دولەت مۇداپىەسىدە قەشقەر ئىستراتېگىيىلىك مۇھىم ئورۇن بولۇپ مۇبادا ھەربى ھەركەت بولسىلا مۇستەقىل ئۇرۇش قىلىشقا توغرا كېلەتتى.

گومىنداڭنىڭ قەشقەردىكى ھەربى كۈچى ۋە شارائىتى

ئازاتلىقتىن ئىلگىرى گومىنداڭنىڭ قەشقەر رايونىدا 42 - دىۋىزىيەسى تۇراتتى. دىۋىزىيە قەشقەر پېگىشەرگە ئورۇنلاشقان. بۇ دىۋىزىيەدە بۇاستە قاراشلىق قوشۇن ھەمدە مۇستەقىل پىيادە ئەسكەرلەر پولكى، ئاتلىق ئەسكەرلەر پولكى بار ئىدى. قايتا رەتكە سېلىنغان و - بىرىگادا (ئەسلىدىكى شىنىڭ شىنسەيىنىڭ ئاتلىق دىۋىزىيىسىدىن ئۆزگەرتىلگەن) ئاتلىق 17 - پولك كورلىغا جايلاشقان بولۇپ، بىرىگادا ئىشتاۋى ۋە بىرقىسىم بۇاستە قاراشلىق قوشۇنلار قەشقەر كونىشەرگە جايلاشقان. چېگىردا مۇستەقىل چېگرا ئەترىدى بار ئىدى، ئۇندىن باشقا جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزون قوماندانلىق ئىشتاۋى ئاتلىق 42 - دىۋىزىيىسىنىڭ ئىشتاۋى ئىچىگە ئاتلىق و - بىرىگادىمۇ كىرەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەرقايسى ناھىيىلەردىكى ساقچى ئىدارىلىرىدا يەنە بىر قىسىم قورالىق ساقچىلار بار ئىدى.

1944 - يىلى ئويابىرنىڭ باشلىرىدا «ئىلى ۋەقەسى» پارتلاپ ئىلى، چوچەك، ئالتاي 3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋىغا كېڭەيتىپ، گومىنداڭنىڭ ساۋەنىنىڭ غەربىدە تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىنى ئاساسىي جەھەتتىن مەغلۇپ قىلدى. گومىنداڭ قوشۇنلىرى ماناس دەرياسىنىڭ شەرقىدە چېكىنىپ مۇداپىەدە تۇردى. 3 ۋىلايەت ۋە گومىنداڭ قوشۇنلىرى ماناس دەرياسىنىڭ ئىككى تەرىپىدە قارىمۇ - قارشى تۇرۇشتى.

1945 - يىلى ئوكتەبىر ئىچىدە سوھبەت باشلىنىپ 1946 - يىلى ئىيوتقا كەلگەندە كېلىشىم ئىمزالىنىپ، بىر مەزگىل تىنچلىق ھاسىل بولدى. ئەمما گومىنداڭنىڭ زورلۇق بىلەن ئالماقچى - ياساق ئېلىپ خەلقنىڭ قان - تەرىنى شوراپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئېزىشى بۇرۇنقىدىنمۇ ئېشىپ چۈشتى. خەلق ئازابلىرى ئوقۇبەت ئىچىدە قېلىپ، ھەممە يەردە نارازىلىق قوزغالدى. ئۇ چاغدا شىنجاڭنىڭ ئوزىدە «ئىچكى غەم» ۋە «تاشقى ئاپەت» بار بولغاچقا تېگىپلا كەتسە پارتلاش خەۋپى بار ئىدى. ئەمما ئىچكىرىدە گومىنداڭنىڭ ۋەزىيىتى يامانلاشمىسىلا ئۇنداق - مۇنداق قىلىپ بىر مەزگىل تىنچ ئوتۇش ئۇمىدى بار ئىدى.

1949 - يىلى ئەتىيازنىڭ باشلىرىدىكى ھەقىقەتكە ئوتۇش تەييارلىقى

1948 - يىلى قىش، شەرقىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ئولكىلەر ئازات بولدى. 1949 - يىلنىڭ باشلىرىدا، بېيجىڭ،

تیه‌نچه‌نله‌رمۇ ئارقا - ئارقىدىن ئازات بولدى. نۇرغۇنلىغان
يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلاردا «جاڭجيېشى خاندانلىغى تۇ
رالامدۇ - يوق؟» دەيدىغان گۇمان پەيدا بولدى. ئەمما كوپ
لىگەن كىشىلەر يەنىلا گودەكلىك قىلىپ، چاڭجيا ڭدەك تەبىي
توساقنىڭ بارلىغىغا گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ كوپلىگىگە ئىشى
نەتتى: «كوممۇنىستلارنىڭ ئايروپىلان، زەمبىرەكلىرى
ۋە باشقا ئىلغار قوراللىرى يوق. پەقەت قوشۇنلىرىمىز
نى مۇڭاپىق جايلاپ، چاڭجيا ڭنىڭ جەنۇبىدىكى قاتا
تمىق ساقلاپ تۇرساق، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئامېرىكىنىڭ
ياردىمى بولغاچقا، ئىش قىلىپ پۇرسەت كەلگەندە ھۇجۇمغا
ئۆتەلەيمىز. ئەگەر بولمىغاندا بىز مەزگىل خاتىرجەم دولالايمىز»
دەپ ئويلايتتى. ئۇلار پۈتۈن مەملىكەت خەلقى گومىنداڭنىڭ
دەھشەتلىك ئېزىشى ۋە ئېكىسپىلاتاتسىيىسىگە 20 يىلدىن ئارى
تۇق ئۇچراپ گومىنداڭغا نىسبەتەن چەكسىز ئوچ ئىكەنلىگىنى
خەلقنىڭ نارازىلىغى چېكىدىن ئاشقانلىغىنى ئىچكى جەھەتتە
گومىنداڭ پارچىلىنىپ، ئوز - ئارا چەتكە قېقىشىپ، راۋاللىققا
يۇز تۇتۇپ گۇم بولىدىغانلىغىنى ئويلىمىغان ۋە كورمى
گەن ئىدى.

1949 - يىلى فېۋرال ئىچىدە، جاۋشىگۇاڭ (ئۇ چاغدا
گومىنداڭنىڭ شىنجاڭ گارنىزون ئىشتاۋىنىڭ مۇئاۋىن باش قو
ماندانى، 42 - دىۋىزىيىنىڭ شىجاڭى، جەنۇبى شىنجاڭ گارنى
زونىنىڭ قوماندانى؛ ئازاتلىققىتىن كېيىن 22 - بىكلىنىشنىڭ مۇ
ئاۋىن قوماندانى، قوشۇمچە ۋ - كورپۇسنىڭ جۇنجاڭى، كېيىن

شىنجاڭ ھەربى رايونى قۇرۇلۇش بىڭتۇەنىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى بولۇپ 1956 - يىلى كېسەل سەۋىۋى بىلەن ۋاپات بولدى) قەشقەردىن قارا شەھەرگە كېلىپ، تاۋسىيۇ بىلەن ۋەزىيەت ھەققىدە پىكىرلىشىپ، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن مېنى بولۇمگە چاقىردى. ۋەزىيەت تولغىرلىق پاراڭلاشتۇق (ئۇ چاغدا مەن ئاتلىق ۋ - بىرىگادىنىڭ لۇيجاڭى ئىدىم.) ئۇ ئالدى بىلەن ھەربى ۋەزىيەت تولغرلىق سۆزلىدى. ئاندىن كېيىن ۋەزىيەت يامانلىشىپ كەتسە، ئۇ ئەھۋالنى تەسەۋۋۇر قىلىشىمۇ قىيىن، كوپ چىلىك ئېھتىياج بىلەن تەپەككۇر قىلىشى لازىم» دىدى. ئەمما ئۇ، تاۋ بىلەن ئىككىسىنىڭ تەشەببۇسلىرىنى ئېيتماستىن تۇرۇپ، مېنىڭ كۆز قارىشىمنى سورىدى. مەن شۇ يەردىلا ئوخشاش ھىسسىياتتا ئىكەنلىكىمنى ئېيتىپ، بۇ مەسىلىنىڭ ھەقىقەتەن مۇئىيەن مەسىلە ئىكەنلىكىنى، ئەلۋەتتە ئىنچىكە مۇزاكىرە قىلىشنىڭ لازىملىغىنى سۆزلىدىم. شىنجاڭنىڭ ئىچكى - تاشقى قىسمىدا ئوخشاشلا ئاپەت بار. شۇڭا گومىنداڭ ئىچكىرىنىڭ ھەقىقى ئەھۋالىنى قاتتىق قامال قىلىپلا قالماستىن، داۋاملىق يالغان خەۋەرلەر تارقىتاتتى. بەزەن ئىستىراتېگىيىلىك مۇھىم چايلارنىڭ ئاللىقاچان قولدىن كەتكەنلىگى ئوچۇق تۇرسىمۇ يەنىلا «ئىستىراتېگىيىلىك مۇناسىۋەتلەر سەۋىبىدىن پايدىلىق ئۇرۇنلارغا چېكىنىدۇق» دەيتتى. بەزى ھەربى شەھەرلەرنىڭ ئىسمى «مەركىزىي ئاخبارات» خەۋەر لىرىدە كورۇنمەيدىغان بولۇپ قالسىلا بىز بۇ چايلارنىڭ ئازراق بولغانلىقىنى بىلمەيتتۇق. ئىنۇ ۋاقىتتا گومىنداڭ كومپارتىيە ۋە ئازاتلىق ئارمىيىسىگە قارشى

شەرمەندىلەرچە تەشۋىق تارقىتىمىز، زەھەرخەندىلىك بىلەن ھۇ-
جۇم قىلاتتى. چېگرا رايونلاردىكى ئارمىيە ۋە خەلقنى خەۋەرسىز
قالدۇراتتى. شۇڭا كوپلىگەن ھەربىي ۋە مەمۇرى خادىملار گەر-
چە گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھوكۇمەتنىڭ كۈندىن - كۈنگە چە-
رىكلىشىپ، خەۋپ ئىچىدە قالغانلىغىنى كورۈپ تۇرسىمۇ، پەقەت
ئاھ ئۇرۇپلا قويياتتى. ئۇ چاغلاردا شىنجاڭ «ئاسماندا ئايرۇ-
پىلان گۇلدۇرلىسە، يەردە مال باھاسى ئورلەيدۇ»غان، «قانچە
كوپ كەلسە، شۇنچە كوپ ئورلەيدۇ»غان ئەھۋالدا قالغان ئىدى.
دەسلەپتە بىر ئايلىق مائاشقا بىر نەچچە قاپ پاپىروس ئالغىلى
بولاتتى. كېيىنچە ئالتۇن دوللار كەلگەندە ھەتتىمە ئالغىلى
بولمايدىغان ئەسكى قەغەزگە ئايلىنىپ قالغان ئىدى. خەلقلەر
ئۇنى كويدۇرۇپ تاشلايتتى ياكى تامغا چاپلاپ قويۇپ تىللايتە-
تتى. دېمەك گومىنداڭنىڭ ئىقتىسادى ۋەيران بولۇش گىرداۋىغا
كېلىپ قالغان ئىدى.

شۇ ۋاقىتتا مەن سىرتتىكى بەزى كىشىلەرنىڭ
غەربىي شىمالدا قىسىملار خېلى كوپ، شىنجاڭدىكى قوشۇن
مۇ ئاز ئەمەس، ئىش چىڭ يېپىرگە كەلگەندە، ئامېرىكا ئايە-
رۇپىلان بىلەن قوشۇن ۋە قورال - ياراق يوتكەشكە ياردەم
بەرسە بىر مەزگىل ساقلاپ تۇرالايمىز. ناۋادا گومىنداڭ بى-
لەن ئالاقىمىز ئۈزۈلۈپ قالسا، خۇددى يۇنىنەندىكى تاڭ جە-
شاۋغا ئوخشاش، مۇستەقىللىق ئېلان قىلساق بولامدۇ؟» دە-
گەندەك سوزلىرىنى مەن چاۋشىگۇاڭغا ئىنكاس قىلدىم. چاۋ
ئۇچۇق ئېيتماي كورسەتمىدى. پەقەتلا ھەر تەرەپتىن قىيىن-

چىلىقلارنىڭ كوپلىگەنلىكى، كەلگۈسىدىكى ئەھۋالنىڭ ئۇزگىرىشىنى مولچەرلەش تەس ئىكەنلىگىنى، بۇنى قايتا - قايتا ئويلىنىش لازىملىغىنىنى ئېيتتى. ھەمدە ماڭا بۇقېتىمقى سوھبىتىمىز قەتئى مەخپى بولسۇن! - دېدى. ئەڭ ئاخىرىدا مەن «ھەربىدە بۇيرۇقىتا ئىتائەت قىلىش پەرز، مەن بۇيرۇقتا بويسۇنمەن» دېدىم.

ئاپپېل ئايلىرىغا كەلگەندە، جاۋ 2 - قېتىم شىمالغا بېرىپ ۋېپ تاۋ بىلەن مەخپى سوھبەتلىشىپ قايتىپ كەلگەندە مېنى ئۆز كابىنىتىغا چاقىرىپ: «ۋەزىيەتنىڭ بارغانسېرى يامانلىشىۋاتقانلىغىنى ھەمدە ئەگەر يەنە داۋاملىق كەسكىنلىشىپ كېتىپ ۋېرىندىخان بولسا، ئەلۋەتتە بىر مۇۋاپىق تەدبىر ئويلاپ تېپىپ شىمىزنىڭ زورۇرلىگىنى ئېيتتى. ھەمدە شۇ ۋاقىتتىكى ھەربىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيەت توغرىلىق بىر مۇنچە سوزلىدى. ئۇ چاغدا ئازاتلىق ئارمىيە چاڭجىاڭدىن تېخى ئوتمىگەن ئىدى. مەن چاڭجىياڭدەك تەبىي توساقنى ساقلاپ قېلىش مۇمكىن، ئەگەر ساقلاپ قالالمىسا، گومىنداڭ شىنجاڭنى كونترول قىلالمايدۇ، ياكى ياردەم بېرەلمەيدۇ. غەربىي شىمالدىكىلەر ھەممىزنىتىپاقلىشىپ ئورتاق قوغدۇنۇپ، خېشى كارىدورىنى چىڭ ساقلاپ، شىڭشىيانىڭ بۇ تەرىپى گومىنداڭدىن ئايرىلىپ مۇستەقىللىق ئېلان قىلىشىمىز مۇمكىن دەپ ئويلايتتىم. ئەمما شىنجاڭنىڭ ئىچكى - تاشقى قىسمىدا غەم - ئەندىشە بار، شۇنىڭدەك غەربىي شىمالدىكى ھەر قايسى ئولكىلەر ئىچىدە زىددىيەت كۈچلۈك بولۇپ، ئەھۋال ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغانلىقتىن ئىتتىپاقلىشىپ بىر لىككە كېلىش قىيىن، شۇڭا ئەگەر

ئازاتلىق ئارمىيە غەربىي شىمالغا كىرىسىلا، تېزلا پارچىلىنىپ كېتىدىغانلىقىنى بىلەتتىم. جاۋ ماڭا ئۇزۇنىنىك بېيجىڭدىكى ھەركىتىدىن بىشارەت قىلىپ، پەقەت ئامال قىلالمىغان چاغدا شىنجاڭ زىمىنىنىك زىيانغا ئۇچرىماسلىقى ئۈچۈن ئارمىيە، خەلقنىك ئازاپ چەكمەسلىگى ئۈچۈن، ھەقىقەتكە ئوتۇش يولىدا تۇرۇش لازىم» دېدى. مەن شۇ ئانىلا قەتئىي يوسۇندا بۇنىدىن كېيىن بارلىق ھەركەتتە بۇيرۇقتا بويسۇنىدىغانلىقىمنى بىلدۇردۇم.

23 - ئاپرېل نەنجىڭ ئازات بولدى. ئۇزۇن ئوتمەستىن جاۋ مەن بىلەن مۇزاكىرىلىشىپ قەشقەر رايونىدىكى قوشۇنلارنىك پولكوۋنىك ۋە باشقارما باشلىغىدىن بۇقۇرى ئوفىتسېرلارنى قاتناشتۇرۇپ، 42 - دىۋىزىيە ئىشتاۋىدا سوھبەت يىغىنى ئوتكۈزۈشنى قارار قىلدى. يىغىنغا ئۆزى رىياسەتچىلىك قىلىپ، كۆز ئالدىمىزدىكى ۋەزىيەتنىك كەسكىنلىشىۋاتقانلىقىنى ۋە داۋاملىق يامانلىشىپ كېتىۋەرسە، بىزنىك قوشۇنلىرىمىز قانداق قىلىش كېرەك؟ دەپ كۆپچىلىكنىك پىكىر بايان قىلىشىنى تەلەپ قىلدى. يىغىندا ھەرقايسىسى ئۆز پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. بەزىلەر گومىنداڭ ھۆكۈمىتى گۇاڭجۇغا چېكىنىپ بېرىپ، تەيۋەنگە قېچىشنىڭ تەپسىلاتىنى كۆرۈۋاتىدۇ، قارشىلىق كۆرسىتىشكە كۈچى قالمىدى. بىزگە قامچىسىنىك ئۇچىمۇ يەتمەيدۇ دېيىشتى. بەزىلىرى مۇستەقىللىقنى ئېلان قىلىپ، گومىنداڭدىن ئايرىلىپ چىقىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. بەزىلەر بىر مەزگىل كۈتۈپ تۇرۇپ ئاندىن قايتا مۇزاكىرە قىلىش مۇۋاپىق دېيىشتى. بەزىلەر قوماندان تاۋ، جاۋلارنىك ئەھۋال

ئۇزگىرىشىنگە قاراپ قارار چىقىرىشىنى تەكلىپ قىلىشتى. خىلمۇ-خىل سوزلەر بولۇپ، بىرلىككە كېلىنمىدى. جاۋ پىكىرلەرنىڭ بىرىدىنلا بىرلىككە كېلىشىنىڭ تەسىلىگىنى بىلىپ، كوپچىلىكنىڭ قايتىپ كېتىپ يەنە ئوبدانراق ئويلىنىپ كورۇشىنى ئۇقتۇردى. ئاريدىن نەچچە كۈن ئوتمەي، جاۋ يەنە يىغىرىدىكى كىشىلەرنى چاقىرىپ، دئوزىيە ئىشتاۋدا، ئوزى رىياسەتچىلىك قىلىپ ئاچتى. ئاساسىي تېما يەنىلا ۋەزىيەتنىڭ تېخىمۇ چىدىلىشىپ يامانلىشىۋاتقانلىغى ئۇستىدە بولدى، ھەممە «گومىنداڭ ھوكۇمىتى ھالاكەتكە يۇزلەندى، دەرھال مۇزاكىرىلىشىپ، قانداق قىلىش توغرىلىق بىر قارارغا كېلىشىمىز لازىم» دىدى. بۇ قېتىم كوپچىلىكنىڭ پىكرى، ئوتەكەنكى يىغىندىكىدەك مۇجمەل بولمىدى. ھەممىسى بىردەك گومىنداڭنىڭ ھالاكىتى يېقىنلىشىپ قالدى. بۇنىدىن كېيىنكى ھەرىكىتىمىزدە قوماندان جاۋ، جاۋلارنىڭ يولىيورۇغىنى ئاڭلاپ بۇيرۇقنا قەتئى دويسۇنمىز دېيىشتى. يىغىندا كوپلىگەن كىشىلەر جاۋ، جاۋ ئىككىسىنىڭ ھەقىقەتكە ئوتۇشكە تەييارلانغانلىغىنى گەرچە بىلسىمۇ، ئەمما توغرىدىن - توغرا ئېيتىشقا جۇرئەت قىلالمايتتى. پەقەت ئوز ئارا كوڭلىدە بىلىشەتتى. شۇ چاغدا جاۋ نايھايتى رازى بولۇپ، كوپچىلىكنىڭ قوشۇنلارغا قاراتما، مەشق ۋە باشقۇرۇشنى كۈچەيتىشنى قايتا - قايتا تەكىتلىدى.

يۇقۇرقى ئىككى قېتىملىق سوھبەت يىغىنىنىڭ مەزمۇنىنى، جاۋ گەرچە قەتئى مەخپى تۇتۇشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، ئەمما سىرتتىكى كوپلىگەن كىشىلەر بىلىپ بولغان ئىدى. قانداق

قارار قىلىدىش نامەلۇم ئىدى. تاشقىرىدا غۇلغۇلا، پىتنە - ئىغۋا، خاتىرجەمسىزلىك، ھەربىلەردىكى قالايمىقانچىلىق، جەمئىيەتتىكى غەم - ئەندىشە بەك تولا ئىدى.

بازاردا اجىددىلىك يۈز بەردى. سەللا ئوبدان مال بولسا، بىرە-دەمدىلا قۇرۇغدىلىپ قالاتتى. ئەسكەر، خەلقىلىرنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن قىيىنچىلىق ئىچىدە قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئالۋان - ياساق ئېغىر ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن غەللە - پاراقنى ئالدىن سېتىۋالدى. خەلق يۇگۇرۇپ يۈرۈپ، غەللە - پاراق ۋە يۇغۇز، سامان توشۇپ بەك جاپا چەكتى. شۇڭا گومىنداڭنى «گۇامىڭ-داڭ (خەلقنى شۇلۇيدىغان پىرقە ــ ت) دەپ تىللاپلا قالماستىن بەلكى يەنە «كوك ئاسماندا پارلاق كۈن، ھەممە يەردە قىزىل ئۇر (گومىنداڭ بايرىغىنى دېمەكچى) نى «قاراڭغۇلۇقتا قارا كۈن، ھەممە يەردە ئومىچوك تور (گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى-نى دېمەكچى)» دېيىشتى.

شۇ كۈنلەردە شىنجاڭ گارنىزون ئىشتاۋىنىڭ بۇيرۇغى بويىچە 1947 - يىلى قاماققا ئېلىنغان ئاز سانلىق مىللەت ئەلغار زاتلىرى ۋە «سىياسىي گۇمانلىق ئۇنسۇر» دەپ تونۇلغانلاردىن تەخمىنەن 100 دىن ئارتۇق كىشىنى 42 - دىۋىزىيە ۋە ئاتلىق ۋە-بىرىگادا تۇرمىسىدىن پۇتۇنلەي بوشاتتى. بۇ ئىشتىن مەقسەت خەلقنىڭ غەزىۋىنى پەسەيتىش ئىدى. ماي، ئىيۇن ئايلىرىدا شىنجاڭ گارنىزون ئىشتاۋى لەنجۇ، غەربىي شىمال مەمۇرى مەھكىمىسى ما بۇفاڭنىڭ تۇرپان ئەترايىدىكى 231 - بىرىگادى-نىڭ خېشىغا يوتكىلىپ بېرىپ مۇداپىەنى كۈچەيتىدىغانلىغىنى

هەمدە كورلندا تۇرۇشلۇق ئاتلىق 9 - بىرىگادنىڭ 17 - پول-
كىنى 231-بىرىگادىغا قوشۇش توغرىسىدىكى بۇيرۇغىنى يوتكۇز-
دى. ئىيۇن، ئىيول ئايلىرىدا شىمالىي شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئاتلىق 1-
دىۋىزىيىنى (بۇ دىۋىزىيىدە 6 - 7 - ئۇششى بىرىگادا بار
ئىدى) شەرقتىن گەنسۇغا يوتكىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق قىلدى.
بۇ ئاتلىق دىۋىزىيە يولغا چىقىش تەييارلىغىدا بولۇپ ئاخىرى
توختاپ قالدى.

1949 - يىلى 25 - سېنتەبىردە شىنجاڭدىكى ھەربىي قىسىملار ئىلىگىنى تېلېگىرامما يوللاپ ھەقىقەتكە ئۆتۈشى

1949 - يىلى 20-سېنتەبىردە جاۋشىگۇاڭ مەپنى ۋەكىل قىلىپ، يەكەندە تۇرۇشلۇق ئاتلىق 4 - بىرىگادىنى ئىگەللەپ ۋە قىسمەن كادىرلارمەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەن ئىدى. 24 - چىسلا كەچتە جاۋشىگۇاڭدىن جىددى تېلېگىرامما تاپشۇرۇۋالدىم. بۇنىڭدا «ئاۋالقى مۇھاكىمىلىرىمىز-نىڭ ۋاقتى پىشىپ قالدى. كېچىلەپ قەشقەرگە قايتىپ كەل!» دېيىلگەن. شۇكېچىسى يولغا چىقىپ 25 - چىسلا ئەتىگەندە قەشقەرگە يېتىپ كېلىپ جاۋ بىلەن كۆرۈشتۇم. جاۋ ماڭا شۇ كۈنى تاۋ، جاۋ ئىككىسىنىڭ قول قويۇپ، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلارنى باشلاپ ھەقىقەتكە ئۆتكەنلىگىنى، گومىنداڭدىن مۇناسىۋەتنى ئۈزگەنلىگىنى ئېيتتى. ھەمدە ماڭا دەرھال بىرىگادا ئىشتاۋغا

بلىرىپ، ئەسكەرلەرنى چايلاشتۇرۇش، ھۇشيارلىقنى كۈچەيتىش، ئوقمتسىز - چەكچىلەرنىڭ سىرتقا چىقىشىنى ۋاقىتلىق توختىتىش توغرىسىدا بۇيرۇق قىلدى. قەشقەر رايونى تېلېگىراممىلىق ئارقىلىق ھەقمەتكە قايتقاندىن كېيىن، قارىماققا گەرچە، تېچتەك كورۇنسەمۇ ئەمما ئارمىيە، خەلقنىڭ ئىدىيىسى ئىنتايىن قالايمىقان ئىدى. دۇكانلارنىڭ كۆپىنچىسى سودىنى توختاتقان. كوچىلاردا پاتىرونلاردىن باشقا كىشىلەر ناھايىتى ئاز كورۈنەتتى. ھەربىي ھالەت قاتتىق ئىجرا قىلىنغانلىقتىن، ھېچقانداق پاراكەندىچىلىك تۇغۇلمىدى.

ھەقمەتكە قايتىشتىن ئىلگىرى، شىمالىي شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئاتلىق 1 - دىۋىزىيە باشلىغى ماچىڭشىياك، 78 - دىۋىزىيە باشلىغى يېچىڭۋە 179 - بىرىگادا باشلىغى لوشۇرېن قاتارلىقلار ئەكسىيەتچىلىكتە چىڭ تۇرۇپ: «ماۋۇفاڭ غەربىي شىمالدا ئۇزۇن يىللار تۇرغان گەنسۇ ئىنگىشيا، چەكچەيلەردە ئەسكىرى كوپ، 3 ئولكىنىڭ كوپ ساندىكى جايلىرىنى ساقلاپ قالالايدۇ» دەپ ھىسابلايتتى. لەنجۇ ئازات بولغاندىن كېيىن، ئۇلار يەنىلا خېشى كارىدورى ئۇزۇن، چىلەنشەن تاغلىرى مۇداپىەگە ئوگۇشلۇق، دۇ جايلاردا تۇرۇشلۇق ئەسكەر ۋە چېكىنگەن ئەسكەرلەرمۇ خېلى كوپ، ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ غەربىكە ئىلگىرىلىشىنى توساپ قېلىشىمۇ مۇمكىن دەپ تونىدى. ئەگەر خېشى ئەپلەشمىسە شىڭشىياغا چېكىنسەكمۇ بولىدۇ. بۇ ئارىلىقتىكى قاقاس چول ۋە قۇملۇق جەزىرىلەردە سۇ، ئوت - چوپ يوق. چوڭ قوشۇنلىق يۈرۈشكە ۋەتەمىناتنىڭ قىيىنچىلىق تۇغدۇرىدۇ. مۇداپىەگە پايدىلىق، ھۇجۇمغا پايدىسىز دېگەندەك بىر تەرەپ

لمملىك تونۇشتا بولدى. ماچىكشياك: «كومۇنىستلار دىنىمىز (ئىسلام دىنى) نى يوقىتىپ خۇيزۇلارنى چەتكە قاقىدۇ دەپ تەشۋىق يۈرگۈزۈپ، ئۇلارنى قوتراتتى. يېڭىلىك، لوشۇرېنلارمۇ «پىرقە ذوالىتىگە سادىق بولۇش»، «نەتىجە قازىنالمىسىمۇ مېھرىۋان بولۇش» دىگەندەك سەپسەتىلەرنى قوشۇنلىرىنى كۈشكۈرتىپ، كومۇنىستلىك پارتىيىگە نومۇسسىزلارچە ھۇجۇم قىلدى.

ئۇ چاغدا گومىنداڭنىڭ شىمالىي شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىنىڭ پەيلى بۇزۇلغان. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مەلۇم كىشىلەرمۇ بۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئىدى. بەختكە يارىشا تاۋسىيۇ، جاۋشىگۇاڭلارنىڭ چۈشەنچە بېرىشى ئارقىسىدا، ئولا كىشىلەر ھەق - ناھەقنى پەرق ئەتتى. شۇنىڭ بىلەن ما، يېڭى، لو قاتارلىقلارنى يېتىم ھالەتتە قالدۇرۇپ، ئۇلارنى چەتكە قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. ئاندىن پۈتۈن قىسىملارغا يېتەكچىلىك قىلىپ ھەقىقەتكە ئۇتتى.

ماچىكشياك قاتارلىقلارنىڭ چەتكە كېتىۋېتىپ، قەشقەردىن ئوتكەندىكى ئەھۋالى

ھەقىقەتكە قايتىش ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، «شىنجاڭ گازىنىزون ئىشتاۋىدىن تېچ ھەقىقەتكە ئوتۇشكە پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن ما، يېڭى، لو، جۇڭ قاتارلىقلارنى يوقىتىپ قوغداپ، چىقىپ كېتىشىگە ئاسانلىق يارىتىپ بېرىلسۇن!» دەپ تېلېگىرام كەلدى. ما، يېڭى، ئولار قارا ئىشەكرگە كەلگەندە ئۇلارغا 128 - نومۇرلۇق ئايروپىلانى ئۇيغۇرچە جۇڭزۇيىك قوشۇلۇپ بىللە قاچتى. ئۇلار ئاقسۇغا كەلـ

گەندە ئاقسۇدىكى 235 - بىرىگادىغا قاراشلىق مەلۇم بىر ۋۇجۇت كومانداندىرى (پەيجاك) يېنى تىللاپ: «ھەر قايسىڭ قوماندان تۇرۇقلۇق، ئۇرۇش قىلماي قاچتىڭلارمۇ؟» دەپ تاپانچا بىلەن ئاتقاندا يېچىك سول مۇرىسىدىن يارىلاندى. ئۇلار ئوكتەبىرىنك باشلىرى قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. يېچىك ئاقسۇدا يارىلانغانلىقتىن قەشقەردىمۇ تەشۋىش قىلىپ تاشقىرىغا چىقىپ بىر يېرىم كۈن تۇرۇپلا تاشقورغان ئارقىلىق چەتكە چىقىپ كەتتى. ئۇلار تاشقورغان چېگرىسىدىن جاۋشىگۇاكغا: ساقسالامەت چەتكە چىقىپ كەتتۇق دەپ تەشەككۇر ئىزھار قىلىپ تېلېگرامما ئەۋەتكەن.

ما، يې،لو، جۇك قاتارلىقلار چەتكە ماكغان چاغدا يېنىك خوتۇنى ۋە كىچىك قىزى، جۇك زويىڭنىڭ خوتۇنى ھەم بىللە ئىدى. ئۇندىن باشقا ھەمراللاردىن: گومەندانك شىنجاك ئولكىلىك پىرقە باشلىغى ياك، ئۇرۇمچى شەھەرلىك ساقچى ئىدارە باشلىغى لیۇخەندۇ ئىلارمۇ بار ئىدى. يەنە بىر قانچە كىشىلەر ئېسىمدە قالمايتۇ.

ئۇلار قەشقەردىن مېڭىش ئالدىدا، جاۋشىگۇاك ئۇلارنى مېھمانغا چاقىرىپ سوھبەتلەشتى ۋە ئۇزىتىش زىياپىتى بەردى. زىياپەتتە ۋاك گىنزىك ۋە مەنمۇ قاتناشقان ئىدىم. زىياپەتتە جاۋشىگۇاك سوزلەپ: «گومەندانك ھوكۇمرانلىق گۇرۇھى چىرىكلىشىپ چېكىنگە يەتتى. مۇقەررەر ھالەك بولدۇ» دېدى. ئۇ يەنە «ئۇزىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە چىڭ چېن (ئەملىيەتتە جياك جېشىنىڭ دەمەكچى) ۋە ئۇندىڭ سىستېمىسى

سەدىگى قوشۇنلارنىڭ بوزەك تېپىشىغا ئۇچرىغانلىغىنى، ھەتتا ئۇزى باشلاپ ماڭغان قوشۇن ھەربى يۇرۇش قىلغان چاغلاردا چېنىنىڭ قوشۇنلىرىغا ئۇچرىشىپ قالسا پۇتۇنلەي چەتكە قېچىپ قىلىپ يول بوشىتىپ بەرگەنلىگىنى، پويىزلارنى ئوتۇنۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولغانلىقلىرىنى بايان قىلىپ سوزلىگەندىن كېيىن: «ئەمدى گومىنداڭدىن ئايرىلىپ، كومپارتىيىگە ئەگىشىپ ماڭمەن. بۇنداق دېگەن ھەر قايسىمىز ئۈستىدىمىزدىن تاپايلى!» دىدى. ئەڭ ئاخىرىدا ئۇلارنىڭ يول ئۈستىدە خاتىرجەم بولۇشىنى ئۈمىتتى. جاۋ سوزىنى تۈگەتكەندىن كېيىن ماۋ، يې، لو، جۇ ئىلارنى سوزگە تەكلىپ قىلدى. ماۋ، ئاددىلا قىلىپ بىر نەچچە ئېغىز سوزلىدى: «بىز (ماجەمەتنىڭ قوشۇنلىرىنى كۆرسەتمەي) ئۈزۈن سەپەردە قىزىل ئارمىيىنىڭ مەلۇم يونۇلۇش ئارمىيىسى خېنىي كاۋبىدورىدىن ئوتكەندە قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتۇق. ئازاتلىق ئۈرۈش مەزگىللىرىدە گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەيلەردە يەنە ئۈرۈشتۇق. ئاداۋەت چوڭقۇر، مېنىڭ پەقەت كېتىش يولۇملا قالدى» دىدى. جاۋشىگۇاڭ يېچىنى سوزگە تەكلىپ قىلدى. يې ئورۇنۇقتا ئولتۇرۇپ، ئۇزاققىچە ئۇلۇق كىچىك تېمىپ، بېشىنى چايقاپ، ئوڭ قولى بىلەن سول مۇرىسىدىكى يارىسىنى سىلاپ گويا ناھايىتى ئاغرىۋاتقاندەك قىلىپ بىر ئېغىز مۇ گەپ قىلمىدى. يەنە لو، جۇ ئۈچ قاتارلىقلارنى سوزگە تەكلىپ قىلغاندا، ئۈلارمۇ سوز قىلمىدى.

شىنجاڭ تېچ ھەۋەسكە ئوتۇشنىڭ ئالدى-
كەينىدە كۆرگەن ئاكتىغا ئالىرىم

دۇشۇ بىزبىلەن

1949 - يىلى 25 - سېنتەبىر، گېنېرال تاۋسيۇ شىنجاڭدا
تۇرۇشلۇق يۇزمىلىك كىشىلىك گومىنداڭ قوشۇنىنى يېتەكلەپ،
جياڭ خاندانلىغىنىڭ ئەكسىيەتچى ھوكۇمرانلىغىدىن ئايرىلىپ
ھەقىقەتكە ئوتۇپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى قالدۇق كۈچلىرىنىڭ
چوڭ قۇرۇقلۇقتىكى ئاخىرقى ھالاكىتىنى تېزلەتتى. بۇ ماۋجۇشى
ئىنقىلاۋىي لۇشيەنىنىڭ، بىرلىكسەپ سىياسىتىنىڭ بىر غەلىبىسى. شۇ چاغدا، مەن شىنجاڭ قورچاق گارنىزون باش ئىشتاۋ-
لىنىڭ سىياسى باشقارمىسىدا كاتىۋات مۇدىرى ئىدىم. ھەقىقەتكە
ئوتۇش ۋاقتىدىكى پائالىيەتلەرگە ئوز ۋاقتىدا ئارىلاشقانلىغىم-
ئۈچۈن، ھازىر ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھلىي ئەھۋال بويىچە كۆر-
گەن - ئاڭلىغانلىرىمنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىمەن.

1. ھەقىقەتكە ئوتۇش ئالدىدا ھەر قايسى جايلاردىكى ئەسكەرلىي كۈچلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئەھۋالى

شۇ چاغدىكى گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى قوشۇنلىرىنىڭ تېگى - تەكتى جاڭجۇڭ، تاۋسيۇلارنىڭ كونا قوشۇنى بولماس-

تدن، به لگی خۇزۇگنه‌ن ۋه چىگخه‌ي ماجه‌مه‌تى (مابۇفاك، مابۇ-
چىك) دىن ته‌ركىپ تاپقان ئىدى. مه‌سىله‌ن، يىپ چىگنىك 78-
دىۋنزىيەسى، لوشۇرىننىك 179 - بىرىگادىسى، لى زۇتاگنىك 42-
دىۋنزىيە 65 - بىرىگادىسى خۇزۇگنه‌ننىك ئىشه‌نچلىك قوشۇنى
ئىدى. ره‌تله‌پ تۇزۇلگه‌ن ئاتلىق دىۋنزىيە شىجاڭى ماچگشياك
بىله‌ن خه‌ن يۇۋېن، خه‌ن يۇفۇ قاتارلىق ئىككى اۇيغاك، ماجه‌مه‌تىنىك
كونا ته‌ۋه‌لىرىدىن ئىدى. مه‌زكۇر دىۋنزىيە سىياسى باشقارما
باشلىغى ماسىبه‌يمۇ بىر جاڭگالنىك بولۇپ، مۇناسىۋه‌تته
ئىنتايىن يېقىن ئىدى. 128 - بىرىگادا شىنك شىسه‌يىنىك ئاتالمىش
ماشىنىلاشقان دىۋنزىيىسىدىن ئۇزگه‌رتىپ تۇزۇلگه‌ن.

شىنجاڭدىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىك ئورۇنلاشتۇرۇلۇش
ئه‌هۋالى: شه‌رقىي شىمالى شىنجاڭدا — ره‌تله‌پ تۇزۇلگه‌ن
78 - دىۋنزىيىنىك ئىشتاۋى قۇتۇبى ناھىيىسىگه ئورۇنلاشتۇرۇل-
غان. بىۋاستە قاراشلىق مۇئىرۇنىك 178 - بىرىگادىسى قۇمۇلغا
ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىك پولكلىرى بارىكول، گۇچۇڭ،
شىنك شىكشيا ئه‌تراپلىرىغا جايلاشقان. جۇمىگاگنىك 227 - بى-
رىگادىسىغا قاراشلىق قوشۇنلار ماناسقا جايلاشقان بولۇپ،
ماناس دەرياسى بويىدا ئۇچ ۋىلايه‌ت مىللى ئارمىيىسىگه قارىشى
قويۇلغان ئىدى. لوشۇرىننىك 179 - بىرىگادىسى ئۇرۇمچىگه
جايلاشقان. بىر باتالىيونى دىۋنزىيە ئىشتاۋى بىله‌ن قۇتۇبىدا
تۇراتتى. ئاتلىق ئه‌سكه‌ره دىۋنزىيىسىگه ته‌ۋه ئىككى بىرىگا-
دىنىك بىرى فۇكاڭ، مورى، جىمىسار ئه‌تراپلىرىغا جايلاشقان.
يه‌نه بىرى دىۋنزىيه بىله‌ن بىرگه سانجى، مىچۇه‌ن ۋه ئۇرۇمچى

لومه ئچىكىغا جايلاشقان ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئاپتومو‌بىل
پولكى قۇمۇل، جيۇچۇەنگە، ئاپتومو‌بىل 3 - پولكى ئۇرۇمچ
جايلاشقان. ئارقاسەپ تەمىنات تەۋەسىدىكى 1 - 2 - 3 - ق
ماتۇەن پولكلىرى ئايرىم هالدا ئۇرۇمچى، قۇمۇل، قاراشەھ
لىنىيىلىرىگە جايلاشقان، گارنىزون باش ئىشتاۋنىڭ گارنىز
پولكى پىچانغا جايلاشقان. ئىشپىيونلار باتالیون كوماندى
ئۇۋياك يويشيەن گارنىزون باش ئىشتاۋنىڭ مۇھاپىزەتچىلى
خىزمىتىنى ئۇستىگە ئالغان ئىدى.

جەنۇبىي شىنجاڭدا ـ جاۋشىگۇاڭنىڭ 42 - دىۋىزىيە
قەشقەردە ئىدى. ئۇنىڭغا بىۋاستە قاراشلىق 65 - بىرىگادا ئ
سۇغا، جۇزۇيىڭنىڭ 128 - بىرىگادىسى قاراشەھەرگە جايلاشق
بولۇپ، ئۇنىڭ قوشۇنلىرى بۇگۇر، كورلا، خوتۇنسۇمۇل، خوشۇ
كۇمۇش ئەترەپلىرىدا تۇراتتى. تىبەتزىمپىنىڭ 231 - بىرىگا
سىنىڭ پۇتۇن قوشۇنلىرى تۇرپاندا تۇراتتى. ئۇنىڭدىن با
42 - دىۋىزىيىگە قاراشلىق 2 ئاتلىق ئەسكەر بىرىگادىلىرى
تاڭ جىڭرەننىڭ ئاتلىق 4 - بىرىگادىسى، ماپىڭلىننىڭ ئاتل
9 - بىرىگادىسى خوتەن، قاغىلىق ۋە كۇچار ئەترەپلىرىغا ئور
لاشتۇرۇلغان ئىدى. يۇقۇرىدىكى قوشۇنلار ئاتاقتا يۇزمىڭ ي
سىنمۇ، ئەمىلىي ئەسكىرى كۇچى 90 مىڭدىن ئاشمايتتى. سوۋ
مىنىسىنىڭ مۇرەككەپلىگى، جايلاشقان ئورنىنىڭ تارقاقلىغى
ۋىۋىدىن ئۇمۇمۇيۈزلۈك ھەقىقىتكە ئۇتۇشكە تەييارلىق كۆر
جەريانىدا، ئۇيرۇق يېكى يۇزمۇ - يۇز تۇرۇپ قايىل قىل
چارىلىرىنى قوللىنىش مۇۋاپىق كەلمەيتتى. ئەلكى پەقەتلا ك

مۇناسىۋەتلەر ئارقىلىق تۇيدۇرماستىن تەسىر كۆرسىتىش ۋە كو-
نا قوشۇنلاردىكى ئادەت بويىچە يېرىم بۇيرۇق شەكلىدە يۇقۇرى
ئىجرا قىلىش، توۋەن ئىشلەش ئۇسۇللىرىدىن پايدىلىنىش مۇۋاپىق
كېلەتتى. شۇنداق بولسىمۇ ئاساسىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ-
ئىچكىرىدىكى خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ كۆچلۈك بېسىمى،
ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىچكى قىسىمدىكى بىر قىسىم يۇقۇرى دەرىجە-
لىك قوماندانلارنىڭ ئەقلىنى تېپىشى ۋە سىياسى خىزمەت
خادىملىرىگە ئىچكى جەھەتتە تەشۋىق قىلىپ باشلامچىلىق قىلى-
شى نەتىجىسىدە ئاخىرى شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى قاراڭ-
غۇ زۇلمەتتىن قۇتۇلۇپ، تېنچ ھەققەتكە ئۇتەلدى.

2. داۋالغۇپ تۇرغان شارائىستتا
لەنجۇغا سەپەر

مەن 1948 - يىلى ئوكتەبىر ئىچىدە لەنجۇغا بېرىش
ئۈچۈن بۇيرۇق ئالدىم. شۇ سەپىرىمدە شەرقىي شىنجاڭدا تۇ-
رۇشلۇق ئارمىيىنىڭ سىياسى خىزمەتلىرىنى كۆزدىن كەچۈرمەك-
چى بولدۇم. ئاساسىي ۋەزىپەم لەنجۇغا بېرىپ شىنجاڭ قىسىملى-
رىنىڭ ئاساسقاتلام سىياسى كادىرلىرىنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن
150 نەپەر ياش ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ھەمدە غەربىي شى-
مالدىكى ئۇرۇش ۋەزىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ھەرقايسى جە-
ھەتلەردىكى خەۋەرلەرنى ئىگەللەش ئىدى. 49 - يىلى ئىيول
ئېلىنىڭ ئاخىرلىرى، مەن ئوقۇغۇچىلارنى ئېلىپ، ماشىنا بىلەن
كولەنجۇدىن ماكماقچى بولۇۋاتقىنىمدا غەربىي شىمال مەمۇرى

مەھكىمە سىياسى باشقارمىسىنىڭ باشلىغى شاڭگۇەن يەۋۇدېر
ماشىنىلارنى مەمۇرى مەھكىمىگە ھايداپ كېلىپ، دوكلات
ئاڭلاش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشنى ئالدىم. مەن ئەترەتنى باش
لاپ زالغا كىرگەندە گوجىڭگاڭ سەھنىدە سۆزلەۋاتقان ئىكەن
سەھنىدە خې جۇڭخەن، مابۇفاڭ، زېڭ جېڭۇۇ قاتارلىقلارمۇ با
ئىدى. سۆزبىنىڭ ئومۇمى مەزمۇنى: «گومىنداڭنىڭ غەربىي شىمال
غەربىي جەنۇپ، شەرقىي جەنۇپ ۋە شىنجاڭدا بولۇپ بې
مىليوندىن ئارتۇق ئەسكىرىي كۈچى بار. ھاۋا ئارمىيىسىنىڭ
كۈچى زور، دېڭىز ئارمىيىسىنىڭ كۈچى تولۇق، ئومۇمەن كۈ
يەنىلا ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللەيدۇ. ئۇندىن باشقا ئامېرىكىنىڭ
زور كۈچ بىلەن قىلىۋاتقان ياردەمى بار دېگەندەك قۇرۇ
گەپلەردىن ئىبارەت ئىدى. ھەمدە جۇڭگو كومپارتىيىسى ئۇرۇ
نى قوزغىغانلىقتىن ئاقىۋىتىنە 3 - دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ بالدۇ
پارتلىشىغا سەۋەپ بولىدۇ.» دەپ ئالجىيىتتى. دوكلات ئاخىر
لاشقاندىن كېيىن، گوجىڭگاڭ ۋە خې جۇڭخەنلەر مەن بىلەن كۆ
رۈشتى. ماڭا ئۇلار ئەسلىدە شىنجاڭغا بېرىپ باش قوماندا
تاۋنى كورۇپ كەلمەكچى (گۇ، خې لار قورچاق مەركەزنىڭ غەر
بىي شىمالغا ئەۋەتكەن ھال سوراش ئومىگىنىڭ باشلىقلىرى
ئىدى) بولغانلىقى، ھازىر ۋاقىت ئېتىۋارى بىلەن بارالمايد
ىغانلىقىنى ئېيتمىشتى ۋە ئۇلار سۆزلىگەن سۆزنىڭ زوھىنى شۇ
جاڭدىكى قىسىم ملارغا يەتكۈزۈشۈمنى، ئۇ يەردىكى ئەمەلدارلا
مەھكىمىم ئىتتىپاقلىشىپ، ئومۇمى ۋەزىيەتنى كۆزدە تۇتقان ھالدا
مەركەزنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك كوممۇنىزىمغا قارشى سىياسىتىگە
ئەمەل قىلىشىنى تاپىلىدى.

شۇ چاغلاردا لەنجۇ ۋەزىيىتى بارغانسېرى جىددىلەشكەن، ئازاتلىق ئەرمىيە چوڭ قوشۇنى شەرقىي گەنسۇدىن غەربكە قاراپ ئىلگىرىلىگەن بولغاچقا، ئەپقاچتى گەپ - سوزلەر تولا، جەمئىيەت تەرتىۋى ئىنگىز - پەس ئىدى. مەن 1942 - يىلى 191- دۇنيزىيدە سىياسى باشقارما مۇدىرى بولغان چېنغىمدا، لەنجۇ مۇداپىەسىگە قاتناشقان ئىدىم. بۇ قېتىم لەنجۇغا كېلىپ كونا خىزمەتداشلىرىمنىڭ كوپىنچىسى بىلەن ئۇچرىشىپ پاراڭلاشقاندا، ئامەتنىڭ كېتىپ قالغانلىغىنى، ئىستىقبالنىڭ قاراڭغۇ ئىكەنلىگىنى، ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەسلىگىنى ھېس قىلدىم - دەخاتىرجەمسىز لەنگەن ئەھۋال ئاستىدا ئەتىرەتنى باشلاپ لەنجۇغا ئايرىلدىم. مەن 12 - ئاۋغۇست قۇمۇلغا كەلگەندە، ئاتلىق زاتلىق ئارمىيە لەنجۇغا ھۇجۇم قوزغىغان ئىدى. مەن 178- بىرىگادا باشلىغى مۇئېرۇ، ئاۋتۇ 20 - پولك باشلىغى جۇرېڭپۇلار بىلەن كورۇشتۇم. ئۇلارنىڭمۇ ماڭا ئوخشاشلا غېمى تولا، كەيپىياتى توۋەن ئىكەنلىگىنى ھېس قىلدىم. يولدا ئاتلىق 1 - دۇنيزىيىنىڭ بىرنەچچە داداۋجى ئاپتوموبىللىرىنىڭ ئوق - ياراق بېسىپ ئىچكىرىگە قاراپ كېتىۋاتقانلىغىنى ئۇچراتتىم.

3. ھەقىقەتكە ئوتكۇچى ۋە قارشىلاشقۇچى كۇچلەرنىڭ ھەركەتلىرى

ۋىيالىمق خەلق ئالدىدا تۇرماقتا، شىنجاڭ مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنىڭ پەردىسى ئاستا - ئاستا ئېچىلماقتا ئىدى، ھەر

قەقەقە تكە ئوتۇشتىكى كۇچلۇك تەشەببۇسكارلىرىدىن تاۋسىيۇ، تاۋجىدىچۇ
ئىككى ئاكا - ئۇكا ۋە دۆستىيە باشلىغى جاۋشىگۇاكىدىن باشقايەنە
قوشۇمچە شىنجاڭ ئولكىلىك ھوكۇمەتنىڭ باش كاتتۇى لىيۇمىڭ
چۇن، ئۇرۇمچى شەھەرلىك ھوكۇمەتنىڭ باشلىغى چۇى ۋۇ، قورۇ-
چاق گارنىزون ئىشتاۋى سىياسى باشقارمىسىنىڭ باشلىغى ليانك
كېشۇن، گارنىزون ئىشتاپ ھەربى سوت باشقارمىسىنىڭ باشلىغى
لىيۇشىلۇك، شىنجاڭ ھەربى مەكتەپ ئىلمىي مۇدىرى ۋېن شىڭچياۋ
قاتارلىق يىراقنى كورەلەيدىغان كىشىلەر، ھەربى سىستېما ۋە
مەمۇرى ئورگانلار ىىلەن بىرلىشىپ ھەققەتكە ئوتۇش ئۇچۇن
قويۇق ھەركەت ئېلىپ بېرىۋاتاتتى. ھەقىقەتكە ئوتۇشكە قارشى
لىق قىلغۇچىلاردىن ماچىڭشياك، يې چىك، اوشۇربېن قاتارلىق
كىشىلەرمۇ بۇ چاغدا ئېغىز - بۇرۇن يالىشىپ، يىغىن چاقىرىپ،
مەخپى مەسلىھەتلىشىپ، ياچىۋەكتىك ھارۋا توسۇشىدەك خام
خىيالدا بولۇشاتتى. تاۋسىيۇ خېلى دۇرۇنلا ھەقىقەتكە ئوتۇش
ئىيىتقا كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇچۇق پوزىتسىيە بىلدۇرمىگەن
ئىدى. ئادەت بويىچە مېھمان چاقىرىپ زىياپەت بېرىش ئارقا-
لىق، ئاغزىدىلا «مېڭىشنى خالىغانلار مېڭىڭلار، قېلىشنى خالى-
غانلار قېلىڭلار، ھەركىتىمىز ھەر خىل بولسىمۇ، دوستلۇغىمىز
مەڭگۈ» دېگەن ئىدى. ئەمىلىيەتتە ھەر ئىككى تەرەپنىڭ يوشۇ-
رۇن ھەركەتلىرى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشلىرى بولۇپ، خۇددى تار-
تىلغان ئوقيا ھالىتىدە ئىدى.

مەن 14 - ئاۋغۇست كەچ ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلدىم. بۇ
چاغدا لەنجۇ ئۇرۇشى چىدىلىشىپ، شىنجاڭدىكى ھەربىي - مە-

مۇرى خادىملار پاراكەندىچىلىكتە ئەمە قىلارنى بىلمەي تەھە
تىرەپ قالغان، ئارقا سەپ قىسىملىرى جىددى ئۇزۇق تەييارە
لاۋاتقان ئىكەن. 16 - ئاۋغوست سەنمۇجاڭ تاۋجىنچۇغا لەنجۇ
سەپىرىمدىن دوكلات بەردىم ھەمدە گوجىڭگا ئىنكاس سوزىنى ئادە-
دىلا يەتكۈزدۇم. بۇ ۋاقىتتا تاۋجىنچۇ مەكسىتىمىگەن قىياپەتتە
كۈلۈپ تۇرۇپ: «بۇ ما جەمەتىگە يەل بېرىش، مابۇفا ئىنى ھول
خىشقا دەسسىتىش. ھازىر لەنجۇ ئۇرۇشى كەسكىنلەشتى، قارىماق-
قا لەنجۇنىڭ قولدىن كېتىشى پەقەتلا ۋاقىت مەسىلىسى بولۇپ
قالدى» دىدى. مەن: «بىزنىڭ شىنجاڭ قانداق قىلماقچى»
دەپ سورىدىم. تاۋجىنچۇ: «سىياسى جەھەتتىن چىقىش يولى
ئىزلەشكە تەييارلىنىۋاتىدۇ» دەپ جاۋاپ بەردى. شۇبھىسىزكى
ئۇ سىياسى جەھەتتىن بۇرۇلۇش ھاسىل قىلغان ئىدى. مەن
لياڭكېشۇن بىلەن كورۇشكەندە، ئۇمۇنى كورۇپلا: «نىمە خە-
ۋەرلەرنى ئاڭلىدىڭ؟» دەپ سورىدى. مەن: «بۇگۈن لەنجۇ
ئۇرۇش خەۋەرلىرىنى گېزىتتىن كوردۇم. قارىماققا لەنجۇئۇرۇشى كۈن-
سانا پ جىددىلەشمەكتە. لەنجۇ جۇغراپىيەجەھەتتىن گەرچە تاغ ۋە سۇغا
شۇنداق بولسىمۇ، ئەمما جەڭگىۋارلىق روھ پەسەيگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە سىرتتىن
ياردەم بولمىغاچقا ئېھتىمال ئۇزۇنغا بەرداشلىق بېرەلمەسە» كېرەك
دىدىم. لياڭ يەنە: «بۇ يەردە يېقىندىن بېرى نىمە گەپ - سوز-
لەر بار؟» دەپ سورىدى. مەن: «بۇگۈن سەنمۇجاڭ تاۋ بە-
لەن كورۇشتۇم. ئۇنىڭ ئېيتقىنىغا قارىغاندا سىياسى جەھەتتىن
چىقىش يولى ئىزلەمەكچى ئىكەن. مېنىڭچە جاڭجۇڭغا ئۇممىت

باغلاۋاتقانمىكەن!» دىدىم. (شۇ كۈنلەردە جاڭجۇك نەنجىڭ
دىن كومپارتىيە بىلەن سوھبەتلىشىش ئۈمىدىنىڭ باشلىنى بولۇپ
بېيپىڭغا بارغان، نەنجىڭ قولدىن كەتكەندىن كېيىن ئۇ نەنجىڭ
گە قايتىشنى رەت قىلىپ، بېيجىڭدا قالغان بولۇپ، تاۋسىيۇ ۋا
شىنجاڭدىكى ھەربىي ـ مەمۇرى خادىملار بىلەن چوڭقۇر مۇناسى
ۋەتلىشىپ تۇرغان ئىدى). لياڭ: «بۇمۇ بىر ئامىل ھەم ئارزۇ»
دىدى. بۇ ۋاقىتتا لياڭ ماڭا ئۇزىنىڭ كوز قارىشىنى ئېيتتى:
«شىنجاڭنىڭ تارىخىدىن قارىغاندا مەيلى ياڭزېڭشىن، جىن شۇ
رېن ياكى شىڭ شىسەي بولمىسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر مەزگىل
شىنجاڭدا پۈت تىرەپ زومىگەرلىك قىلالىغان بولسىمۇ، ئەمما
ئۇلار مەركىزي ھوكۇمەتكە نىسبەتەن، مىڭتىنى تونۇپ ئىمانىنى
تونىمايدىغان سىياسەتنى قوللانغان، بۇ دېمەك كىم مەركىزى
ھوكۇمەتنىڭ داھىسى بولسا شۇنى ھىمايە قىلىش، ئالدىدا ھەدەپ
قويۇپ كەينىدە خىلاپلىق قىلمىشتەك ئۇسۇللارنى ئارقىلىق، شىن
جاڭنى بېيرىم مۇستەقىل قىلىش مەقسىدىگە يەتمەكچى بولغان
بىز ھازىر يۈزمىڭ كىشىلىك زور قوشۇنغا ئىگە. بۇ بۈرۇنقى
ھەرقانداق دەۋرگە سېلىشتۇرغاندا كۈچلۈك، نوۋەتتىكى جىددى
ئىشىمىز، قانداق قىلىپ ھەربىي ئىنتىزامنى، خەلق كوڭلىنى
تېچىلاندۇرۇپ، تېچ تۇرۇشىمىز، ھەرگىز ئېچىكى قىسىمدا قالايمى
قانچىلىق چەقارماسلىغىمىز لازىملىغىدا. بىز سىياسىي خىزمەت
خادىملىرىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى پايدىلىنىپ، ھەرقايسى قىسىملاردىكى
ئەمەلدارلار باش قوماندان تاۋنىڭ بۇيرۇغىغا بويسۇنۇشىمىز
ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشىنى ئاڭلىشىمىز كېرەك. پەقەت بىز مۇشۇ كىشى

لەر بىلەن بىر ئىدىئەنى بولۇپ، ھەمكارلىشىپ رولىمىزنى جارى قىلدۇرساقلا، چوقۇم تېچلىق ئارزۇسىغا يەتكىلى بولىدۇ» دېدى. لياك ماڭا بىر نەچچە كۈندىن كېيىن، ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق پولكىتىمىن يۇقۇرى سىياسى خىزمەت خادىملىرىنى توپلاپ سوھبەتلىشىپ، ئۇزئارا پىكىر ئالماشتۇرۇپ، ئىدىيەۋى تونۇشنى بىرلىككە كەلتۈرمەكچى بولغانلىغىنى تاپىلىدى. ئۇنىڭ بۇ سوزىددىن مەن لياڭنىڭ پىكرى مۇقىملاشقانلىغىنى، سىياسى باشقارمىنىڭ ئىچىدە چوڭ مەسئۇلىيەتكە بوقلۇغىنى ھېس قىلدىم. شۇ چاغلاردا سەنمۇچاڭ تاۋجىنچۇنىڭ ئىگىدارچىلىغىدىكى سەنمۇ سېپىستىمىسى، يېڭى ھاۋا قاتارلىق 3 كارتىۋاش تەرىپىدىن ئۇزۇپ تاشلانغان ئىدى. بۇ ئىز سىياسى خىزمەت كادىرلىرىنىڭ ئاكتىپ رولىمىزنى جارى قىلدۇرۇشقا باغلىق بولۇپ، ۋەزىيەت بىزنىڭ دەرھال ھەركەتلىنىشىمىزگە مۇھتاج ئىدى.

26 - ئاۋغۇست غەربىي شىمالدالا ئۇرۇش ئارمىيىسى لەنجۇنى ئىشغال قىلدى. شىنجاڭ ۋەزىيىتى تېخىمۇ تەۋرىنىپ، تەرەپتىن - تەرەپ «ئازاتلىق ئارمىيە شىنجاڭغا كىرىدىكەن» دېگەن گەپلەر پەيدا بولۇپ، كىشىلەرنىڭ كۆڭلى ئەندىشىگە چۈشتى. بازارلاردا پۇل پاخالىلاشتى. بانكا يۇز مىليون يۈەنلىك چوڭ پۇل تارقاتتى. قەغەز پۇلغا ھەرچەنسە سېتىۋالغىلى بولمايتتى. بازاردا بىر قىسىم تەكە گە پۇل يەنى شىنجاڭ كۇمۇش پۇلى ئاقاتتى. ئەمەلدارلار تەرەپ - تەرەپتىن تاماكا، ۋەخت قاتارلىق لازىمەتلىكلەرنى تاپلىشىپ سېتىۋېلىشقا باشلىدى.

30 - ئاۋغۇست مەن لياگنىك يولىيورۇغى بويىچە ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق پولكتىن يۇقۇرى سىياسى خىزمەت خادىملىرىنى يىغىنغا چاقىردىم. شۇ كۈنى ئاخشىمى لوشۇرېن تېلېفونىدا يىغىنىمىزغا نەمە مەزمۇندا ئىكەنلىكىنى سوردى. مەن تېلېفوندا ئاڭلاپلا سوزىنىمىزغا باشقىچە بولۇۋاتقانلىقىنى پەملىدىم - دە، گەپنى بۇراپ «يېقىنىدىن بېرى قىسىملارنىڭ مائاشى ئاز، تۇرمۇشى ئىنتايىن ناچارلاشقانلىقتىن مەسىلە سادىر بولۇشىدىن ئەنسىرەپ قالدۇق. شۇڭا ئۇلار بىلەن سوھبەتلىشىش ئارقىلىق كوپچىلىككە ئازراق ئىدىيىۋى خىزمەت ئوتەشنى، باشقىچە ۋەقەنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلىنىشنى ئويلىدۇق» ددىدم. لوغەزەپلەنگەن هالدا: «هازىر يىغىن چاقىرىشقا بولمايدۇ!» ددىدى - دە، جاققىدە قىلىپ توروپكىنى قويۇپ قويدى. مەن دەرهال ئەهۋالنى لياڭ كېشۇنغا ئېيتتىم. هەمدە ئۇنى ئاگاهلاندۇرۇپ: «قارىغاندا ئۇلار بىزدىن خاتىرجەم ئەمەسكەن، هازىر ئەهۋال ناهايىتى ئېغىر، سوزگە ئالاهىدە دىققەت قىلىش كېرەك. كېيىنچە ئايىرىم پاراكلىشىش ئۇسۇلى بىلەن خىزمەتنى ئىلگىرى سۈرەيلى!» ددىدىم. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، هەقىقەتكە ئوتۇشكە قارشى تۇرغۇچى يېڭى، لۇلارمۇ ئورۇنلاشتۇرۇشنى جىددىلەشتۈرگەن ئىدى. ئۇلارنىڭ دەسلەپكى پىلانى قوشۇنلىرىنى چەتئۇبىي شىنجاڭغا يوتكەپ جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىش، هەقىقەتكە ئوتۇش تەشەببۇسچىلىرىنى تاۋجىنچۇ، لیۇمىڭچۇن، چۇي ۋۇ، لياڭ كېشۇن قاتارلىقلارنى جايلاشتۇرۇش، تاۋسىيۇنى تۇتۇپ كېتىش ئىدى. سېنتەبىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى بىر ئاخ

شەمى ئۇلار لومەنچىگىدىكى دۆڭزىيە ئىشتاۋغا يەتكىلىپ، ئىككىنچى كۈنى تاڭ سەھەردىن بۇرۇن پىلان بويىچە ھەركەت قىلىشنى قارار قىلغان.

تاۋسيۇ بىلەن يېڭىشەخسى مۇناسىۋىتى بىر قەدەر ياخشى بولغانلىقتىن، يېڭچىك تۇنىنسپىدە تاۋنىڭ يېنىغا كېلىپ ئاشكارىلاپ قويدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلارنىڭ پىلانى ئەمەلگە ئاشمىدى. (بۇ توغرىلىق تاۋسيۇ «شىنجاڭنى تېچ ئازات قىلىش يولىغا باشلاش» دېگەن ماقالىسىدا تەپسىلىي بايان قىلغان) شۇ ئاخشىمى بىرسى كېلىپ ھولۇققان ھالدا: «ھازىر ئۇلار گازارمىدا زەمبىرەكلەرنى تورت دەرۋازىغا قارىتىپ تىكلىدى. زەمبىرەكلەر باش ئىشتاپ تۇرۇشلۇق ئورۇنغا توغرىلانغان» دېگەن خەۋەرنى يەتكۈزدى. دەمەك شۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيەت ئىنتايىن خەتەرلىك بولۇپ، تىنگىپ كەتسىلا پارتلايتتى. مەن ئەھۋالنى تاۋسەنمۇجاڭغا يەتكۈزدۇم. ئۇ ھەر قايسى باشقارمىلاردىكى شياۋشياۋدىن يۇقۇرى خادىملارغا، ئۇزىنى قوغداش ئۇچۇن يان قورال تارقىتىپ بەردى. كېيىن ئاڭلىشىمچە گېنىرال تاۋسيۇ ئېغىر بىسىقلىق بىلەن خەۋپكە قارىماستىن، پەقەت ئۇزىلا لومەنچىگىغا بېرىپ ئۇلارغا ھەرگىز قارشىغاھەركەت قىلماسلىق توغرىسىدا نەسىھەت قىلىپ، ئۇلارنى يامان پەيلىدىن ياندۇرغان.

4. يېڭى، ما، لولارنىڭ ئىشتىپاقىنى پارچىلاش

بۇ قېتىمقى قالايمىقانچىلىق گەرچە پەيدا بولمىغان بولسىمۇ، ئەمما ۋەزىيەت يەنىلا كەسكىن بولۇپ، ھەر

ۋاقىت قالايمىقانچىلىق پەيدا بولۇش ئېھتىمالى بار ئىدى.
شۇنىڭدەك يېڭى ماۋزولارنىڭ قولىدائىمىلىي كۇچ بولغاچقا، ئۇلارغا
ھەقدەتكە ئوتۇش قارارىمىزغا بويسۇنۇشنى ئەسكەرتىش قىلىش
مۇمكىن بولمايتتى. ئەسكەرتىش قىلىش زىددىيەتنىڭ كەسكىنلىشى
شىنى تېزلەشتۇرەتتى. ئالدىمىزدا پەقەت ئۇچىسىنىڭ «بىرلىگىنى
پارچىلاش ۋە يىمىرىپ تاشلاش» تەن ئىبارەت بىرلا ئۇسۇل بار
ئىدى. شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن سۇيىقەستنى توساپ بىزنىڭ
سىياسەت ۋە پىلانىمىزنىڭ بۇزۇلماسلىغىنى ئىشقا ئاشۇرغىلى
بولاتتى. شۇڭا ليائ كېشۇن، ليۇ مىڭچۇنلەر مەسلىھەتلەشكەندىن
كېيىن، ئالدى بىلەن ماچىڭشياڭغا قول تىقىشنى قارار قىلدى،
ماچىڭشياڭنىڭ سىياسى باشقارما باشلىغى ماسىبەي بۇرۇن، ئا-
ۋالقى 7 - دېۋىزىيىدىكى ۋاقىتتىدا مېنىڭ زەھبەرلىگىمىدىكى پولك-
نىڭ سىياسى كومىسسارى بولۇپ، شەخسى مۇناسىۋىتىمىز يامان
ئەمەس ئىدى. مەن سېنتەبىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى لەۋەزىچىدىكى
ماسىبەينىڭ ئويىغە كەلدىم. ئۇ مېنى كورۇپ: «سېنىڭ كەلگە-
نىڭ ئوبدان بولدى. دەل سېنى ئىزلەپ سوزلىشەي دېگەن ئى-
دىم. ئوتتەكىنكى باشقارمىدا ئىچكىلىغان يىغىنغا سالاھەتلىگىم ياخ-
شى بولمىغاچقا قاتنىشالمىدىم» دېدى. مەن: «يىغىن ئىچكىلمىدى»
دېدىم. نۆۋەتتىكى ۋەزىيەت ھەققىدە پاراڭلاشقىنىمىزدا، ماسى-
بەي لەنجۇ ئۇرۇشى توغرىلىق سوزلەپ: «قوماندان تاۋ ئاتلىق
1 - دېۋىزىيىنىڭ لەنجۇ ئۇرۇشىغا قاتنىشىشىنى ئاكتىپ قوللى-
مىدى. ماچىڭشياڭنىڭ بۇنىڭغا قاتتىق نارازىلىغى بار» دېدى.
مەن ئۇنىڭغا: «ئاتلىق 5 - كورپۇس گەنسۇدىن شىنجاڭغا كىر-

گەن ۋاقتىدا، مەن يۇيمىدە ئىدىم. قوشۇن 3 ئايدىن ئارتۇق
يول مېڭىپ، ئاندىن ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلگەنلىكىنى بىلەتتىم.
يول بويىدىكى بېكەتلەر ئاشلىق ۋە يەم - خەشەك تەييارلىشى
ئاسان ئەمەس، ئىشلارھەممىسىنى كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولۇپ
مايدۇ. سىلەرنىڭ مۇناسىۋەتكىلار شۇ قەدەر يېقىن بولسىمۇ،
ئەمما قىيىن شارائىتلاردا بىر - بىرىگىلارغا قارىيالمايسىلەر.
بۇ قوشۇن مۇبادا يارغان بولسا، قانداق ئاقىۋەتكە دۇچ كېلىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس». «بېيپىڭ ھەققەتكە قايتقاندىن كېيىن، كومپارتىيىنىڭ ئۇزۇيى قوشۇنىغا بولغان مۇئامىلىسى يامان بولمىغانلىقىنى ئاڭلىدىم. سىياسىي ئەقىدىسادىي جەھەتلەردىن ئازاتلىق ئارمىيىگە ئوخشاش مۇئامىلە قىپتۇ. شۇنىڭ جاڭدا ئۇرۇۋاتقان ئارمىيىنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولارکىن؟ ئۆۋەتتە دولەت ۋە خەلقى ئويلايدىغان بولساق پەقەت باش قوماندان تاۋنىڭگېپىنى ئاڭلىشىمىز، قوشۇندىكى كەيپىياتلارنى تېچلاندۇرۇشىمىز ئوفىتسېر - جەڭچىلەرنىڭ ئىتتىپاقىنى ياخشى لىشىمىز، ھەرگىز ئەچكى جەدەل چىقارماسلىغىمىز لازىم» دېدىم. ماسىبەي: «ھازىر پەقەت مۇشۇلا كۇپايە» دېدى. مەن يەنە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇنىڭغا: «سېنىڭ ماچىڭشياڭ بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىڭنىڭ قويۇقلىغىنى بىلىمەن. ھازىر نورمال بولمىغان پەيتتىن كوپرەك پايدىلىق چۈشەنچىدە بولۇشىمىز لازىم. كېيىن ئەھۋال بولسا، ئۇزئارا خەۋەرلىشىپ تۇرايلى!» دېدىم. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، لياڭكېشۇن ماشىنىلىق خۇيزۇ ئۇيۇشمىسىغا بېرىپ، ماچىڭشياڭنىڭ ئەڭ ئىشەنچىلىك ئادىمى

ۋاك مېڭياك بىلەن سوھبەتلەشتى. ئۇلار نوۋەتتىكى ئازاتلىق ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى مۇلاھىزە قىلىپ: «گومىنداك ھاكىمىيىتى مۇقەررەر ھالاك بولىدۇ. شىنجاك يا ئۇرۇشالمايدىغان، يا مۇداپىەگە قۇدرىتى يەتمەيدىغان ئەھۋالدا قالدى. ماڭاي دىسە پول يوق. پەقەتلا تېچلىق يولىنى ئىزلەش لازىم. ۋاقتىنى قولدىن بەرمەسلىك كېرەك. ھازىر قىدەك كېتىۋەرسە، مۇقەررەر كېيىن قىلچە ياخشى نەتىجە چىقمايدۇ.» دەيدىغان چۈشەنچىگە كېلىشكەن. مابۇفاڭ قاچقان ۋاقتىدا ماچىكشياڭنىڭ ئاتىسى ھەتتا ئايرۇپىلانغىمۇ ئولتۇرالمىغان. دىمەك ھەركىم ئۆزى ئۈچۈن بالدۇرراق چوت سوقمىسا، كەلگۈسىدە ئۆزىنىمۇ ساقلاپ قېلىش تەس. بۇ ھەر خىل سېستىمىدىكى پارچە قوشۇن، ئەمەلىي مەسىلىنى تۈتمايدىغان بولسا، ئاقىۋىتىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ.» ئۇ ئىككىسى ئايلىنىپ يۈرۈپ، 3 سائەتتىن ئارتۇق پاراكلاشقان. ۋاڭ بۇ مۇلاھىزىگە قوشۇلۇپ، ماچىكشياڭنىڭ ھەقتەكە ئوتۇشكە قارشىلىق كورسەتمەيدىغان قىلىپ كوندۇرۇش كېرەك ئىدى. لېكىن بۇ ئاچقۇچنى ئىشقا سېلىپ، ئاخىرى ما جەمەتىدىن ئىبارەت بۇ قۇلۇپنى ئاچتى. ماچىكشياڭ شىنجاڭدىن كېتىدىغان بولدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ 1935 - يىلى قىزىل ئارمىيە ئۈزۈن سەپەر قىلىپ خېشى كارىدورىدىن ئوتكەن ۋاقىتتا، قىزىل ئارمىيىنى توساپ كۆپ ئۇرۇشقان بولغاچقا، كونا ھىساپنى ئالارمىكىن دەپ قورققان. ئۇنىڭغا ھودۇمەت ۋە باش ئىشتاپتىن 500 سەر ئالتۇن بەردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ 23 - سېنتەبىر كەچتە، ماسىبەينىڭ ھەمراھىدا

40 تەن ئارتۇق مۇھاپىزەتچى ئېلىپ، ماشىنا بىلەن ئۇرۇمچى
دىن ئايرىلدى. 20 - سېنتەبىر مېڭىش قارارىغا كەلگەندە
تاۋسيۇنىڭ ماقۇللىغى بىلەن قوشۇننى خەن يۇۋېنغا ئوتكۈزۈپ
بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ما ئوزىنىڭ ماڭىدىغانلىغى
نى لوشۇرېنغا خەۋەر قىلغاندا ئۇ شۇ زامان بىللە ماڭىدىغان
لىغىنى بىلدۈرگەن. ئاڭلىشىمىزچە لوشۇرېن ھەم 300 سەر ئالتۇن
غا ئىگە بولۇپ لیۇخەندۇك بىلەن ئىككىسى 24 - چىسلا ئەتە
گەندە يۇرۇپ كەتكەن. شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ئارقا - ئارقىدىن
يۇرۇپ كەتكەنلىگىنى كۆرگەن يېچىڭ يالغۇز قالغانلىغىغا
كۆزى يېتىپ، تاۋغا قەتئى ماڭىدىغانلىغىنى ئېيتىپ مېڭىدى كو-
چىسىدىكى ئوي - جاھازلىرىنى ھوكۇمەتكە 400 سەر ئالتۇنغا
ئوتكۈزۈپ 25 - چىسلا چۈشتىن ئىلگىرى ئائىلىسى بىلەن
يولغا چىقتى. قارا شەھەرگە بېرىپ جۇڭزۇيىڭنى كۆشكۈرتىپ،
ئۇزى بىلەن بىرگە ئېلىپ قاچتى (بۇ بىر تۈركۈم كىشىلەر-
نىڭ مېڭىشى ئۇچۇن، شۇ چاغدىكى پەۋقۇلئاددە دىپلوماتىيە
خادىمى لیۇزېرۇك پاسپورت ھەل قىلىپ بەرگەن، مۇشۇنداق
قىلىپ شىنجاڭنىڭ تېچ ئازات بولۇشىدىكى ئاساسىي پۇتلىكاشاك تۈگەپ،
25 - سېنتەبىر كەچتە، تاۋسيۇ باش بولۇپ ئىمزا قويغان
ھەقدەتكە ئوتۇش تېلېگىراممىسىنى يوللاپ، گومىنداڭ ھوكۇمىتى-
دىن ئايرىلىپ، كومپارتىيىنىڭ تېچلىق پىروگىراممىلىرىنى ھىمايە
قىلىدىغانلىغى جاكالاندى.

27 - سېنتەبىر پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە ماۋجۇشى-
نىڭ تەبرىك تېلېگىراممىسى ھەمدە تەقدىرنامىسى كەلدى. يەنە

غەربىي شىمال دالا ئۇرۇش ئارمىيىسىنىڭ قوماندانى پىلىك دې
خۇەي، گېنىرال ۋالىچېكىنىڭ قارشى ئېلىش تېلېگىراممىسى كەل
دى. ئوكتەبىرنىڭ باشلىرىدا تاۋسىيۇ خې جياجۇننىڭ ھەمرا
لىغىدا يېنىك جابدۇنۇپ، جۇچۇەنگە پىلىك دېخۇەي، قوماندان
ۋالىچېكلار بىلەن يۈز كورۇشۇپ، ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنـ
جاڭغا كىرىشىنى قارشى ئېلىنىشقا ماڭدى. شىنجاڭ ئۆچ ئازات
بولغانلىغىنى جاكالىغاندا ھەر مىللەت خەلقى خوشاللىقتىن ئۆ
سۈل ئويناپ، ئارمىيە، ھوكۇمەت خادىملىرىمۇ چەكسىز شادا
لىققا چۆمۈپ، شىنجاڭنىڭ تارىخىي سەھىپىسىدىن يېڭە بىر بې
كى ۋاراق ئاچتى

5. لى زۇتاڭ تارىخ ئېقىمىغا قارشى تۇرۇپ، سۇيىنقەست پىلانلاپ، ئاخىر غەرچە جاھىللىق كورسەتتى

ماچىڭشياڭ، لوشۇرېن، يې چىڭ، جوڭ زۇيۇ ئىلار ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەندە، شۇ يەردە تۇرۇشلۇق 65 - بىرىگادىنىڭ لۇي
چاڭى لى زۇتاڭ تەرىپىدىن توسۇۋېلىنىدى ھەمدە شۇ يەردە يې
غىن ئاچتى. شۇ ۋاقىتتا خۇرۇكچەن خەنجۇڭدا، تاۋسىيۇنىڭ تې
لېگىرامما يوللاپ ھەقمەتكە ئوتكەن لەۋىرنى ئاڭلاپ ئىنتـا
يىن غەزەپلەنگەن ھالدا لى زۇتاڭغا ھەقمەتكە ئوتۇشنى توساش
ھەققىدە جىددى تېلېگىرامما ئەۋەتكەن ئىدى. لى ئەسلىدە جې
جياڭلىق بولۇپ خۇاڭپۇ قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئالى مەكتىۋىدە ئو
قۇغان. 1941 - يىلى 42 - كورپۇسنىڭ سەنمۇجاڭى، 1947 -

يىلى رەسمى لۇيجاڭ بولۇپ خۇزۇكنەننىڭ ئىشەنچلىك ئادىمى ئىدى. سېپىتەبىرنىڭ باشلىرى قورچاق غەربىي شىمال مەھكىمىسى 2 - باشقارمىسىنىڭ باشلىغى خۇزېيىڭ، بىر تۇركۇم ئىشچىيون ئۇنسۇرلارنى باشلاپ، جەنۇبىي شىنجاڭ ئارقىلىق ھىندىستانغا قاچقان ۋاقىتتا، ئۇنىڭغا بىر تېلېگىراپ ئاپاراتى ۋەمخپى تېلېگىرامما سېپىرلىرى قالدۇرۇپ كەتكەن ئىدى. ئۇ بۇ ئاپارات ئارقىلىق جياڭجيېشى، خۇزۇكنەنلەر بىلەن خەۋەرلىشىپ تۇراتتى. بۇلار ئۇچ قېتىم يىغىن ئوتكۇزۇپ يې، ما، لو، جۇكلار گىرىم قىلىپ ئوز قوشۇنلىرىغا قايتىپ بېرىپ، ئەسكەرلىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا باشلاپ كېلىش، باش ئەگمەسلىك تەبىي توساقتىن پايدىلىنىپ، ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا كىرىشىنى توساش پىلانىنى قىلىشتى. خۇزۇكنەن ھاۋادىن يارىدەم قىلىشقا ماقۇل بولغان. مۇبادا مەغلۇپ بولسا ھىندىستانغا چېكىنىمەكچى بولۇشتى. بۇ قارارنىڭ ئىجرا قىلىنماسلىغىغا ئاساسەن خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ چاقماق تېزلىگىدە باستۇرۇپ كېلىشى، يەنە بىر تەرەپتىن ئايال كىشىنىڭ تەسىرى سەۋەپ بولدى. يېچىڭ ۋە جۇكزۇيىڭنىڭ خوتۇنلىرى، شۇ جايدىلا يىغلاپ، ئۇلارنىڭ قارامىقىغا قىلىشقا يول قويمىدى. شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ يانچۇغىدا پۇلى چىق بولغاچقا قېچىشنى مۇۋاپىق كورۇپ ئاقسۇدىن يۇرۇپ كەتتى. يۇقۇرقى ئەھۋاللارنى 1951 - يىلى ئەكسىلئىنقىلاپچىلارنى بېسىقتۇرۇش ۋاقتىدا لى زۇتاڭ ھەربى رايونىدىكى بىر چوڭ يىغىندا تاپشۇرغان ئىدى. لى زۇتاڭ، تاڭجېڭرەنلەر ئادەققىچە خەلق بىلەن دۇشمەنلەشكەنلىكى ئۈچۈن تارىخنىڭ جازالىشىغا تارتىلدى.

«25 - سېنتەبىر» ھەقىقەتكە ئۇتۇش ھەركىتى نەتىجە قازانغاندىن كېيىن، ئازاتلىق ئارمىيە شىنجاڭغا كىرىمەستىن ئىلگىرى، بىر نەچچە ئورۇنلاردىكى قوشۇنلار ئىچىدە توپىلاڭ پەيدا بولدى. شۇ يىلى ئوكتەبىرنىڭ بېشىدا، قۇمۇلدا تۇرۇش لۇق 178 - بىرىگادىنىڭ 533 - پولكى توپىلاڭ قىلدى. پولكوۋنىك چىن زۇڭپۇ باشچىلىغىدا ئاز سانلىق كىشىلەر قورچاق مەركىزي ھاكىمدا ساقلىنىۋاتقان ئالتۇنلارنى ۋە ماگىزىنلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. پۇخرالارنى ئولتۇرۇپ ئوت قويدى، ئۇزۇن ئوتمەستىن ئازاتلىق ئارمىيە قۇمۇلغا يېتىپ كېلىپ، توپىلاڭنى بېسىقتۇرۇپ چىن زۇڭپۇغا ئولۇم جازاسى بەردى، يەنە بىرسى قاراشەردە تۇرۇشلۇق 128 - بىرىگادىدىكى ئازسانلىق ئەسكەرلەر بۇزۇق ئادەملەرنىڭ قۇتراتمىشى بىلەن ماگىزىنلارنى بۇلاش، ئويلەرگە ئوت قويۇشتەك ۋەقە پەيدا قىلدى، 3 - سى تۇرپان 231 - بىرىگادا تېخنىكىلىق بىر باتالىيونى، قۇمۇلدىكى توپىلاڭنىڭ تەسىرى بىلەن توپىلاڭ چىقاردى، بۇ توپىلاڭنى ھەربى قانۇن باشقارمىسىنىڭ باشلىغى لیۇشىلوك بېرىپ ۋەقە تۇغدۇرغان كىشىگە ئولۇم ھوكۇم قىلىپ بېسىقتۇرىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قۇتۇبدا تۇرۇشلۇق 179 - بىرىگادىنىڭ بىر باتالىيونىدىكى مەلۇم روتىدىمۇ توپىلاڭ بولۇپ، باتالىيون كوماندىرى لى مىڭخەپنى ئېتىپ ئولتۇرۇشتەك ۋەقە يۈز بەردى.

يۇقۇرقى بىر نەچچە ئالا - توپىلاڭلار چوڭ قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلالمىدى. بۇنىڭغا ئاساسەن خەلق ئازاتلىق

ئارمىيەسىنىڭ 2 - 6 - كورپۇسلىرى تېزلىك بىلەن شىنجاڭغا يېتىپ كېلىپ، ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇرغانلىغى سەۋەپ بولدى.

شىنجاڭدىكى ھەقسىزتكە ئوتكەن قوشۇنلار ئۆزگەرتىلىپ خەلق ئازاتلىق ئارمىيەسىنىڭ سېپىدىگە 22 - بىكتۇەن بولۇپقوشۇلدى، يەنى شىنجاڭ ھەربى رايونى ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۇەنى قۇرۇلۇپ تاۋسيۇ قوماندان، جاڭجۇڭخەن 2-سىياسى كوممىسسار، جاۋشىگۇاڭ مۇئاۋىن قوماندان، تاۋجىنچۇ سەنمۇجاڭ بولۇپ بەلگىلەندى. بۇ قوشۇننىڭ يېڭى ھايات باشلىنىپ چېگرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش سېپىدىكى ئوز توھپىلىرىنى قوشتى.

30 يىللىق كەلكۇن كىشىلەرنىڭ قانچىلىغان خاتىرىلىرىنى ئېچىتىپ كەتكەن بولسىمۇ ئەمما ھەقسىزتكە ئوتتۇشنىڭ ئالدىدا كەينىدە بولغان مۇرەككەپ كۇرەش جەريانى تا بۇگۇنگىچە خۇددى ھازىر بولۇپ ئوتكەن ۋەقەدەك كوز ئالدىمىزدىن كەتكىنى يوق!

(يولداش دۇشۇيزىڭ ئەسلىدە گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى قورچاق گارنىزون باش ئىشتاپ سىياسى باشقارمىسىنىڭ كاتىبۋات مۇدىرى بولۇپ، ھەقسىزتكە ئوتۇش پائالىيەتلىرىگە قاتناشقان ئىدى. بۇ ماقالىدا بايان قىلىنغانلار ئۇنىڭ ئوز سەرگۈزەشتىلىرى ۋە كوزى بىلەن كورگەن ئەمەلىي ئىشلاردۇر).

1978 - يىلى 12 - ئايىنىڭ 10 - كۇنى.

شىنجاڭ كىنىكى ھەققەتكە ئوتۇش ۋاقتىدىكى بىر نەچچە ۋەقەلەر

چىن شىمىنىڭ

شىنجاڭدىكى 25 - سېنتەبىر ھەقىقەتكە ئوتۇشنىڭ باش-ئاخىرىنى، گېنېرال تاۋسيۇ، مەخسۇس ماقالە يېزىپ شەرھىيىلەپ ئوتتى. ئۇ ماقالىدا، ئەينى ۋاقىتتىكى جەريانلار ئاددىلا ئومۇملاشتۇرۇپ ئېلىنغان: مەن يەقەتلا، كوز بىلەن كورگۈچى قىياپىتىدە، ھەقىقەتكە ئوتۇشكە مۇناسىۋەتلىك بولغان بىر قانچە تەرەپلەرنى تاللىۋېلىپ مەخسۇس بايان قىلماقچىمەن.

(1)

يازغۇچىلار ئادەتتە «يۇگەنسىز ئات» دېگەن تەمسىل بىلەن شىنجاڭدىكى داۋالغۇپ تۇرغان ۋەزىيەتنى تەسۋىرلەيدۇ، بىر ئەسىردىن كوپرەك ۋاقىتتىن بېرى چارروسىيىنىڭ قورالىق تاجاۋۇزچىلىغى، خەلقارالىق ئارقا كورۇنۇشى بولغان مىللىي بولگۇنچىلىك ھەركەتلىرى تارىخىي دەۋرلەردىكى چوڭ خەنزۇ-چىلىقنىڭ دەھشەتلىك ئېزىشى، ئوتتۇرا ئەسىردىن قالغان فېودالىزىم تۈسىدىكى دىنىي ئېتىقاتنىڭ ھوكۇمرانلىغى، ئىرماش - چىرماش بولۇپ كەتكەن مىللىي مۇناسىۋەتلەر ۋە سەمىمىي زىددىيەتلەر، ئىچكى قالايمىقانچىلىق ۋە تاشقى بالايى-

ئاپەتلەر دولقۇنسىمان ئالمىشىپ تۇردى. بۇ بالايى ـ ئاپەتلەردىن هاسىل بولغان ئازاپ دېگىزى قەدىمقى يىپەك يولىنىڭ شاندۇڭ تۇراقلىرىنى ئاللىقاچان كومۇپ تاشلىغان ئىدى. ئالاهىدە ئىستىراتېگىيىلىك ئورۇنغا، شۇنداقلا سودا بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئوخشاش دىنى ئېتىقاتقا ئىگە بولغان شىنجاڭدا گومىنداڭ هوكۇمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە ئامېرىكا، ئەنگلىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى قاتارلىق دولەتلەر تالاش ـ تارتىش ئىچىدە قالغان بۇ يەرگە، كونسۇل ئاپاراتلىرىنى قۇرغان. ئوتتۇرا شەرقتىكى پائالىيەتلىرىم «خىيالى ئىمپېرىيە» نىڭ كولەگەسى، شۇنىڭدەك تېما نىشانىنىڭ ھاۋا بوشلۇغىدا بەزىدە يوشۇرۇن، بەزىدە ئاشكارا بولۇپ تۇرغان، چوڭ دولەت شۇنىمۇ تەسىرلىرى سىرلىق هالدا شىنجاڭنىڭ ئىستىقبالى ۋە تەقدىرىنى ئۆز چاغىلىغا كىرگۈزۈۋالغان ئىدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش غەلبە قىلىش هارپىسىدا، ئىلى، چۆچەك، ئالتاي 3 ۋىلايەتتە، قوراللىق قوزغىلاڭ كوتىرىلىپ، جىياڭ خاندانلىغىغا ئېغىر زەربە بەردى. گېنېرال جاڭجۈڭ تېچلىق ئۈسۈلى بىلەن بۇ قوراللىق توقۇنۇشنى هەل قىلدى. گومىنداڭ قىسىملىرى بىلەن 3 ۋىلايەت قوراللىق قوشۇنلىرى مانا‌س دەريا‌سىنىڭ قىرغىغىدا توختاپ، گەرچە 4 يىلغا يېقىن تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما شىنجاڭنىڭ ئاساسىي هاكىمىيەت دائىرىلىرى ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئوخشاشلا ئىچكى كېسەللىك بولغاچقا قورچاق مەزكىزىي ئاخبارا‌تى «3 ۋىلايەت» نى «غەربىي شىمالدىكى سوقۇر ئۇچەي» دەپ ئاتىغان ئىدى. 1948 - يىلى باهارىدا تاشقى

موگۇلىيە ئارمىيىسى دولەت چېگرىسىز ئىچىدە قۇرۇلغان بىر تەكشۈرۈپ كۆزىتىش گۇرۇپپىسىغا يوشۇرۇن ھۇجۇم قىلىپ، خا- دىملىرىنىڭ 7 نەپەرنى ئېتىپ ئولتۇردى، شۇنىڭ بىلەن بۇ تىنىمسىز چېگرا مۇداپىە لىنىيىسى، ھوكۇمەت دائىرىلىرىنى قايغۇغا سالدى ۋە دىققىتىنى قوزغىدى. ھەقىقەتكە ئوتۇش ئالدى- دا ئاشۇنداق ئەنسىزلىك ۋە قىيىنچىلىق ئازاۋىدا تۇرغان شىنجاڭ ۋەزىيىتى، خۇددى پىلىتىگە ئوت تۇتاشتۇرۇلغان پوچاق زىدەك، تاراسلاپ ئېتىلىش خەۋپىدە تۇراتتى. بۇ «يۇگەنسىز ئات» قا، جياڭ جيېشىنىڭ كۈچى يەتمىدى. ھوكۇمرانلارمۇ باشقۇرۇش چارىسىنى تاپالماي قالغان ئىدى.

(2)

شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق گومىنداڭ ئارمىيىسى يۈز مىڭ ئەترapىدا ئىدى. بىر مىليون 960 مىڭ كۇۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان پايانسىز زېمىنىمىزغا تارقالغان چەكلىك ساندىكى ھەربىي كۈچ، بىپايان قۇملۇقلار بىلەن ئايرىلغان بوستانلىقلاردا باش قۇيرۇقلىرى ئۇز ئارا تۇتاشمايتتى. بۇ قوشۇنلار ئىچىدە جياڭجيېشى، خۇزۇگنەنلەرنىڭ يىراقتىن كونتۇرۇل قىلىدىغان "قەۋملىرى"، مابۇفاڭنىڭ بۇيرۇغىنى ئاڭلايدىغان «قېرىنداش ئەسكەر»لىرى، شىڭشىسەيدىن قالغان كونا قوشۇنلار بار ئىدى. يەنە ئامېرىكا، جياڭجيېشى تەرىپىدىن قوراللاندۇرۇلغان ئۇسسۇل مانىنىڭ قوراللىق قوشۇنىمۇ بار ئىدى. بۇلار ھەر قايسىسى ئۇز خوجايىنلىرىغا سادىق بولۇپ، قوسىغىدا ئايرىم جىنى بار ئىدى. تاۋسيۇ ھەقىقەتەنمۇ ئىچىمىزدە تېپىلماس ماھىر چەكچى ئىدى.

1948 - يىلى كۈزدىن باشلاپ، شىنجاڭدىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرى، ئۇرۇشقا تەييارلىنىش كەيپىياتىدا بولدى. ھاۋادىن ئالاقىلىشىش مەشغۇلات كۈرسى ئاچتى، ھەمدە نۆۋەت بىلەن ئەسكەر تەربىيىلەپ، زاپاس ئوفىتسېر يېتىشتۈرۈپ چىقتى. ئوزۇق - تولۇكلەرنى غەملەپ، ئىسكىلاتلارنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىدى. شۇنىڭدەك باش قوماندانلىق ئاپاراتلىرىدىكى كادىرلارنى يوتكەپ، تولۇقلاپ، لەنجۇدىن ئىككى ئاپتوموبىل پولكى يوتكەپ تىرانسپورت كۈچىنى تولۇقلىدى. ئۇرۇشنىڭ تەييارلىق ساداالىرىمۇ بىر مەزگىل خېلى داۋراڭ چىقاردى. 1949 - يىلى ئەتىيازلىغى پىچاندا ئېچىلغان يىغىنىنى يۇقۇرى پەللىگە يەتكەن دەپ ئېيتىشقا بولاتتى. يىغىندىن كېيىن قوشۇنلار ئادەم ۋە ئات-ئۇلاقلارنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىدى. شەرقىي لىنىيىدە تەمىنات بېكەتلىرىنى كۆپەيتتى. ئاشلىق ۋە يەم - خەشەك، ئوق - دورا-لارنى تەييارلىدى. ئومۇمى ئورۇنلاشتۇرۇش، شەرقىي لىنىيىدە جەڭگە تەييار تۇرۇش، غەربىي لىنىيىدە جەڭگە ماسلىشىش ھالەتتە تۇرۇش ئوبدان ئىشلەنگەن ئىدى.

ئاپرىل ئىچىدە لەنجۇ قورچاق مەھكىمە سىياسىي باشقارمىنىڭ باشلىغى شاڭگۇەن يەرۇ ئۇرۇمچىگە مەخپى كېلىپ ھەركەتلەندى. لىياڭ كېشۇن تېمانىشان دوستلۇق ساريىدا زىيا-پەت ئۇيۇشتۇرغاندا مەنمۇ تەكلىپ بىلەن قاتناشتىم. بۇيرۇققا بىنائەن شاڭگۇەن يەرۇغا، شىنجاڭ ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا دائىر قوللىنىشقا تېگىشلىك تەدبىرلەر توغرىسىدا دوكلات بەردىم. شاڭگۇەن گەپ ئىچىدە، لەنجۇنىڭ ھەل قىلغۇچ جەڭ

قىلىدىغان نىيىتى بارلىغىدىن بىشارەت بېرىپ، مابۇفاگىنىڭ «جاننى تىكىكەندىلا ئاندىن جاننى ساقلاپ قالغىلى، خانى-ۋەيران بولغاندىلا ئاندىن مال - مۈلۈكنى ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ»، - دىگەن كورسەتمىسىنى يەتكۈزدى. شۇنىڭدىن بىز مابۇفاك، ماچىنگشيانىڭ قورچاق ئاتلىق 1 - دىۋىزىيەسىنى خېنى كاردىۋرىغا يوتكىمەكچى بولغانلىغىنى بىلدۇق ئەمما ئۇلارنىڭ بۇ مەقسىدى ھەر تەرەپلىمىلىك ئامىللار تۈپەيلىدىن ئەمەلگە ئاشمىدى.

شۇ ئايىنىڭ ئاخىرى ئەنجىڭ ئازات قىلىندى. مايىنىڭ باشلىرىدا شىئەن جىددى مۇراجەتنامىسە چىقاردى. گېنېرال تاۋسيۇ ئەپەندى شاخمات پېچىكىسىنى قانداق يوتكەشكە باش قاتۇرماقتا ئىدى. دەل شۇ ۋاقىتتا، لياڭكېشۇن ماڭا ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى تەھلىل قىلىپ، باش ئىشتاپنىڭ مەقسىدىنى بايان قىلىش ھەمدە قسمەن ئۇقتىلاردا پىرىنسىپالىق چۈشەنچە بېرىدىغان بىر ماتېريال يېزىپ چىقىشىمنى تاپشۇردى، بۇ ھوججەت كېيىن «پىسخولوگىيىلىك ئۇرۇش لايىھىسى» سەرلەۋھىدە تارقىتىلدى. بۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

1 - جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مەقسىدى توغرىسىدىكى ھوكۇم: شەرقىي جەنۇبى دېڭىز بويلىرىنى كونترول قىلىپ، پىڭخەن (بېيپىنىڭ)، يۈەنخەن (گۇاڭدۇڭ) ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى تۇتاشتۇرغاندىن كېيىن، بىر مەزگىل ئارام ئېلىپ ئۇزۇنىنى بىرەر قۇر جوندەيدۇ، شىنجاڭ ھوجۇم قىلىشقا زورۇر بولغان ئىستراتېگىيىلىك مۇھىم جاي ئەمەس.

2 - شىنجاڭنىڭ ئاساسىي يونۇلۇشى: ئۇرۇش تەييارلىقىنى پۈختا ئىشلەش، ئۇرۇشتىن ساقلىنىشنى كوزدە تۇتۇش، ئۇرۇش قىلماسلىق، ھەم كېلىشىم قىلماسلىقنى قولغا كەلتۈرۈش، تېنچ ۋەزىيەتنى ساقلاپ ۋەزىيەتنىڭ ئوزگىرىشىنى كۈتۈش

3 - ھەربىي جەھەتتىكى پىرىنسىپ: شەرقىي لىنىيە ئۇرۇش تەييارلىقىدا تۇرۇش، غەربىي لىنىيە ئۇرۇشتىن ساقلىنىش، جۇڭگو - موڭغۇلىيە چېگرىسىنى كۈزىتىش.

4 - ئىقتىسادىي جەھەتتىكى قارشى تەدبىر: شەرقنى قامال قىلىپ، غەربنى ئېچىۋېتىش، ئېچكىرىدىكى ماددىي ئەشيالارنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى مەنىي قىلىپ، مەككار سودىگەرلەرنىڭ بازارنى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىشىنى چەكلەش، ئىستېمال بۇيۇملارنى 3 ۋىلايەتكە تاپشۇرۇپ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىمپورت قىلىپ بازارنى تەڭشەش.

5 - قوشۇنلارنى قاتتىق چەكلەپ، ھەقىقى تۇردە مىللىي ماجرالاردىن ساقلىنىش، ئادەم ۋە ئات - ئۇلاقلارنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش، يوق ئادەم، يوق ئات - ئۇلاقلارنىڭ تەمىناتىنى يەيدىغان ئىشلارنى چەكلەش، «باندىتلارنى يوقىتىش قوللانمىسى» قاتارلىق روھى تەربىيىگە دائىر ماتېرىياللارنى قەتئىي توختىتىش.

6 - ئېچكىرىدىكى ئۇرۇش ئەھۋالى توغرىسىدىكى خەۋەرلەرنى قاتتىق قامال قىلىپ، گېزىت كورمەسلىك ۋە تەشۋىق قىلماسلىق، يۇقۇرى قاتلامغا ۋەكىللىك قىلغان مىللىي زاتلارنى مۇقىملاشتۇرۇش، 3 ۋىلايەتكە چېتىشلىغى بولغان سىياسى گۇمانلىق جىنايەتچىلەرنى قويۇپ بېرىش.

7 - قوشۇنلاردا دېموكراتىك كەيپىياتلارنى تەشەببۇ
قىلىپ، ئوفېتسىر جەڭچىلەرنى جاپا - مۇشەققەت ۋە ھالاۋ
تە باراۋەر قىلىش، پەتىراپ يۇرگەن تارقاق ئەسكەرلەرنى
غەۋىلىپ، قېچىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش.

مەزكۇر ھوججەتنى لياڭ كوزدىن كەچۈرۈپ تاۋ جە
سەنمۇجاڭ تەستىقلىغاندىن كېيىن باش ئىشتاپنىڭ نامىدا ھ
قايسى دۆڭزىيە، بىرىگادىلارنىڭ باش ئورگانلىرىغا چۈشۈرۈلد

ئۇزۇن ئوتمەي، تۇيۇقسىزدىن تاۋجىنچۇڭنىڭ ئىستە
بەرگەن خەۋىرىنى ئاڭلىدۇق ھەمدە تاۋ ئوزىنىڭ يۇك - ت
لىرى، زىبۇ - زىننەت ۋە ئىسىل كىيىم - كېچەكلىرىنى ما
بىلەن يوتكەپ بولغانلىغىنى، شۇنىڭدەك مالىيە باشقارمىسىد
قەغەز ئاقچىسىنى پىششىق پۇلغا تېگىشىپ ئوزى ئۇرۇمچىد
كەتمەكچى بولغانلىغىنى بىلدۇق. بۇ خىل ئەھۋالدىن ئاكا - ئ
تاۋلارنىڭ ھەر قايسىسى ئوز يولىغا ماڭماقچى بولغانلىغىنى،
ياسى كوز قاراش جەھەتتە بىرلىشەلمىگەنلىگىنى كورگىلى بولات
ئەمما كېيىن تاۋنىڭ يۇك - تاقى قۇمۇلدىن قايتۇرۇپ كېل
گەنلىگىنى بىلدۇق. تاۋجىنچۇمۇ كەتمەي قالدى. كېيىنرەك
ئىرۇ قاتارلىقلارنىڭ ئاشكارىلىشىغا قارىغاندا تاۋجىنچۇن
كەتمەكچى بولۇشىغا شىنجاڭ ۋەزىيىتىدىن ئۇمىتسىزلەنگەنلە
ئاساسىي سەۋەپ بولغان. نەچچە تۇمەن «قېرىنداش ئەسكەرلە
كۇچ - قۇۋۋەت توپلىغىلى خېلى بولدى دەپ قارىغۇلارچە ئ
قىلماسلىغىمىز لازىم. شىنجاڭدىكى ئازغىنە ھەربى كۇچ بىر پ
ۋاغا پارچىلىدۇ. پەقەت كومۇنىستلىك پارتىيىگە تەسلىم بول

يولىلا قالدى دىگەن سوزلەرنى قىلغان، ھەقىقەتكە ئوتۇشنىڭ ھازىرلىغى جەريانىدا تاۋجىنىچۇ سولچى تەرەپدارلارنىڭ «سەركەردىسى» بولۇپ، قارىماقتا ھەرگىز ئۇزۇنى تۇتۇۋالالمايدىغانلاردىن ئەمەس ئىدى.

گېنېرال تاۋسيۇ سىياسى قاينامدا بىرده لەيلەپ، بىرده چوكۇپ 10 نەچچە يىل ئوتتى. ھازىر «چېگرا مۇداپىئە ئەلچىسى» بولۇپ، ھەرتەرەپتىكى تۇسالغۇلارنىڭ ئېغىر مەسئۇلىيىتىنى زىممىسىگە ئالماقتا. ھەرئىشنىڭ ۋاقتى سائىتى كەلمەي گەچكە ھەرگىز يېنىكلىنىڭ بىلەن پوزىتسىيە بىلدۇرمەيتتى. ئىككى تاۋنىڭ ئەپلىشىپ قېلىشى، ئۇرۇشتىن ساقلىنىپ، كېلىشىم قىلىشى نۇقتىسىدىن بىرلىككە كەلگەنلىگى ئىدى.

يېچىڭ ۋە ماچىنىڭ شياڭلار ئۇرۇش پەرەست گۇرۇھىنىڭ غۇللوق «سەركەردىلىرى» بولۇپ، يېچىڭ، جياڭ جېيشى، خۇزۇگنەنلەر تەرىپىدىن يىراقتىن كونتۇرۇل قىلىناتتى، ماچىنىڭ شياڭ بولسا، مابۇفاڭغا ئادەققىچە سادىق ئىدى. تاۋسيۇنىڭ بۇ خىل ئوچۇقمۇ ئەمەس، تۇتۇقمۇ ئەمەس پوزىتسىيىسى بىلەن زادىلا چىقىشالمايتتى. يې،مالارنىڭ غەرزى تاۋنى ئۇرۇش قىلىشقا مەجبۇرى ماقۇل كەلتۇرۇپ، شېڭشىڭشىيادا كومپارتىيىنىڭ ھەيۋىسىنى بىر سۇندۇرۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا چېكىنىش، بۇ يەردە جان بېقىش ئىمكانىيىتى بولغانلىقى ئۈستىگە يەنە ھىندىستانغا چېكىنىش يولىمۇ بار. 3 - جاھان ئۇرۇشىنىڭ پارتىلىشىنى كۈتۈپ، پۇرسەت كەلگەندە يەنە ھەركەت قىلساق بولىدۇ دىگەندىن ئىبارەت ئىدى. قاراشھەر يىغىلىدىن كېيىن، قورال

چاق مەركىزى ئاخبارات ئورگىنى شىنجاڭ شۇبۇسىنىڭ مۇدى
رى شياۋشياۋتيەن مەن بىلەن سىياسى باشقارما 1- بولۇمىنىڭ
باشلىغى تاۋجۇچىڭ ئىككىسىگە: ماسىبەي، ئۇنىڭغا مەركىزى
ئاخبارات ئورگىنى شىنجاڭ شۇبۇسىنىڭ بارلىق ئوسكۇنىلىرىنى
جەنۇبىي شىنجاڭغا يوتكەپ، شۇبە ئاخبارات ئورگىنى قۇرۇلۇ
غانلىغىنى ماچىڭشياڭ پۇتۇن كۈچى بىلەن ياردەم بېرىدىغان
لىغىنى ئېيتتى دەپ سوزلەپ بەرگەن.

ئىيۇل ئايلىرى ئىچىدە، بىز گېنېرال جاڭ جۇڭ بىلەن
تاۋسيۇ ئوتتۇرىسىدا تېلېگىراممما ئالاقىسى باشلانغان خوشخە
ۋەرنى ئاڭلىدۇق. بۇنىڭ بىلەن تېچ ئازات بولۇش تەرەپدار
لىرى بىلەن ئۇرۇش تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىسىدىكى بىرده ئۇ
چۇق بىرده تۇتۇق بولغان كۈرەش تەرەققى قىلىپ، ئېتىلىش
ئالدىدا تۇرغان ئوقيادەك هالەتكە كەلگەن ئىدى.

(3)

گېنېرال تاۋسيۇ بىلەن يې، ما بىرلەشمىسى ئوتتۇرىسىد
كى يۇزمۇ - يۈز كۈرەش ئەھۋالىدىن سىرتتىكى كىشىلەر ئانچە
خەۋەردار ئەمەس. مەن پەقەتلا بىر نەچچە تارماقلارنى قى
تۇرۇپ ئوتسەم ئېھتىمال ئومۇمى ئەھۋالنى كورۇۋالغىلى بولار
بىرىنچىسى قورچاق هەربى مەكتەپ قۇرۇلغانلىغىنى تەپ
ىكلەش مۇراسىمىدىكى بەس مۇنازىرە:

تەبرىكلەش مۇراسىمى ئالدىدا، تاۋجىنچۇ بىر قېتى
خاتىرىلەش پائالىيىتى ئورۇنلاشتۇرغان ئىدى. مۇشۇنداق قا
لايمىقان پەيتتە بۇ خىل پائالىيەت ئۇرۇش تەييارلىغىغا يەل

بەرگەنلىكمۇ؟ ياكى ئۇرۇش پەرەسلەرگە مەدەت بەرگەنلىكمۇ؟ بۇ ھەقىقەتەنمۇ چۈشىنىكسىز ئىدى.

خاتىرە يىغىندا رەسمىيەت ئۈچۈن چىن دېفابىر نەچچە ئېغىز مۇقەددىمە سۆزلىگەندىن كېيىن، باش كاتىپ لىيۇمىڭ چۈن سۆزگە تەكلىپ قىلىندى. لىيۇ ئالدىدا مەنىلىك ئىبارىلەر بىلەن ئايلاندۇرۇپ ئوخشاش قىيىن بولغان ۋەزىيەتنى مۇلاھىزە قىلدى. ئومۇمى ۋەزىيەتنىڭ شەكىللەنگەنلىگىنى شەرھىلەپ ئۆتتى. ئاندىن ئەگىتىپ جياڭ جېيشىنىڭ ئىچكى - تاشقى بىسىياسەتلىرىنى سۆكۈپ، ھەممىسى بىزار بولۇپ روھسىزلانغانلىغىنى سۆزلىدى. ئەڭ ئاخىرىدا سۆڭ چۆكۈشنىڭ 3 چوڭ سىياسىتىنى سۆزلەپ «خۇاكېۇ ئىنقىلابىنىڭ سەمەرىلىرى پەقەت سۆڭ چۆكۈشنىڭ 3 چوڭ سىياسىتىنى ئەملەگە ئاشۇرۇشلا ھەقىقى ئىنقىلابچى بولىدۇ» دېگەننى خاتىمە سۆزى قىلدى. لىيۇنىڭ بۇ سۆزى ئۇرۇشتىن ساقلىنىپ، مۇرەسسەلىشىشنىڭ سىگنالى ئىدى.

لىيۇنىڭ گېپىنى ئەمدىلا ئاخىرلاشتۇرغان پولكوۋنىك شيۇكېي سەھنىگە سەكرەپ چىقىپ، لىيۇمىڭچۈننى زومۇسىز دەپ تىللاپ، گومىنداڭ مەمۇرى مەھكىمىسىنىڭ باش كاتىۋى تۇرۇقلۇق، كومپارتىيە ئۈچۈن ۋەز - نەسىھەت ئوقۇۋاتىدۇ، دەپ ئاغزىنى بۇزدى. ئەلپازى بۇزۇلغان ھالدا تىللاشتىن توختىمىدى، چىن دېفا نەچچە قېتىم نەسىھەت قىلسىمۇ ئامال بولمىدى. ئەڭ ئاخىرىدا يەنە غالجىرلارچە ۋاقىراپ: «پەقەت دەشمەن - باياۋانلاردا ئۇرۇشۇپ ئولسەكلا ئاندىن خۇاكېۇ روھى بولىدۇ» دىدى. بۇنىڭغا ئوخشاش بىر ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئەمەلدارنىڭ

يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارنى ھاقارەتلىشى، گومىنداڭ قو-
شۇنى ئىچىدە كەم ئۇچرايتتى. كېيىن، شى يۇڭلىنىڭ ئاشكارە-
لاپ قويۇشىچە پۇرسىتى كەلگەندە ليۇمىڭچۇننى تەللا شنى بى-
چىڭ قاتارلىقلار ئورۇنلاشتۇرغان ئىكەن.

ئىككىنچى ئىش، ليانكېشۇننىڭ قىسىملارنى كۈزدىن
كەچۈرۈشى: قارا شەھەر يەغمىدىن ئاۋال ليانكېشۇن بۇيرۇقا
بىنائەن ئۇرۇمچى ئەتراپىدىكى قىسىملارنى كۈز-
دىن كەچۈردى. بۇنىڭدىن مەقسەت قىسىمدىكى
ئوفىتسېر - جەڭچىلەرنىڭ روھى ھالىتىنى ئىگە للەش، شۇنىڭ
بىلەن بىرگە ئۇلارغا ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلىپ كورسىتىپ، تەر-
تىپنى مۇقىملاشتۇرۇش ئىدى. مەن بىلەن تاۋجىڭچىنىڭ ئىككى-
مىزمۇ بىللە بارغان ئىدۇق. ئالدى بىلەن ماچىڭشيانىڭنىڭ دۇ-
ۋىيە ئىشتاۋىغا باردۇق. ماچىڭشيانىڭ تېچىلىق سورۇشۇپلا ئۇ-
يىگە كىرىپ كەتتى. گوچۇەنلياڭ ئالدىمىزغا چىقىپ كۇتۇۋالدى-
مىزنىڭ مەقسىدىمىزنى بىلگەندىن كېيىن دەرھال ئوفىتسېرلەر-
نى سوز ئاڭلاشقا تۇپلىدى. ليانكېخېلى مەنىلىك سوز قىلدى-
«ئىچكىرىدىكى ئۇرۇش گەرچە كەسكىن بولسىمۇ ئەمما ھازىرچە
شىنجاڭغا تەسىر كورسىتەلمەيدۇ. يەنە بىر مەزگىل مۇقىم تۇرۇش
قا بولىدۇ» دىدى. ئۇرۇش مەسىلىسىنى سوزلىگەندە، «تەمىنات-
نىڭ ئۇزۇلگەنلىگى، تەمىنلەشنىڭ ئىنتايىن قىيىنلىقى بۇ ئۇ-
رۇش پايدىسىز، ئۇرۇشتىن ساقلىنىش ھەممىدىن ئەلا ئىكەن-
لىگىنى» كورسەتتى. قوشۇنلار تارىختىن بۇيان مەيچىنىسى تو-
نۇپ، ئىمامنى تونۇمىغان. بىزنىڭ زىممىنى قوغداش مەسئۇلى-

يىغىمىز بار، ئىچكى ئىۇرۇشقا ئاردىلاشماسلىغىمىز لازىم دېدى. لىياڭ سوزلەپ بولغاندىن كېيىن بەزى ئوفىتسېرلەر: «ئۇرۇشمۇ ساق چىقىش يولىنى ئەدىن تاپمىمىز؟» دېگەندەك مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. لياڭمۇ بۇنىڭغا ئىككى بېسىلىق جاۋاپ قايتۇردى.

يىغىن تارقالغاندىن كېيىن مەن ۋە تاۋجىڭچىڭ ئىككىمىز بىر نەچچە ئوفىتسېرلەر بىلەن پاراڭلاشتۇق. ئۇمۇمى جاۋاپ: يۇقۇرى ئۇرۇش قىل دەسسە ئۇرۇشىمىز، بۇ بىزنىڭ ئىختىيارىمىز ئەمەس، - دېگەندىن ئىبارەت بولدى.

گوچۇەنلياڭ مېھمان قىلىۋاتقاندا، ماسىبەي دوكلات بېرگەندەك ئاھاڭدا، لياڭغا قاراپ: «پۈتۈن دۇنيادىكى ئوفىتسېر - جەڭچىلەرنىڭ روھى كەيپىياتى ئۇستۇن، يۇقۇرىدىن - تۆۋەنگىچە ما بۇفاڭنىڭ «جاننى تىككەندىلا ئاندىن جاننى ساقلىغىلى بولىدۇ» دېگەن بۇيرۇقنى ھېمايە قىلىدۇ. ئازاتلىق ئارمىيە خۇزۇڭنەنىڭ بىرەر پولكىنى يەپ تاشلىشى مۇمكىن، لېكىن ما جەمەتىنىڭ بىرەر روتىسىنى چېقىلىدىكەن، قېيىن ئەھۋالدا قالىدۇ»، - دېدى. گوچۇەنلياڭ ناھايىتى ئۇھ تارتقان ھالدا: «سوقۇشلى دەسسەك، شارائىت ناچار، دەسمايە ئاز، ئۇرۇشمايلى دەسسەك، كوكلىمىز ئۇنىمايدۇ»، - دېدى. بىز مېڭىشىنىڭ ئالدىدا ماسىبەي سوزلەپ: «ما جەمەتىنىڭ قوشۇنلىرىنى تەسلىم بولۇشقا كوندۇرۇش ناھايىتىمۇ قىيىن ئىش»، - دېدى. ئۇنىڭ ئاغزىدىن چىققانلىرى ما چىڭكشياڭنىڭ پوزىتسىيەسى ئىدى.

ئىككىنچىسى كۈنى، بىز لوشۇرپىنىڭ بىر بىگا دېسىغا

بارغىنىمىزدا لوشۇرپىنىڭ مەھمىنى بولغاچقا قوبۇل قىلىنىد
سىياسى بولۇم مۇدىرى ماشياۋيۇگە بىر بىر سوھبەت بېغ
ئۇيۇشتۇرماقچى ئىكەنلىگىمىزنى ئېيتقاندا گەرچە رەت قىلىنغ
بولسىمۇ، ئەمما ئاران دېگەندە 20 دىن كوپرەك ئادەم يىغىلد
كوپىنچىسى سىياسى خادىملار ئىدى. يىغىندا بەزىلەر لوشۇر
نىڭ كوپچىلىككە «مەن ئەركىنلىكنى تاللىۋالدىم» (كىروچىنك
نىڭ كوممۇنىزىمغا قارشى ئەسىرى) دېگەن كىتابىنى كورۇ
ئۇندىگەنلىگىنى ئىنكاس قىلدى.

ئۇچىنچى ئىش: چىلىچەنىڭ ھەقىقەتكە ئوتۇش ئىنك
لىرى: قورچاق باش ئىشتاپتا، ئوچۇق - ئاشكارا سوزلە
يول ئېچىپ تام گېزىتى چىقاردى، ئاۋغۇستنىڭ باشلىرىدا، پ
دېھلىدىكى ئامېرىكا ئاۋازى رادىيو ئىستانسىسى، خۇنەند
چىلىچەن، چىن ممىرپىنلار تېلېگىرامما يوللاپ، ھەقىقەت
ئوتكەنلىگىنى خەۋەر قىلدى. تام گېزىتىگە بىر پارچە نام
ئوبزور بىلەن بىر ھەجۋى رەسىم كەلدى. ئوبزوردا ئاتالم
پىرقە مۇتەۋەرى چىلىچەننى راسا تىللىغاندىن كېيىن ئ
دىت سېلىپ، «ئەگەر شىنجاڭدا كىمدىكى چىلىچەننى ئ
قىلىدىكەن، ئۇنداقلارغا چوقۇم قاتتىق جازا بېرىلىدۇ» دې
گەن، ماقالىنى تاۋجىنچۇغا يەتكۈزدۇق، تاۋ بۇ ماقالىنى
دۇرۇپ قويدى. بۇ ئەھۋاللار ئۇرۇش تەرەپدارلىرىنىڭ ھ
قەتكە ئوتۇشىدىن ئىلگىرىكى ئەپتازى ئىدى.

(4)

ئاۋغۇست ئايلىرى سەددىچىنىڭ شىمالىدىكى جايلا
گۈل چىچەكلەر باراقسانلاشقان، كۈن نۇرى جەۋلان قىلىدى

ئاجايىپ گۈزەل پەسىل بولاتتى. ئەمما 1949 - يىلنىڭ ئاۋغۇست ئېيىدا، كىشىلەر قورقۇنچ ۋە ئەندىشە ئىچىدە سىر كۈننى خۇددى بىر يىلدەك ئوتكۈزۈشكە توغرا كەلدى. شۇ چاغدىكى ئۇرۇمچى، كىرىزىسكە ۋە پىتنە - پاساتقا تولۇپ كەتكەن ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە 3 خەۋەر تارقالدى. بىرسى لوشۇرپنىڭ مەلۇم پولكى تاۋسيۇنىڭ ئويىگە تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلىپتۇ. ئىككىنچىسى، يې، مالىلار تاۋسيۇنى مەجبۇرلاپ، شەرق ۋە شىمالىي شىنجاڭلاردىكى قىسىملارنى باش ئەگدىگە چېكىنىپ، مۇداپىە كورۇشكە بۇيرۇق قىلدۇرۇشنى پىلانلاپتۇ؟. ئۈچىنچىسى: مۇھەممەت ئىمىن ھەزرەت چوماقچىلار بازىسى قۇرغىلى خوتەنگە كېتىپتۇ، سېپىتە بىر ئىچىدە، يەكەندىكى خۇلۇق يادۇلۇق ئەسكىرىنى باشلاپ، تاغ جىگىرەن بىلەن ئېلىشقا ئالمىغى توغرىسىدىكى خەۋەرلەرمۇ تارقالدى. بولۇپمۇ ئەنجۇدىكى قورچاق مەمۇرى مەھكىمىدىكى بىر تۈركۈم ئىشچىيونلار ۋە چولۇق - كىچىك ھەربىي - مەمۇرى باشلىقلار ئەنجۇدىن شىنجاڭغا چېكىنىپ چىقىپ، يول بويى قۇتراتقۇلۇق قىلىپ، ئەسكەرلەرنىڭ ئىنتىزامىنى بۇزۇپ، كىشىلەرنى ئەنسىزلىككە چۈشۈرگەن ئىدى. كەچ كىرگەندە ھەممە يەردە مىلتىق ئاۋازى ۋە دۇلاڭچىلىق پەيدا بولاتتى. جەمىيەت پۇتۇنلەي قالايمىقانچىلىق ئىچىدە قالغان ئىدى. تاۋسيۇ رىياسەتچىلىك قىلغان قاراشەھەر يېغىنى شۇ ۋاقىتتا كىشىلەرنى بەكمۇ قىزىقتۇرغان ئىدى. يېغىن ئىشتىراكچىلىرىنىڭ ئاشكارىلىشىچە تاۋسيۇ يىغىنداۋ ئۇرۇشامدۇق ياكى ئۇرۇشمامدۇق؟ ئۇرۇشساق قانداق ئۇرۇشىمىز؟ دېگەن مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلغان. تاۋ بۇ ئىككى مۇزۇنى ھەرقايسى چايدىن كەلگەن

باشلىقلارنىڭ مۇلاھىزە قىلمىغىنا تاپشۇرغاندىن كېيىن ئۇز
يىغىنىنىڭ سىرتىدا ئايرىم كىشىلەر بىلەن مەخپى سوھبەت ئو
كۇزگەن. يالغۇز جاۋشىگۇاڭ بىلەن ئىككى كىچىك سۆزلەشكە
بۇ قېتىمقى يىغىن تېچلىق ۋە ئۇرۇش تەرەپدارلىرىنىڭ چ
رىسى ئېنىق ئاجرالغاندىن باشقا ھېچقانداق نەتىجە چىقمىغ
ئەھۋالدا ئاخىرلاشتى.

قارا شەھەر يىغىنىدىن كېيىن، تاۋنىڭ ئويىدە ئىككىنچ
«ئۇرۇش مەيدانى» ئېچىلدى. ئاۋغۇستنىڭ ئاخىرىدىن سېنتەبىر
نىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە، ھەر كۈنى كەچتە، تاۋنىڭ ئويى كىچىك
يورۇق تۇراتتى. ئويىنىڭ سىرتىدا 8 دانە بروندۇكتىن تەش
كىل قىلىنغان مۇھاسىرە چەمبىرىگى، مۇھاپىزەتچى باتالىيو
نىكى بىر پىلىموت روتىسى، بىر، ما ئىشتىلىرىنىڭ تامدىن
سەكرەپ ئوتۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا تەييار تۇراتتى. شۇنى
بىلەن بىر ۋاقىتتا، لياڭكېشۇن بۇيرۇقىغا بىنائەن ــ مانى ئۈ
زىگە تارتىپ، يېگە ئاسىلىق قىلدۇرۇش بىلەن، يې، ما بىر
لەشمىسىنى پارچىلىماقچى بولدى. تاۋسيۇ ۋە بۇرھان شەھىدىل
بۇغدا كولىدە دەم ئېلىش نامى بىلەن، مەخپى مەشىل
ھەتلەشتى. زېلىڭچېڭۋۇ، جاڭجۇڭنىڭ ئالاقىچىسى سۇپىتى بى
لەن، ھايا تىنىڭ خەتلىرىگە قارىماي، ئۇرۇمچىگە كەلدى
ھەمدە يې، مالارنى يولغا سېلىۋەتكەندىن كېيىن، تېلېگرام
يوللاپ، ھەقىقەتكە ئوتۇشنى قارار قىلدى.

كوپ تەرەپلىمە نەسىھەتلەر ئارقىسىدا، ماچىڭشياڭ ئۇرۇ
چىدىن كېتىش قارارىغا كەلدى. ئۇ شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ قارار

كەلدىكى: لەنجۇ ئازات قىلىندى. ئارمىيە چىڭخەيگە قەسىتاپ كىردى. زاۋاللىق يۈزلەندى، ئىككىنچىسى گېنېرال جاڭجۈڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ ئاربىلىشىپ، مۇرەسسە قىلىش ۋەزىيىتى مۇقىملاشتى. بىر چاغ ئولۇم ئالدىدا جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتمەكچى بولدى. شاۋشياۋتىيەننىڭ ئېيتقىنىچە، خۇزۇگۈنەن جەنۇبىي شەنشىدىن غەربىي سىچۇەنگە چېكىنگەندىن كېيىن، تاۋقەسىيۇنى جەنۇبىي شىنجاڭغا ئېلىپ كېتىپ، كوممۇنىستلارغا قارشى بازا قۇرۇشقا تېلېگىرام ئەۋەتكەن. كېيىن ماچىڭشياڭ ھىنە دىستانغا قېچىشنى قارار قىلغاندا بىر چىڭنىڭمۇ ئامالى قالمىدى.

ماچىڭشياڭ مېڭىشتىن ئاۋال، ئاساسلىق ھەربى باشلىقلارنى توپلاپ «قۇرئان تۇتۇپ، قەسەم ئىچىش»نى ئۇيۇشتۇرۇپ، ما قوشۇنىغا ھەقمەتكە ئوتكەندىن كېيىن بولغۇسى بىر قىسىم توپىلاڭنىڭ ئۇرۇغىنى چاچتى. يېڭى مالار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ئۇرۇمچىدىن يولغا چىقىپ كەتتى. تاۋسىيۇ، بۇرھان شەھىدىلەر، 25 - سېنتەبىر تېلېگىراممىا ئارقىلىق ھەقمەتكە ئوتتى.

خېشىنىڭ تېچ ئازات بولۇشى ۋە يۇيۈ
مىن ېپەت كانىنى ساقلاپ قېلىشقا
داىرە ئەسلىمىلەر

تاڭ زۇ تەن

خېشى كاردورى خۇاڭخېنىڭ غەربى، چىڭخەيدىكى شىما
لىغا جايلاشقان بولۇپ، شەرق تەرىپىدە گولاك، غەرپ تەر
پى شىڭشىڭشىياغدىچە تەخمىنەن مىڭ كىلومېتىرداك تار، ئۇزۇ
جاي بولغاچقا «خېشى كاردورى» دەپ ئاتالغان. خەن ۋۇدى
دەۋرلىرىدىن تارتىپ ۋۇۋەي، جاڭيە، جۇچۈەن، دۇڭخاڭ
دىن ئىبارەت 4 بەگلىك قۇرۇپ ھونلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇ
داپىە كورگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن خېشى كاردورى بۇرۇنىدىن
تارتىپلا شىنجاڭغا قاتنايدىغان مۇھىم يول بولۇپ، تارىخىمىز
ھوكۇمران سىنىپلار تالمىشىپ كەلگەن ئىستراتېگىيىلىك مۇھىم
جاي. 1938 - يىلى يۇيىمىن ئېپىت كانى ئېچىلغاندىن كېيىن خې
شى كاردورى، دولەت مۇداپىەسى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە تې
خىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. ياپون باسقۇنچىلىرى
قارشى ئۇرۇشنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە ياپون قاراقچىلىرى
بىر تۈركۈم ئىشپىيونلارنى ئايروپىلان بىلەن ئېچكى موڭغۇل
نىڭ ئېچىدا خوشۇندىكى ئېرلىزى دەريالىرى ئەترابىغا تاشلاپ

هەركەتلەندۇردى. ئۇلار سۇيىۋەننى ئىگە للىگەنددىن كېيىن، ئېچىناخوشۇن ئارقىلىق خېشىغا كىرىپ ماي كاننى ئىگە للىمەكچى هەمدە شىنجاڭغا كوز تاشلاپ، بىزنىسك چوك ئارقا سەپىمىزنى قالايمىقان قىلماقچى بولدى. بۇ ئىشپىيونلار ۋاقتىدا يوقىتىلغانلىقتىن ئۇلارنىڭ سۇيىقەستى ئەمەلگە ئاشمىدى. ئۇزۇن ئوتمەي قورچاق مەركىزي هوكۇمەت گۇڭچەندا ئاغا قارشى 2 - قېتىملىق دولقۇن قوزغىدى. شۇ چاغدا 1942 - يىلى گارنىزون ئىشتاۋى قۇرۇلدى. دەسلەپتە ۋۇۋىدا قۇرۇلۇپ، كېيىن جۇچۇەنگە يوتكەلدى. باش قوماندانى دەسلىۋىدە لى تېجۇن ئىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا گېنىرال تاۋسىيۇ كەلدى. گارنىزونغا قاراشلىق 3 - جىنتۇەنجۇن (ئارمىيە) ۋە يەرلىك پولكلار بار بولۇپ، ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئېچىناخوشۇنى باشقۇراتتى. بۇ ئارمىيىنىڭ دەسلەپكى باش قوماندانى لىجيەن ئىدى. كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا گېنىرال جاۋشۇشەن كەلدى. ئۇزۇن ئوتمەي بۇ جىنتۇەنجۇن (ئارمىيە) تارقىتىۋېتىلدى. ئۇنىڭ تەركىۋىدىكى يىڭ دېلىياڭنىڭ 42 - كورپۇسى جۇشىكۇەننىڭ 91 - كورپۇسى، يەنمىڭنىڭ 7 - دىۋىزىيىسى، يې چىڭنىڭ 58 - دىۋىزىيىسى، تەن فۇلىنىڭ 10 - دىۋىزىيىسى، شۇي روچىڭنىڭ 18 - ئارىلاشما بىرىگادىسى قاتارلىق ئاساسىي كۇچلەر، جۇچۇەن، جاڭيې، ۋۇۋې تەرەپلەرنى قوغداشقا، بىر قىسىملىرى هەرقايسى ناهىيىلەرگە ۋە يۇيىمىن نېفىت كانىغا شۇنىڭدەك شىمالدا موڭغۇلىيە چېگرىسى مابىنىڭ شەندىكى گۇڭپۇ بۇلدىغى، ئېچىنا خوشۇندىكى ئېرلى دەريا سى ئەتراپلىرىغىچە جايلاشتۇرۇلدى.

دامدا دولەت مۇداپىەسىنى كۈچەيتىش ۋە ماي كانىنى قوغداش
بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە شەكشىسىەي بەلەن تەل بىرىكتۈرۈپ،
سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كومپارتىيىگە قارشى تۇرۇش ھەمدە جۇڭگو
كوممۇنىستلىرىنىڭ ماي كانىدىكى ئىشچىلارغا رەھبەرلىك قىلىپ،
ئىنقىلاۋي ھەركەت ئېلىپ بېرىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ۋە چېگرا
دىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى باستۇرۇپ، قانلىق ھوكۇمرانلىق
يۈرگۈزۈشتىن ئىبارەت ئىدى. 2 - جاھان ئۇرۇشى باشلىنىپ
1941 - يىلى نۆۋىبىردا، ئىمپىرىيالىستلىرى موسكۋاغا ھۇجۇم
قىلغاندا شەكشىسىەي 1942 - يىلى چەكتەنچىيۇ، ماۋزېدۇن
قاتارلىق يولداشلارنى ئولتۇرۇپ، كوممۇنىزىمغا قارشى چىقتى،
شۇنىڭ بىلەن قورچاق مەركەزمۇ، 1943 - يىلدىن باشلاپ
خېشىدىكى ئەسكىرىي كۈچىنى تەدرىجى شىنجاڭغا يوتكەپ كېرىپ
جۇڭگو كومپارتىيىسى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدىكى
مۇناسىۋەتنى ئۆزۈپ تاشلاشنى قەستلىدى. شۇنداق باشلاپ
خېشى بىلەن شىنجاڭ مۇداپىەدە بىرلەشتى. قورچاق مەركەز ئوزىگا
قاراشلىق قوشۇنلىرىنى كەينى - كەينىدىن يوتكەپ، ئوزۇنىڭ
ئاتالمىش غەربىي شىمالنى بىرلەشتۇرۇش ۋە چوڭ ئارقا سەپنى
مۇستەھكەم ملەشتىن ئىبارەت خام خىيالنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا
ئۇرۇندى. چەكى خاندانلىقىنىڭ ئاخىرىدىن، ياپون باسقۇنچى
لىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە خېشى رايونى كوپىنە
چە مەمۇرىي قوشۇنلىرىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا ئېزىلدى ۋە
ئېكسپىلاتاتسىيەگە ئۇچرىدى. قورچاق خېشى گارنىزون ئىشتاۋ
قۇرۇلغان بولسىمۇ، بۇ، پەقەت زالىم بىلەن زالىمنى ئالماشتۇ

رۇشتىنلا ئىباۋەت ئىدى، خالاس. ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئېزدىش ئۇچۇن، ئېچىنا خوشۇنىغا ئەسكەر ئەۋەتىپ مۇداپىئە ۋە ھەربى ۋالى مەھكىمىسى قۇرغاندىن باشقا، يەنە بۇ قوشۇنغا ھەربى ۋەكىللەرنى كوپلەپ ئەۋەتىپ، خاقانلىق تەشكىللەپ، چىلەنشەندىكى موڭغۇل، تىبەت، قازاق قاتارلىق مىللەتلەرنى ئىنتايىن دەھشەتلىك ئەزدى. قىزىل ئارمىيە 4 - يونۇلۇش ئارمىيىسىدىن قېچىپقالغان كىشىلەرنى ھەر خىل بانىلار بىلەن خالىغان ۋاقىتتا ئاختۇرۇپ پاراكەندە قىلدى. قورچاق يەرلىك ھوكۇمەتنىڭ ئالۋاڭ - ياساقلىرىغا ۋە قوشۇن چىقىرىش ئىشلىرىغا ياردەملىشىش بانىسى بىلەن ھەر تەرەپلىمە قاقتى - سوقتى قىلىپ پايدا ئالدى. شۇ سەۋەپتىن قازاق قەيسەرلىرى كوكرەك كېرىپ قارشىلىق كورسەتتى. 1943 - يىلى قانلىق باستۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن ئۇلارنىڭ قارشىلىغىنى باستى. ماي كاندىكى ئىشچىلار ھەركىتىنى باستۇرۇش ئەھۋالىغا كەلسەك بۇنىمۇ يېزىپ تۇگەتكىلى بولمايدۇ. بۇنىڭ ئىچىدىكى چوڭراق بىر مەسىلە شۇكى 1949 - يىلى ئەتىيازدا ماي كاندىكى ئىشچىلار ئۇزۇندىن بۇيان ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچراپ، تۇرمۇشتا قىيىنچىلىق بولغانلىقتىن كان ئىدارىسىغا قېپقالغان مائاش پۇللىرىنى بېرىش توغرىسىدا بىر قانچە قېتىم تەلەپ قويدى. قورچاق كان ئىدارىسى ئىشچىلارنىڭ مۇۋاپىق تەلەپلىرىنى ماقۇل كورمەستىن، ئەكسىچە قاتتىق تەھدىت سالدى ۋە ئېيىپلىدى. نەتىجىدە ئامماننىڭ غەزىۋى قوزغىلىپ، قورچاق جىڭلىنى ئۇرۇپ ياردار قىلدى. مەزكۇر كان ئىدارىسى، ئىشچىلار پىلانلىق «توپىلاڭ

قىلدى» دەپ قورچاق گازىمزون باش ئىشتاۋىنىڭ ئەسكە
ئەۋەتىپ باستۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. شۇ چاغدا قورچاق باش
قوماندان لى تېجۇن ۋەزىپىسىدىن ئايرىلغان ئىدى. مەن سەن
مۇجاڭلىققا، قوشۇمچە قىلىپ بۇ ۋەزىپىنى ئۇستۇمگە ئالدىم
ئۇ چاغدا شەرقىي گېنسۇدىكى ئۇرۇش جىددى ئىدى. ۋەقەنىڭ
كېڭىيىپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ، ۋاقىتلىق تەدبىر قوللىنىپ
ئادەم ئەۋەتىپ بىر تەرەپ قىلدىم. بىر نەچچە ئادەمنى باش
جىنايەتچى دەپ بىر نەچچە ئايدىن قامىاپ قويۇپبەردىم.

1949 - يىلى ياز، قورچاق مۇۋەققەت غەربىي شىمال
ھەربىي - مەمۇرى مەھكىمىسىنىڭ باشلىغى مابۇفاڭ
خېشىدىكى قوشۇنلارنىڭ كوپ قىسمىنى لىن جاۋ
تىيەنشۇي ئەتراپلىرىغا يوتكەپ، ئارمىيىمىزنىڭ
چوڭ غەربىي - شىمالنى ئازات قىلىشنى تەسىماقچى بولدى.
شەرقىي گېنسۇ ئۇرۇشىدا پۈتۈنلەي تارمار بولغان ئەسكەر
لەر لەنجۇ ئەتراپىغا چېكىنىپ كېلىپ رەتكە سېلىنماقتا ئىدى.
شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا غەربىي شىمالنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇ
ري باشلىغى، قوشۇمچە سەنمۇجاڭ لیۇدىن تېلېفوندا ماڭا
«شىنجاڭ قوشۇنلىرى شەرققە يوتكەلمەكچى، مۇبادا لەنجۇ قول
دىن كەتسە خېشىغا چېكىنىپ شىنجاڭنى ئارقاسەپ قىلىش كې
رەك. ۋۇساۋلىك، گاۋتەي قاتارلىق جايلاردا قاتمۇ - قات مۇ
داپىە ئۇرۇنلاشتۇرۇش، جۇچۇەن ۋە جيايۈيگۇەندىكى ئايرۇ
دۇرۇملارنىڭ مۇداپىەسىنى ۋە ئۇچۇش نوۋىتىنى كۇچەندۇ
رۇش لازىم دىدى. ئاۋغۇستنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، لەنج

ئازات بولدى. خېشىدا چوچۇش پەيدا بولدى. مابۇغاڭغا قا-
راشلىق قوشۇنلارنىڭ قالدۇقلىرى چىڭخەيدىكى كونا ئۇۋىسىغا
چېكىنىپ قوغدانغاندىن باشقا، قورچاق ھەربى - مەمۇرى مەھ-
كىمىسى ۋە گەنسۇ ئولكىلىك ھوكۇمەت ۋە قورچاق مەركەزنىڭ
ھەرقايسى ئورگانلىرىدىكى قوشۇنلار، ئىلگىرى - كېيىن بو-لۇپ
خېشىدىكى جاڭيې، جيۇچۇەن قاتارلىق جايلارغا قېچىپ كەل-
دى. تەرتىپ قالايمىقانلاشتى. بۇ چاغدا، گېنېرال تاۋسيۇ
قورچاق غەربىي شىمال ھەربى - مەمۇرى مەھكىمىسىنىڭ مۇئا-
ۋېن باشلىغى، قوشۇمچە شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ باش قوماندانى
ئىدى. ئىيۇنىدىن باشلاپ، يەنە قوشۇمچە خېشى گارنىزون قو-
ماندانلىغىغا تەيىنلىنىپ، پۈتۈن كۈچ بىلەن شىنجاڭغا رېياسەت-
چىلىك قىلىپ، ھەقدەتكە ئوتۇشكە ھازىرلىنىۋاتاتتى. مەن يە-
نىلا سەنمۇجاڭ ۋە مۇۋەققەت خېشى گارنىزونىنىڭ خىزمىتىنى
ئوتەيتتىم. سېنتەبىرنىڭ باشلىرىدىكى جەددى ۋەزىيەت قوشۇن-
لاردىكى ئەسكەرى كۈچ يېتەرسىزلىكى ئەھۋال ئىنتايىن
مۇرەككەپلەشكەنلىكتىن، ھەرقانداق پوزىتسىيىنى ئاشكارىلاش
تەس ئىدى. ئەمما گارنىزون قوماندانلىغىدىن ئىبارەت مۇھىم
ۋەزىپىنى ئوتەۋاتقان بىر ھەربى خادىمنىڭ ئارمىيە، خەلق قە-
يىنچىلىقىغا دۇچ كەلگەندە كارى بولماي تۇرۇۋاتقانلىغىنى
ھېس قىلغىنىدە بىئارام بولدۇم. بىر قىسىم ئەسكەرى كۈچنى
تۇتۇۋېلىپ تۇرغان ئەھۋالدا باشقىچە چىقىش يولىنى تېپىشقىمۇ
مۇمكىن بولاتتى دەپ ھەربى كۇچنى ئاستا - ئاستا جيۇچۇەن،
يۇيىمىن ۋە ئەنشى تاشيول بويلىرىغا توپلاپ، شىنجاڭدىكى

قوشۇنلار بىلەن ئۇزۇنلاشا ماسلىشىپ، ھايات - ماماتتا بىرگە بولۇپ، ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىنى كۆتمەكچى بولدۇم.

شۇ چاغدىكى قورچاق 8 - تەمىنات رايونىنىڭ قوماندانى زىلچىگۈۋ، قورچاق شىنجاڭ گارنىزون ئىشتاۋىنىڭ سەنمۇ-جاڭى تاۋجىنچۇ، قورچاق غەربىي شىمال ھەربىي - مەمۇرى مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن سەنمۇجاڭى پىلىڭمىگدىگلارنىڭ ھەممىسى گېنېرال تاۋسيۇنىڭ ئۇزۇن يىللىق كۈنلا سەپداشلىرى ئىدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە زىلچىگۈۋ، تاۋجىنچۇلار خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى بىلەن مۇناسىۋەت قىلغان. ئازاتلىق ئۇرۇش باشلانغاندا ئۇلار غەربىي شىمالغا كېلىپ، قورچاق ۋەزىپىلەرگە تەيىنلىنىپ، گېنېرال تاۋسيۇنىڭ ھەقتەتكە ئۇتۇش ھازىرلىغىغا يېقىنلىشىپ يارەمدە بولدى. ئازاتلىق ئارمىيىمىزنىڭ 1 - بىڭتۇەنى شىنگىنى ئىشغال قىلىپ، چىلىيەنشەن تاغلىرىنى ھالقىپ خېشى مىگلوغا كىردى. سىنتەبىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، جاڭيىنىنى ئىشغال قىلغاندا زىلچىگۈۋ گېنېرال تاۋسيۇنىڭ يۇيرۇغى بىلەن لەنجۇغا كېلىپ، ئازاتلىق ئارمىيىمىزنىڭ بىرىنچى دالا ئۇرۇش ئارمىيىسى بىلەن شىنجاڭ ۋە خېشىنىڭ ھەقتەتكە ئوتۇش ئىشلىرى ھەققىدە سوھبەت ئوتكۈزدى. قوماندان ۋاڭچېڭ زىلچىگۈۋ بىلەن جاڭيى ئارقىلىق لەنجۇغا كەلگەندىن كېيىن بىزنىڭ 2 - كورپۇس 5 - دىۋىزىيىنىڭ مۇئاۋىن سەنمۇجاڭى لیۇجىڭشىنى ئەۋەتتى. ئۇ جۇچۇەنگە كېلىپ، پىلىڭمىگدىنىڭ ماۋجىشىڭ ۋە مەن قاتارلىقلار بىلەن كورۇشۇپ، پارتىيە مەر-

كىزدي ۋە ماۋجۇشىنىڭ يولىيورۇقلىرىنى يەتكۈزدى. يۈيمەن ماي كانىنىڭ بىخەتەرلىگىنى قوغداشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى ۋە باشقا ھەقىقەتكە ئوتۇش ئىشلىرى توغرىسىدا سوزلىدى. ئۇنىڭ سوزلىرى ماڭا ئىلھام بولدى ۋە چوڭ تەسىر كورسەتتى. مەنمۇ بىرلىكتە ھەقىقەتكە ئوتۇش قارارىغا كەلدىم. ماۋجىشىڭ بىلەن لىيۇجىڭشى كېچىلەپ چىڭشۇيگە كېلىپ، ئازاتلىق ئارمىيىمىزنىڭ ئالدىنقى قىسمى 5 - دىۋىزىيە بىلەن ئۇچراشتى ۋە قورچاق 8-تەمىنات رايونى 24 - سېپىتەبىر چىڭشۇيگە ماشىنا ئەۋەتىپ ئارمىيىمىزنى غەرپكە توشۇشنى تەختام قىلدى، 25 - چىسلا، گېنېرال تاۋسىيۇ باش بولۇپ ئىمزا قويۇپ، تېلېگىراممايوللاپ ھەقىقەتكە ئوتتى، 25 - چىسلا ئازاتلىق ئارمىيىمىز رەسمىي جيۇچۇەنگە يېتىپ كەلدى. خەلقەر يولىنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرۇپ قارشى ئالدى. كەيپىيات ئاجايىپ قىزغىن بولدى. پۇتۇن خېشى ئازاتلىققا ئېرىشىپ، ھەرقايسى جايلار-دىكى ئىنقىلابىي تەرتىپ ئارقا - ئارقىدىن ئورنىغا كەلدى.

ئازات بولۇش ھارپىسىدا، ئەھۋال ئىنتايىن قالايمىقان، زىددىيەت تۇلا ئىدى. مەسىلەن: قورچاق مۇئاۋىن قوماندان لىيۇرېن، جاكېپىگە چېكىنگەندە بىرتەرەپتىن گولاڭدا تەرىبىلەنگەن قورچاق 231 - بىرىگادا ۋە باشقا چېكىنىپ قېچىقالغان قوشۇنلارنى گاۋتەيگەيوتكەپ مۇداپىەئورۇنلاشتۇرۇپ، ئاكوپ كومىدى ھەمدە ماڭا، بارلىق قوشۇنلارنى گاۋتەيگە يوتكەپ، مۇداپىەنى كۈچەيتىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىپ، ئەڭ ئاخىرقى جان تالىشىشقا تەييارلاندى. مەن ئەمەلىي كۈچلەرنى ساقلاپ

قېلىش ئۇچۇن، تاۋۇسلىق تەستىقى بىلەن، رەت قىلدۇرۇلدى. يەنە بىر تەرەپتىن ليۇربىك ئوزى جاكىپىدىن كېچىسى جۇچۇڭنگە قېچىپ كېلىۋېتىپ ماشىنىسى ئاغدۇرۇلۇپ يارىدار بولۇپ، 22 - چىسلا تاك سەھەردە چۇڭچىڭغا قېچىپ كەتتى. قورچاق ئوفىتسېر جەڭچىلەر ۋەزىيەتكە قارىتا تېخىمۇ دەككە - دۇككىدە بولۇپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى هوكۇمرانلىرىغا نىسبەتەن بارغانسېرى نەپرىتى ئورلىدى، مەن پۇرسەتنىڭ پىشىپ يېتىلگەنلىگىنى كۆرۈپ، شۇ كۈنى كەچتە پىك مىڭدىك بىلەن هەر قايسى كورپۇس، دىۋىزىيە مەسئۇللىرىنى يىغىپ، هەقىقەتكە ئوتۇش توغرىلىق مۇزاكىرىلەشتۇق هەمدە مەركەزنىڭ سىياسەتلىرىنى ۋە قوماندان ۋاڭ جىڭنىڭ يولىيورۇقلىرىنى يەتكۈزدۇق. شۇ چاغدا كوپىنچە ئادەملەر هاياجانلاندى. ئەمما ئايرىم كىشىلەر قاتمۇ - قات غەمگە چوكتى. هەقىقەتنى ۋە ئومۇمى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسىنى چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق پىكىرده بىرلىككە كېلىپ، هەقىقەتكە ئوتۇش قارار قىلىندى. ئەمما زاۋالدىققا يۈز تۇتقان بولسىمۇ جاهىللىق قىلىپ جياك خاندانلىغى بىلەن ئىلاهنىڭ دەرگاهىغا بېرىشنى خالايدىغانلار يەنىلا بار ئىدى. 23 - چىسلا قورچاق 91 - كورپۇس كوماندىرى خۇاڭزوشۇن، هەقىقەتكە ئوتۇشكە قارشىلىق كورسىتىپ، غەرپكە قاچقان ۋاقىتدا ئەسكىلىك ئىشىگىنى ئېچىۋېتىپ پۇخرالارنى ئوزى كىرىپ هەرخىل مالىلارنى ئېلىشقا قۇتراتىپ، ئاقىۋەت ئوت ئاپىتى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇنىڭدەك جۇچۇەن ۋالىسى ۋاڭۋېيۇك، بۇرۇن مەن بىلەن بىللە هەركەت قىلىدىغانلىغىنى ئېيتقان ئىدى. لې

كىمىن ئۇ ئوت كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قورچاق ئولگىـ
امىك مۇڭەققەت رەئىسى دىك ۋە ھەرقايسى نازىرلار بىلەن بىرـ
لىشىپ غەرپكە قاچتى. شۇ ۋاقىت قـاش قارايغان مەزگىل بوـ
لۇپ، پـولك قاراۋۇللىرى تىرە - پىرەك بولۇپ، تەرتىپ ئىنـ
تايىن مالىمانچاك ئىدى. يەنە دەل مۇشۇ ۋاقىتتا، شەھەر سىرتىـ
دىمۇ مەغلۇپ بولغان ئەسكەرلەرنىڭ پاراكەندىچىلىكى ۋە ئوت
ئاپەتلىرى يۇز بەرگەن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ماي رايونى بىـ
لەن تېلېفون ئۈزۈلۈپ قـالغاچقا، مـاي رايونى، بۇزغۇنچىلىققا
ئۇچرىدى دەپ ھىساپلاپ ئىنتايىن تەشۋىشلەندۇق. كېيىن ئەسـ
كەر چىقىرىپ ئوت ئاپەتلىرىنى بىر بىرلەپ ئـوچۇرۇپ، ئېھتىـ
ياتچانلىق كۈچەيتىلدى ھەمدە تېلېفون ئـۇلىنىپ، تەرتىپ ئەسـ
لىگە كەلدى. ماي كـانىنىڭ ئەھۋالىغا كەلسەك، ئەھۋال تېخىمۇ
ئېغىر ئىدى. لېۋجىنىشى بىلەن كـورۇشكەندە ئـۇ «جىياڭجېيشى
خېشىنى ساقلاپ قالالمايدىغان شارائىتتا يۇيىمىن مـاي كـانىنى
ۋەيران قىلمۇپتىش پىلانى بـار»لىغىنى ئاڭلىغانلىغىنى ئېيتتى.
شۇڭا بۇزغۇنچىلىق ھەركەتلىرىنى تـوساش ئۈچۈن، مەن تېلېـ
فون ئارقىلىق، ماي رايونىدا تۇرۇشلۇق زېنىت توپ روتىسىنىڭ
كومانىدىرىغـا، قـايسـى تەرەپنىـڭ ئايرۇپىلانـى بـولـۇشىدىـن
قەتئىي نەزەر، ماي رايونىنىڭ ھاۋا تەۋەلىگىگە ئۈچۈپ كىرىدىـ
كەن ھەمدە بۇزغۇنچىلىق سۈيىقەستىنىڭ بارلىغى سېزىلگەن ھا
مان دەرھال ئوت ئېچىشنى قاتتىق بۇيرۇق قىلدىم. ئەگەر «مەرـ
كەز»نىڭ ئايرۇپىلانى بولسا قانداق قىلىمىز؟ دەپ سوراغاندا
پىلان ئىمكىنىمىز ئوخشاشلا ئوت ئېچىش، خىلاپ بولغان تەرەپلىـ

رنى كېيىن سۇرۇشته قىلىۋېلىش تەۋرىلىق قەتئى يوليورۇق
بەردۇق. كېيىن بەختكە يارىشا ۋەقە چىقمىدى. ئۇ چاغدا ماي
كانىنى قوغداۋاتقان قوشۇن، قورچاق 178 - بىرىگادا 532-
پولكنىڭ بىر باتالىيونى ئىدى. مەزكۇر پولكنىڭ مۇئاۋىن
كوماندىرى شۇي جۈزىنى ئازاتلىق ئارمىيىمىزنىڭ ئالاقە باغلىغۇ-
چىسىغا ھەمرا قىلىپ بۇ باتالىيونغا ئەۋەتتىم. ئۇلار بېرىپ مۇداپىە
ئىشلىرىنى ئوتكۇزۇپ بېرىشنى مەسلىھەتلەشكەندە، مەزكۇر باتال
يونىنىڭ كوماندىرى چىيادەفېڭ ھەقىقەتكە ئوتۇشكە قارشىلىق
كۆرسەتمەي، مەن بىلەن تېلېفوندا سوزلىشىشكىمۇ ئۇنىمىغان
قايتا _ قايتا نەسىھەت قىلىپ ۋە پايدا - زىيان تۇغرىسىدا
چۈشەندۈرگەندىن كېيىن ئاران تەسلىكتە بۇزغۇنچىلىق قىلماس-
لىققا ماقۇل كەلدى. ئەمما ئازاتلىق ئارمىيىمىزگە مۇداپىە
ئىشلىرىنى تاپشۇرۇشقا ئۇنىمای كان جىڭلىسى جۇۋىنىڭ، مۇھا-
پىزەتچى ئەترەت ئەۋەتمەي باشقۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. 25-
چىسلادا ئازاتلىق ئارمىيىمىزنىڭ 3 - كورپۇس قوشۇنى مای
كانىغا كېلىپ قوغداش ۋەزىپىسىنى ئوتكۇزۇۋالدى. شۇنداق
ئېتىۋارەن يۇيمىن مای كانى خەلق قوينىغا قايتىپ كېلىپ
ھەقىقى بەختەرلىككە ئېگە بولدى. ئوكتەبىرنىڭ باشلىرىدا
مۇئاۋىن قوماندان پېڭ ۋە گېنىرال تاۋسيۇ جۇچۇەندە ئۇز
ئارا ئۇچرىشىپ، ئازاتلىق ئارمىيىمىزنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى
قارار قىلدى. خېشىدىكى ھەقىقەتكە ئوتكەن بارلىق قىسىملار
ئازاتلىق ئارمىيىمىزنىڭ 2 - بىكتىۋەن قوماندانى شۇي گۇاڭ
دانىڭ قوماندانلىغىغا ئاساسەن، تەقسىم قىلىش كومىتېتى قۇ

رۇلۇپ، جاڭ سەنمۇجاڭ ئۆزگەرتىپ تۇزۇشكە رىياسەتچىلىك قىلدى. قورچاق ھەربى - مەمۇرى مەھكىمىسى بىلەن خېشى باش ئىشتاۋىدىكى ئەمەلدارلارنى بىرلەشتۇرۇپ، بىر ئوفىتسېرلار چوڭ ئەترىدى تۇزۇپ، لەنجۇغا ئۇگىنىشكە ئەۋەتكەندىن باشقا، قورچاق 90 - كورپۇستىكى خۇاڭزۇشۇننىڭ قالدۇق قوشۇنى ۋە 120 - كورپۇستىكى جۇجيالىڭنىڭ قالدۇق قوشۇنلىرىدىن رەتلەنگەن 231 - بىرىگادا، رەتلەنگەن 178 - بىرىگادىنىڭ 532-پولكى، شىنجاڭ مۇھاپىزەتچى پولكى، توگە تىرانسپورت پولكى، شۇنىڭدەك باشقا بىۋاستە قاراشلىق قوشۇن قاتارلىقلار بولۇپ جەمئى 8 پولك قۇرۇلدى. بارلىق ئوفىتسېر، جەڭچىلەر مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئۇزۇن ۋاقىت ئازاپ - ئوقۇبەت ئىچىدە ئوتكەن خېشى خەلقى، تېچ ئازاتلىققا ئېرىشتى. شىنجاڭنى كىرىدىغان قوشۇنلىرىمىز مۇ ئوڭۇشلۇق ھالدا تېيانشاننىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىغا يېتىپ باردى. شۇنداق ئېتىۋارەن كەڭ غەربىي شىمال رايونى، پارتىيىنىڭ رەھبەرلىگى ئاستىدا، ئاكتىپ تۇردە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىپ، يېڭى تۇسكە كىردى. بۇ پەقەت پارتىيە ۋە ئۇلۇق داھىمىز ماۋجۇشىنىڭ دانا، توغرا رەھبەرلىگىدىكى فاكىجېن - سىياسەتلىرىنىڭ كونكرېت ئىپادىسىدۇر. بۇلارنى ئەسلىسەك ئادەم قايتا تۇغۇلغاندەك ھىس قىلىمەن. بىراق، بۇ ئىشلارغا نەچچە 10 يىل ئوتتى. يۇقۇرىدىكى تارىخىي ئەھمىيەت توغرىسىدا گەرچە خەۋەردار كىشىلەرنىڭ ياردىمىنى ئالغان بولساممۇ ئېھتىمال يەنىلا تولۇق بولماسلىغى تەبىئى، شۇڭا خەۋەردار كىشىلەرنىڭ تۇزىتىشى بېرىشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

تېچ ئازات بولۇشنىڭ ئالدى -
كەينىدىكى ئۇرۇمچى
زەن يۈيلىن

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى، ئازاتلىق ئارمىيىمىزنىڭ غالىبىيەت خەۋەرلىرىنى قاتتىق قامال قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇرۇمچىدىكى يەر ئاستى ئىنقىلاۋىي تەشكىلاتى تەشۋىق ۋاراقلىرىنى مەخپى تارقىتىش ئارقىلىق، لياۋشىن، پىڭجىن، خۇەيخېلەردىكى زور غەلىبە خەۋەرلىرىنى ۋاقتىدا جەمئىيەتكە تارقىتىپ تۇردى.

كىشىلەر جەمئىيەتكە تارقىلىپ يۈرگەن «كومپارتىيە تەشۋىق ۋەرەقىسى»گە قارىتا، ئۆز ئارا پاراڭلىشىپ، ھەممىسىلا بىرەر ۋاراقنى تېپىپ كورۇپ بېقىشنى ئويلايتتى. ئېيتمىشلارغا قارىغاندا، قورچاق ئىچ ئىدارىسىنىڭ تەپتىش باشلىغى خې ×× ئىشپىيونلار ئارقىلىق قولغا چۈشۈرگەن تەشۋىق ۋەرەقىسىنى يوشۇرۇن ھالدا ئۇزۇنىنىڭ بىر ئاغىنىسىغا «ھېچ كىمگە كورسەتمىگىن!» دېگەن شەرت بىلەن بەرگەن. بۇ ئاغىنىسى يەنە بىر ئاغىنىسىغا كورسەتكەن. مۇشۇنداق قىلىپ، يالغۇز بىر ۋاراق تەشۋىق ۋەرەقىسى نۇرغۇن ئادەملەرگە تارقىلىپ كەتكەن.

شىئەننىڭ ئازات بولغانلىغى توغرىسىدىكى تەشۋىق ۋاراقىسى «نوۋەتتىن تاشقىرى سان» 5 - نومۇرلۇق قوغۇشۇن ھەرپ بىلەن ئاق گېزىت قەغىزىگە بېسىلغان ئىدى. بۇ تەشۋىق ۋاراقىسى ئۇرۇمچىگە تارقالغاندىن كېيىن، گومىنداڭنىڭ ھەربىي ۋە ساقچى ئىشپىيونلىرى ئۇۋۇسىدىن چۈۋۈلۈپ چىقىپ، بىر تەرەپتىن ئاختۇرۇپ تۇتتى، يەنە بىر تەرەپتىن «پىتنە - ئىغۋالاردىن ساقلىنىڭمىز» دەپ ھەممىنى پاراكەندە قىلىۋەتكەن ئىدى! گېزىت گەرچە ئەمەلىي ئەھۋالنى ئاشكارىلاشقا جۈرئەت قىلالمىغان بولسىمۇ، ئەمما «مەركىزىي ئاگېنتلىق، شىئەن × × كۇن تېلېگراممىسى» دېگەندەك ئۇششاق - چۈششەك خەۋەرلەرنى پەيدا قىلىپ، كىشىلەرنى قايمۇقتۇرۇش بىلەن، شۇ ئارقىلىق تەۋرىنىپ تۇرغان ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇرماقچى بولدى.

شىئەن ئازات بولغاندىن كېيىن، خەلق ئازاتلىق ئارمىيىمىز شەرقىي گېنسۇدىكى دۇشمەننى يوقىتىپ گومىنداڭنىڭ غەربىي شىمالدىكى سىياسى ۋەزىيىتىنى ئىنتايىن خەتەرلىك ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى. جيالڭجيېشى «چېكىنىش» كە تەييارلىق كورۇشتىن ئاۋال، غەربىي شىمال ھەربىي - مەمۇرى ھوكۇمەت» باشلىقلىغىغا تەيىنلىندى. مابۇفاڭ، جيالڭ جيېشىنىڭ ئوزىنى قۇربانلىق قوي قىلىدىغانلىغىنى بىلەتتى. ئەمما بۇ مەنسەپكە ئۇزۇندىن شۇلگەي ئېقىتىپ كەلگەن مابۇفاڭ ھەرگىز ۋاز كەچمەيتتى. ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ماچىڭشياڭ، ئوز خوجا-

يەنىغا خوشامەت قىلىش ئۇچۇن، ماگويى، ئەيسا قاتارلىقلار-
نىڭ ئەقىل كورسىتىشى بىلەن جەمىيەت تەشكىلاتلىرىنىڭ نامى
دا داۋراڭ سېلىپ، 1949 - يىلى ئىيۇلنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا،
ئاتالمىش «شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مابۇفاڭغا سا-
لام بېرىپ، سوغا تەقدىم قىلىش ئومىگى»دىن بىرنى ئەپلەپ-
سەپلەپ تەشكىللەپ «سوغا» توپلاپ، مابۇفاڭغا «شىنجاڭدىكى
توت مىليون ھەرمىللەت خەلقىنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلەيدىغان-
لىغى»نى نامايەن قىلدى. ئەمما كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قەل-
بىدە، ئازاتلىق ئارمىيىمىزنىڭ پاتراق شىنجاڭدىكى ھەر مىل-
لەت خەلقىنى ئازاتلىققا چىقىرىشنى ئارزۇ قىلاتتى. شۇڭا ما-
چىڭشياڭ قاتارلىقلارنىڭ شىرىن خىيالى كوپۈكتەك يوققا چىق-
تى. نا ئىلاج ماگويىنىڭ قولىدىكى «توڭگان مەدەنىيەت ئۇ-
يۇشمىسى»دىن توغ ياساپ، ئەيسانىڭ قول ئاستىدىكى «ئۇيغۇر
مەدەنىيەت ئۇيۇشمىسى»دىن «ناخشا - ئۇسۇل ئومىگى»نى ئەپلەپ-
سەپلەپ تەشكىللەپ چىقتى. ماچىڭشياڭ ئاجراتقان ماشىنا ئۇلار-
نى لەنجۇغا ئېلىپ ماڭدى. «سالام يەتكۇزۇش» ئومىگى لەن-
جۇغا يېتىپ بارغاندا شەرقىي گەنسۇ ئالدىنقى سېپىدىن لەنجۇ-
غا يانغان يارىدار ئەسكەرلەرنىڭ قونغىدەك يېرى يوق، نۇر-
غۇن ئادەملەر باش - ئاياقلىرىنى تېڭىپ، قولتۇق تاياقلىرىغا
تايىنىپ، دوختۇرخانىلاردا تىلەمچىلىك قىلاتتى. لەن-
جۇدا ئېقىپ يۈرگەن شىنجاڭلىقلار «سالام بېرىش ئومىگى»-
دىكىلەرنى كورۈپ، رەنجىگەن ھالدا: «بۇ يەرگە نېمە دەپ
كەلدىڭلار!» دەپ تاپا قىلدى. قورچاق غەربىي شىمال ھەر-

بى - مەمۇرى مەھكىمىسى بۇ ۋاقىتتا، زومۇ - زو ئۇزنىسى روھ
لۇق كورسىتىپ «سالام قوبۇل قىلىش» يىغىنى ئۇيۇشتۇرۇ
دى. يىغىندا، ئەيسا مابۇفاگىغا بايراق تەقدىم
قىلدى. ماگويى «تەبرىكنامە» ئوقىدى. تەبرىكنامىدا «500
دانە ئات، 5000 سەر ئالتۇن، يۇز مىڭ سەر كۇمۇش دەپ
يېزىلغان بولسىمۇ، ئەمما ھەممەيلەن بۇنىڭ بىر ۋاراق قۇرۇق
قەغەزدىن ئىبارەت ئىكەنلىگىنى بىلەتتى.

ئۇرۇمچىدىكى يەر ئاستى ئىنقىلابىي تەشكىلاتىنىڭ
«سالام بېرىش ئومىگى»گە كىرگۈزۈلگەن خادىملىرى لەنجۇغا
يېتىپ بېرىپ 3 - كۈنى، بىزنىڭ 1 - دالا ئۇرۇش ئارمىيە
سىزنىڭ لەنجۇدا تۇرۇشلۇق يەر ئاستى خىزمەت خادىملىرىنى
ئىزلەپ تاپتى. 1 - دالا ئارمىيەسىدىكى يولداشلار ئۇلارغا
لەنجۇ 8 - ئايدا، شىنجاڭ و - ئايدا ئازات بولىدىغانلىغىنى
ئوچۇق ئېيتىپ، ئۇرۇمچىدىكى يەر ئاستى خىزمىتىنى ئىشلەۋاتە
قان يولداشلارنىڭ ئاكتىپ تەييارلىق كورۇپ، ئازاتلىق ئۇ
رۇشىنىڭ ئۇلۇغ غەلىبىسىنى كۈتۈۋېلىشنى ئۇمىت قىلدى.

بۇ چاغدىكى ئۇرۇمچىدە، گەرچە ھاسا تۇتۇپ تىلەمچە
لىك قىلىپ يۈرگەن ياردار ئەسكەرلەرنى كورگىلى بولمىسىمۇ،
ئەمما ۋەزىيەت داۋالغۇپ، كىشىنىڭ ھەممە يەرنى قاپلىغان
ئىدى. بولۇپمۇ لەنجۇدا بايلىغى بار سودا - سانائەت ساھەسى
دىكى كىشىلەر تەشۋىشكە چۈشۈپ غەم قىلماقتا ئىدى. ماچىڭ
شياڭ «ھال سوراش ئومىگى»دىكى قىسمەن كىشىلەرنىڭ قايتىپ
كەلگەنلىگىنى ئاڭلاپ، دەرھال ئاتلىق 5 - كورپۇس ئىشتاۋىدا

زىيارەت ئۈيۇشتۇردى. زىيارەتتە، ماچىكشياك قەدەھ كوتەرگەن ۋاقىتتا، ئۇنىڭ نەۋكىرى ئالدىراپ - تېنەپ كىرىپ، «لەنجۇدىن جىددى تېلېفۇن كەلدى» دەپ شۇرلىدى. ماچىكشياك تېلېفۇندا سوزلىشىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قەستەن ئوزىنى تەمكىن كورسىتىپ: ماجاڭگۇەن شەرقىي گەنسۇدا خالتا جېڭى ئۈيۇشتۇرۇپ، كومۇنىستلارنى پۈتۈنلەي خالتا ئىچىگە سولۇۋېتىپتۇ.....» دىدى. ئۇ گەرچە جانلىق ۋە تەسىرلىك سوزلىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئولتۇرغانلار لەنجۇدىكى ۋاقىتتىدىلا «ماجىيۇەن» نىڭ شەرقىي گەنسۇدىكى پاجىەلىك مەغلۇبىيىتىدىن خەۋەردار» ئىدى. بۇ ئەھۋالدىن ئۇرۇمچىدىكى كىشىلەرنىڭمۇ خەۋىرى بار ئىدى.

لەنجۇغا يېقىنلىشىپ قالغان ئازاتلىق كۈنلىرىنىڭ ئومۇمى ۋەزىيىتى مۇقىملاشتى، لەنجۇدا تۇرۇشلۇق شىنجاڭلىقلار كەينىدىن - كەينىدىن قايتىشقا باشلىدى، ئۇلار قىممەت بولسىمۇ ھەربى ساماليوتلارغا ئولتۇرۇپ، زور تۇركۈمدىكى قورۇق چاق دوللار پۇللىرىنى ئۇرۇمچىگە يوتكەپ كېلىپ، بۇلاڭچىدەك مال سېتىۋېلىشقا باشلىدى. ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق گومىنداڭ نىڭ ھوقۇق ۋە كۈچكە ئىگە كىشىلىرى، ھالاكەتنىڭ يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كورۈپ، خىلمۇ - خىل يوللاردىن پايدىلىنىپ، كوپلەپ مال سېتىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن پۇل قىممىتى چۈشۈپ، مال باھاسى ئۇچقاندەك ئورلەپ، ھەممەيلەن مال سېتىۋالىدىغان دولقۇن بارلىققا كەلدى. چەمىيەتتە «ئاسماندا ئايرۇپىلان گۈلدۈرلىسە، يەردە مال باھاسى ئورلەيدۇ» دەيدىغان قوشاقلار

پەيدا بولدى. قورچاق دوللار پۇلى بازاردا بىر ئاپەت بولۇپ، بەزى دۇكانلار «تىجارەتنى توختىتىش»قا مەجبۇر بولدى. بەزى دۇكانلار گەرچە ئېچىلسىمۇ، ئەمما پوكەي پۇتۇنلەي قۇرۇق ئىدى.

يەر ئاستى ئىنقىلاۋي تەشكىلات خەلقنىڭ نارازىلىقىنى قاينىتىپ تاشقان بۇ ياخشى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، سودا - سانائەت ئىچىلەر ئىچىدە دوللارنى مەنئى قىلىش كۇرىشىنى قوزغىدى. دەسلەپتە بەزىلەر قورقتى. كېيىن ئوز ئالدىغا ۋەكىل سايلاپ ئولكىنىڭ هوكۇمەت رەئىسى بۇرهان شەهىدىدىن يولۇرۇق سوراشقا ئەۋەتتى. بۇرهان شەهىدى ئۇدۇل جاۋاپ بەرمەستىن، پەقەت «خەلقنىڭ ئىرادىسى» دېگەن ئىككى سوزنى تەكىتلىدى. ئەمەلىيەتتە بۇرهان شەهىدى ئىشخانا كاتىۋى نېيىڭ فۇلى ئارقىلىق يەر ئاستى ئىنقىلاۋي تەشكىلاتنىڭ بۇ كۇرىشىنى قوللايدىغانلىغىنى ئېيتقان. سودا - سانائەت ساھەسىدىكى ۋەكىللەر بۇرهان شەهىدىنىڭ «رازىلىغى»نى بىلگەندىن كېيىن، شەھەرلىك سودىگەرلەر جەمئىيىتىنىڭ نامىنى ئىشلىتىپ، نەنجىن بازىرىغا چوڭ خەتلىك ئېلان چاپلىدى. ئېلاننىڭ مەزمۇنى «دوللار بازارنى قاپلاپ كەتكەنلىكتىن، سودا - سانائەت ساھەسىدىكى تىجارەت يۇرگۈزۇشكە ئامالسىز قېلىپ، شەھەرلىك سوداجەمئىيىتى، سودا - سانائەتچىلەرنىڭ كۇچلۇك تەلىۋىگە ئاساسەن، بۇگۈندىن ئېتىبارەن، دوللار پۇلى بىلەن بازاردىكى توۋارلارنى بۇلاپ سېتىۋېلىشنى مەنئى قىلىدۇ». يەنە: «ئەگەر زورلۇق ئىشلەتكۈچىلەر بولسا، دەرهال جەمئىيەتكە يەتكۈزۈپ

بېرىپ، جەمئىيەتنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇلسۇن»
دېيىلگەن ئىدى. بۇ ئېيلان چاپلانغاندىن كېيىن، دەرھال
ئەچچە مىڭلىغان ئادەم قورچاق مەركىزىي بانكىنىڭ ئۇرۇمـ
چىدىكى شوبە بانكىسىنى قورشاپ نەق ئالتۇن ۋە تەڭگىنە
ئالماشتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. بەزىلەر قورچاق دوللارنى
شۇ يەردىلا يىرتىپ تاشلىدى. بەزىلەر ئوت يېقىپ كۆيدۇرۇپ،
بانكىنىڭ پوكىيى ئىچىگە ئاتتى. بانكا باشلىغى لى ××
ئارقا ئىشىكتىن چىقىپ، شەھەرلىك سودا جەمئىيىتىگە بېرىپ،
قورشاۋنى تارقىتىۋېتىشنى تەلەپ قىلدى. ئارقىدىنلا ئامانلىق
ساقلاش ئىشتاۋى، قورچاق ج خ ئىدارىلىرىدىكى ئىشچىيونلار-
نىڭ باشلىقلىرىمۇ شەھەرلىك سودا جەمئىيىتىگە كېلىپ سەۋە-
ۋىنى سۇرۇشتۇردى. ئۇلارنىڭ گەرچە ئەلپازى بۇزۇق بولسىمۇ،
ئەمما شىددەت بىلەن كەلگەن بۇ ھەركەتنىڭ پەيدا بولۇش سە-
ۋەۋىنى ھېچ بىلەلمەي، پەقەت بىر پەس قۇرۇق تېرە تاراق
شىتتى. ئاڭلىشىمىزچە، قايسى بىر دۇكان قورقماستىن شۇ كۈنى
كەچتە، ئۇرۇمچىدە قورچاق دوللار ئوتەس بولۇپ قالغان
خەۋەرنى لەنجۇغا يەتكۈزگەن. ئەتىسى ئەتىگەندىلا لەنجۇدىمۇ
مەنئى قىلىش ھەركىتى باشلانغان.

ئازاتلىق ئارمىيە ئەربىي شىمالغا چاقماقتەك تېز ئىلـ
گىرىلىمەكتە ئىدى. ئۇرۇمچىدە قورچاق دوللارنى ئىشلىتىشنى
مەنئى قىلىپ 10 - كۈنى 1949 - يىلى 26 - ئاۋغۇست لەنجۇ
ئازات بولدى. بۇ خۇشخەۋەر 2 - كۈنى كەچتە تەشۋىق ۋە-
ۋەقىسى ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە تارقىتىلدى. شۇ كۈنى ئۇرۇمچى

كىنوخانىسى دەھشەتلىك فىلىم «مۇرددىنىڭ قىساس ئېلىش خاتىرىسى»نى قويۇۋاتاتتى. كىنودىن كېيىن، ئۇرغۇن كىشىلەرنىڭ قولىدا لەنجۇنىڭ ئازات بولغانلىغىنى توغرىسىدىكى تەشۋىق ۋەرەقىلىرى كۆرۈلدى. شۇنداق قىلىپ بۇ تەشۋىق ۋەرەقىسى دەرھال ئۇرۇمچىدىكە تارقىلىپ كەتتى. كىشىلەر: «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىللىرى، ئۇرغۇن كومۇنىستلار شىنجاڭدا ئىشلىگەن، ماۋزېدۇڭنىڭ ئىنىۋە سىمۇ مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولغان. ئۇلار ھەرگىز «شياڭ ناۋجىڭلار» (گومىنداڭ ئىشپىيونلىرىنى دېمەكچى) «ئىغۋا قىلغاندەك ئۇنچىلىك يامان ئادەملەر ئەمەس» دېيىشەتتى. يەنە بەزىلەر: «پەقەت زەمبىرەك ئوقى بېشىمىزغا چۈشمىسىلا كومپارتىيىنىڭ بىر كۈن بولسىمۇ بالدۇر كەلگىنى ياخشىراق» دېيىشتى. لەنجۇدا مال - مۈلكى بار سودىگەرلەر لەنجۇ ئازات بولغاندىن كېيىنكى ئەھۋالغا ئىنتايىن كۆكۈل بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەمئىيەتتە: «كومپارتىيە شەخسى مال - مۈلۈكنى مۇسادىرە قىلمايدىكەن». دېگەندەك ئىغۋالار مۇ تارقىلىپ يۈرەتتى، دېمەك كىشىلەرنىڭ ئىدىيەسى بىر قەدەر قالايمىقان ئىدى. بولۇپمۇ بەزى كاپىتالىستلار ۋە ھاللىق بايلار خېلىلا ئەندىشىگە چۈشتى. بۇ چاغدا جەمئىيەتتە «سودا - سانائەتچىلەرگە مۇراجەت»، «جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ سودا - سانائەت سىياسىتى» قاتارلىق تەشۋىق ۋەرەقىلىرى پەيدا بولۇپ، سودا - سانائەت ساھەسىدىكى زاتلارنى ئەكسىلئىنقىلاۋىي ئىغۋالارغا ئىشەنمەي، شىنجاڭنىڭ ئازاتلىغىنى كۈتۈۋېلىشقا چاقىردى. بۇ

تەشۇق ۋەرەقلىرى قورچاق سودا جەمئىيىتىنىڭ ھويلىسىغدەمۇ تاشلانغان. بۇ ۋاراقلار كۇچلۇك تەسىر قوزغىدى. قورچاق سودا جەمئىيىتىنىڭ بىر باشلىغى (يەر ئاستى ئىنقىلاۋىي تەشكىلاتنىڭ مۇناسىۋەتلىشىش ئوبيېكتى) ئوزىنى ئاقلاش ئۈچۈن قولىغا چۇشكەن تەشۇق ۋاراقلىرىنى، قورچاق ساقچى ئىدارىسىغا تاپشۇرغان بولدى. قورچاق ساقچى ئىدارىسى دوللار خەجلەشنى مەنئى قىلىش ۋاراقى بىلەن بۇ قېتىمقى تەشۋىق ۋاراقىسىنىڭ تارقىلىشى سودا - سانائەتچىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراپ يىغىن ئېچىپ ئىپتىدائىي باقچى بولدى. ئەمما 400 دىن ئارتۇق ئادەمگە ئۇقتۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، ئاران 20 نەچچە ئادەم كەلدى. قورچاق ساقچى باشلىغى يىغىنغا كەلگەن كىشىلەرنىڭ بەك ئازلىغىنى كورۇپ ئاچچىغلىنىپ: «يىغىنىنى ئەتە ئېچىشقا ئوزگەرتىپ قايتا ئۇقتۇرۇش قىلىڭلار!» دىدى. بەزىلەر بۇ تەرەپتە تۇرۇپ: «ئۇقتۇرۇشنىڭ ئۇستىگە ئاپتومات سىزىپ قويساڭمۇ، كەلمەيدىغانلار يەنە ئوخشاشلا كەلمەيدۇ!» دېيىشتى.

لەنجۇ ئازات بولغاندىن كېيىن، خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى غەلىبىسىنى غەرپكە ئىلگىرىلەپ، ئۇزۇن ئوتمەيلا ۋۇۋىنىي ئازات قىلدى. بۇ ۋاقىتتىكى شىنجاڭ ۋەزىيىتى بارغانسىرى يامانلاشتى. گومىنداڭنىڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى قېيىن ئەھۋالغا چۇشۇپ قېلىپ، بەزىلىرى قېچىشقا، بەزىلىرى ھەقىقەتكە ئوتۇشكە تەييارلاندى. يەنە بەزىلىرى جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كورسىتىشكە ھازىرلاندى.

گومبندائك ئەكسىيەتچىلىرىنىك دەھشەتلىك ئېزىشىدىن بىزار بولغان خەلق ئامما-سى، ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا يالدۇرراق يېتىپ كېلىشىنى كۈچە - كۈندۈز ئارزۇ قىلىپ كۈتەتتى. بىراق تاك يورۇشتىن ئاۋالقى ئۇرۇمچى بىر خىل غۇۋا كورۇنەتتى. بازار چول، دۇكانلار قۇرۇق ئىدى. قورچاق ھەربى، ساقچى، ژاندارمىلاردىن تەشكىل قىلىنغان چارلاش ئەترەتلىرىنىڭمۇ بېشى سېلىنىپ، بۇرۇنقىدەك ھەيۋىسى قالمىغان ئىدى. مانا بۇ ئالامەتلەر «يەر - زېمىنىنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋاتقان بىر ئوزگىرىش ئۇرۇمچىدە پەيدا بولىدۇ» غانلىغىنى چۈشەنـ دۇرەتتى. بۇ چاغدا پەقەتلا يەر ئاستى ئىنقىلاۋىي تەشكىلاتنىڭ تەشۋىق ۋاراقلىرى خەلقە قاراشقۇلۇق ئىچىدىن يورۇقلۇقنى كورسەتتىپ، خەلقنى ئوزىگە تارتىش بىلەن شۇ چاغدىكى خەلقنىڭ بىردىن بىر ئۇمىدى بولۇپ قالغان ئىدى. بۇ ۋاقىتتا تەشۋىق ۋاراقلىرىنى تارقاتقانلار پەقەتلا ئەسلىدىكى «كۇرەش جەمئىيىتى» بولۇپلا قالماستىن يەنە «ئاۋانگارتـ لار جەمئىيىتى»، «دېموكىرات ئاۋانگارتلار جەمئىيىتى»، «شىنجاڭ ئازاتلىغىنى ئىلگىرىلىتىش جەمئىيىتى» ۋە باشقىلارمۇ بار ئىدى. بۇ تەشكىلاتلارنىڭ شىنخۇا ئاگېنتلىغىنىڭ خەۋەرلىرىنى بېسىپ تارقىتىشقا شارائىتى بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئوزلىرى يېزىپ چىققان ماقالىلىرى مەلۇم دەرىجىدە جامائەت پىكرى پەيدا قىلاتتى.

سېنتەبىرنىڭ باشلىرىدا، بۇرھان شەھىدى، نىيىپ فۇلى ئارقىلىق «يەر ئاستى ئىنقىلاۋىي تەشكىلاتى» غا گومىنداڭنىڭ

يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى تېچ ھەقدقەتكە ئۇتۇشكە ھازىرلىنىۋاتقانلىغىنى، ئاز سانلىق جاھىللارنىڭ ئوتتۇرىدا قىينىنچىلىق تۇغدۇرۇۋاتقانلىغىنى، كۆپچىلىكنىڭ كۆرەش ئىستىراتېگىيىسىگە دىققەت قىلمىشىنى ئېيتتى. نىيىپ فۇلى گەرچە كەسكىن تۇردە: «يەر ئاستى خىزمەتچىلىرىنىڭ كىملىگىنى مەن بىرىنىمۇ بىلمەيمەن» دىگەن بولسىمۇ، بۇرھان شەھىدى يەنىلا «سەن مالال كورمەي ئۇقمىشىپ كۆرگىن. مەن ئىشىنىمەنكى، سەن چوقۇم بۇ خەۋەرنى ئېلىپ كېلەلەيسەن» دىگەن. بۇرھان شەھىدىنىڭ نىيىپ فۇلى بىلەن دوستلۇغى چوڭقۇر ئىدى. بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا تېخى يورۇتۇلمىغان ئىشلار بولسىمۇ، لېكىن بۇرھان شەھىدى ئۇنىڭغا تايىنىپ ئۇزۇن يىللىق ھوكۇمەت باشقۇرۇش تەجرىبىسىگە ئىگە بولغان ئىدى. نىيىپ فۇلىنىڭ ئارقا كورۇنۇشىنى ئانچە - مۇنچە بىلەتتى. بۇرھان شەھىدىنىڭ سوۋ زى ئوز ۋاقتىدا يەر ئاستى ئىنقىلاۋىي تەشكىلاتقا يەتكۇزۇلدى. سېپىتە بىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تېچ ھەقدقەتكە ئوتۇشنىڭ ئېھتىمال بىر ئاز ئىز - دېرىگى بولدى. لېۋىيۇكشىياك، بەي- ۋېنيۇ قاتارلىقلار سودا - سانائەتچىلەرنى يىغىپ، كىچىك مەجلىس ئاچتى. ئۇلار سودا - سانائەت ساھەسىنىڭ نامى بىلەن پۇل يىغىپ 5دانە ئالتۇن مېدال ياسىتىش، ھەر بىر مېدالنىڭ ئالتۇن مىقدارى 3 سەر بولۇشنى، مېدالنى قاچماقچى بولغان گومىنداڭ باشلىقلىرىغا تەقدىم قىلىپ، بۇ ۋاقىتلاھنى يالاڭ دۇرزاق كوزدىن يوقىتىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. يىغىندا بۇ بىكىر گەرچە قوبۇل قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما پۇل توپلاش باشلىنىشىدا

غىلا سودا - سانائەتچىلەر ئۇمۇمىيۈزلۈك: «بىز ئۇزىمىز ئىك دەسمايىسىنى ۋاپا ئىلاھىلىرىنىڭ ئېلىپ كېتىشىگە پول قويمايمىز» دەپ پۇل بەرمىدى. ئىمانە ئوپلانمىغاندىن كېيىن، قورقاق مالىيە نازارىتى تۇيدۇرماي دولەت غەزنىسىدىن 10 سەر ئالتۇن چىقىرىپ ئىزناك ياساپ تەقدىم قىلدى.

ماچىكشىياك، يې چىك قاتارلىق جاھىللار ئۇرۇمچىدىن ئايرىلىپ چەتكە كەتمەكچى بولغان خەۋەر ئاڭلانغاندا ئۇرۇمچى خەلقى: «ئۇلاردىن قۇتۇلغىدەكمىز» دەپ خوش بولدى. 28 - سېنتەبىر «شىنجاڭ گېزىتى» دە شىنجاڭدىكى ھەربىي، مەمۇرى ھوكۇمەت خادىملىرىنىڭ تېپچ ھەقدەتكە ئوتكەنلىگىنى جاكالىغان تېلېگرامىسى ئېلان قىلىنىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇمچى ھاياجانغا تولدى. 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە1 - دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇغۇچىلىرى، ئالدى بىلەن كوچىلارغا چىقىپ، تەبرىكلەش نامايىشى ئوتكۇزدى. نامايىش قوشۇنلىرى يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن: «ياشسۇن جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى!»، «ياشسۇن ماۋ جۇشى!» دەپ شوئار توۋلاپ، كوچىلاردىن داغدۇغىلىق ئوتكەن چاغدا، يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە زىچ تۇرغان ئامما چاۋاك چېلىپ ئالقىشلىدى، بۇنداق قىزغىن كەيپىيات، كوتىرەكگۇ روھ، بۇرۇن ئۇرۇمچىدە ھەقدەتەنمۇ كورۇلۇپ باقمىغان ئىدى.

سودا - سانائەتچىلەر، ماۋجۇشى بىلەن جۇدې ۋېيىۋۇەنجا ئىنىڭ رەسمىنى سىزدىپ، تەبرىكلەش نامايىشى ئۇيۇشتۇرۇشقا تەييارلىق كورگەن ئىدى. بىراق شۇ كۇنى ئاخشىمى مەلۇم قىسىم، ھەر قايسى قاتناش كوچا ئېغىزلىرىغا پىلىمۇت قۇرۇپ، ئەگەر-

ده نامايىش قىلىپ تەبىرنكلەيدىغان بولسا، قىزىپ ئاشلايدۇ-
كەن!» دەيدىغان شۇم خەۋەر تارقالدى. بۇنىڭغا ئۇلۇغۇپلا،
قۇمۇل بانكىسىنىڭ بۇلانغانلىغى، كۇچار كوچىلىرىنىڭ كويدۇ-
رۇلگەنلىگى توغرىسىدىكى خەۋەر يېتىپ كەلدى. بۇ
شۇم خەۋەرلەر ئەمدىلا جانلىنىۋاتقان ئۇرۇمچىگە
بىر قەۋەت قورقۇنۇچلۇق سايە پەيدا قىلدى.
نەچچە كۈن ئوتمەي، گومىنداڭ ئىشپىيونلىرىنىڭ كۇشكۇرتە-
شى بىلەن مۇتەھەملەر، لۇكچەك ئەسكەرلەر بىلەن بىر بولۇپ
2 دۇكاننى بۇلىدى. شۇ كۈنى ئاخشىمى شەھەرلىك سودا جە-
مەيىتى بىر قېتىم جىددى يىغىن چاقىرىپ، تاقابىل تۇرۇش
ھەققىدە مۇزاكىرە ئېلىپ باردى، بەزىلەر يىغىندا ئازاتلىق
ئارمىيە شىنجاڭغا كىرمەستىن ئىلگىرى 3 ۋىلايەت مىللى ئار-
مىيىسىنى ئولكە مەركىزىگە تەكلىپ قىلىپ، جەمىيەت تەرتىۋىنى
قوغداش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بەزىلەر دەرھال «خەلق
پولكى»، «سودا - تىجارەتچىلەر پولكى» قۇرۇپ، سودىگەرلەر-
نىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكىنىڭ بىخەتەرلىگىنى ئاساسراش
كېرەك دېيىشتى. سودا - سانائەتچىلەرنىڭ تەلەپلىرى ھەق-
قەتكە ئوتۇش دائىرىگە ئىنكاس قىلىندى. ھوكۇمەت دائىرىلىرى
توقۇنۇش پەيدا بولۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، «خەلق»-
«سودا» پولكى قۇرۇشنى مۇۋاپىق ئەمەس دەپ ئىمكان قەدەر
ھەقدەتكە ئوتۇش قىسىملىرىغا تېچلاندۇرۇش خىزمىتىنى ئو-
تەشنىڭ لازىملىغىنى تەكىتلىدى. شۇ كۈنى ئاتالمىش «سودا-
سانائەت كاتتىلىرى» ئوتتۇرىغا چىقىپ، ھەر قايسى ئامما

تەشكىلاتلاردىكى بىر قىسىم ۋەكىللەرنى تەكلىپ قىلىپ، ھال سوراش گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، ئاكتىپلىق بىلەن ھال سوراش بۇيۇملىرى يىغىدى. تەلئەت (ئۇيغۇر) لىۋىنگىيى (تۇڭگان) شۇنىڭدەك ھۇسەنبايلارنىڭ نامى بىلەن، ئىلىددىن 5 ئاپتوموبىلدا ئەتىر سوپۇن ۋە چاقماق قەغەز ئېلىپ كەلدى. شەھەرلىك سودا جەمئىيىتىنىڭ لېشىسى فەن شىجيۇ ئوتتۇرىغا چىقىپ پۇتۇن شەھەردىكى چوشقا قاسساپلىرىنى يىغىپ چوشقا سويدۇردى. ئۇيغۇر سودىگەرلىرىدىن ئابدۇرېھىم ھاجى تاغدىن قوي سېتىۋېلىشقا مەسئۇل بولدى ھەمدە شەھەرلىك سودا جەمئىيىتى، سودا - سانائەتچىلەردىن ھال سوراش بۇيۇملىرى ۋە مەبلەغ توپلاشقا مەسئۇل بولدى. بۇ قېتىمقى ھال سوراش ئىشى ھەركىتى ناھايىتى ئوگۇشلۇق بولۇپ، 2 - 3 كۈن ئىچىدىلا لوگىگە، چىش پاراشوگى، تاماكا، يۇز مېيى قاتارلىق لازىمەتلىك بۇيۇملارىدىن 20 نەچچە ساندۇق توپلاندى. بەزى دۇكانلار لازىمەتلىك بويۇملارنى قەزىل قەغەزگە ئوراپ، ئوز دۇكانلىرىنىڭ نامىنى يېزىپ، ھال سوراش بۇيۇملىرىنى يىغىش ئورنىغا ئېلىپ كەلدى. ناۋايخانىلار ئىخلاس بىلەن گۇنجۇت سالغان مايلىق تۇقاچلارنى ياقتى. بۇ قېتىمقى ھال سوراش بۇيۇملىرىنى يىغىش، پۇتۇنلەي «ئوز ئىختىيارى بىلەن سوغات قىلىش» پرىنسىپى بويىچە بولدى. ئاممىنىڭ سوغات قىلىش قىزغىنلىغى ۋە ھال سوراش بۇيۇملىرىنىڭ سانىدىن قارىغاندا، ئۇرۇمچىدە مىسلى كورۇلمىگەن ئىدى.

ھەر مىللەت ۋە ھەر قايسى ساھە ۋەكىللىرىدىن شەكىل-

لەنگەن ھال سوراش ئومىگى، نۇرغۇنلىغان ھال سوراش بۇ-
يۇملىرىنى ۋە ھال سوراش خەتلىرىنى ئېلىپ، ئايرىم - ئايرىم
ھالدا ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ھەقمەتكە ئوتتىغان كورپۇس
مۇھاپىزەتچى قوشۇنلاردىن ھال سورىدى. بۇ ھال سوراش ھەر-
كەتتىنكى ئۇنۇمى چوڭ بولدى. ئەتىسىدىن باشلاپ نۆۋەتچى
قوشۇنلار چىقىپ چارلاش ئېلىپ باردى. بازاردا ئېچىپ يۇرگەن
«تارقاق ئەسكەرلەر» تېزلا يوقالدى. جەمئىيەت تەرتىۋى كۇن-
ساناپ ياخشىلىنىپ، تاقىلىپ كەتكەن دۇكانلار ئېچىلىپ، تىجا-
رەت ئوز يولىغا چۇشتى.

قىسقىغىنە بۇ 10 كۇن ئىچىدە، «شىنجاڭ گېزىتى» قىيىن
ئەھۋالدا قالغان ئىدى. گېزىتكە زادى نىمىنى بېسىش كېرەك-
لىگى توغرۇلۇق تەھرىرلەرنىڭ كوڭلىدە سان يوق ئىدى.
كوپچىلىك، گېزىت سەھىپىلىرىدىن بەزەن ئەھۋاللارنى بىلىشكە
تەقەززا بولسىمۇ، بۇنىڭغا مۇيەسسەر بولالمايتتى. دەل مۇشۇ
چاغدا «دېموكراتىيە ئاۋانگارتلىرى» ناملىق بىر يەر ئاستى
تەشكىلاتى كىشى ئەۋەتىپ «شىنجاڭ گېزىتى»نى ئوتكۇزۇۋالدى.
ئارقىمۇ - ئارقا ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلىنغان بىر قانچە ماقالە
ئېلان قىلدى. گەرچە بەزى نەزەرىيىۋى نۇقتىلاردا «كۆرەش
جەمئىيىتى»دىكى يولداشلارنىڭكىدىن پەرقى بولسىمۇ، ئەمما
مۇشتەرىلار «يېڭى سوزلەر»نى ئاڭلاپ خاتىرجەم ئىدى.
شۇ چاغدىكى ۋەزىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، ئە-
زەلدىنلا شاپىگىراپ بىلەن نەشر قىلىنىدىغان «كۆرەش» ژور-
نىلى مەخ مەتبەسىگە ئوزگەرتىلىپ، ئاشكارا تارقىتىلدى.

«كۇرەش» نىڭ بۇ سانى ئۇرۇمچىدىكى ئاممىا بىلەن يۈز كۆرۈشكەنسىدە خۇددى گوھەر تېپىۋالغاندەك ھاياجان بىلەن: «بىز كوممۇنىستنىڭ پارتىيىسىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىدۇق» دېيىشتى. ئازاتلىق ئارمىيە ئالدىنقى قوشۇنلىرى قۇمۇلغا كىرگەن خەۋەر تارقىلىشىغىلا ئەسلىدىكى ھەقدەتكە ئوتكۈچى قوشۇنلاردىن ھال سوراشقا تەشكىللەنگەن كىشىلەرنىڭ ھەممىسى «ئۇرۇمچى شەھەرلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە ئاممىسىنىڭ قۇمۇلغا بېرىپ، ئازاتلىق ئارمىيىنى قارشى ئېلىش ۋەكىللەر ئومىگى» گە قاتناشتى. بۇ ۋەكىللەر ئومىگى ماشىنىغا ئولتۇرۇپ، كېچىدە قۇمۇلغا يېتىپ كەلدى. ئۇرۇمچىدىكى ھەر مىللەت خەلقى، مىنۇتسېرى ئازاتلىق ئارمىيىنىڭ كېلىش خۇشخەۋىرىنى كۈتمەكتە ئىدى. ئەمما قۇمۇلغا ئالدىن كىرگەن 2 - كورپۇس قوشۇنلىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا ياراتتى. شۇڭا ۋەكىللىرىمىز قۇمۇلدا قارشى ئېلىش ۋەزىپىسىنى ئايا قىلاشتۇرغاندىن كېيىن، 2 - كورپۇس ئالاقىچىسى ۋاڭۋۇيى ۋە شىنخۇاشى مۇخبىرى گۇەن جۇنفاڭ يولداشلار بىلەن بىرگە ئۇرۇمچىگە قايتتى. شۇ چاغدا ئازاتلىق ئارمىيە قوشۇنلىرى تېخى ئۇرۇمچىگە يېتىپ كىرمىگەنلىكتىن، ئىنقىلاۋىي ھاكىمىيەت يەنىلا تىكلەنمىگەن ئىدى. ۋاڭ، گۇەن يولداشلارنىڭ بىخەتەرلىگى ئۈچۈن دەسلەپتە ئۇرۇمچىگە كەلگەن بىرىنچى دالائارمىيىسىنىڭ ئالاقىچىسى لىيۇجىڭشىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن، مەزكۇر ئىككى يولداشقا مەن مەسئۇل بولۇپ كۇتتۇم. ئۇلارنىڭ سىرتتىكى ھەركەتلىرىگە «كۇرەش جەمئىيىتى» مەسئۇل بولدى. يولداش ۋاڭۋۇيىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى ۋەزىپىسى

سىياسى باشقارمىسى ئۇچۇن، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە يېزىقتا، ئازاتلىق ئارمىيىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى قىلىدىغان هوججەتلەرنى بېسىش ئىدى. ئۇنىڭ هەر- كەنىرى ئىنتايىن مەخپى بولسىمۇ، بىراق بەزى كىشىلەر ئازاتلىق ئارمىيىنىڭ دەسلەپكى ئالاقىچىسىنىڭ ئورۇمىچىگە كەلگەنلىگىنى بىلىۋېلىپ، ئامال قىلىپ بۇ كىشىنى ئىزلەپ تاپ- ماقچى بولۇشتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى، ئازاتلىق ئارمىيىگە ئېھتى- رام بىلدۈرۈش ئۈچۈن بولسا، بەزىلىرى گومىنداڭ ئىشپىيون- لىرىنىڭ يۇرگۈزگەن بۇزغۇنچىلىغى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىش ئىدى. بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى، ئالدىدا سوزلەنگەن ئۇرلۇك نا- دىكى «يەر ئاستى تەشكىلاتلار»نىڭ ئەزالىرى بولۇپ، ئۇلار ئۇز تەشكىلاتلىرىنى بالدۇرراق مەلۇم قىلىپ، كېيىنكى كۈنلەردە پارتىيىنىڭ غەمخورلۇغىغا ئېرىشىشنى ئويلايتتى. بىراق يولداش ۋاڭ ۋۇيى بىلەن كورۇشكۈچىلەر، پەقەتلا «ئاۋانگارتلار جەمىيە- تى»دىكى جياشۇەشى بىلەن ۋاڭ لىمىڭ ئىككىسى بولدى. گەپ- سوزلەرنىڭ تارقىلىشى بىلەن، ئازاتلىق ئارمىيىنىڭ دەسلەپكى ئالاقىچىلىرىنى سۇرۇشتۇرىدىغانلار كۈندىن - كۈنگە كوپەيىشكە باشلىدى، مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەردىن بىلىشىمىزچە، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئىشپىيونلىرىمۇ گۇمان، ۋاڭ يولداشلارنىڭ ئادىرىسىنى ئىزلەپ تېمىسقاپ يۇرگەن. ۋەزىيەتنىڭ مۇرەككەپ- لىگىنى كوزدە تۇتۇپ، «كۇرەش جەمىيىتى»دىكى يولداشلار، ۋاڭ ۋۇيىنىڭ هوججەتلىرىنى بېسىپ چىقىرىشىغا ياردەم بەردى هەمدە يولداش لى ۋېنخۇا تەرجىمان بولۇپ تۇرپانغا بېرىپ 2 - كورپۇس قوشۇنلىرىنى كۈتىۋالدى.

گەرچە 2 - كورپۇسىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنا ئوتتۇرا ئوتتۇش ھەم ئۆتۈي مەخپى بولسىمۇ، ئەمما كىشىلەر ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ پائالىيەتلىرى ھەققىدە ئۇرۇمچىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ ئۇرۇشچانلىقىنى تەشنا قىلىشقا باشلىغان ئوتتۇرا ئاسىيا، 2 - كورپۇسىنىڭ جەنۇبتا ماڭغان خەۋىرى ئۇرۇمچى خەلقىنىڭ ئازدۇر - كوپتۇر كۆڭۈلسىزلىك پەيدا قىلدى. دەل مۇشۇ پەيتتە، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىللىرىنىڭ ئىشپىيونلىرى ھەممىلا يەردە: «تاۋسىيۇ كىشىلەرنىڭ ئولتۇرۇۋېتىشىدىن قورقۇپ، ئايرۇپلان بىلەن ئىچكىرىگە تىكىۋەتتى»، «بۇرھان مۇكۇنۇۋالدى»، «3 ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ئازاتلىق ئارمىيە بىلەن سوقۇشماقچى» دېگەندەك ئىغۋالارنى تارقاتتى. ئىشپىيون ۋە بۇزۇق ئادەملەر ھەركۈنى كەچتە قالايمىقان ئوق ئېتىپ، كىشىلەرنى پاراكەندە قىلاتتى. مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى، ئۇرۇمچىدىكى كىشىلەرنىڭ قەلبىدە يەنە بىر قەۋەت كۆڭۈلسىزلىك پەيدا قىلغان ئىدى. ئىشپىيونلارنىڭ سۇيىقەستىنى پاش قىلىپ تاشلاش ئۈچۈن، «كۆرەش» ۋە «شىنجاڭ گېزىتى» لىرى «ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ ئالدىنقى قوشۇنلىرى يېقىندا ئۇرۇمچىگە كىرىدۇ» دېگەن خەۋەرلەرنى ئېلان قىلدى ھەمدە ھوكۇمەت ئورگانلىرىدىن «تەشۋىق تەسەللى ئومىدگى» ئوتتۇرىغا چىقىپ ھەر ساھەدىكى مۇناسىۋەتلىك زاتلارنى يىغىپ، ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ ئۇرۇمچىگە كىرىشىنى كۈتمۈيلىش پائالىيەتلىرى توغرىسىدا مۇزاكىرە ئېلىپ بارىدى. 1 - دالا ئۇرۇش ئارمىيىسىنىڭ ئالاقىلىشىش ئىشتاۋىمۇ «كۆرەش جەمىيىتى» دىكى ئالاقىچىسىغا تېلېگىراممىلا ئەۋەتىپ، ئاپتوموبىل پولكىنىڭ ئۇ-

رۇمچىگە كىرىش خەۋىرىنى بەردى. 3 ۋىلايەت داڭدۇللىرىمۇ چوڭ ئاپتوموبىلدا ھال سوراش ماددىي ئەشيالىرىنى بېسىنچ «جۇڭگو خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنى قارشى ئالىمىز» دېگەن قىزىل پىلاكاتلار ئاسقان ھالدا داغدۇغا بىلەن ئۇرۇمچىنىڭ ئاساسىي كوچىلىرىغا كىرىپ كەلدى. مۇشۇنداق بولغانلىقتىن، ئىشچىلار قىلغان بۇلۇتلار تېزدىنلا تارقىلىپ يوقالدى.

20 - ئوكتەبىردە ئاپتوموبىل پولكى رەسمىي ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلدى. بۇ كۈنى ھاۋا ئوچۇق، كىشىلەر كوچىلارنى پاك - پاكىز سۈپۈرۈپ، تازىلىغان، رەڭمۇ - رەڭ پانۇسلارنى ئېسىپ، ئۇز كىشىلىرىنى كۈتۈۋېلىشقا تەييارلانغان ئىدى. ئەسلىدە ئاپتوموبىل پولكىنى قارشى ئالىدىغان ئاممىنىڭ، سەندۇكىبىيغا توپلىنىشى قارار قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما كوپ ساندىكى ئامما سەندۇكىبىيدىن - ئۇلانبايغىچە ئىلگىرىلەپ بارغان ئىدى.

10 نەچچە كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى بۇ تاشيول بۇگۈن ئادەم دېگىزىغا ئايلىنىپ، داقا - دۇمباق سادالىرى ئاسمان - زېمىننى زىلزىلىگە كەلتۈردى. مىللى سازەندىلەر كىشىنى خوشال قىلىدىغان «مۇقام مۇزىكىسى» چالماقتا ئىدى. چۈشتىن كېيىن سائەت 5 ئەتراپىدا، قارشى ئالىدىغان ئاممىا، پىشىل رەڭلىك ئۇرۇش ماشىنىلىرىنى قۇچاقلىغان ھالدا، ناخشا، مۇزىكا، پو-

جاڭزا ۋە ئالقىش سادالىرى ئىچىدە، سەندۇكىبىيدىن شەھەر رايونىغا باشلاپ كىردى. قارشى ئېلىش قوشۇنىنىڭ ئالدىغا ئوتتۇرا تۇقان كىشىلەر، ئازاتلىق ئارمىيىسىنى قۇچاغلاپ، روھلۇق ۋە مەغرۇرانە قىياپەتتە ئوزلىرىنىڭ ئۇرۇش ماشىنىلىرىغا ئولتۇرۇۋالغان ئىدى.

پولك كومانديرى يولداش خۇجيەن، شىنجاڭ خەلقىنىڭ كونا دوستى بولۇپ، ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، چىن تيەنچيۇ، ماۋزېمىنلارنىڭ رەھبەرلىگىدە ۋەتەنىنىڭ چىگرىسىنى قوغداش ئۇچۇن، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئازاتلىق ئىشلىرى ئۇچۇن ئاجايىپ توھپىلەرنى قوشقان ئىدى. بۇ قېتىم ئۇ بۇرۇن كۇرەش قىلغان جايغا قايتىپ كېلىپ، باتۇر، ئىشچان مەر مىللەت خەلقى بىلەن قايتا يۇز كورۇشكەندە چەكسىز ھاياجانغا چۇمدى. ئۇ سەممى كۇلۇمسىرەپ، ماشىنىنىڭ ئۇستىدە ئورە تۇرۇپ، ئاربلاپ ـ ئاربلاپ چاۋاك چالاتتى. قول پۇلاڭلىتاتتى. شۇنىڭدەك ئىككى قولىنى ئۇزۇتۇپ قارشى ئېلىۋاتقان ئاممىا بىلەن كورۇشەتتى. كىشىلەر خوشاللىق بىلەن: «يولداش لاۋخۇ قايتىپ كەلدى» دەپ ۋاقىرايتتى.

جۆبيەن بانكسىنىڭ شىنجاڭ شۆبىسى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ۋە كېيىن شىنجاڭ پۇل - مۇئامىلە ئىشلىرىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

جىلدو

شىنجاڭ ئۇلكە بولۇپ قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ھوكۇمەت ۋە شەخسىلەرنىڭ پۇل تېگمىشىش، پۇل ئامانەت قويۇش ئىشلىرىنى بېجىرىدىغان پۇل مۇئامىلە ئورگانلىرى يوق ئىدى. گۇاڭشۈينىڭ 13 - يىلى (1887 - يىلى) دىن كېيىن، شىنجاڭ ئۇلكە ئەمىرى ۋە ئىلى جاڭجۈنى ئۇز تەۋەلىگىدىكىلەرگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ئۇرۇمچى ۋە قورغاستا پۇلخانا قۇرۇش، بۇ ئورۇن ئارقىلىق بىر سەر كۈمۈشكە ياكى 400 داچەنگە ئوتتىدىغان ياكى 1.000 ياماقنى ئوتتىدىغان چەكلەرنى ئايرىم بېسىپ تارقاتتى. كېيىن يەنە بىر مىسقاللىقتىن تېيىن پۇل تارقاتتى. (10 تېيىنگە 1.000 ياماق تېگمىشىپ بېرەتتى) دېمەك، بازارلاردا مۇشۇ پۇللار خەجلىنەتتى. بۇنىڭ كەينىدىنلا، تېەنجىندىكى ياڭلىيۇچىڭلىقلاردىن ئۇرۇمچىدە كاتتا دۇكان ئېچىپ ئولتارغانلار (ئومۇمەن تېەنجىنلىك سودىگەرلەر) مۇئىلگىر - ئاخىر بولۇپ ياغ تېزا تارقاتتى. ياغ تېزىنىڭ ھەر بىرسى 400 ياماقنا ئوتەتتى. بۇ پۇللار ئېلىپ مېڭىشقا ئاسان

بولغانلىقى ئۈچۈن سەرمايە ئوبوروتنى كېڭەيتمىگە مەلۇم رول ئويناىدى.

شۇكەملەردە ئىچكى ئولكىلەرنىڭ ھەربىرلى شىنجاڭ ئولكە ئەمەسلىگە، ئىلى جاڭجۇنىگە ۋە تارباغاتاي سەنزەنىگە قاراشلىق ھەرقايسى قوشۇنلارغا بېرىدىغان يارەمم خىراجىتى يەنى، قوشۇنلارنىڭ مائاش - تەمىناتى دەپ ئاتالغان ساپ كۈمۈش جەمى 290 تۇمەن سەرىدىن ئېشىپ كەتكەن ئىدى. ئىلى جاڭجۇنغا بىرىلگەن 36 تۇمەن سەرساپ كۈمۈش بىلەن تارباغاتاي سەنزەنىگەبېرىلگەن 14 تۇمەن سەر ساپ كۈمۈشمۇ مۇشۇ سانىنىڭ ئىچىدە. بۇ پۇللار ھەر يىلى شەنشى مالىيە غەزنىسىگە تاپشۇرۇلۇپ، ئۇ يەردىن گەنسۇغا، گەنسۇدىن مەخسۇس ئادەم تەيىنلەپ تۇركۈمگە بولۇپ شىنجاڭغا يوتكەپ بېرەتتى. پۇلنىڭ تەركىۋىدە 50 سەرلىك يامبۇلار، 30 سەرلىك، 20 سەرلىك ۋە 10 سەرلىك كۈمۈش نوكچىلار، 5 سەر، 3 سەر، 2 سەر ۋەبىر سەرلىك كۈمۈش كويزىلار ھەمدە بۇغداي دانچىلىرىغا تەڭ كۈمۈش ئۇۋاقلىرىمۇ بار ئىدى. يوتكەپ مېڭىشتا، ھەر مىڭسەر كۈمۈشنى ئىگىنىلىگى 6 سۇڭ، كەڭلىگى 7 سۇڭ، ئۇزۇنلىقى 2 چى كېلىدىغان ياغاچ ساندۇقلارغا قاچىلاپ، ئاغزىنى مەخلاپ، چەمبەرلەپ، گەنسۇ مالىيە باشقارمىسىنىڭ تامغىسى بېسىلغان ئىككى پىچەتنى گىرەلەشتۇرۇپ ساندۇقنىڭ ئاغزى ۋە يان تەرىپىگە چاپلىۋېتەتتى. ئۇكەملەردە لەنجۇدىن شۇيجۇ (جيۇچۇەن) غا 18 ئوتەڭ، شۇيجۇدىن قۇمۇلغا 18 ئوتەڭ، قۇمۇلدىن ئۇرۇمچىگە 18 ئوتەڭنى بېسىپ جەمى 54 كۇن، تەخمىنەن 4 مىڭ چاقىر

ردم يول يۇرۇپ يېتىپ كېلەتتى. شۇ ئۇزۇن چول-جەزىرىلەردە يۇرۇدىغان ئاساسلىق قاتناش قورالى ھارۋىدىنلا ئىبارەت ئىدى. چوڭراق شەھەرلەرگە كەلگەندە، بىر قانچە كۈن ھاردۇق ئالاتى. لەنجۇدىن ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلگىچە 2 ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت كېتەتتى. ھەر قېتىمدا، 10 - 20 مىڭ سەر كۆمۈش پۇل يۆتكەپ كېلەتتى. ھەربىر ھارۋىغا يۈك ئورنىدا بىر كۆمۈش سالدۇغىدىن 30 نەچچىسى بېسىلاتتى. شۇنداق بولغاندا، ھەر قېتىم 10 نەچچە ھارۋا بىرگە ماڭاتتى. ئۇرۇمچىگە كەلگەندە ئالاقىدار خادىملار مەزكۇر كۈمۈشلەرنى بىر بىرلەپ سەرلەپ تەكشۈرۈپ ئوتكۈزۈۋالاتتى. شۇنىڭدەك، مالىيە باشقارمىسى ھەرقايسى دۇكاندارلارنىڭ شاگىرتلىرىنى يىغىپ، كۈمۈش پۇللارنى يۈز سەردىن ئاجرىتىپ خوتەنلىك سامان قەغىزىگە بولاتقۇزۇپ، ئاندىن مالىيە غەزنىسىگە كىرىم قىلىۋېتەتتى.

شۇ چاغلاردا مالىيە غەزنىسىگە كىرىم قىلىدىغان ۋە ئۇنىڭدىن چىقىم قىلىدىغان پۇللارنىڭ ھەممىسى ساپ كۈمۈش ئىدى. دۇكانلاردىكى سودا - سېتىقلار، شەخسلەر ئارا پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىمۇ پۈتۈنلەي نەق كۈمۈش بىلەن بولاتتى. بۇلارنى ئېلىپ مېڭىش قۇلايسىز ئىدى ھەمدە پارچىلاپ زولاپ بېرىشتىمۇ تولا ئاۋارىچىلىق بولاتتى. شۇنىڭدەك يەنە، ئىچكىرىسىدىنكى كۈمۈشى «غەزنە كۈمۈشى» دەپ ئىككىگە ئايرىلىپ، بۇنى - ئۇنىڭغا، ئۇنى - بۇنىڭغا سۇندۇرۇپ ھېسابلاشنىڭ ئوزىمۇ راسا بىر كاشىلا ئىدى. سودىگەرلەر مال ساتقان پۇللىرىنى بېيجىڭ، تىيەنجىنگە ئېلىپ مېڭىش ئۈچۈن تەييارلىغان

مالليرنى قىممەت باھادا توگىگە كىرا قىلىپ ۋە قوغدىغۇچى يالىلاپ ماڭدۇراتتى. ئۇلارتاشقى موڭغۇلىيە ئوتلاقلىرى بويلاپ كېچە - كۈندۈز تىنماي مېڭىپ بەلگىلەنگەن مۇددەت (ئومۇمەن 60 كۈن) ئىچىدە كوكخوتقا ئاپىرىپ، ئاندىن يېيجىڭ ۋە تيەنجىنلەرگە يوتكەيتتى. بۇنىڭدا كاپىتال ئوبوروتى كېچىكىپ، پۇل مۇئامىلىسى ئولۇك هالغا چۈشۈپ قالاتتى. ئەھۋال شۇنداق بولىۋاتقان پەيتتە، پۇل پىرۇوت قىلىش، ئامانەت قويۇش، قەرز بېرىش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان شەنشىدىكى پۇل خانىلار مانامەن دەپلا ئوتتۇرىغا چىقتى.

1894 - يىللىرى (گۇاڭشۇيىنىڭ 20 - يىلى) بولسا كېرەك، شەنشىدىكى پۇلخانىلاردىن ۋېي فېنخۇ، تيەن چىڭشياڭ ۋەشى تۇڭچىڭ ناملىق پۇلخانىلار ئارقا - ئارقىدىن ئورۇمچىگە كېلىپ، كەسپىي ئىشلىرىنى يولغا قويدى. پۇل پىرىۋوت قىلىش، كەسپىي بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان شەنشىدىكى پۇل خانىلار مانامەن دەپلا ئوتتۇرىغا چىقتى.

1894 - يىللىرى (گۇاڭشۇيىنىڭ 20 - يىلى) بولسا كېرەك، شەنشىدىكى پۇلخانىلاردىن ۋېي فېنخۇ، تيەن چىڭشياڭ ۋەشى تۇڭچىڭ ناملىق پۇلخانىلار ئارقا - ئارقىدىن ئورۇمچىگە كېلىپ، كەسپىي ئىشلىرىنى يولغا قويدى. پۇل پىرىۋوت قىلىش، كەسپىي بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان شەنشىدىكى پۇل خانىلار مانامەن دەپلا ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇلار ئاساسەن قەرز بېرىش، ئامانەت قويۇش، پۇل ئالماشتۇرۇش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاستىدا بىلەن، گەنسۇدىن پۇلنى يوتكەشكە ئادەم سۈم ئالدى. بۇ پۇلخانىلار يەنە گەنسۇ مالىيە باشقارمىسىنىڭ شىنجاڭ مالىيىسىگە بېرىدىغان ماڭاش - تەمىنات پۇلىنى پىرىۋوت قىلىپ ماڭدۇرۇپ بېرىش ئىشلىرىنىمۇ ئۈستىگە ئالدى. بۇلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن، گەنسۇدىن پۇلنى يوتكەشكە ئادەم

ئەيىنىلەپ چىقىم تارتىشتىن، ۋاقىت سەرپ قىلىشتىن قۇتۇلدى، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ پۇلخانىلار دۇكاندارلارنىڭ ئىچكىرىگە كىرىدىغان نەق كۈمۈشلىرىنى قولغا چۈشۈرۈۋالاتتى - دە، ئۇزلىرىگە چىقىش يولى هازىرلىۋالاتتى هەمدە هۆكۈمەت كىمۇ، شەخسلەرگىمۇ ئوڭايلىق يارىتىپ بېرەتتى.

1909 - يىلدىن كېيىن، شىنجاڭدا پوچتا ئىشلىرى رەسمى يولغا قويۇلغان بولسىمۇ، بىراق پوچتىدىن پۇل پىرىۋوت قىلىش ئىشى كېيىنرەك باشلاندى. پىرىۋوت قىلغاندىمۇ ئاز مىقداردىكى پۇللار پىرىۋوت قىلىناتتى. شۇڭلاشقا، دەسلەپكى چاغلاردا، سودىگەرلەر پۇل پىرىۋوت قىلىشتا، مۇتلەق كوپچىلىگى تېلېگىرام ئارقىلىق پىرىۋوت قىلىشنى قوللانغانلىغى ئۈچۈن، سەرمايە ئوبوروتى بۇرۇنقىدىن تېزلەشتى. بۇنىڭ ئارقىسىدا، تىجارەت ئىشلىرىمۇ ئىلگىرىكىگە قارىغاندا تەرەققى قىلدى. مانا بۇ 3 پۇلخانىنىڭ شىنجاڭدا پۇل مۇئامىلە كەسىپىنى يولغا قويغانلىغىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى. لېكىن ئۇلارنىڭ هەركەت قىلىش دائىرىسى پەقەت ئۇرۇمچى ئەترابلىرى بىلەنلا چەكلەنگەن ئىدى. ئىلى، تارباغاتاي، قەشقەردىن ئىبارەت 3 جايدىكى پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى چارپادىشا دەۋرىدىكى جۇڭگو - رۇسىيە باشقۇرغان داۋشىڭ بانكىسى پۈتۈنلەي تىزگىنلىۋالغان ئىدى.

1901 - يىلى (گۇاڭشۇيىنىڭ 27 - يىلى) چىڭ خانلىغى بىلەن 8 دولەت بىرلەشمە قوشۇنى شىنچۇ شەرتنامىسى ئىمزالىغان ئىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن هەممە ئولكىلەرگە تولەم

پۇل چىچىلدى، شىنجاڭ ئولگىسىمۇ ھەر يىلى 40 ئۇمەن سەر
پۇل تاپشۇرۇشنى ئۇستىگە ئالغان ئىدى. ئولكىنىڭ ئوزىدە يەە
نە توپىلەپ ھەر خىل يېڭى مەمۇرى ئىشلار يولغا قويۇلدى. يېڭ
ئىدىن ئەسكەر ئېلىندى. شۇ ۋەجىدىن، شىنجاڭدا مالىيە كىرە
مى ئاز، چىقىم كوپ بولۇپ قېلىپ، قىزىل رەقەملەر يىلدىن -
يىلغا كوپىيىپ كەتتى. بۇ قىزىل رەقەملەرنى تىزگىنلەپ ئا-
زايتىش ئۈچۈن، گۇاڭشۇيىنىڭ 30 - يىلى (1907 - يىلى)
سابىق مالىيە مەسئۇلى ۋاڭ شۇنەن ئىچكىرىدە 400 داچەنگە
خەجلىنىدىغان پۇلدىن 100 تۇمەن سەر قەغەز ئاقچا باستۇرۇپ
چىقتى. كېيىن چىن جىيتاڭمۇ 20 نەچچە تۇمەن سەر باستۇرۇپ
چىقىپ تىرىشىپ كوردى. شۇنىڭدەك ئۇرۇمچىدىكى باش پۇل ئى-
دارىسىنى ئوزگەرتىپ 20 ماددىلىق تەشكىلىي نىزامنامىسىنى
تۇزۇپ چىقتى. ئاقسۇ، قەشقەر، ئىلى ۋە تارباغاتايلاردا چوڭ-
راق پۇلخانا قۇردى. ۋىلايەت، نازارەت، ئايماق، ناھىيە-
لەر (تاشقورغان، چارقىلىق، لوپنۇر، قورغاسلاردىن
تاشقىرى) دە شوبە پۇلخانىلار قۇردى ۋە ئۇلارغا جەمى 120
تۇمەن سەردەسمايە بەردى. بۇنىڭ 4 ئۇلۇشى كۇمۇش، 6 ئۇلۇشى
قەغەز پۇل ئىدى. يەنەبانكىنى دوراپ باشقىدىن 6 ماددىلىق كەسپىي
نىزامنامە تۇزۇپ بەردى بۇنىڭ بىلەن پۇل پىرىنسىپى قىلىش،
پۇل ئامانەت ئېلىش ۋە قەرز بېرىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ،
پۇل مۇئامىلىسىنى جانلاندۇرۇپ، مالىيە كىرىمىنى كوپەيتىشنى
مەقسەت قىلدى. دۇنىڭدىن باشقا، ساپ كۇمۇشنىڭ پېتىشمىگەن
قىسمىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن، غەزىنىدىكى ئالتۇندا بىر مەس-

ۋال، ئىككى مىسقالدىن تىللا قويىدۇرۇپ بازارغا چىقاردى
ۋە بىر مىسقالدىن تىللاغا 3 سەر ساپ كۈمۈش تېگىشىپ بېرىشنى
نى بەلگىلىدى. لېكىن تىللا بازارغا چىقىپ ئۇزۇن ئۇتمەيلا
قولغاكىرگۈزۈۋالغانلار قولىدىن چىقارمىغاچقا، تىللا قويىدۇرۇش
توختاپ قالدى.

شۇ چاغلاردا ھوكۈمەت يولغا قويغان كارخانىلار ئىگىد
لىكنى ئوبدان باشقۇرمىغانلىقتىن قۇرۇق سولەت بىلەن قالە
غان ئىدى. مەسىلەن، ھەرقايسى جايلار تارقاتقان قەرز پۇل
لارنى مەلۇم تەسلىكتە يىغىۋالالمىدى. بولۇپمۇ ئاقسۇدىكى چوك
پۇل ئىدارىسى ھەممىدىن كۆپرەك شۇنداق بولدى-دە، دەسمە
يەسىدىن ئايرىلىپ كەتتى.

شىنخەي ئىنقىلاۋى (1911 - يىل) دىن ئىبتىۋارەن ھەر-
قايسى ئولكىلەرنىڭ شىنجاڭغا بېرىدىغان يارەمم پۇللىرى توختىغان
ئىدى. ئولكىنىڭ باج كىرىمى چەكلىك بولغاچقا غەزنە قۇرۇپ
قالدى. شۇ پەيتتە، ئىلىدىكى يېڭى قوشۇنلار قوزغىلاڭ كوتەردى.
مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) چىڭ خاندانلىغى تەخت-
تىن چۈشكەن خەۋەر شىنجاڭ ئولكىسىگە يېتىپ كەلگىچە، ئولكە
تەرەپ بىلەن ئىلى ئىنقىلاۋى قوشۇنى جىڭ بىلەن شىخۇ ئارە-
لىغىدا بىر پەللە ئۇرۇشتى. مىنگونىڭ 20 - يىلى تاشقى موڭ-
غۇلىيىدىكى قورۇن (ھازىرقى ئولانباتۇر) مۇستەقىللىق جاكا-
لاپ قۇبدانى بېسىۋېلىپ، ئالتاي (شۇ زامانىدا تېخى شىنجاڭغا
تەۋە ئەمەس ئىدى) ۋە شىنجاڭنىڭ چېگرا جايلىرىغا تەھدىت
سالدى. ئولكە تەرەپتىن ئەسكەرلىكە ئادەم ئېلىنىپ قوشۇننى

كوپەيتىپ ئالتايغا ياردەم بەردى ۋە گۈچۈكنى قاراشلىق يەنە خۇ، چاغانتۈكگۈ قاتارلىق جايلارنى مۇداپىلە قىلىشقا قوشۇن ئەۋەتتى. بۇ ھال ھەربى خىراجەتنىڭ ئۇشتۇمتۇتلا كوپىيىپ كېتىشىگە سەۋەپ بولدى. پاكىزلىكسىز مالنىڭ نازارىتىگە بۇيرۇق بېرىپ تاش مەتبەدە رۇسىيىدىن ئىمپورت قىلىنغان ئاق سۇت قەغەزگە 400 داچەن (بىر سەر ساپ كۈمۈشكە باراۋەر) گە ئوتتۇرىغان قەغەز پۇل باستۇرۇپ چىقىرىشنى قامداشقا كىرىشتى. بۇ زارلاردا بۇ پۇلنى «ئولكە تىزىسى» دەپ ئاتايتتى. شۇ ئەسنادا پۇل تېخىمۇ پاخالىشىپ قىممىتى بارغانسېرى تۆۋەنلەپ كەتتى. شىمالىي تەرەپلەردە ۋە ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا بىر سەر ئولكە 120 داچەن تېگىشكىلى بولمىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى. پەقەت 3 مىسقال ساپ كۈمۈشكە باراۋەر بولۇپ قالغان ئىدى. شۇنىڭدەك قەشقەر ۋىلايىتىگە تەۋەلىك بېج ئىشلىرى تەخمىنەن 80 تۈمەن سەرگە چۈشۈپ قالغىدى ۋە ئۇنىڭ ھەممىسى داچەن پۇل ئىدى. سابىق مالىيە نازىرى ۋاڭ شۇنەن بېسىپ تارقاتقان قەغەز پۇلنى «كونا خان تىزىسى» ۋە «قەشقەر تىزىسى» دەپ ئاتىدى. ئۇنىڭ بازارلاردا ئېتىپ يۈرگەن سانى ۋە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ بېج كىرىمى سانى بىلەن ئۇمۇمەن تەكشۈرۈلمىگەن ئۇچۇن، بۇ تىزىلار قانچە سەرلىك تىزا بولغان بولسا، شۇنچە كۈمۈش تىنگىشىۋالغىلى بولمىغان بولۇپ قالدى. قەشقەر تىزىسىنىڭ ئىناۋىتى تېخىمۇ ئوستى. چارروسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى روسىيە سودىگەرلىرىگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ئولكە تىزىسى ئېلىشنى رەت قىلدۇردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن

ئولكه تەزىسى قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەسىدە ئاقمايدىغان بولۇپ قالدى. پۇلنىڭ كۇرسى تېخىمۇ چۇشۇپ كەتتى. شۇ چاغلار-دا 300 نەچچە سەر ئولكه تەزىسىغا ئىچكىرىنىڭ ئاران 100 سەر كۇموش پۇلنى تېگىشكىلى بولاتتى. ئۇرۇمچىدىكى 3 پۇل-خانىنىڭ شىنجاڭغا كېلىدىغان تەمىنات يارىمم پۇلنى پەرۋ-ۋىت قىلىش كەسپىنى ئىشلەيدىغان پەيتىمۇ كېتىپ قالدى. چۇنكى ئىچكى ئولكىلەرده ئىنقىلاپ قوزغىلىپ، ئۇرۇش تېخى توختىماي پۇل مۇئامىله ئىشلىرى قالايمىقانلىشىپ كەتكەچكە، پۇلخانىلار ئۇرۇمچىدىكى كەسپىي ئىشلىرىنى يۇرگۈزەلمەي، تېه-زىچىكىشىپ پۇلخانىسى بىلەن شىتۇكچىلىك پۇل خانىسى ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ كەسپىتىن توختاپ قالدى. پەقەت ۋېيىنخۇ پۇلخانىسىلا ئىچكىرى ئولكىلەر-دىن سەرمايه توپلاپ، ئۇز تەشكىلىنى تىجارەت بانكىسىغا ئۇز-گەرتىپ، شىنجاڭدا شوبه بانكىسىنى قۇردى. مانا بۇ شىنجاڭ-دا پۇل مۇئامىله كەسپىنىڭ بىرىنچى قېتىم يولغا قويۇلغانلىقى بولدۇ. شۇ چاغلاردا قەشقەردە ئېقتىۋاتقان كونا خان تەزىسى ناھايىتى ئىناۋەتلىك ئىدى. گايىدا قەشقەر تەزىسىنى تەكشۈ-گه تېگىشىش توغرا كەلسه، قەشقەر تەزىسىنىڭ ھەر 100 سە-رىگه 5 سەر ئەتراپىدا ئۇستەك قوندۇرۇلاتتى. شۇڭلاشقا تىجا-رەت بانكىسى قەشقەر كونا شەھەرىمۇ تارماق بانكا قۇرۇۋې-لىپ، پۇل پىرىۋوت قىلىش كەسپىنى يۇرگۈزدى.

شېڭىنىڭ «شىنجاڭغا سایاھەت» خاتىرىسىگه يازغانلى-رىدىن قارىغاندا، مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى) 7 -

ئايدا، ئۇ قەشقەر گوناھىرگە يېتىپ بارغىنىدا، مەزكۇر بانكا-
نىڭ باشلىغى ئۇنىڭغا: «بېيجىڭدىن كەلگەن تېلېگراممىنى
تاپشۇرۇۋالدىم. جايلاردا پۇل مۇئامىلە ئىشلىرى بوغۇلۇپ قا-
تتى. پۇل پىرىۋوت قىلىش هازىرغىچە توختاپتۇ دېگەن. ئەھۋال
شۇنداق بولغاچقا، شىنجاڭدىكى ۋېيفېنخۇ تىجارەت بانكىسىمۇ
ئۇزىنىڭ تاقالغانلىغىنى جاكالىدى. پەنجىيەنتىنىڭ جىگىلىنى-
ئېيتقىچە، شۇ چاغلاردا يېڭىزېكشىن مەزكۇر بانكىغا 100 نەچ-
چەمىڭ سەر پۇلنى مۇددەتلىك ئامانەت قويغان ئىكەن. بۇ-
نىڭ بىلەن تەڭ، جۇي شىڭيۇڭ، گۇڭجۇيچىڭ دەيدىغان دۇكان-
لارنىڭ خوجايىنلىرىدىن ئىبارەت تېيەنجىنلىك بىرقانچە سو-
دىگەرلەر مەزكۇر بانكىغا نەچچە ئون تۇمەن سەر قەرزدار بو-
لۇپ قالغان ئىكەن. يېڭىزېكشىن ئۇرۇمچى ئامبىلى جىڭخۇا-
لىڭغا بۇيرۇق بېرىپ، ئاشۇ بىر قانچە سودىگەرنى قاماپ قەرز-
نى تولەتتۈرۈش ئۇسۇلى بىلەن ئۇزىنىڭ ئامانىتىنى تېرىلدۇ-
رۇۋالغۇزماقچى بولغان. بۇ ئەنزە تاكى يېڭىزېكشىن ئىولتۇرۇل-
گەنگە قەدەر سورۇلۇپ هەل بولمىغان.

ۋېيفېنخۇ تىجارەت بانكىسى تاقالغىچە، جۈبىيەن بانكا-
سىنىڭ شىنجاڭ شوبىسى ئۇرۇمچىدە پەيدا بولدى. بۇ بانكىنى
شۇي شياۋجېن ئىسىملىك هەربى كىشى قۇردى. باش بانكا بېي-
جىڭدە ئىدى. شاڭخەيدىكى شوبە بانكىسى 1914 - يىلىنىڭ ئا-
خىرىدا قۇرۇلغان. بۇ بانكىلار يېڭى قۇرۇلغاندا، ئىچكى قىسمى
يېڭى پوسۇندا زىننەتلەنگەن. ئامانەت قوبۇل قىلىش كېنىشكا-
لىرىمۇ يېڭى نۇسخىدا ئىشلەنگەن بولۇپ، نۇرغۇن ئامانەت پۇل

جەلپ قىلغان ھەمدە 1915 - يىلى ئوز ئالدىغا تىزا تارقاتـ
قان ۋە بۇ تىزىلار پۈتۈن شەھەردە ئاققان ئىدى. 1916 -
يىلى يۈەن شىكەي قوشۇنى روناق تاپقان ئىدى. شۇي شاۋجېن
4 - ئاي ئاخىرىدا ئۇشتۇمتۇتلا بېيجىڭدىن شاڭخەيگە كەلسە،
ئۇنى «شىمالىي مىلىتارىستلار ھوكۇمىتى ئوچۇن پۇل تەييار-
لاشقا كېلىپتۇ» دەيدىغان گەپ - سوزلەر تارقىلىپ تىجارەتچى-
لەرنىڭ دىققىتى قوزغالغان پەيتتە 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى
مەزكۇر جۆبىەن تارماق بانكىسى مەيجيالى بانكىسىدىن ئالـ
غان 5 تۇمەن دوللار قەرزنى بېرەلمەي قالدى - دە، بۇ خە-
ۋەر سىرتقا تارقىلىپ ئامانەت قويغۇچىلار ئوز پۇللىرىنى بان-
كىدىن بەس - بەستە قايتۇرۇۋېلىش بوردىنى چىقىرىشەتتى.
بانكا ھەر قانچە ئامال قىلغان بولسىمۇ بۇ دولقۇننى پەسەيتەلـ
مىدى. شىنجاڭ مالىيە نازارىتىنىڭ ئارخىۋىدىن قارىغاندا،
1915 - يىلى 4 - ئايلاردا، مالىيە نازارىتىنىڭ ئولكىلىك
مەھكىمىگە سۇنغان جۆبىەن بانكىسىنىڭ پاي چىكىنى ئېتىراپ
قىلىشنى تەشەببۇس قىلىش توغرىسىدىكى ئالاقىسىدا قىسقىچە
مۇنداق دېيىلگەن: «بېيجىڭ جۆبىەن بانكىسىنىڭ ئالاقىسىدا،
لىيۇۋېنلۇڭنى شىنجاڭغا كېلىپ پاي توپلاپ بانكا تەسىس قى-
لىشقا تەيىنلەپتۇ. قوشۇمچە قىلىپ ئەۋەتكەن ماددىلارغا مالـ
يە مىنىستىرلىقى ئارقىلىق ئۇلۇغ زۇڭتۇڭغا مەلۇم قىلىپ تەس-
تىق سالدۇرغان خېتىنىڭ نۇسخىسى ئېلىنغان ئىكەن. ئۇنىڭدا
جۆبىەن بانكىسىنىڭ جۇڭگو بانكىسىغا يارەملىشىپ چېگرا
ئولكىنىڭ پۇل مۇئامىلە قۇدرىتىنى مەسلەسىز ئوستۇرۇشنى مەق-

سەت قىلىدۇ...» دېيىلىپتۇ. بىز غەزەندىن 3 تۇمەن 6 مىڭ سەر كۆمۈش چىقىم قىلىپ، مەزكۇر بانكىنىڭ 5 مىڭ دانە پاي چېكىنى ئالدىمىزغا تارتىشنى پىلان قىلدۇق. 5 مىڭ پاي 5 تۇمەن دوللارغا توغرا كېلىدۇ»،ۋاھاكازا.

يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ليۇۋېنلۇك 1911 - يىلى (شۇەنتۇك 3 - يىلى) ئۇرۇمچىنىڭ ئامبىلى ئىدى. شۇ يىلى يازدا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇقۇرى قاتلام ئاقسۆڭەكلىرىدىن زەي لەن(يىخېتۇەن ئەنزىسى تۇپەيلىدىن شىنجاڭغا سۈرگۈن بولۇپ كەلگەن) دىگەنىنىڭ پاھىشە سەتە ئىكىرى ئىشتىراك قىلغان ھاراق زىياپىتىگە قاتناشقانلىغى ئۈچۈن، شۇ چاغدىكى ئۇلكە ئەمىرى (مۇۋەققىتىشى) يۇەن داخۇا ئوردىغا مەلۇم قىلىپ مەنسەۋدىن ئېلىپ تاشلاپ يۇرتىغا قايتۇرۇۋەتكەن ئىدى. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، ئۇ قانداق قىلىپ جۆبىەن بانكىسى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتالغانكىن - تاڭ، 1915 - يىلى بېيجىڭ باش بانكىسىنىڭ تونۇشتۇرۇشىنى كۈتمەستىن شىنجاڭغا كېلىپ مالىيە نازارىتى بىلەن ئالاقە باغلىدى. شۇ ۋەجىدىن يۇقۇرقى پاينى ئالدىغا تارتىشتىن ئىبارەت ئىلتىماس مالىيە نازارىتىدە تەكلىپ تەرىقىسىدە ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇنى ئولكىلىك مەھكىمە تەستىقلىغاندىن كېيىن ليۇۋېنلۇك شۇ ئانلا پاي پۇلىنى قولىغا چۈشۈرۈۋېلىپ، ئۇرۇمچىدە جۆبىەن بانكىسىنىڭ شىنجاڭ شۇبىسىنى قۇرۇپ، ئۆزى باشلىق بولدى. بۇ بانكىنىڭ كەسپىي ئىشلىرى تېخى يولغا قويۇلماي تۇرۇپلا 1916 - يىلى بۇ بانكىنىڭ شاگىخەي شۇبىسىدىن ئامانەت پۇللار-

نی قایتۇرۇۋېلىش بورىنى كوتىرىلىپ، ئىچكىرىدىكى باش ۋە تارماق بانكىلارنىڭ ھەممىسى ئىشتىن توختاپ قالدى. شۇ قاتاردا شىنجاڭ شوبىسىمۇ توزۇپ كەتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، بىر مەزگىلگىچە ئۇرۇمچىدە رەسمىلەشكەن پۇل مۇئامىلە ئورگىنى بولمىدى. مال باھاسى شىددەتلىك ئورلىدى. ئولكە تىزىسىنىڭ قىممىتى زور دەرىجىدە تۆۋەنلىدى. بىر سەر ئولكە تىزىسىغا ئارانلا يۈز نەچچە داچەن تېگىشكىلى، 300 نەچچە سەر ئولكە تىزىسىغا ئىچكىرىدىن يۈز نەچچە سەر كۇمۇش دوللار پىرىۋوت قىلدۇرۇۋالغىلى بولىدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالغاچقا، پۇل مۇئامىلىسى بوغۇلۇپ قېلىپ، سودىگەرلەر-نىڭ ئىچكىرىسىگە پۇل پىرىۋوت قىلىپ مال كەلتۈرۈشىگە ئېغىر قىيىنچىلىق تۇغۇلدى. سودىگەرلەر «پۇلنىڭ قىممىتى كېتىپ قالمىسۇن!» دەپ ھەر خىل يوللار بىلەن ھايانكەشلىك قىلدى. مەسىلەن: بىرىنچىدىن، ئىكولاي سوممىسىنى سېتىۋېلىپ ئۇنى قەشقەر، ئىلى، تارباغاتايلاردىكى جۇڭگو - رۇسىيە ئىگىلىگىدىكى داۋشىڭ بانكىلىرىدىن يارچەنگە ئالماشتۇرۇۋالدى يەكى ئەجنەبىلەرنىڭ تاختىلانغان كۇمۇشلىرىگە ۋە ئالتۇنلىرىغا ئالماشتۇرۇۋالدى. ئىككىنچىدىن، ئولكە تىزىسىغا مالىيە نازارىتىدىن مالىيە مىنىستىرلىگى تارقاتقان گوللۇك چەكنىزور مىقدارداسېتىۋېلىپ يەكى پوچتىخانىدىن ماركا سېتىۋېلىپ، پوچتا ئارقىلىق تەنجىگە پىرىۋوت قىلىپ كۇمۇش دوللارنىڭ باھاسى بويىچە ساتتى. يەنى 7 مىسقالدىن كوپرەك ئولكە تىزىسىغا بىر دوللارلىق گوللۇك چەك يەكى ماركا سېتىۋېلىپ، ئۇنى تەنجىنىدە

ئۇز قىممىتىگە تەڭ كۇمۇش دوللارغا سېتىپ قالتىس پايدا تاپتى. سودىگەرلەر بىرسى بىرسىنى دوراپ تېخنىچىگە بارغاندىن كېيىن قولىدىكى چەك - ماركىلارنى تېزراق پۇل قىلىش ئۈچۈن ھەتتابىر نەچچە ھەسسە سۇندۇرۇپ سېتىشتىن باش تارتمىدى. ئىچكىرىدىكى ھوكۇمەت ئورۇنلىرى ئۇز جايلىرىدىكى گۇللۇك چەكسىنىڭ ۋە پوچتا ماركىسىنىڭ باھاسىغا تەسىر يەتكۈزدى دەپ «شىنجاڭدا ئىشلىتىش مەنئى قىلىنمىدۇ» دېگەن تامغىنى چەك ۋە ماركىغا بېسىش يولى ئارقىلىق بۇ ھايانكەشلىك يولىنى چەكلىيەلمىدى. ئۇچىنچىدىن، 1915 - يىلىدىن 1916 - يىلىغىچە (مىنگونىڭ 4 -، 5 - يىللىرى) ئۇرۇمچى بازىرىدا 7 - 8 مىسقال ئولكە تېزىسىغا بىر روبلى كېلەتتى. كېيىن روبلىنىڭ باھاسى ئورلەپ بىر سەردىن ئېشىپ كەتتى. خاربىن، بېيجىڭ، تېيەنجىن بازارلىرىدا بولسا بىر روبلى 6 موچەن كۇمۇش دوللارغا باراۋەر ئىدى. نەتىجىدە ھەرقايسى تەبىقىدىكىلەر روبلى سېتىۋېلىشقا بەس - بەستە كىرىشىپ كەتتى. روبلى سودىسىنى كېلىشتۇرىدىغان بىدىكلەرمۇ پەيدا بولغان ئىدى. توتىنچىدىن، ئولكە تېزىسى بازارلارنى قاپلاپ كەتكەنلىكتىن، ھوكۇمەت ئۇنى قەشقەر تېزىسىنىڭ قىممىتىگە تەڭلەشتۇرۇشكە ئامالسىز قېلىپ، سودىگەرلەرنىڭ ئولكە غەزنىسىگە 200 سەر ئولكە تېزىسى تاپشۇرۇپ، غەزنىدىن ھوججەت ئېلىۋېلىپ، قەشقەرگە بېرىپ، ۋىلايەت غەزنىسىدىن يۈز سەر قەشقەر تېزىسى ئېلىۋېلىشنى بەلگىلىدى. ئولكە غەزنىسى يۈز سەر ئولكە تېزىسىنى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ غەزنىسى

دىن ئېلىشقا بۇيرۇپ، ئۇنىڭدىن قالغان يۈز سەر پۇلنى ئولكە تەرىسىنى يىغىۋالغان ھېساپتا كورۇپ، پۇلنىڭ پاخالىلىشىنى ئازايتىشقا سەرپ قىلدى. دېمەك، بىر ئولكىدە بىر ھوكۇمەت تارقاتقان تەرتىپنىڭ قىممىتى ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئىككى خىل بولۇپ قالغاچقا، چوڭراق دۆكانلار بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئولكە غەزنىسىگە بەتە، كوپلەپ ئولكە تەرىسى تاپشۇرۇپ، ئۇنى قەشقەر تەرىسىغا ئايلاندۇرۇۋېلىپ، ئاندىن جۇڭگو- رۇسىيە ئىگىلىگىدىكى داۋشىڭ بانكىسىنىڭ قەشقەر شۇبىسى ئارقىلىق تېيەنجىنگە پىرىۋوت قىلىپ، ئۇ يەردىن كۈمۈش دولـ لارغا ئايلاندۇرۇش پىلەن شۇغۇللاندى. 1916 - يىلى ھوكۇ- مەت قوشۇنلارنى قىسقارتىپ، ھەربىي خىراجەت چىقىمىنى بارا - بارا ئازايتقان ئىدى. سودىگەرلەر يەنە، ئولكىنىڭ يەر- لىك مەھسۇلاتلىرىدىن يۇڭ - تېرە سېتىۋېلىشقا كىرىشىپ، ئۇنى تېيەنجىنگە توشۇپ، چەتئەل سودىگەرلىرىنىڭ ئېكىسپورت قىلىـ شىغا سېتىپ بەردى. نەتىجىدە، ئولكە تەرىسىغا ئاستا - ئاستا جان كىردى - دە، يۈز سەر قەشقەر تەرىسىغا ئاران 160 سەر ئولكە تەرىسى توغرا كېلىدىغان بولۇپ قالدى.

رۇسىيىدە ئوكتەبىر ئىنقىلاۋى كوتىرىلگەندىن كېيىن، مەملىكەت ئىچىدىكى ھەممە كەسىپنى ساھەلەر دولەت ئىگىلىگىگە ئوتكۈزۈۋېلىندى. ئىلى، تارباغاتاي ۋە قەشقەردىكى جۇڭگو- رۇسىيە ئىگىلىگىدىكى داۋشىڭ بانكىلىرى پۈتۈنلەي تاقالدى. مەزكۇر بانكىنىڭ باش بانكىسى ئوتتۇرا شەرق تومۇرىيولى ئىگىلىگى بىلەن شۇغۇللانغان دەسلەپكى مەزگىلدە فرانسىيە

مەبلەغ قوشقان ئىدى. شۇڭا بۇ پەيتتە، مەزكۇر بانكىنىڭ باش بانكىسى پارىژغا كوچۇپ كەتتى. بۇ بانكىنىڭ شاخىي، تېيەنچىن، خەنكۇ قاتارلىق جايلاردىكى تارماق بانكىلىرى ئىگىلىك ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇردى. مۇشۇ مەزگىلدە، رۇسىيىدە ئىنچىكى ئۇرۇش داۋاملىشىپ تۇرغانلىقتىن بۇرۇن شىنجاڭدىن رۇسىيىگە ئېكسپورت قىلىنىۋاتقان ھەر خىل چارۋا مەھسۇلاتلىرى ۋە پاختا قاتارلىقلارنى داۋاملىق ئېكسپورت قىلىشقا ئامال بولمىغانلىقتىن باھاسى چۈشۈپ كەتتى. سابىق ئىلى بانكىسىنىڭ دېرىكتورى سوۋۇرۇۋ شاخىغە يگە كېلىپ، شاخىي باشلىقى سارجا، سوكنا، ئاۋار - دۇردۇن، تۇرپانغا يېتىپ گەزلىمە ۋە قاراچاي قاتارلىق مالىلارنى سېتىۋېلىشى ھەمدە 50 دانە ئاپتوموبىل سېتىۋېلىپ، يۇقۇرقى مالىلارنى شىنجاڭغا توشۇپ سېتىشى، ئۇنىڭغا بەدىلىگە يەرلىك ۋە چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئېلىپ، يەنە ئىچكىرىگە توشۇپ چەتئەللىك سودىگەرلەرگە سېتىشى توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئۇرۇمچىدە جۇڭگو - رۇسىيە ئىگىلىگىدىكى داۋشىڭ بانكىسىنىڭ شۇبىسىنى قۇرۇپ، بارلىق تىجارەت بانكىلىرىنىڭ كەسىپىنى ئالدىغا تارتىۋېلىپ، شىنجاڭنىڭ پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى بۇرۇنقىدەكلا چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىش خام خىيالىدا بولدى، بىراق، ئىش كۈتۈلدىكىدەكبولۇپ چىقمىدى. يۇك بېسىلغان ئاپتوموبىللار كوكخوت شەھرىگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ماگدىغان يولى ئۇتلاقتىكى قۇملۇق ۋە چول - جەزىرىلەرگە توغرا كېلىپ، ئاپتوموبىللار ماڭالمىدى. ئاندىن بۇ ئاپتوموبىللارنى

شاگخه‌یگه قایتۇرۇپ باهاسىنى چۇشۇرۇپ سېـتىۋەتتى. ماللارنى بولسا، توگه كىرا قىلىپ، 4 - 5 ئاي دېـگـه‌نده ئاندىن شىنجاڭغا يەتكۇزۇپ كەلدى. پەقەت سوۋۇرووۋ قاتارلىق بىرقانچه‌يـلەنلا 1919 - يىلنىڭ باش كۇزلىرى ماشىنىدا كوكخۇت شەھـرىدىن چىقىپ، يول ئۇستىده نۇرغۇن جەۋرى - جاپا تارتىپ، 80 نەچچه كۇنده ئاندىـن ئۇرۇمچىـگه يېتىـپ كەلـدى. كېلىپلا جۇڭگو - رۇسىيه تەۋەلىگىدىكى داۋۇشىڭ بانكـىسىـنىڭ شىنجاڭ شۇبۆسىنى قۇرۇپ ئىشقا كىرىشىۋاتقاندا، قىزىل ئارمىيه تەرىپـىدىن مەغلۇپ بولغان ئاق گۇۋاردىيىنىڭ بىر قىسمى شىنجاڭ ئولـتۇرۇشلۇق بولۇپ، شۇ يىلى قىشتا، يېڭى قۇرۇلغان بانكىغا ئېھتىياتسىزلىقتىن ئوت كېتىپ، كۇل بولۇپ تۇگه‌شتى. شۇ سەۋەپتىن شاگـىخه‌يدىكى سوۋۇرووۋنىـڭ ئورنىغا باشـقا بىر كىشـىنى ئـەۋەتتى، بىراق، ئۇ كىشىمۇ كەسپىي ئىشلارنى جـانلاندۇرالماي، بانكىنى يولغا قويۇپ 4 يىل ئوتمەيلا بانكىنىڭ تاقالغانلىغىنى جاكالـدى. شۇنىڭدىن كېيىن 9.8 يىلغىچه شـىنجاڭدا پول مۇئامىله ئىشلىرىنى بېجىرىدىغان كەسپىي ئورگان بولمىغاچقا، كىشىلەرنىڭ ئائىلىسىگه پىرىۋوت قىلىدىغـان ئاز ساندىكى پۇللىرىنى

پوچتىخانا قوبۇل قىلىنىپ بېجىرىلىپ كەلدى. شۇ مەزگىلدە، پوچ
سۇلكا ماگدۇرۇش كەسپى ناھايىتى تەرەققى تاپتى، ئادەتتىكى
سودىگەرلەر ۋە شەخسىلەر ئولكە تىزىسىغا پاختا ۋە باشقا ئە-
تىۋارلىق مەھسۇلاتلارنى مەسىلەن: بوكەن مۇڭگۇزى، تۇلكە،
سولەيسۇن تېرىسى قاتارلىقلارنى سېتىۋېلىپ، چەكلەنگەن ئېغىر-
لىقتا پارچىلاپ پوسۇلكا قىلىپ، پوچتىدىن ئىچكىرىگە ماگدۇ-
رۇپ كۇمۇش دوللارغا ساتاتتى. ئاندىن لايىق تېپىلغان ماللار-
نى سېتىۋېلىپ شىنجاڭغا ئەۋەتىپ تىجارەت قىلدى - دە،
مۇشۇ يوللار بىلەن نۇرغۇن پايدا تاپتى. لېكىن پارچىلاپ پوچ-
تىغا سالغان پوسۇلكىلارنىڭ مىقدارى ئاز، ۋاقتى بەك ئۇزۇن
بولغاچقا سەرمايىنى تېز ۋە كوپلەپ ئوبوروت قىلالمىدى. بۇ-
نىڭ داۋامىدىن، لېيۇۋىنلۇك قوشۇمچە يولغا قويغان يىگىنە-
يۇي سودا دۇكىنى ئىچكىرىدىن تاشچاي قاتارلىق ماللارنى
ئەپكەلدۇرۇپ، تېرە - يۇك قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلە-
رىغا تېگىشىپ ئىچكىرىگە يوتكەپ ساتاتتى، ئاندىن يەنە ئىچكىرە-
سىنىڭ ماللىرىنى ئېلىپ چىقىپ ساتاتتى. بۇنىڭ بىلەن بىر ۋا-
قىتتا پۇل پىرىۋوت قىلىش كەسپىنىمۇ بىللە يولغا قويدى. بىراق، بۇ
مەخسۇس پۇل مۇئامىلە كەسپى ئەمەس ئىدى. 1928 - يىلى
جىن شۇرېن شىنجاڭغا ھوكۇمرانلىق قىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي،
ھوكۇمەت تەرەپتىن يۇيشىن يەرلىك مەھسۇلات شىركىتى (ساف
سىنتورگ) نى يولغا قويدى. بۇ شىركەت تېرە - يۇك قاتارلىق
چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىپ تىيەنجىنگە ئاپىرىپ ساتاتتى
ھەمدە ئاق ئوروس، گىممىركىن بىلەن بىرلىشىپ ھوكۇمەت بىلەن

شەخسلەر باشقۇرغان قوزا كورپىسى شىركىتى قۇرۇپ، شىنجاڭ ئولكىسىنىڭ قوزا كورپىسىنى سېتىۋېلىش كەسپىنى مانا پولىيە قىلدى. بۇ كورپىلەر چەتئەللەردە قىممەتباھالىق ئىدى. تىيەنجىن گە توشۇلغاندىن كېيىن، تېخىمۇ كوپ پايدا تاپاتتى. 1930 - يىلدىن كېيىن، شىنجاڭدا يەنە ئولكىلىك بانكا قۇرۇلدى. بانكىغا سۇنگوخۇا باشلىق بولدى. تۇڭباۋ بانكىنىڭ مالىيە بولۇمىگە باشلىق (باشقى بو- غالتىر) بولۇپ بانكىنىڭ رەسمىي ھېساپ دەپتەرلىرى تۇزۇپ چىقىلدى. بۇ بانكا پۇل پىرىۋوت قىلىش، پۇل ئامانەت ئېلىش، قەرز بېرىش ئىشلىرىنى بېجىرگەندىن باشقا يەنە ئولكە غەزىنىسىنىڭ كىرىم - چىقىم ئىشلىرىنى ۋاكالەتەن بېجىردى. شۇنداق قىلىپ، 1931 - يىلى قەشقەردە شۇبە بانكا قۇرۇلدى. مانا بۇ شىنجاڭ ئولكىسىدە پۇل مۇئامىلە كەسپىنىڭ دەسلەپ يولغا قويۇلغانلىغى ئىدى. بىراق، ئىش ئوڭدىن كېلىۋەرمىدى. قۇمۇل دېخانلىرى دەل شۇ ئەسنادا قوزغىلاڭ كۆتىرىپ جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىگە قارشى چىقتى. ئولكە تەرەپتىن قوشۇن ئەۋەتىپ باستۇرماقچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن شىنجاڭنى ئۇرۇش قاپلاپ، ھەربىي خىراجەت كوپىيىۋەردى. بۇ ھالەتنى ئولكە پۇلىنى كوپلەپ بېسىپ تارقىتىش ئارقىلىق ئوڭشىماقچى بولدى. جىددى ئېھتىياجدىن چىقىش ئۈچۈن، تەزىنى 3 سەر- لىك، 5 سەرلىك ھەتتا 10 سەرلىكتىن قىلىپ باستۇرغان بولسىمۇ، پۇلنىڭ قىممىتى كۈندىن - كۈنگە توۋەنلەپ كېتىۋەردى. ئىچكىرىگە پۇز سەركۇموش دوللار پىرىۋوت قىلىش ئۈچۈن 1200 سەر-

ددن ئارتۇق ئولكه تىزىسى ئوتكۇزۇپ بېرىشكه توغرا كېلەتتى.
ئولكه غەزنىسىدىن قەشقەرگه يۇز سەر قەشقەر تىزىسى پىرىۋوت
قىلىش ئۈچۈن 160 سەر ئولكه تىزىسى تاپشۇرۇشقا توغرا كەلـ
دى، بۇنىڭ بىلەنلا قالماستىن بەلكى يەنه داۋاملىق ئوسۇپ
300 سەرگه يەتتى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ
ئۇرۇمچى، ئىلى، تارباغاتاي، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا سودا
شىركەتلىرى بولغاندىن تاشقىرى، يەنه ئوتتۇرا ئاسىيا بانكىسى
قۇرۇپ، پۇل پىرىۋوت قىلىش كەسپىنى يولغا قويغان ئىدى.
شۇ چاغلاردا پەقەت قەشقەرلا تېچ ئىدى. ئاز سانلىق سودا
گەرلەر قەشقەرگه ئەۋەتىپ، مەزكۇر بانكا ئارقىلىق تېيەنجىنگه
پۇل پىرىۋوت قىلاتتى. پىرىۋوت ھەققى تەخمىنەن 60 پىرسەنت
تىن ئارتۇق بولۇپ، پۇل مۇئامىله ئىشلىرى بوغۇلۇپ يۇقۇرى
پەللىگه يەتكەن ئىدى.

1933 - يىلى 4 - ئايدا جىن شۇرېن قوغلىنىپ، شىڭ
شىسەي تەختكه چىقتى. ئىلگىرى چىقىرىلغان ئىككى يېرىم
مىسقاللىق پارچه تىزىنى 50 سەرلىك تىزىغا ئوزگەرتىپ باس
تۇردى - دە، پۇلنى تېخىمۇ پاخاللاشتۇرۇۋەتتى. ئاربىدىن ئۇزۇن
ئوتمەي، شىڭشىسەيگه سوۋېت ھوكۇمىتى قەرز پۇل بەردى.
مالىيە نازىرى جۇبىڭ (يولداش ماۋزېمىن) مالىيە
ئىشلىرىنى جىددى تەرتىپكه سېلىپ، سەرلەپ خەجلەيدىغان
پۇللارنى دوللارغا ئوزگەرتتى. شۇنىڭ بىلەن پۇلنىڭ قىممىتى
تەدرىجى يۇقۇرى كوتىرىلدى. بازارلاردا پۇل مۇئامىلىسى بارا-
بارا مۇقىملاشتى. گومىنداڭ شىنجاڭغا ھوكۇمرانلىق قىلغان مەز-

گىلدە، مەركىزىي بانكا بىلەن دىخانلار بانكىسى شىنجاڭدا ئىلى گىر - كېيىن بولۇپ تارماق بانكا قۇرغان ئىدى. فابى ۋە گۇەندىن جىن دەيدىغان پۇللار شىنجاڭغا ئېقىپ كىرىشكەباشلاپ، پۇلنىڭ قىممىتى بىر كۈندە نەچچە قېتىم تۆۋەنلەپ بازار سودىسى رەخت ۋە تاشچاي باھاسى بويىچە يۇرگۈزۈلىدىغان بولۇپ قالدى. تاماكا قايتۇرۇپ بېرىدىغان پارچە پۇلنىڭ ئورنىنى ئالدى. تىزىلار كېرەكسىز قەغەزگە ئايلاندى. ئەڭ ئاخىرىدا ئولكىلىك بانكا ئوزى قۇيدۇرغان كۈمۈش دوللارغا ئولكە تىزىسىنى تەڭ قىممەتتە تېگىشىپ بېرىپ، ئولكە تىزىسىنىڭ ئىناۋىتىنى مۇستەھكەملەشكە ئىنتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن تېگىشىنى باشلىغاندىن كېيىن، تىزا كوتىرىپ كېلىپ كۈمۈش دوللارغا تېگىشىۋالغۇچىلار كۈندىن - كۈنگە كوپەيدى - دە، تىزىنى كۈمۈش دوللارغا ئايلاندۇرۇۋېلىش دۇلقۇنى كوتىرىلىپ كەتتى. تاكى تېگىشىشنى توختاتقانغا قەدەر، كۈمۈش دوللار بىلەن ئولكە تىزىسىنىڭ بازار باھاسىدىكى پەرقى يەنىلا تۇگەپ كەتمىدى. شىڭشىسەي تەختكە چىقىپ تاكى ئازاتلىق هارپىسىغىچە بولغان بۇ بىر مەزگىلدىكى ئولكىنىڭ پۇل مۇئامىلە ئەھۋالىنى ئايرىم يېزىپ چىقىمەن.

يۇقۇرقىلار ئوزەمنىڭ كورگەن ۋە ئاڭلىغانلىرىمدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇدۇل كەلگەنچە يېزىۋەردىم، پايدىلانغايسىلەر.

ئۇرۇمچى ئاپتوموبىل تىرانسپورت باش ئىدارىسىنىڭ قۇرۇلۇش جەريانى

پەن جزيى

ياڭزېكشىن شىنجاڭغا هوكۇمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىلىدە، ئەنگلىيە، ئامېرىكا سودىگەرلىرى بىلەن بىر قانچە قېتىم سودا مۇئامىلىسى قىلغان ئىدى. مېنىڭ بىلىشىمچە، بىر قېتىمدا ئەنگلىيىدىن تېلىپگىراف ئۇسكۇنىلىرى سېتىۋالىدى؛ يەنە بىر قېتىمدا، ئامېرىكىدىن دوگى ماركىلىق ئاپتوموبىل سېتىۋالدى. شۇ چاغلاردا ئۇرۇمچى ياڭخاڭ كوچىسىدا ئامېرىكا سودىگەرلىرى ئاچقان بېلىۋە ۋالى نامىلىق بانكىلار بارئىدى. بۇ بانكىلار چەتئەللەرگە پۇل پىرىۋوت قىلىش ۋە ئىمپورت ئۇچۇن مال زاكاز قىلىش ئىشلىرىنى بېجىرەتتى.

1925 - يىلى يازدا ئۇرۇمچىدىكى جۇڭگو - رۇسىيە داۋشىڭ بانكىسىنىڭ دېرىكتورى سوۋوروۋ ياڭزېكشىنغا ئامېرىكىدا ئىشلەنگەن بىر كىچىك ماشىنا تەقدىم قىلدى. ياڭزېكشىن مۇشۇ ماشىنىغا ئولتۇرۇپ نۇرغۇن قېتىم سەيلە - ساياھەتكە چىققان ئىدى ھەمدە بۇ ماشىنىنى ئاساس قىلىپ، نەنگۇەندە شوپۇر تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىپ شوپۇر تەربىيىلەشكە باشلىدى.

1926 - يىلى 5 - ئايدا، ئاپتوموبىل ئىدارىسىنىڭ تەييارلىق باشقارمىسىنى قۇرۇپ، بۇرھان شەھىدىنى بۇ باشقارما-

مىنىڭ ھەيئەت ئەزالىغىغا تەيىنلىدى، بۇرھان شەھىدى مېنى بۇ ئىشقا تونۇشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئاپتوموبىل ئىدارىسىنىڭ ئۇيۇ - ئىمارەتلىرىنى ۋە ماشىناخانىلارنى قۇرۇشقا كىرىشتۇق. بىناكارلىق چېرتيوژلىرىنى سىزىپ تەييارلاشقا ئاق ئورۇسلار- دىن ئېنژېنېر راتچېنا تەكلىپ قىلىندى. چېرتيوژلار خەنزۇچە تەرجىمە قىلدۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇرۇلۇش ئېلىپ بارىدۇق. لايىچىلىق ۋە ياغاچچىلىق ئىشلىرىنىڭ سۈرئىتى بەك ئاستا بولغاچقا، ئىككىنچى يىلى 7 -، 8 - ئايلاردا ئاران 16 ئې- غىزلىق ماشىنا ئويى، ئىككى كورپۇس ئىشخانا ۋە ياتاق پۇتكۈزدۇق.

1927 - يىل 8 - ئايدا، شىنجاڭ ئۇرۇمچى ئاپتوموبىل ئىرانسپورت باش ئىدارىسى رەسمىي قۇرۇلدى. ئولكىلىك ھو- كۈمەت گېمىركىنى بۇ ئىدارىنىڭ دىرېكتورلۇغىغا، بۇرھان شە- ھىدىنى يارەمچى دىرېكتورلۇققا تەيىنلىدى.

شۇ يىلى قىشتا، تېخنىكىگە كەشى ئەۋەتىپ، ئامېرىكىدا ئىشلەنگەن دودگى ماركىلىق ماشىنىدىن 15 نى ئالدۇرۇپ چىق- تى. بۇ ماشىنىلار ئۇرۇمچى گۈچۈك ئىرىلمىغىدا يولۇچى ۋە يۈك توشۇش بىلەن شۇغۇللاندى.

گېمىركىن — جۇڭگو تەۋەلىگىگە ئوتكەن ئاق ئورۇس بولۇپ ئەسلىدە بېيلى بانكىسىنىڭ دىرېكتورى ئىدى. ئۇ مائا- ربپ نازىرى لېۋۇېنلوك بىلەن ناھايىتى يېقىن ئوتتى. پۈل پىرىۋوت قىلىش، ئاپتوموبىل سېتىۋېلىش ئىشلىرىنىڭ ھەممىسى- گە گېمىركىن قول سېلىپ ئىشلەيدى. شۇ كەمىلەردە شۇ

پۇر - مېخانىكلار نىڭ تولىسى رۇسلاردىن بولغاچقا، ئولكىلىك هوكۇمەت ئۇنى دېرىكتورلۇققا تەيىنلەپ ئەۋەتكەن ئىدى.

ئاپتوموبىل ئىدارىسى تېخنىكى، خاربىنىدىن تەكلىپ قىلىپ ئىشقا قويغان ئاق ئورۇسلاردىن ئېنژېنېر راتچىنا، مېخانىك ئىۋانوۋ، ئەنزورگىن، شىمىت ۋە يورگىنىست، مومىن ئەپەندى قاتارلىق 6 - 7 كىشى بار ئىدى. شۇنىدىن كېيىن شوپۇر تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىپ ئۇيغۇر، قازاق، خەنزۇ قاتارلىق كۇرسانتلاردىن 30 نەچچە نەپەر شوپۇر تەربىيىلەپ يېتىشتۇردى. باش ئىدارە قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەن خوجۇلۇق بولۇم باشلىقلىغىغا ئوستۇرۇلدۇم. بولۇچىلارغا ۋە يۈك - تاقلارغا كىرا بېلىتى سېتىش، پۇل يىغىش ئىشلىرىنى قىلدىم. مەندىن باشقا يەنە ۋاكزالدىكى ئىسسىملىك ئىككى نەپەر خەنزۇ كاتىپات ئىشلىرىنى قىلاتتى.

ئاپتوموبىللار دەسلەپتە گۇچۇكدىن ئۇرۇمچىگە يولۇچى ۋە مال توشىدى. كېيىن يەنە تارباغاتاي بىلەن ئۇرۇمچى ئارىلىغىدا قاتناشىدىغان بولدى. جەنۇبىي شىنجاڭغا ئاھايىتى ئاز قاتنايتتى. چۈنكى ئۇياقلارنىڭ يوللىرى ناچار بولغاچقا، ماشىنا ئاسان كېرەكتىن چىقاتتى. ماشىنا بېلىتى باهاسى ھەر بىر ئوتەكگە بىر يولۇچى ئۈچۈن 8 مىسقال ھىسابلىناتتى. ئۇرۇمچىدىن گۇچۇكغا 6 ئوتەك ھىسابلىنىپ، ھەربىر يولۇچىدىن 4 سەر 8 مىسقال كىرا ھەققى ئېلىناتتى. شىكلى - يۈك - تاقلىرى ئۈچۈن كىرا ھەققى يېرىم باها ئېلىناتتى.

ئاپتوموبىل ئىدارىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر كوپ مىللەتتىن تەركىپ تاپقان ئىدى. ئىش ھەققى - تەمىناتى بىر

خىل ئەمەس، ئاق ئوروس مېخانىكلىرىنىڭ ئىش ھەققى ھەمـ
مىدىن يۇقۇرى بولاتتى. ئۇلار ھەر ئايغا 180 سەردىن 120 سەر-
گىچە مائاش ئالاتتى. خەنزۇ خىزمەتچىلەرنىڭ ئەڭ يۇقـۇرى
مائاش ئالىدىغانلىرى 40 سەردىن ئاشمايتتى. شوپۇر تەربىيـ-
لەش كۇرسىدىكى كۇرسانتلارنىڭ ئايلىغى 12 سەردىن 15 سەر-
گىچە ئىدى. كـۇرسنى پۈتتۈرۈپ ئۇستا بـولۇپ چىققاندا، ھەر
ئېيىغا 60 سەر ياكى 80 سەر ئىش ھەققى ئالاتتى. شۇ چاغلار-
دا، شىنجاڭدا خـەجلىنىۋاتقان ئـولكـە تېزىسىنىڭ بىر سېرىگە
400 داچەن ياكى بىر سەر ساپ كـۇمۇش تېگىشىپ بېرىلەتتى.
لېكىن تېزىنىڭ قىممىتى مـۇقىم بولمىغاچقا، ھەر 3 سەر ئولكە
تېزىسىغا بىر كـۇمـۇش تېگىشكىلى بـولاتـتى. مېخانىكلارنىڭ
ئىش ھەققى پـۇتۇنلەي كـومۇش دوللار بـويىچە ھىسابلىنىپ،
ئـولكە تېزىسىغا سۇندۇرۇپ بېرىلگـەچكە، ئىش ھەققى سوممىسى
ناھايىتى يۇقۇرى بولاتتى.

1928 - يىلى «7 - ئىيۇل» سىياسـى ئـوزگىرىشى يـۇز
بەرگەندىن كېيىن (ياكـزىكشىن ئولتۇرۇلگەن ۋەقەنى شىنجاڭدا
7 - ئىيۇل سىياسى ئوزگىرىشى دەپ ئاتـايـتتـى) جىن شۇرېن
تەختكە چىقتى. ئۇزۇن ئوتمەيلا ئاتالمىش جۇڭگو - شۇۋېتسىيە
ھەمكارلىغى يولغا قويۇلۇپ سۇۋېن ھېدىن بـاشچىلىغىدىكى گىو-
لوگىك تـەكشۈرۈش ئـومىگى شىنجاڭغا كـەلـدى. مەن بۇرھان
شەھىدى بىلەن مـەزكۇر ئومەككە بېرىپ، ئـۇلارنىڭ تـاموژنى
بېجىنى تەكشۈرۈش ۋە كۇتۇۋېلىش ئىشلىرىنى قىلاتتىم. سۇۋېن
ھېدىن: شىنجاڭدا ئاپتوموبىل تىرانسپورتىنى يـولغا قـويۇش

ئۇچۇن تاشيول ياساش تەكلىۋىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ: شىنجاڭدا تاشيول ياساش قىيىن ئەمەس، يول چىڭدىش ماشىنىسى (كاتوك) ھەممىدىن زورۇر. ھازىر گېرمانىيىدە يېڭىدىن ئىشلەنگەن يول چىڭدىش ماشىنىسى بەك ياخشى دەپ تونۇشتۇردى. جەنشۇرېن ھوكۇمىتى ئۇيغۇرلارنىڭ دېگەنلىرىنى تېزىدىن، بۇرھان شەھىدىنى گېرمانىيىنىڭ سودا - سانائەت ئىشلىرىنى تەكشۈرۈش، يول ياساش ماشىنىلىرى سېتىۋېلىش ھەمدە يول ياساش مۇتەخەسسىسلىرىنى تەكلىپ قىلىشقا ئەۋەتىشنى قارار قىلدى.

1929 - يىل كۈزدە، مەن بۇرھان شەھىدى بىلەن گېرمانىيىگە بېرىپ 3 يىل تۇردۇم. ھوكۇمەتنىڭ يولىيورۇغىغا بىنائەن شېرىت ئىسىملىك بىر كىشىنى تەكلىپ قىلىپ، ئۇنى 1930-يىلى يازدا شىنجاڭغا باشلاپ كەلدۇق. ئۇرۇمچى، گۇچۇڭ ئارىلىغىدىكى تاشيولنى ياساشقا كېرىشتۇق. شۇنىڭدەك گېرمانىيىدىن 4 دانە يول چىڭداش ماشىنىسى سېتىۋېلىپ كەلدۇق. تېخنىكىنىڭ بىزگە ئىشلەپ بېرىش مۇددىتىنى 3 يىل قىلىپ توختاتتۇق. ھەر ئايدا 300 مارك ئىش ھەققى بېرىلەتتى. شۇ چاغدا بۇ پۇل جۇڭگونىڭ 300 كۇمۇش دوللىرىغا تەڭ لەتتى. بۇ تېخنىك يول چىڭداش ماشىنىسىنى قۇراشتۇرۇش، رېمونت قىلىش، ھەيدىگۈچى شاگىرتلارنى يېتىشتۇرۇش ۋە يول ياساش ئىشلىرىدىكى تېخنىكىلىق مەسلىلەرنى ھەل قىلىشقا مەسئۇل بولدى. يول چىڭداش ماشىنىسىنىڭ ھەربىرسى 3.500 مارك، يوتكەش چىقىمى قوشۇلۇپ 4.000 ماركقا توختىغان ئىدى. تاشيول ياساشتا، جەنشۇرېن ھوكۇمىتى شاۋچاڭ دېگەن

ئادەمنى ئۇرۇمچى - گۈچۈك تاشيولىنى ياساشقا ھەيدەكچىلىك قىلىش ھەيئىتى قىلىپ بەلگىلىدى. يىگجاك (باتالىيون كومانـ دىرى) ئاداۋدېي، ليۇجىسەنلەرنى يول ئاسراش ئۇچاستىكمىسىنىك باشلىغى قىلىپ، ئەسكەرلەرنىك كۇچى بىلەن يول ياساش ئىشى باشلاندى. مانا بۇ شىنجاڭدا بىرىنچى قېتىم ياسالغان تاشيول ئىدى.

مەنگو نىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا شەنجاڭ دا بولغان ئاغرىق - سالاق ۋە شۇڭچاغ دىكى تىبابەتچىلىك - دوختۇرلۇق ھەم سەھىيە ئىشلىرىنىڭ ئەھۋالى

جىلو

1 - مەنگو نىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا شەنجاڭدا بولغان ئاغرىق - سالاق

چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇ يىخانىنىڭ 25- يىلى (1899- يىلى) ياشتىن ئاشقان ۋاقتىم ئىدى. ئاتا - ئانام بىلەن بىللە خوتەن يامۇلدا ئولتۇرۇشلۇق ئىدۇق. ماڭا چېچەك چىققىنى. دەسلەپتە بەدەنلىرىمگە نۇقۇتتەك قىزىل مۇدۇر پەيدا بولدى. ئاندىن ئاستا - ئاستا قاپاردى. بىر قانچە كۈن ئوتۇۋېدى، يىرىڭلاپ پۈتۈن بەدىنىمگە تارقالدى. چېچەك چىققاندىن كېيىن، ئويدىن سىرتقا چىقماي، ئەتىدىن-كەچكىچە كارۋات ئۈستىدە ھېلى ئۇيانغا، ھېلى ياندا ئېغىنىپ تولىمۇ بىئارام بولدۇم. ئاغرىق ئېغىرلاشتى. ھۇشۇمدىن كېتىپ بىر قانچە قېتىم ئولگىلى تاس قالدىم.

شۇ ۋاقىتلاردا خوتەندە تۇنۇپمۇ، دورىمۇ قىس ئىدى،

ئاتا - ئانام ئەت بولۇپ، بىر تۇرۇپ ئىبادەتچىلىك كەتاپلىرىنى ئاقتۇرسا، يەنە بىر تۇرۇپ شىپالىق رېتسېپ سۈرۈشتۈرەتتى. شۇنداق قىلىپ ئالدىغا كەلگەن دوختۇرلارنى ئىچكۈزۈۋەردى. ئاخىرى ئىمە قىلمىشىنى بىلمەي ئىسرىق سېلىپ، ئىلاھىدىن شىپالىق تەلەپ قىلىشتى. 2 ئايدىن كۆپرەك ياتقىنىمدىن كېيىن، چىچەك يارىسى يارا - يارا قەقەش تاشلاپ ساقىيىشقا باشلىدى. 3 ئايدىن كېيىن، ئاندىن ئورنىمدىن تۇرۇپ كەتتىم. بىرلىق ئورۇقلاپ بىر تېرە - بىر سۆڭەك بولۇپ قالغانلىغىم ئۈچۈن، قېلىن كورپىدە ئولتۇرسامۇ كاسام ئاغرىيتى. ھازىر ياۋا چىچەك تامامەن تىزگىنلەندى. لېكىن، يېرىم ئەسىر بۇرۇنقى شىنجاڭدا بولسا، قانچىلىغان باللارنى ھايات تىدىن ئايرىۋەتكەنلىگىنى كىم بىلىسۇن؟

شۇ زاماندا، شىنجاڭنىڭ چوڭ - چوڭ شەھەرلىرىدىمۇ چىچەك چېكىش ئىدارىسى يوق ئىدى. شۇنىڭدەك، قاتناش ئىشلىرى قۇلايسىز بولغانلىقتىن ئىچكىرىدىن ئەۋەتىلگەن چىچەك سۇيى ئۇزۇن ۋاقىتتا يېتىپ كەلگىچە قۇۋۋىتىدىن كېتىپ قالاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كوپ مىقداردا ئەۋەتىلمەيتتى. شۇسەۋەپتىن چىچەك چېكىش ئىدارىسىدىكىلەر جۇڭگونىڭ قەدىمقى ئۇسۇلى بويىچە، ئادەمنىڭ چىچەك يارىسىنى يەنى، ياۋا چىچەك يارىسىنىڭ قەقىشىنى چىچەك سۇيى قىلىپ ئىشلەتەتتى. ئادەمنىڭ چىچەك قەقىشىنى ئىشلەتكەندە ھەرخىل كېسەللىكلەرنى پەيدا قىلمىشتىن تاشقىرى يەنە خەتەر پەيدا قىلاتتى. شۇڭدەك چىچەك چېكىش ئىشى ئومۇملاشمىغانلىقتىن، باللار-

ئەڭ ئاۋا - ئاۋانسى بالىلىرىنىڭ بىلىمگەنلىكى قەلەمتىراچ بىلەن تىلىپ چىچەك چىكەتتى. بۇنىڭدا قاتتىق ئاغرىيتتى. ۋاھالەنكى چىچەك چەككەندىن كېيىن ياكى چىچەك سۇيىسى قۇۋۇتىددىن كېتىپ قېلىپ ياراشماي قالسا ياكى ئادەمنىڭ چىچەك قەقشىدىن ئىشلەنگەن چىچەك سۇيىنى ئىشلىتىپ خىيىم - خەتەرگە ئۇچرىسا ھەممىسىنى تەقدىرگە باغلاپ چىچەك چىكىش ئىدارىسىغا بېرىشنى خالىمايتتى. شۇڭلاشقا چىچەك چىكىش ئىدارىسىغا بىر كىشى بار، جىسمى يوق بولۇپ قالغان ئىدى. بۇ ئەھۋال جەنۇبىي شىنجاڭدا تېخىمۇ ئېغىر ئىدى. دىمەك مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، شىنجاڭ بويىچە بالىلارغا پەقەت چىچەك چىكىلمىگەن دېيىشكە بولىدۇ. بالىلارنىڭ ئولۇش نىسبىتى توغرىسىدا بىرەر سانلىق مەلۇمات بولمىسىمۇ، لېكىن، ئىنتايىن قورقۇنچلۇق ئىدى. شۇ چاغلاردا ئاز سانلىق مىللەتلەردىنىي ئېتىقات مۇناسىۋىتى بىلەن، بالىلىرىغا چىچەك «خۇدايىم ساقلىسۇن» دەپ تىلىگەندىن باشقا، دورا - پۇرا ئىچكۈزۈپ ئولتۇرمايتتى. شۇڭلاشقا ئاز سانلىق مىللەت بالىلىرىنىڭ ئولۇش نىسبىتى خەنزۇلارنىڭكىدىن كوپ ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئوزىگە خاس مىللى تەبابەتچىلىگى ۋە دوردىگەرلىگى بار بولسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ زور كوپچىلىگى (بولۇپمۇ ئايالار) پىرەخۇن - باخشىلارغا ئىشىنىپ، تەبابەتچىلىككە ئىشەنمەيتتى. ئۇسسىمدە قېلىشچە؛ مەكتەتە بىردولان يېزىسى بار، دولانلىقلارنىڭ تولىسى پىرە ئويناپ كېسەل كورۇشنى كەسىپ قىلىۋالغانلىغى ئۈچۈن، كىشىلەر ئۇلارنى دولانلار دەيتتى. دولانلارنىڭ

يېرە ئويناش ئۇسۇلى ئىچكىرى ئولكىلەردىكى «داخان»لار ئىگگىد گە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. داپ چېلىپ، ئۇسۇل ئويناپ، بېشى ئايلىنىپ يىقىلىپ چۈشكەنگە قەدەر چوگىلەيدۇ. بۇنداق ئۇسۇل بىلەن كېسەل داۋالاپ ئۇنۇم ھاسىل قىلالمىسى مۇمكىن ئەمەس ئەلۋەتتە. ھوكۇمرانلىق قىلغۇچى سىنىپلار تەبىابەتچىلىك، دوردىگەرلىك ۋە سەھىيە دېگەنلەرنى بىلمەيتتى. جامائەت تازىلىغىنى تېخىمۇ بىلمەيتتى. تاكى ئاغرىپ ئولگەنگە قەدەر ھەممىنى تەقدىرگە باغلايتتى.

ياك زېكشىن چىك سۇلالىسىنىڭ مۇپەتتىشى ئىدى. مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن يۈەن شىكەي ئۇنى شىنجاڭنىڭ بىرىنچى قېتىملىق دۇدۇلىغىغا قوشۇمچە ئولكە باشلىقلىغىغا تەيىنلىگەندىن كېيىن، شىنجاڭدا ھوكۇمرانلىق چوڭ ھوقۇقنى 17 يىلدىن ئارتۇق ئىگەللىدى. ئۇ لاۋزىغا چۈقۇنۇپ ئۇنىڭ تەلىماتىنى ئۇگىنەتتى. شۇنىڭدەك تەبىابەتچىلىكتىن ئانچە - مۇنچە خەۋىرى بار ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىجتىمائى پاراۋانلىغىغا، تەبىابەتچىلىك، دوردىگەرلىك ۋە سەھىيە ئىشلىرىغا زادىلا كۆڭۈل بولمىگەن ئىدى. مىنگۇنىڭ بىرىنچى يىلى 2 - ئايدا (1912 - يىلدىن 1913 - يىلغىچە) خوتەن، كېرىيە، لوپ ناھىيىلىرىدە ۋابا پەيدا بولغان ئىدى. دەسلەپ كېسەل تەككەندە، كىشىنىڭ بېشى ئاغرىپ، قىزىتمىسى ئورلەپ، ئىشتىھاسى تۇتۇلاتتى. كەينىدىنلا قان سەپرا قىلاتتى ياكى ئىچى سۇرەتتى. بەزىلەرنىڭ بويىغا، بېقىنىغا يارا چىقاتتى - دە، بىر - ئىككى كۈندىلا ئولۇپ كېتەتتى. شۇنىڭدەك، بىرەر ئادەمگە

كېسەل تەگسە، 3 - 4 كۈن ئىچىدىلا، پۈتۈن ئويدىكىلەرگە تا-
راپ ھەممەيلەن ئولۇپ تۇگىشەتتى. يارىسى ئېغىز ئالغانلاردىن
بەزەن بىرلىرى تەلمىگە يارىشا ئولەيمۇ قالاتتى. بۇ كېسەل
دەھشەتلىك يۇقۇملۇق كېسەل ئىدىكى، ئۇنىڭ زادى قانداق
كېسەل ئىكەنلىگىگە شۇ زاماندا ھېچكىم ئوچۇق بىر نېمە دە-
يەلمەيتتى. ۋابا دەسلەپ يۇز بەرگەندە بىرەر جاي بىلەنلا چەك-
لەنگەن بولسىمۇ، لېكىن، ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش، كاران-
تىن قىلىشتەك چارە - تەدبىرلەر قوللىنىلمىغاچقا بۇ كېسەللىك
3 ناھىيىگە يامراپ كەتتى.

مىنگۇنىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلدىن 1917 - يىلغىچە) غا يەتكەندە، ۋابا كېسەللىگى بىلەن 10 تۇمەندىن ئارتۇق ئادەم ئولگەن دېيىشىدۇ (ئەمما ھېچكىمنى تىزىملاپ كور-
گەن ئەمەس). بۇ كېسەلنىڭ ئېغىرلىق دەرىجىسى چىنگ سۇلا-
لىسى دەۋرىدە يۈزنەن ئولكىسىدە يۈز بەرگەن يەل يارىسى
ۋە مەلىكىتىمىزنىڭ شەرقىي شىمال ئولكىلىرىدە پەيدا بول-
غان چوما كېسەللىكلىرىگە ئوخشىشىپ كېتەتتى.

شۇ چاغلاردا، بۇ 3 ناھىيىدە چەتئەل مۇھاجىرلىرى بار ئىدى. خوتەن ناھىيىسىدە 400 دىن ئارتۇق ئەنگلىيە تەۋەلى-
گىدىكى سودىگەرلەر (كوپچىلىگى ھىندى ۋە ئافغانلار) 300 دىن ئارتۇق رۇسىيىلىك سودىگەرلەر (تولىسى رۇسىيە تەۋەلىگىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئىدى) كېرىيە ناھىيىسىدە 60 تىن ئار-
تۇق ئەنگلىيىلىك، 400 دىن ئارتۇق رۇسىيىلىك سودىگەرلەر، لوپ ناھىيىسىدە 50 ئائىلىدىن ئارتۇق ئەنگلىيىلىك، 40 ئا-

ئىلمىدىن ئارتۇق رۇسىيىلىك سودىگەرلەر بار بولۇپ ھەممىنى قوشقاندا بىر مىلىئونىدىن ئاشاتتى. چار رۇسىيىسىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى قەشقەر دوتىيىنىڭ جەددى تەدبىر قوللىنىشىنى تەلەپ قىلدى. لېكىن ئەمەلدار بولغانلار قاقتى - سوقتى قىلىپ يالماپ يۇتۇشنىلا بىلگەچكە، بۇ ئىشقا كۆڭۈل بولمىدى. ئۇلار قىلاي دېسىمۇ كۈچى يەتمەيتتى. شۇڭا قۇرۇق گەپ بىلەن ئوتكۈزۈۋەردى. كېيىل بارغانسېرى ئەۋج ئالدى.

مىنگونىڭ 6 - يىلى (1917 - يىلى) ئىلىمۇ ئابا كېيىل يۈز بەردى. كېيىللىك ئەھۋالى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 3 ناھىيىنىڭكىگە ئومۇمەن ئوخشايتتى. بۇ كېيىللىكنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىن تارقىلىپ بارغانلىقى ئېنىق. يولداش تۇڭ باۋنىڭ ئېيتىشىچە: شۇ يىللىرى ئىلىدا ناھايىتى كۆپ ئادەم ئۇلگەن ئىكەن. ئۇلۇك ساندۇقلىرى قىس بولغانلىقتىن ئۇستىگە ئولۇكلەرنى قويۇشقىمۇ ئادەم تاپقىلى بولمايدىغان بولۇپ قالغان. چارروسىيىنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى رۇسىيىلىك سودىگەرلەرنىڭ كەينى - كەينىدىن ئولۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى كورۇپ، ئىلى دوتىيىنىڭ جەددى تەدبىر قوللىنىشىنى تەلەپ قىلسا، ئۇنىڭغىمۇ كىشىنى قانائەتلەندۈرگىدەك جاۋاپ قايتۇرالمىغان ئىكەن. رۇسىيىنىڭ قەشقەر ۋە ئىلىدا تۇرۇشلۇق كونسۇللىرى بۇ ئىشنى رۇسىيىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىغا مەلۇم قىلغاندا، رۇسىيە كونسۇلخانىسى بېيجىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىدىن ۋاباندىن مۇداپىە كۆرۈشنى تەلەپ قىلغان. تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىگى يالڭ زېڭشىننىڭ چاپسان بىر تەرەپ

قىلىشىنى ئۇقتۇرغان. تېلېگىرامما: رۇسىيە كونسۇلى قەشقەر
ئىلى قاتارلىق جايلاردا كېسەللىك ئەۋج ئالغانلىقتىن خەۋ
ەر تېپىپ، ئامال قىلىپ يوقتىش ۋە تارقىلىشىنىڭ ئالدىنى
ئېلىشنى تەلەپ قىلدى. سىلەر مىللىي تەۋپىلارنى ۋە دوختۇر
لۇقتىن خەۋىرى باركىشىلەرنى ئۈيۈشتۇرۇپ تېزلىكتە تەكشۈرۈپ
چارىلاپ ۋاقتىدا يوقىتىشىڭلار لازىم...» دېيىلگەن. بۇ كېسەل
لىكنىڭ شۇنچە ئۇزۇن داۋام قىلغانلىقىنى بەرلىك ئەمەلدارلار بىلمەپ
تۇرسىمۇ بىلمەسكە سېلىپ كازى بولمىغانلىقتىن، تاكى چەتئەللىكلەر
مەركىزىي ھوكۇمەتكە مەلۇم قىلىپ، ئۇيەزدىن تېلېگىرامما كەلگەن
دىلا ئاندىن ياك ژېكسىن كوكۇل بولگەن. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ
قانچىلىك ئېقتىدارسىز ئىكەنلىگىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ.

ياك ژېكسىن تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىگىنىڭ تېلېگىرامما
سىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئاندىن ھەركەتكە كەلدى.
گاۋجۇنسۇڭ، گاۋخۇاتىڭ، ۋۇشۇ قاتارلىق 3 نەپەر تەۋپىنى تە
يىنلىدى. ئۇلار 4 ئاتلىق ھارۋىغا كومۇلاچ دورا، تالقان دورا،
مەلھەم دورا ھەمدە ۋاباغا قارشى ئىشلىتىلىدىغان ھەر خىل مەخ
سۇس دورىلارنى بېسىپ خوتەن قاتارلىق جايلارغا بېرىپ
ھەقسىز داۋالاشنى ئېلىپ باردى. بۇ ئىش، داۋالىمىغاندىن
كۆرە، كېچىكىپ بولسىمۇ داۋالىغان ياخشىراق ئىكەنلىكى كۆرۈنسىمۇ،
ئەمىلىيەتتە ھەرقانداق ئارا تۇرمىدى. پەقەت ئەمەلدارلارنىڭ
بۇ ئالۋىكىنى ئوتكۈزۈۋېتىشىدىنلا ئىبارەت كۆلكىلىك بىر ئىش
ئىدى. ئات ھارۋىسى ھەر كۈنى بىر مەنزىل يول يۈرەلەيتتى.
ئۇرۇمچىدىن خوتەنگە 60 ئوتەك بولۇپ، يول ئۇستىدە ھايال

بولمىغان تەقدىردىمۇ 2 ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت كېتەتتى. ئادەتـ
تىكى چاغلاردا كىشىلەر ئۇ يەرگە 3 ئاي چامىسىدا يېتىپ بارا-
لايتتى. شۇڭا، بۇ 3 تىۋىپ ئۇ يەرلەرگە يېتىپ بارغىچە، كېسەل-
لىك ئوز كۈچىنى كورسىتىپ بولغان پەيتكە توغرا كەلدى. ئىنـ
كىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئادەملەر ئولۇپ تۈگەپ بولاي
دېگەندە يېتىپ باردى. بۇ 3 تىۋىپ ھەر ئايلىغىغا 80 سەردىن
قەشقەر تىزىسى ئېلىپ، يېرىم يىل لاغايلاپ يۈرۈپ دورا تار-
قىتىپ، 4 ئايغىچە تۈرۈپ ئىشىنى تۈگەتكەن بولدى. يالڭىچىكىن
ئوزىنىڭ مۇشۇنداق قىلغانلىغىنى بېيجىڭ ھوكـۈمىتىگە مەلۇم
قىلىپ، تۈتۈرۈقسىز گەپلەر بىلەن ئىشىنى تۈگەتتى. يوللىغان
مەلۇمات خېتىدە: «خوتەن ئامبىلى شېۋېنـگاۋ، كېرىيە ئامبىلى
پىڭسىجىن، لوپ ئامبىلى گۈي‌فىنلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ
ئاشۇ ناھىيىلەردىكى خەلقلەردىن ۋابادا ئولگەنلىرى كوپ بولـ
غاندا بىر نەچچە تۈمەن، ئاز بولغاندىمۇ نەچچە مىڭغا يەتكەنـ
لىگىنى مەلۇم قىلىشتى.....» دېيىلگەن. بۇ مەلۇماتتا ۋابانىڭ
پەيدا بولغان ۋاقتى، تارقىلىش ئەھۋالى، ئولگەنلەرنىڭ ھەقـ
قى سانى، ئالدىنى ئېلىش - داۋالاشتىكى كونكىرىت چارىلار
ئېنىق سوزلەنمىگەن ياكى بۇ ئىشنىڭ ئاخىرى قانداق يۇغۇش-
تۈرۈلدىغانلىغى، شۇنىڭدىن كېيىنكى ئالدىنى ئېلىش-
داۋالاش پىلانلىرى ھەققىدە پىكىر قويۇلمىغان. ئىلىدىكى ۋابا
توغرىسىدا بىر ئېغىزمۇ گەپ بولمىغان، پەقەت: «ئولكىمىزدە
تىۋىپ قىس، تېبابەتچىلىكنى ئۇگىتىش كۇرسى قۇرماقچى بول-
دۇق» دېگەنىلا ئېيتىپ قويغان. لېكىن ئۇ، بۇ دېگەنلىرىنى ئوز
ۋاقتىدا ئەملىدە كورسەتمىدى.

مىنگۇنىڭ 7 - يىلى (1918 - يىلى) 8 - ئايلاردا، ئۇرۇمچىدىمۇ ۋابا كېسىلى پەيدا بولدى، ناھايىتى تېز تارقىلىپ ھەممە ئويلەردە ئاغرىغانلار ۋە ئولگەنلەر بولدى. كوچىدا كېتىۋاتقانلار تۇيۇقسىزلا ھالسىزلىنىپ، يول بويىدا يىقىلىپ چۇشكەن ئەھۋاللار كورۇلدى. ئاغرىقنىڭ خاراكتېرى خۇددى جەنۇبىي شىنجاڭدىكىدەك بولۇپ، باش ئاغرىيتتى، قىزىتما ئورلەيتتى، پۇت - قوللار جانسىزلىنىپ قىممىرلىغۇسىز ھالەتكە چۇشۇپ قالاتتى. شۇ چاغلاردا ئۇرۇمچىدىكى ئىشچىلار مۇنداق بىر نەچچە خىل كىشىدىن تەركىپ تاپقان ئىدى. بىر خىلى ھوكۇمەت ئورگانلىرىدا ئىشلەپ، ئىشتىن سىرتقى ۋاقىتلاردا كېسەل كورگانلارغا ئىدى. مەسىلەن: خېچ جۇچۇەن، سۇك يۇكۇي، سۇك شىنجۇ، گاۋجۇنسۇك، جۇچىڭچىك قاتارلىقلار. يەنە بىر خىلى تىبابەتچىلىك كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئىشچىلار ئىدى (ئۇ چاغلاردا تەكشۈرۈشتىن ئوتكۈزىلگان، گۇۋاناما بېرىلگان ئۇزۇملەر يوق ئىدى) مەسىلەن: ۋاڭ گۇەنسەن، ۋاڭ خەندىك، چىن شاڭفۇ قاتارلىق ئىشچىلارنىڭ ئوزىمۇ ۋابا پەيدا بولغاندىن كېيىن ئىلگىرى - كېيىندىن ئاغرىپ يېقىلدى. دورىخانىلاردىكى دۇكانچىلارغىمۇ كېسەل تەگدى. شۇ چاغلاردا بىر قەدەر كاتتا جۇڭيى دورىخانىلىرىدىن مەسىلەن: ئىن دېتاك، يۇەن تەيتاڭلار ۋېتسېپىنى كوپەرەك قوبۇل قىلاتتى. خېرىدارلار دورا سېتىۋالغىلى كەلسە، دۇكانچى ۋە خوجايىنلار ئاغرىق دەردىدىن دورا تەڭشەپ بېرەلمەي، خېرىدارلارنىڭ ئوزىنى ئەڭ ۋېلىشىغا يول قويغان ئىدى. بۇنىڭدىن شۇ ۋاقىت

قىتتىمكى ۋابانىڭ ئەڭ دەر دەھشەتلىك ئىكەنلىگىنى كۆرۈۋالغ
ىلى بولىدۇ. كېسەل يېنىمكرەك تەككەنلەرنى قۇتقۇلۇپ قالات
تى. كېسەل ئېغىرراق تەككەنلەرنى ئەچچىقىۋەتكەنلا ئولۇپ تۇگىشەتتى،
ئاغرىق پەيدابولۇپ بىر ھەپتە ئىچىدىلا بازاردىكى ئولۇك سانى
دۇقلىرى سېنىلىپ تۇگىگەن ئىدى. ئۇرۇمچى گەرچە ئولكە مەر
كىزى بولسىمۇ بۇ يەردە جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭ
دىكى كېسەل تەككەن رايونلارغا ئوخشاشلا، كېسەلنىڭ ئالدىنى
ئالغىلى بولمايدىغان ئورگان يوق. ئولگەنلەرنىڭ سانى
دىنمۇئىستاتىستىكارەقەم يوق ئىدى. دېمەك مىنگونىڭ 7 - يې
لى ئۇرۇمچىدە پەيدا بولغان كېسەلنىڭ زادى قانداق كېسەل
ئىكەنلىگىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ. پاكىزىكشىن كېسەللىكىنىڭ جىد
دى يامراپ ئوزىنىڭ ھاياتىغا خەۋپ يېتىدىغانلىغىغا كۆزى
يەتكەندە ئاندىن پۇل ئاجرىتىپ، كوپلەپ دورا ئالدۇرۇپ،
ئولكىلىك مەھكىمىنىڭ چوڭ دەرۋازىسى ئالدىغا بىر قانچە داش
قازان ئېسىپ دورا قاينىتىقۇزۇپ، يولدىن ئوتكەنلەرگە بىر تا
ۋاقتىن ئىچكۈزدى، چوڭ-چوڭ دوردىخانىلاردىمۇ دورا قاينىتىپ
كېسەللەرگە ئىچكۈزدى. بۇ خىل داۋالاش چارىسىمۇ ئاز-تولاتە
سىر كورسەتكەنلىكتىنمۇ، يىل ئاخىرلىشىپ قىشنىڭ سوغۇقى كە
رىش بىلەن تەڭ كېسەللىكمۇ ئاخىرلاشتى.

يولداش بۇرھان شەھىدىنىڭ ئېيتىشىچە: مىنگونىڭ 7 -
يىلى ئۇرۇمچىدە پەيدا بولغان ۋابا ئەسلىدە ماناستا داۋغان
(سۇغۇر)دىن پەيدا بولۇپ ئۇرۇمچىگە تارقالغان ئىكەن. جەنۇ-
بىي شىنجاڭدىكى كېسەللىكنىڭ چوما ئىكەنلىگى ياكى ئەمەسلە-
گىنى ھېچكىمنى مۇئەييەنلەشتۇرەلمىگەن. پىشقەدەم يىلتىزۇسەي

ۆەپەدەنىڭ ئىپتىشىچە: گۇاڭشۇي خانلىغىنىڭ 21 - يىلى (1895 - يىلى) شىنجاڭدا بىر قېتىم بوغما كېسەللىكى پەيدا بولۇپ، تېز تارقاپ ۋە كېڭەيمەپ مىڭلىغان ئادەملەرنىڭ ئو لۇپمۇ بالىلارنىڭ ئولۇمىگە سەۋەپ بولغان. شىنجاڭنىڭ ھاۋا كىلىماتى قۇرغاق، قىش ئۇزۇن، ئاھالىسى ئاز ۋە تارقاق بولۇ خاچقا قائىدە بويىچە يۇقۇملۇق كېسەل ئاسانلا ئەۋج ئېلىپ، ئېغىر ئاپەت تۇغدۇرالماسلىغى لازىم ئىدى. بىراق ھوكۇمرانـ لار كۆڭۈل بولمىگەنلىگى ئۈچۈن، كېسەللىك تارقالغان پەيتى بىرقانچە يىلغا سوزۇلۇپ كەتكەن.

2. تىبابەتچىلىك كۇرسىنىڭ ئېچىلغانلىغى ۋە دوختۇرلۇقنىڭ شىنجاڭدا دەسلەپكى ئەھۋالى

مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى) ياڭ زىڭشىن ئۇرۇمـ چىدە تىبابەتچىلىك كۇرسى ئاچتى. كۇرس مۇددىرلىغىغا گاۋجەنـ سۇكنى، ئوقۇتقۇچىلىققا سۇك شىنجۇ، جۇچىڭچىنىڭ ۋە لیۇبايەنلەرـ نى، ئىمتىھان ئېلىش ئىشلىرىغا سۇك يۇيكۇينى تەيىنلىدى. لاـ ۋازىمەت ۋە يۇگۇر - يېتىم ئىشلىرىغا بىردىن ئادەم بەلگىلىدى. ئازـتولا تىببىي بىلىمگە ئىگە ياشلاردىن 40 كىشىنى ئوقۇشقا قوبۇل قىلدى. ئوقۇغۇچىلارغا ھەر ئايدا 10 سەرىدىن تۇرمـۇش يارەم پۇلى، 6 سەرىدىن تاماق پۇلى بېرىپ تۇردى. چىراق، ئوتۇن، كومۇر خىراجىتى ھوكۇمـەتتىن بولـدى. ئوقـۇش باشـ

لانغاندين كېيىن، ھەركۇنى 6 سائەتتىن دەرس ئوقۇتتى. ئۇلار 3 يىلدا كۇرسنى پۈتتۈردى.

دۇ كۇرس يېڭىچىمۇ ئەمەس، كونىچىمۇ ئەمەس دولۇپ ھازىرقى جۇڭگى ئىنستىتوتىغا پەقەت ئوخشىمايتتى. يېڭىنەبىلەن داۋالاش، تاشقى كېسەل ۋە باللار كېسەللىگى دولۇملىرى يوق ئىدى. مۇئەللىملىرى ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلەردىن بولسىمۇ، كەسپىي تەۋپىلەردىن ئەمەس ئىدى. دەرسلىك ماتېرىياللار چىن شوپيۇەن ۋە شۇي لىنتەيلەرنىڭ تىبابەتچىلىك ھەققىدىكى ئەسەرلىرى، ۋاڭ ژىنئەننىڭ رېتسېپلار ھەققىدىكى ئىزاھاتلىرى، مۇھىم دورا ئوسۇملۇكلىرى توغرىسىدىكى چۈشەنچىلەر، ۋۇ جۇيتۇڭنىڭ يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر توغرىسىدىكى تەھلىلىدىن ئىبارەت ئىدى. جۇڭگى تىبابەتچىلىگىگە دائىر تۆت چوڭ كىلاسسىك ئەسەر، ئىچكى كېسەللىكلەر ئىلمى، كېزىك ھەققىدىكى پارچىلار، قەدىمدىن بۇيانقى ئوسۇملۇك دورىلار توپلىمى قاتارلىقلاردىن پايدىلاندى. بۇلاردىن باشقا، ئاياللار كېسەللىگىنىڭ مۇھىم ئالامەتلىرى ھەققىدە، داۋالاش دىاگنوز-لىرى ھەققىدە، تىبابەتچىلىك ھەققىدە سوئال - جاۋاپلار، لى شىجېننىڭ تومۇر تۇتۇش ھەققىدىكى نەزەرىيىسىمۇ ئاساسىي ئوقۇتۇلىدىغان كىتابلار قاتارىغا كىرگۈزۈلدى. ئومۇمىلاشتۇرۇلغان بۇنداق ئەنئەنىۋى ئوقۇتۇش ئۇسۇلى، كونىچە ئۇسۇللاردىن بىر ئاز ئالغا باسقان بولسىمۇ، ھازىرقى جۇڭگى ئىنستىتوتىدىكى تۇرلەر ۋە دوختۇرلۇقنىڭ ئاساسىي بىلىملىرىگە سېلىشتۇرغاندا، ئىنتايىن قالاق ھىساپلىناتتى.

مەنگوندىكى 10 - يىلى (1921 - يىلى) كۆرىدە، ئوقۇغۇچىلار 3 يىلنى توشقۇزماي تۈرۈپ ئوقۇش پۈتتۈردى. يىلىغا ئۆتكىشىن ئوقۇش پۈتتۈرگەن 40 نەپەر ئوقۇغۇچىنى پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى چوڭ - چوڭ شەھەرلىرىگە دوختۇر قىلىپ ئەۋەتتى. بۇ كۆرس داۋاملاشتۇرۇلمىدى.

ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار جايلارغا تەيىنلەنگەندىن كېيىن، بىرنېچچە ئاي يەرلەردىكى چىچەك چىقىش ئىدارىسىدە سىغا چۈشتى ھەمدە چىچەك چىقىشنى قوشۇپ ئىشلىدى، شۇ چاغلاردا پۈچتا ئىشلىرى يولغا قويۇلۇپ، چىچەك سۈيى ئىچكىرىدىن ۋاقتى - ۋاقتىدا كەلتۈرۈلگەچكە، ياۋا چىچەكنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىمۇ كورۇنەرلىك ئۇنۇم ھاسىل قىلمىدى. يۇرت ئەھلىمۇ چىچەك چەكتۈرۈشكە بارا - بارا ئۇگىنىپ قالدى. خەنزۇلارنىڭ كوپىنچىسى بالىلىرىغا چىچەك چەكتۈرەتتى. ئاز سانلىق دىكىلەرنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ كوپچىلىگى يەنىلا مىللى داۋالاشقا ئىشەنمەي، بالىلىرىغا چىچەك چەكتۈرمەيتتى. ئېسىمدە قېلىشىچە: مەنگوندىكى 15 - يىلى (1926 - يىلى) ئەتىيازدا، مەن ئاقسۇدا ئامبال ئىدىم. شۇ چاغدا، باش دوختۇر لۇك زەيتەن ھەر يىلى ئەتىيازدا، يېزىلارنى ئايلىنىپ يۇرۇپ چىچەك چىكەتتى. ئۇيغۇر قېرىندىشلار بالىلىرىغا چىچەك چەكتۈرۈشنى خالىمىغاچقا، لۇك زەيتەن يېزىنىڭ ئۇياق - بۇياقلىرىغا بېرىپ قويۇپلا قايتىپ كېلەتتى-دە، مۇنچە كىشىگە چىچەك چىكىلدى دەپ بىر پارچە رويخەتنى يوللىۋېتەتتى. ئەمەلىيەتتە ئۇ يېزىغا بارغاندا يۇرت ئاقساقاللىرى خەلق

تەن پۇل يەنمەپ ئۇنۇنگغا پاۋە بېرىپ چەچەك چەككۈزمەيتتى.
شۇڭا لۇك زەيتەنىڭ رويخەت مەلۇماتى پۈتۈنلەي يالغان ۋە
قۇرۇق رەسمىيەت ئىدى.

تىبابەتچىلىك كۇرسى شىنجاڭغا 40 نەپەر تەڭدەپ يېتىشتۈرۈپ بەردى. ئۇلار جايلارغا بېرىپ ئاز - تولا تەسىر كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن كوناچەمەيەتتە خەلق نامرات بولغاچقا، كېسەلنى داۋالىتىدىغانلار ئانچە كوپ بولمىدى. شۇنىڭدەك جۇڭيى تەڭپىلىرى جەمەيەتتە ئانچە ئېتىۋارلىق بولمىغانلىقتىن تەبابەتچىلىك كۇرسىنى پۈتتۈرگەنلەرمۇ ئەپلەپ - سەپلەپ كۇن ئوتكۈزۈش يولىنى ئىزلەپ كەسپ ئۇزگەرتىشكە مەجبۇر بولدى. بۇلارنىڭ ئاردىسىدىكى ناھايىتى ئاز سانداكىلەر نەچچە ئون يىلغىچە تىبابەتچىلىكنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئەمەلىي ئىشلەش ئارقىلىق ئوسۇپ داڭلىق تەڭپىلاردىن بولۇپ يېتىشتى. شۇ كۇرستا ئوقۇپ چىققان چىن خاۋرەن، لېۋشىڭۋۇ، چاڭشەندا، جاڭ زىچاۋ، تېيەن خىلىنلەر ئازاتلىقتىن كېيىنمۇ ئىزچىل تۇرده تىبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلدى. ئۇلار ئۇرۇمچى شەھەرلىك جۇڭيى دوختۇرخانىسىنىڭ ھەر قايسى ئورۇنلىرىدا ئىشلەيدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى 60 - 70 ياشلارغا كىرگەن مۇيسىپىتلەر. قالغانلارنىڭ تەڭدىن تولمىسى ئولۇپ كەتكەن. يۇقۇرقى 5 دوختۇر تۇردىن باشقا، شۇ كۇرستى پۈتتۈرگەن يەنە بىر خۇيزۇ تەڭپە ھازىر تۇرپاندا.

ئىككىنچىدىن، مىنگۇنىڭ تۇنجى يىللىرى شىنجاڭدىكى غەرپچە دوختۇرلۇقنىڭ دەسلەپكى ئەھۋالى ھەققىدە توختالماقچى

چىمەن: گۇاكشۇي خانلىغى دەۋردە چاررۇسىيەنىڭ ئىلى، تارە
باغاتاي ۋە ئۇرۇمچىدىكى كونسۇلخانىلىرىدا ۋە ئەنگلىيەنىڭ
قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىدا كونسۇلخانا خادىملىرىنىڭ كېسە-
لىنى كوردىغان دوختۇرخانىلار تەسىس قىلغان ئىدى. غۇلجا
شەھرىنىڭ دوك مەلىسىدىكى كاتولىك دىنى ئىبادەتخانىسىدا
بېلگىيەلىك پوپ لياك مەندي كاتولىك دىنىنىڭ يەرلىك مۇرتلىرىغا
ۋە شەھەر ئاھالىلىرىغا چىچەك چېكىپ داۋالاپ قوياتتى. گۇاڭ-
شۇي خانلىغىنىڭ 30 - يىللىرى (1904 - يىلى) بولسا كېرەك.
شۇڭپىسيەلىك دىن تارقاتقۇچىلار قەشقەر كونىشەھەردە دىن
تارقاتقان ۋە دوختۇرخانا ئاچقان ئىدي. غۇلجا ۋە قەشقەر
شەھەرلىرى رۇسىيە بىلەن چېگرىداش بولۇپ، ئۇ چاغلاردا
سودا مۇئامىلە يولىغا قويۇلۇۋاتقانلىقتىن، خەلقەر ياۋروپاچە
داۋالىنىش ۋە ياۋروپا دورىلىرىنى ئىچىشنى ئانچە يات كور-
مەيتتى. شۇڭلاشقا بىر قىسىم ئۇيغۇرلار چەتئەل شىپاخانىلىرىغا
بېرىپ داۋالىناتتى ياكى چىچەك چەكتۈرەتتى. مانا بۇ شىنجاڭ-
نىڭ ئەڭ دەسلەپكى غەربچە دوختۇرلۇق ئىشلىرىنىڭ ئەھۋالى.
ئۇ چاغلاردا ئۇرۇمچى تەرەپلەردە تېخى ياۋروپاچە شىپاخا-
نىلار يوق ئىدى. تاكى 1917 - يىلى ئوكتەبىر ئىنقىلاۋى غە-
لىبە قىلغاندىن كېيىن، بىر تۈركۈم ئاق ئورۇسلار شىنجاڭغا
قېچىپ كەلگەندە، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا پېتشىنكا ئىسىملىك بىر ئويلۇك
رۇس بولۇپ، ئۇ ئەسلىدە رۇسىيىدە دوختۇرلۇق قىلغان ئىكەن.
ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن دوختۇرلۇق قىلىپ كۈن كەچۈردى.
دەسلەپتە، رۇسىيىلىك سودىگەر ۋە يەرلىك ئاز سانلىق ئۇيغۇر-

لار كوپره‌ك بېرىپ داۋالاندى. به‌لكىم شۇ مه‌زگىلده بولسا كېره‌ك، ئۇرۇمچىده خىرىستيان دىنى ئۇيۇشمىسىدىكى ئه‌نگلىيه‌لىك پوپ ماتخېيۇ دوختۇرلۇق قىلىپ كېسه‌ل داۋالايتتى. ئۇرۇمچىده يه‌نه كاتولىك دىنىدىكى پوپ گېرمانىيىلىك شىپنايدېر مۇ كېسه‌ل داۋالايتتى. شۇ چاغلاردا خه‌نزۇلاردىن غه‌رپ دوختۇرلىرىغا ئىشىنىدىغانلار ئاز بولۇپ، ئۇلار كوپىنچه‌ مىللى تېۋىپلارغا كورۇنه‌تتى. 1928 - يىلىغا كه‌لگه‌نده‌ سېۋىن هېيدىن ئېنكىسپىدىتسىيه ئۇيۇشمىسى بىله‌ن كه‌لگه‌ن شۇېتسىيىلىك دوختۇر خېيمار، يا‌ك زېكشىنىك باجىسى ليۇرىنته‌نىك ئىششىق كېسىلىنى داۋالىغاندىن كېيىن، ياۋروپاچه دوختۇرلۇقتا خه‌نزۇلار ئه‌همىيه‌ت بېرىدىغان بولدى. 1931 - يىلى ئۇرۇمچىدىكى خرىستيان دىنىنىك ئىچكى ئۇلكه ئۇيۇشمىسىدىكى ئه‌نگلىيىلىك پوپ ماجې‌دې شائخه‌يدىن بىر چوك ئاپتوموبىلدا گه‌نسۇ چېگرىسىدىكى ئوتلاق يولى بىله‌ن شىنجاڭغا كه‌لدى. ئۇنىڭ بىله‌ن بىر قانچه‌ مىسسىيونىر (دىن تارقاتقۇچى)لار مۇ كه‌لگه‌ن ئىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بىره‌يله‌ن ره‌سمىي دوختۇر بولۇپ ماتخېيۇ پوپ بىله‌ن بىرلىكته دوختۇرلۇق قىلدى.

جىن شۇرېن هوكۇمرانلىق قىلغان مه‌زگىلده (1930 - يىلدىن كېيىنكى يىللار) شىنجاڭدا ئۇرۇش يىللىرى بولدى. شۇ چاغدا هوكۇمه‌ت قوشۇنلىرى ئىچىنده شىنجاڭغا قېچىپ ئوتۈكه‌ن ئاق ئورۇسلاردىن ته‌شكىل قىلىنغان ئاق ئورۇس قوشۇنى بار ئىدى. باش - ئاخىرى يوق داۋام قىلغان شۇ ئۇرۇشلاردا ئاق ئورۇسلار قوشۇنى خېلى جىق چىقىم تارتتى. بۇ

لارنىڭ ياردىدار ۋە ئاغرىقلىرى ياۋروپاچە داۋالىنىشقا ئادەتـ
لەنگەچكە، شۇ ۋاقىتتىكى ئولكىلىك ھوكۇمەت باش كاتىۋى
تاۋەپىنيوپ قاتارلىقلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئاددى بولسىمۇ
بىر دوختۇرخانا قۇرۇپ ئالدىنقى سەپتە ياردىلانغان ۋە ئاغـ
رىغان كومانداىر، جەڭچىلەرنى داۋالىدى. بۇ دوختۇرخانىنىڭ
ئورنى ھازىرقى بېيىمنىڭ دوختۇرخانىسىنىڭ ئورنىدا ئىدى.
دوختۇرخانىغا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بىداشىنكوۋ، شىبنای
ۋە ئىچكى ئولكىلەردىكى دىنىي ئۇيۇشما پوپلىرىدىن ئىككى كىـ
شىنى تەكلىپ قىلىپ ھەرقايىسى بولۇملەرگە باش دوختۇر لۇققا
بەلگىلىدى.

يۇقۇرىدا بايان قىلغانلىرىم ئۇرۇمچىدە بىرىنچى قېتىم
قۇرۇلغان دوختۇرخانىنىڭ ئەھۋالىدىن ئىبارەت. 4 نەپەر باش
دوختۇرنىڭ ھەممىسى چەتئەللىكلەر ئىدى، ۋاھالەتكى، ئىچكى
ئولكىلەردىن تەكلىپ قىلىنغان ئەنگلىيە تەۋەلىگىدىكى ئىككىسى
دوختۇر ئۇزاق ئوتمەيلا كېزىك بولۇپ ساقىيالماي ئولۇپ
كەتتى.

ئاخىردا، ممنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى شىنجاڭنىڭ
جۇڭيى دوربگەرلىگى ۋە ياۋروپاچە دوربگەرلىك توغرىسىدا توخـ
تىلىپ ئوتىمەن. شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەسـ
لىدە بار بولغان تىبابەتچىلىكتە ۋە دوربگەرلىكتە قوللىنىۋاتقان
دورىلارنىڭ تولىسى تەييارلانمغان خام دورىلاردىن ئىبارەت
بولۇپ، بەك ئاددى ئىدى. شۇڭلاشقا زوزۇڭتاڭ شىنجاڭغا لەشـ
كەر تارقاتقاندا، ئۇلار بىلەن بىللە يۇرگەن دوربگەرلەر كومۇـ

لاش دوراء تالقان دوراء مەلھەم دورا ۋە ئۇۋاق دورىلارنى كوپلەپ ئېلىپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن خەنزۇلار توپلىنىپ ئولتۇرغان شەھەرلەردە جۇڭيى دورا دۇكانلىرى بارلىققا كەلدى. شۇ ۋاقىتلاردا ئۇرۇمچىدىكى نەندېتاك، يۇەنتەيتاك دەپ ئاتالغان بىر قەدەر چوڭ دورا دۇكانلىرى گۇاڭشۇي خانلىقىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا شىنجاڭغا چىققان قوشۇنلار بىلەن چەت قىلىپ بارا - بارا تەرەققى تاپقان دۇكانلار بولۇپ، ئۇلار دورىخانىلىرىغا مەخسۇس تەشىپ تۇرغۇزاتتى.

ياۋروپاچە دورىگەرلىك جەھەتتە، مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، بېيجىڭلىق ماتىرېن ئۇرۇمچى شەھەر ئىچى داشىدە زىدا (ھازىرقى ئامبولاتورىيەنىڭ ئورنىدا) دورىخانا ئېچىپ، دائىم لازىم بولىدىغان نۇرغۇن ياۋروپاچە دورىلارنى ساتتى. بۇ دورىلارنىڭ تولىسى چەتئەلدىن كەلتۈرۈلەتتى. ماتىرېن يەنە دورىخانىنىڭ كەينى تەرىپىگە چاققان قىلىپ بىر دوختۇرخانا قۇردى. بىراق داۋالانغۇچىلار كوپ بولمىدى. ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا كەلتۈرۈلگەن تۇرلۇك ماللاردىن، شىنجاڭغا ئېھتىياجلىق بولغانلىرىدىن پايدا تاپقىلى بولاتتى. بۇ شىنجاڭدىكى سودا ئىشلىرىنىڭ شۇ چاغلاردىكى بىر ئالاھىدىلىكى ئىدى. شۇ ۋەجىدىن دۇكانلارنىڭ تولىسى چەرچەن ماللىرى بولغاچقا بەزى دائىم لازىم بولۇپ تۇرىدىغان تەبىيار دورىلار دورا دۇكانلىرىغا قۇرۇلماستىن بۇرۇنلا شىنجاڭغا كىرگەن ئىدى.

ئەمدى ھوكۇمەتنىڭ تىببىي دورىگەرلىكنى باشقۇرۇش جەھەتتىكى ئەھۋالى مۇنداق ئىدى: مىنگونىڭ تۇنجى يىللىرى

ردىكى شىنجاڭ هوكۇمىتى ئىنتايىن چىرىكلەشكەن، ئىقتىدارسىز ئىدى، خەلقنىڭ تىنىچى دورىگەرلىك ۋە سەھىيە ئىشلىرىغا زادى كۆڭۈل بولمەيتتى. شۇڭا تىببىي دورىگەرلىكنى باشقۇرىدىغان تۈزۈممۇ يوق ئىدى. كىمنىكى دوختۇر بولىمەن دىسە، سەھىيە تارماقلىرىنىڭ تەكشۈرۈشى ۋە ئىمتىھانىدىن ئۆتكۈزۈلمەيتتى، روخسەت خېتى ئېلىشنىكىمۇ هاجەتتى يوق ئىدى. دورىگەرلىك ئىشلىرى بىلەنمۇ كارى بولمايتتى. رېتسىپلەرنى راست، دورىسى يالغان بولسىمۇ كارى بولمايتتى. مەس قىلغۇچى دورىلار بىلەنمۇ، قۇۋۋەتلەندىن كەتكەن دورىلار بىلەنمۇ، ھەتتا زەھەرلىك دورىلار بىلەنمۇ كارى بولمايتتى. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا خەلق ئاغرىق - سالاق بىلەن ئولسىمۇ، قاپاقۋاش دوختۇرلارنىڭ قولىدا ئولسىمۇ هوكۇمەتنىڭ كارى بولمايتتى.

3. شۇ دەۋردىكى ئۇرۇمچىنىڭ تازىلىق ئەھۋالى

ھەنگونىڭ دەسلىۋىدە، ئۇرۇمچى شەھىرىدە پەقەت تۇمەنگە يېقىن ئاھالە ياشايتتى. شەھەر ئىچىدە ئۇيغۇرلار 3 يەردە توپلىشىپ يۇيۇنىدىغان كىچىك كولىچەك مونچا بار ئىدى. پەقەت بىر يەردىلا بىر قانچە ۋاننا بار ئىدى. خوتۇن - قىزلار ئۈچۈن مونچا يوق ئىدى. مۇشۇ 3 يەردىكى مونچىنىڭ خېرىدارلىرىمۇ پەقەت كاتتا سودىگەرلەر بىلەن هوكۇمەت خىزمەتچىلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. ئادەتتىكى ئاھالىلارنىڭ ئويلىرىدە يۇيۇنۇپ - تارىنىدىغان ئۇسكۇنىلىرى يوق ئىدى،

ئۇلار مونچىغىمۇ بارمايتتى، ناھايىتى ئاز ساندىكىلىرى ياز كۈنلىرى ئوز ئويلىرىدە يۇيۇنۇپ قويياتتى. مۇتلەق كوپچىلىگى يىل 12 ئاي يۇيۇنمايتتى.

ئادەتتىكى ئاھالىلار، بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەتلەر سوغاق سۇ ئىچىشكە ئادەتلىنىپ كەتكەن ئىدى. ئۇرۇمچى شەھەر سىرتىدا ئاساسەن خۇيزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان بولۇپ ئۇلار دىنىي ئېتىقات بىلەن شەخسى تازىلىققا بىر-قەدەر دىققەت قىلاتتى، ئۇلارنىڭ يۇيۇنۇش ئۇسۇلى بىرسى سەپ-راپ، بىرسى پارمونچا ئىدى. بۇنىڭ ئومۇملاشتۇرۇپ تۇرك مونچىسى دەپ ئاتايتتى. شۇ كەمىلەردە نەنلياك تەرەپلەردىكى رۇسىيىلىك سودىگەرلەرنىڭ ئوز ئويلىرىدە يۇيۇنۇش ئويلىرى بارئىدى. شەھەر سىرتىدا بىر نەچچە تۇمەن ئاز سانلىق مىللەت خەلقى ئولتۇراقلاشقان بولسىمۇ پار مونچىسى پەقەت بىرلا ئورۇندا بار ئىدى. كونىچە سەرراپلارمۇ بىر ئىككى يەردىلا بار ئىدى، دېمەك شۇ چاغلاردا ئازسانلىق مىللەتلەر دائىم ۋە ئومۇمىيۈزلۈك مونچىغا كىرىپ يۇيۇنمايتتى.

مۇھىت تازىلىغىنى ئالساق تېخىمۇ ناچارئىدى. مىنگو-نىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئۇرۇمچىدە تازىلىق قوشۇنى يوق ئىدى. ئاھالىلارنىڭ ئەخلەت - سۇپىرەندىلىرى، بولۇپمۇ قىش كۈنلىرىدىكى ئەخلەت، كۈللەر كوچىلاردا دوۋىلىنىپ تۇراتتى. كۈز ۋاقتىدا قوغۇن-تاۋۇز شاپاقلىرى ۋە مىۋە شۇپەكلىرى كو-چىلاردا دوۋىلىنىپ سېسىپ كېتەتتى. قاسساپلارکوچىنىڭ ئىككى يېقىسىغا كانارا قۇرۇپ قويۇپ - كالىلارنى كوچىدىلا سويۇپ،

ئېسىپ ساتاتتى. ئۇچەي- قېرىنلارنى شۇيەرىلا ئادالايتتى. قاسساپ دۇكانلىرىنىڭ ئەتراپىدا لالما ئىتلار ئولۇشۇپ، تاشلانغان ئەزەرنى تالىشىپ خىخىرىشاتتى. ئۇچاغدىكى قاتناش ئىنترانسپورت قورالى، ئاساسەن ئات ۋە خېچىر قوشىدىغان ئىككى چاقلىق ياغاچ ھارۋا ئىدى. شەھەر ئەتراپىدىكى يۇزلىگەن ھارۋا دەكلىرى دولغاچقا كوچا يوللىرى بىر قەۋەت تېزەك بىلەن كومۇلۇپ تۇراتتى. ھارۋا دەكلىرىدە قىغ دېگەن تاغدەك دۆۋىلىنىپ كېتەتتى. ھاۋا بىرئاز ئىسسىغاندىلا چۈدىن قاينايتتى. ئۇرۇمچىدە قىش ئۇزۇن، قار كوپ چۈشەتتى. كوچا - كوچىلاردا دۆۋىلىنىپ ياتقان قارلارنى سۈپۈرۈشكە ئادەم چىقمايتتى، ئادەم ۋە ئات، ئۇلاقلار دەسسەپ چىگدۈپتەتتى، قىش كۈنلىرى ھەممە ئائىلىلەرگە كومۇر كېرەك بولغاچقا، كومۇر ھارۋىلىرى كوپ بولاتتى. 4 ئاتلىق ھارۋىلارغا بىرىپىرىم تونىنا كومۇر بېسىپ كوچىمۇ - كوچا يۈرۈپ بازار ئىزلەپ ساتاتتى. شۇنداق بولغاچقا بۇگۈنى ياققان قار شۇ كۈنى چىگدىلىپ، ئەتىسى ياققان قار ئەتىسى چىگدىلىپ، قاتمۇ - قات مۇزلاپ ئەتىياز كىرگىچە بىرەر گەز قېلىنلىققا يېتىپ باراتتى. شۇڭلاشقا قىش كۈنلىرى ئۇرۇمچى كوچىلىرىدا يۈرۈش تەس ئىدى. كوچا ئاھالىلىرى يۇندىنى دەرۋازا ئالدىغا توكەتتى، ئەخلەت - چاۋا- لارنى دەرۋازا سىرتىغا تاشلايتتى - دە، ئەتىياز كىرىش بىلەن مۇزلار ئېرىپ، يوللارپاتقاقچىلىق بولاتتى، پاتقاقتاتېيىلىپ، پۇت پېتىپ قېلىپ ماڭغىلى بولمايتتى. «توگمۇمۇ چوكتۇرۇۋېتىدۇ» دەيدىغان سوزلەر مۇبالىغە ئەمەس ئىدى.

ئۇمگىنچىدىن، سېپىدىچىلىق بولۇپ كېتەتتى.

ئۇچىنچىدىن، مىكروپلار ئەدەپ كېتىپ، ئاسانلا كېسەل

لىك پەيدا بولاتتى.

ئوزۇقلۇقتا ئولكە مەركىزى بولغان ئۇزۇمچىنىڭ ھالى

شۇنچىلىك بولغان يەردە باشقا شەھەرلەر قانداق بولماقچى؟

شۇڭلاشقا ئاغرىق - سالاقنىڭ كۆپ بولۇشى مۇقەررەر ئىدى.

خوش! ئوتمۇشتى ئەسلەپ بۇگۈنگە نەزەر سالساق، بە-

ربەر قىيىق نەچچە يىل ئوتۇپتۇ. لېكىن شۇ زامانىنىڭ قالاق

لىغىنى ھازىرقى ياشلارنىڭ تەسەۋۋۇر قىلىشى مۇمكىن ئەمەس.

1964 - يىل 5 - ئايدا يېزىلدى

تەرجىمە قىلغۇچى كېپ يېيلىن

شىنجاڭ ـ سوۋېيەت ئىتتىپاقى ئەسلەشلىرى

گ ـ ۋاڭ بىنچىڭ

40 نەچچە يىلدىن بۇيان غەربىي شىمالدىكى ھەرقايسى ئولكىلەرنىڭ قاتناش ـ تىرانسپورتىدا، شىنجاڭ ـ سوۋېيەت ئىتتىپاقى تىرانسپورت شىركىتىنىڭ مەلۇم توھپىسى بار. ئەگەر ئازاتلىقتىن كېيىنكى 14 يىل ئىچىدە مەملىكەت بويىچە قاتناش ـ تىرانسپورت ئىشلىرىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىياتى بىلەن سېلىشتۇرساق، بۇ ھېچنىمىگە ئەرزىمەيدۇ. ئەمما شۇ چاغدا شىنجاڭ ـ سوۋېيەت ئىتتىپاقى قاتناشىغا ئوتتۇرىسىدا قاتنىغان ئاپتوموبىللار يولۇچى ۋە ماددى ئەشيالارنى توشۇپ، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئولكىلەردىكى ھەر مىللەت خەلقى ئوتتۇرىسىدا چوڭقۇر دوستلۇق ئورنىتىشتا ئاكتىپ رول ئويناغان ئىدى.

1. شىن ـ سوۋېيەت شىركىتىدە ئاپتوموبىل قاتناشتىن بۇرۇنقى غەربىي شىمالنىڭ قاتناش ئەھۋالى

40 نەچچە يىل بۇرۇن، ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا قاتنايدىغان يول ئىككى ئىدى. 1 ـ شەنشى، گەنسۇ يولى چەكچەيدىكى ھارۋا يولى، يەنى زوزۇكتاق، لىيۇجىنتاغلار ئىلكى ئەسكەر

باشلاپ چىققان يولى. 2 - تاشقى موڭغۇلىيە ياكى سۇيىيۇەن، نىكشادىكى چوڭ - كىچىك ئوتلاقلاردىن ئوتكەن توگە يولى ئىدى. موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن چوڭ ئوتلاق ئۇزۇلۇپ، ئادەتتە كىچىك ئوتلاقتىن ماڭىدىغان بولدى. شۇ چاغلاردا مەيلى سودىگەر، يولۇچى يۈك - مال توشۇش بولسۇن بىرنەچچە ئاي يول يۈرۈپ يول ئازاۋى - گور ئازاۋى بولغان ئىدى. بەزى چاتاقلارغا دۇچكەلسە، ۋاقىت تېخىمۇ ئۇزىراپ، بەزىدە تولۇق بىر يىل يول يۈرۈشكە توغرا كېلەتتى.

ئەكسىيەتچى گومىنداڭ هوكۇمرانلىغى ئاستىدا، هەرقايسى ئولكە ئوز ئالدىغا خەلقنى ئېزىپ ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىساۋ، سىرتقا قارىتا باشقا ئولكىلەرنىڭ زىمىنىنى بولۇۋېلىشنى هەمدە كىشىلەرنىڭ بېرىش - كېلىش مەسىلىسىدە قاتمال قىلىشنى قەستەن يەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەكسىيەتچى هوكۇمەت نەپ ئېلىش يۈزىسىدىن خەلق مەنپەئەتىنى قۇربان قىلىش بىلەن بىرگە ئەمەل ۋە ئۇستۇن تەمىناتقا ئېرىشەتتى. «دۆلەت ۋە خەلق ئۈچۈن» دېگەندەك ئېغىز ئاچقىلى بولمايتتى.

چاھانگىرلار هەر مىنۇت، هەر سېكۇنت، غەربىي شىمال دىكى هەرقايسى ئولكىلەرگە، بولۇپمۇ شىنجاڭغا كوز تىكەتتى. ئۇلار هەر خىل ئۇسۇللار ئارقىلىق ئوزلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق مەقسىدىگە يەتمەكچى بولاتتى. ئوتمۇشتىكى سەئەيىن قاتارلىقلار ئارخېئولوگىك تەكشۈرۈشنى باناا قىلىپ، جۇڭگونىڭ نۇرغۇن قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلىرىنى ئۇلاپ كەتتى. بۇنىڭ ئارقىدىنلا سۇۋېن هېدىننىڭ ئاساره - ئەتىقەلەر-

نى تەكشۈرۈش ئۇممىگى، جۇڭگو - فرانسىيە تەكشۈرۈش ئومەكـ
لىرىنىڭ ھەممىسى باشقىچە ئىپەت بىلەن كېلىشىپ، جاھانگىرـ
لارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق سىياسىتىنى يۇرگۈزۈش ئارقىلىق،
مەدەنى يادىكارلىقلارنى بۇلىماقچى ياكى جۇڭگو خەلقىنىڭ
قان - تەرىنى ۋە ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنى تالان - تاراج قىلـ
ماقچى. جاھانگىرلار خېلى بۇرۇنلا جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالـ
لىدىكى قاتناش - تىرانسپورتنى قولغا چۈشۈرۈشنى كۆزلەيتتى،
ئەنگلىيە، ئامېرىكا جاھانگىرلىرىنىڭ ماشىنىلىرى جۇڭگونىڭ
ھەر قايسى جايلىرىدا بازىرىنىڭ ئىنتىك بولۇشى، فرانسىيە
جاھانگىرلىگىنىڭ كۆزىنى قىزارتىپ قوياتتى. شۇڭا ئۇ جۇڭگوـ
نىڭ غەربىي شىمالىدىكى بۇ بوشلۇقنى كۆرۈپ، چۈت تېقىشنى
ئويلىدى. ۋەتەن خائىنى ۋاڭ جىڭۋەي باشچىلىقىدىكى ھوكۈمەت،
فرانسىيە جاھانگىرلىگىنىڭ ئالدامچىلىغى ۋە بېسىمى ئاستىدا،
مىللىي مۇناپىق جۇمىنىيەنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەن، جۇڭگوـ
فرانسىيەنىڭ غەربىي شىمال ئىلىنى تەكشۈرۈش ئۇممىگى
تەشكىل قىلىنىپ، غەربىي شىمالنىڭ ھەر قايسى ئولكىلىرىدە
ماشىنا بىلەن يۇرۇپ، خېرىدار تېپىشنى پىلانلىدى. ئەنگلىيە
جاھانگىرلىگى ئەلۋەتتە كېيىن كەلگەنلەرگە يول قويمايتتى.
يا ۋاڭ زىڭشىنمۇ چەتئەللەرگە يول قويۇپ بېرەر بولا - قازاغا
يولۇققۇپ قېلىشتىن قورقۇپ، ھەر خىل ئامالسىلارنى ئىشلىتىپ
كۆچەپ رەت قىلدى. ئىسسىدە قېلىشچە: 1928 - يىلى باھاركۈنـ
لىرى شىنجاڭنىڭ يېيجىڭدە تۇرۇشلۇق ۋەكىلى جاڭ ۋېيگاۋنىڭ
ئويىدە ئېنگلىزچە بىسىلغان رەشىن - سۇي ئاپتوموبىل قاتناش

پىلانى» نىڭ لايىھەسىنى كورگەن ئىدىم. ئۇيىتىشلارغا قاتناشقان، بۇ پىلاننى ئوز ۋاقتىدا ياڭزىڭشىن كوزگەن، شۇ پتسىيىنلىك سۇدبان دىگەن كىشى ئېلىپ كەلگەن. بۇ شۇ پتسىيىلىك زادى قايسى جاھا نگىنزىنىڭ غالچىسى ئىكەنلىكىنى سورىمىغان ئىكەن. كېيىن ئۇيىتىشلارغا قاتناشقان ياڭزىڭشىن بېشىنى لىگىشتۇرۇپ قويىمىغان. شۇ پىلى ئىيۇل ئايلىرى ئىچىدە ياڭزىڭشىن ئولتۇرۇلۇپ، جىڭشۇرېن تەختىكە ئولتۇردى. غەربىي شىمالغا قاتناش يولىنى تۇتاشتۇرۇش ئىشىنى مەلۇم كىشىلەر ئوتتۇرىغا قويغاندا، جىڭشۇرېن، ئىچكىرى بىلەن ئۇزۇن ۋاقىت ئاجرىلىپ تۇرۇشنىڭ ئاچچىقىغا چىدىماي ئورنىدىن تۇرۇپ كەتكەنلىكىنى، ئۇ جەنۇبىلەر ۋە ئىكسىيە تېچى ھوكۇمەت كېلىپ بۇ ئىشنى باشقۇرسا، جىڭشۇرېن ھوكۇمىتىگە پايدىسىز ئىكەنلىكىنى، ئەزەردە تۇتۇپ، جۇ بىڭنىڭ شىن - سۇي شىركىتى قۇرۇشىغا يول قويدى.

2. شىن - سۇي شىركىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ئىشلەش دائىرىسى

جۇبىڭ بۇرۇن ياڭزىڭشىننىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن. ئۇيىتىشلارغا قاتناشقان، ئۇ «ئاق كوكۇل، ئېھتىياتچان» بولغانلىقتىن ياڭزىڭشىن بەكمۇ ياخشى كورەتتى. جۇبىڭ كوپ يىللىق خىزمەت جەريانىدا بىر ئاز پۇل توپلاپ ھەمدە بىر ئاز قەرز پۇل ئېلىپ، ئۇرۇمچىدە بىر كىتابخانا ئېچىپ، مەدەنىي بۇيۇملار، كىتاب - سۇرەت ۋە كۇندىلىك لازىمەتلىكلەر تىجارىتى قىلاتتى. ئەمما ئۇنىڭ تىجارىتىنى ئۇرۇمچىدىكى 8 چوڭ

سودىگەرلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، كولىمى كىچىك بولسىمۇ مال يوتكەش مەسىلىسىدە ئۇلار بىلەن ئوخشاشلا باش قاتۇرۇراتتى. قانداق قىلغاندا مال يوتكەشنى تېز لىتسېپ، ۋاقىتنى قىسقارتىش بىلەن تېخىمۇ كوپ پايدا تېپىشنى ئۇ خېلى بۇرۇنلا ئويلانغان ئىدى. تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغاندىن بۇيان، ئۇ، سودا - سېتىقتا پۇل بىلەن ھېساپلاشماي، خېرىدارلارنىڭ كۆڭلىنى ئىستەيتتى. بەزىبىر شىنجاڭدا ئۈزۈن يىل «ئەمەل تۇتقان» كىشىلەر يەققان پۇللىرىنى ئۇنىڭغا ئامانەت قويۇپ، پايدا ئالاتتى. ئۇمۇ بۇ پۇللار بىلەن دەسمايىسىنى تولدۇراتتى ۋە تىجارىتىنى تەرەققى قىلدۇراتتى. ئۇ ئىچكىرىدىن مال يوتكەشكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، 8 چوڭ سودىگەرگە ئوخشاش تېيەنجىنده ئىش باشقۇرۇش ئورنى قۇردى، شۇنىڭدەك ھوكۇمەتنىڭ ئىچكىرىگە ئادەم ئەۋەتكەن ھەر خىل پۇرسەتلەرنى دىن پايدىلىنىپ، بېيجىڭ، تېيەنجىنلەرگە بېرىپ، نەزەر دائىرىسى كېڭەيدى، كورگەن - بىلگىنى ئارتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ زىنىڭ كىتاپخانىسىنى شىركەتكە ئۆزگەرتىپ، دائىرىسىنى كېڭەيتتى. جىڭشۇرېن ھوكۇمىتىنىڭ ماقۇللۇغىنى قولغا كەلتۈردى. نىگىشادىكى ماخۇكۇي، چىڭخەيدىكى مابۇفاڭ ۋە سۇييۈەندىكى فۇزۇيىلارنىڭ ماقۇللۇغىنى قولغا كەلتۈرۈپ، شىنن - سۇي ئاپتوموبىل شىركىتىنى قۇرۇپ، ئاپتوموبىل قاتناش بىلەن شۇغۇللاندى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ - سۇييۈەن ئارىلىغىدا بېرىش - كېلىش يولغا قويۇلۇپ، غەربىي شىمالدىكى قاتناش تىرانسپورتىدا يېڭى بىر سەھىپە ئاچتى.

شىن - سۇي شىركەتلىنىڭ دەسلەپكى پىلانلىرى ئاچماقچى بولغان پول لىنىيىسى ئىككى بولۇپ، بىرسى: قۇمۇلدىن تارتىپ مېڭىشۇي ئېرلىنزى ئارقىلىق يەنخەي، سەندەنمياۋ، بەيلىڭمياۋلاردىن ئوتۇپ سۇيىيۇەنگىچە ئىدى. يەنە بىرسى قۇمۇلدىن باشلىنىپ جۇچۇەن، جاڭيې، ۋۇۋۇي، لەنجۇلاردىن ئوتۇپ شىئەنگە باراتتى. مۇھىم ئۇقتىنى سۇيىيۇەنگە بارىدىغان لىنىيىگە قويۇپ، كېيىن ئىككىلىسىنى تەڭ ئېلىپ بېرىپ، ئارىلىقتىكى قۇمۇلدىن، ئېرلىنزى دەريياسىدىن جيۇچۇەنگىچە بولغان ئارىلىقتا بەزىبىر ئۇزگەرتىشلەرنى كىرگۈزدى. قۇمۇل، جيۇچۇەن، سۇيىيۇەن، لەنجۇ ۋە شىئەنلەردە مەخسۇس بېكەتلەر، مەخسۇس باشقۇرغۇچىلار يوق ئىدى. كېيىنچە، تىجارەتنىڭ تەرەققى قىلىشى بىلەن لەنجۇ، شىئەن ئىككى ئورۇنداشوبەشىركەتلەرنى قۇرۇپ، تېيەنجىندىكى شىركەتلەر بىلەن بىۋاستە ئالاقىلاشتى. جۇبىلىڭ، شىركەتتىكى ئىشلار ئالدىراش بولۇپ، شىنجاڭ ئولكىلىك ھوكۇمەتتىكى خىزمەتتىدىن ئىستېپا بېرىپ، يالغۇز بۇ شىركەتكە جىڭلى بولۇپ، شىنجاڭ-تېيەنجىن ئوتتۇرىسىدا قاتناپ يۇردى.

قاتناش قورالىرى جەھەتتىن، خاتىرەمدە قېلىشچە، ئىككى تەرەپتىن ئىجارىگە سېتىۋېلىنىپ ئىشلىتىلگەن ماشىنىلار 10 دانە، قىسمەن ۋاقىتلاردا 20 گە يېتەتتى. شىركەت ئىچىدە ئادەتتىكى تىجارەتچى خاسلىقىدىن باشقا يەنە ئىككى ئەسكەرلىك ساقچى بار ئىدى. ئۇلار ئاساسەن يولدا ئۇچرايدىغان ئوغرى-قاراقچىلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرسى ئوفىتسېر بولۇپ، ئۇنىڭ ئايلىق مائاشى 30 يۈەن ئىدى. قالغانلىرىنىڭ ئايلىق مائاشى 20 يۈەن ئىدى. ئۇلار ئاساسەن ئوق ئېتىش ۋە قول بىلەن ئېلىشىشقا ئۇستا ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئاتلىق بولۇپ، ئۇلارغا ئايرىم ھالدا ئات بېقىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئوفىتسېر ئاتلىق بولۇپ، ئۇنىڭ

دىملاردىن باشقا، تېخنىكلارمۇ بولۇپ، مەخسۇس خىللاپ سېپ
تۈپلىشقا، تەكشۈرۈپ ئوتكۈزۈۋېلىش ۋە رېمونت قاتارلىق
خىزمەتلەرگە مەسئۇل ئىدى.

شىن - سۇي شىركىتىنىڭ تىرانسپورت ئىشلىرى ۋە
كەسپىي دائىرىسى تەدرىجى كېڭەيدى. ئاپتوموبىللار دەسلەپ
قاتنىغاندا، ئۇرغۇن كىشىلەر قاراپ تۇرۇش پوزىتسىيىسىدە
بولۇپ، ئېھتىمال ئۇزۇنغا بارمايدۇ دەپ كىرا بېرىشكە جۈرئەت
قىلمىدى، بىرنەچە ھەرقايسى ئولكىلىك ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ
گەرچە ماقۇللۇغىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئاكتىپ مەدەت بېرىشى
ناتايىن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاشيول بولمىغانلىقتىن، ئاپ-
تۇموبىلنىڭ يۈرۈشىدە ھەرخىل قىيىنچىلىقلار تۇغۇلدى. كې-
چىك ئوتلاقتا تايىنىپ قاتناۋاتقان ھەرقايسى توگە كارۋانلە-
رى، ئۇزۇنىڭ جانىجان مەنپەئىتى ئۈچۈن، ھەرخىل ئۈسۇللار
بىلەن يېڭىدىن باش كوتەرگەن ئاپتو - تىرانسپورت ئىشلىرى-
غا توسقۇنلۇق قىلىپ، ئۇنىڭ بالدۇرراق يوقىلىشىنى ئۈمىت
قىلاتتى. لېكىن ھەرقايسى بېكەتلەردىكى خىزمەتچى خادىملار
ئىسسىق - سوغاق، بوران - چاپقۇن دېمەي، غورىگۈل تاماق
يەپ، سوغاق سۇ ئىچىپ، ھەرخىل قىيىنچىلىقلارنى يېڭىش بە-
لەن كېچە - كۈندۈز تىرىشىپ ئىشلەپ، شىنجاڭ - سۇييۈەن
ئوتتۇرىسىدىكى قاتناشقا كاپالەتلىك قىلىپ، غەربىي شىمال-
دىكى ھەرقايسى ئولكىلەرنىڭ يەرلىك ۋە پىششىق مەھسۇلاتلە-
رىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئالمىشىپ تۇرۇشىغا، يولۇچىلارنىڭ ۋاقتىدا
يېتىپ بېرىشىغا ئاساسلىنىپ تۇغدۇرۇپ بەرگەنلىگى قەدىرلەش-
كە تېگىشلىدۇ.

شەن - سۇي شەركەتلىنىڭ ئۇچكەرلەردىن شەنجاڭغا يوتكەپ كەرگەن ماللەرلەردىن، زەخت، يەپەك، توۋار، چاي، قەغەز، شېكەر، ئاياق كىيىمى، تۇماق، دېڭىز كوكتاتلىرى، كۇندۇلۇك تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى ۋە رەسىم - كەتاپ مەدەنىي بۇيۇم قاتارلىقلار بار ئىدى. شەنجاڭدىن: يۇك - تېرە، ئۇچەي، كەشمىش ئۇزۇم، گۈلە - قاق، قوغۇن قېقى ۋە باشقا يەرلىك مەھسۇلاتلار توشۇلاتتى. تەيەنجىن، بېيجىڭدىكى بەزى سودىگەرلەر ئۇزلىرىنىڭ ماللىرىنى شەنجاڭغا ئەپكىرىپ، بۇ يەرنىڭ مەھسۇلاتلىرىغا ئالماشتۇرۇشنى خالايتتى. شەنجاڭدىكى 8 چوك سودىگەرمۇ، تەيەنجىن بىلەن ئۇرۇمچىدە مال تەييارلاپ شەن - سۇي ئوتتۇرىسىدىكى قاتناشنى كۇچەيتىپ، ئۇزلىرىنىڭ شەنجاڭدىكى سودا ئىشلىرىدىكى مونوپولىيەلىك ئورنىنى ساقلاپ قېلىش ھەمدە بۇ ئارقىلىق تەيەنجىن - ئۇرۇمچى ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئىشلىرىنى كېڭەيتمەكچى بولاتتى.

شەن - سۇي شېركىتى، ئۇزلىرىنىڭ قاتناش قوراللىرىنى ئىشلەتمەكتىكى قۇلايلىقتا تايىنىپ، شەنجاڭدىن تارتىپ ئۇچكەرگىچە بولغان جايلاردا مال توشۇش ئارقىلىق، سودا سېتىقنى كېڭەيتىپ، سەرمايىنى تولۇقلىدى، شەنجاڭدىكى هوكۇمەت ئەمەلدارلىرى، ئاپتوموبىل تىرانسپورتىنىڭ ئاسانلىقىدىن پايدىلىنىپ تىجارەت قىلدى. شەن - سۇي شېركىتى مانا مۇشۇنداق ئەهۋال ئاستىدا، تەدرىجى تەرەققىياتقا ئېرىشتى.

شەنجاڭنىڭ كورپە (تېرە) ئۇچەيلىرى تەيەنجىنىدە كوپ لەپ ئېكسپورت قىلىناتتى. شۇ يەرنىڭ دەللاللار سەنەپى،

ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ياخشىراق كورپە ۋە ئۇچەينى قولغا كەلـ
تۈرۈۋېلىپ، جاھانگىر خوجايىنلىرىغا سوغا قىلاتتى. شۇڭا شىنـ
سۇي شىركىتىدىكىلەر مۇشۇ خىلدىكى كىشىلەر ئۇچۇنمۇ تولا
يۇگۈرۈپ ئايىغى تېشىلدى، ئاپتوموبىل تىرانسپورتى سۈرئەتتە
تېز بولغانلىقتىن، تېرە ـ ئۇچەيگە بولغان ئېھتىياجمۇ يارغانـ
سېرى ئېشىپ باردى. شىنجاڭدىكى سېنتەۋېلىش مىقدارىمۇ كۈنـ
دىن ـ كۈنگە كۆچەيدى. دەل تېرە ـ ئۇچەينى توشۇپ، ئۇقەتـ
لىك راسا كۆچىيەۋاتقان پەيتىدە، زور تۈركۈمدىكى تېرە، سۈيـ
يۇەن تەۋەلىگىگە كىرگەندە، ياش مالالارنى ئولتۇرۇشنى مەنئى
قىلىش دېگەن ئۇقتۇرۇشنى بانا قىلىپ توسىلىپ قالدى. ئاپـ
تومۇبىل خوجايىنلىرى مال ئىگىلىرىنىڭ نۇرغۇن قېتىم سوزلـ
شىشى ئارقىلىق يۇندىن كېيىن توشۇپ كىرمەسلىككە كاپالەتـ
لىك قىلىش شەرتى ئاستىدا، مېڭىشقا رۇخسەت ئالدى.

شىنجاڭنىڭ كىشىمىش ئۈزۈمى، قوغۇن قېقى، گۈلەـقاقلـ
رىنى بۇرۇن پۇتۇنلەي تاغارغا قاچىلاپ ئىچكىرىگە يوتكەپ
كىرىپ، ھەرقايسى دۇكانلارغا ياكى پارچە تىجارەت قىلىدىغان
سودىگەرلەرگە سېتىپ بېرىلەتتى. قاچىلاش جەھەتتىن ناچار
بولغاچقا، سودا ـ سېتىقتا مەلۇم چەكلىمىگە ئۇچرايتتى. جۈـ
بىك مۇشۇ نۇقتىنى تۇتۇۋېلىپ، شىنجاڭنىڭ ئۈزىدىلا تاللاپ
سېتىۋېلىش، قايتا پىششىقلاپ ئىشلەشتىن باشقا تېخنىكىغا ئىگە
غاندىن كېيىن، چىرايلىق قاچىلاپ، ھەرخىل تەشۋىقاتلارنى
يۈرگۈزدى. نەتىجىدە يالغۇز ئىچكى ئولكىلەردە كۆپلەپ سېتىلـ
ماپلا قالماستىن، يەنە بىر قىسىمى چەتكە چىقىرىلدى.

3: ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدى - كەينىدىكى شىن - سۇي شىركىتى

1938 - يىلى جۇبنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇ-
رۇش ئۇچۇن جياڭ جيېشى ئەكسىيەتچى ھوكۇمەتنىگە بىر دا-
ئايرۇپىلان ئىئانە قىلغان ئىدى. ئۇچاغلارداجۇڭگونىڭ شىمالىدىكى
ھەرقايسى ئولكىلەر قولدىن كەتكەن. شىن - سۇي شىركىتىنىڭ
بەزى ئاپتوموبىللىرىمۇ مۇسادىرە قىلىنغان ئىدى. شۇنىڭ بى-
لەن مەزكۇر شىركەت تىجارەتتىلا زەربە يەپ قالماستىن بەلكى
بىر مەزگىل ھۇشىغىمۇ كېلەلمىگەن.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، جۇ-
بىڭ شىن - سۇي شىركىتىنىڭ باش شىركىتىنى چۇڭچىڭغا يوت-
كەپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن سۇيىيۈەن، تىيەنجىنلەردىكى تىجارەتـ
لەر ئۇزلۇكسىز توختاپ، شىئەن، لەنجۇلاردىمۇ ھىچقانداق تى-
جارەت بولمىدى. شەرقىي جەنۇپ ۋە شىمالىي جۇڭگونىڭ ھەر
قايسى ئولكىلىرىدىن چېكىنىپ چىققان ئاپتوموبىل سودىگەر-
لىرى، ئۇزلىرىدە بار بولغان ئاپتوموبىللارنى تەشكىللەپ، غەر-
بىي جەنۇپتىكى ھەر قايسى ئولكىلەرنىڭ ۋە چېگرىدىن ئوتۇپ
بېرمىغا بارىدىغان ھەر خىل مال، ماددى ئەشيا ۋە ھەربى
لازىمەتلىكلەرنى يوتكەشنى ئۇستىگە ئالدى. ھەر قايسى يول-
لاردىكى تىرانسپورت ئادەتتىن تاشقىرى تىقما - تىقماق ۋە
ئالدىراش ئىدى. شۇ چاغدىكى شىن - سۇي شىركىتىدە ئاپ-
توموبىل ناھايىتى ئاز، ھەتتاكى يوق دېيەرلىك ئىدى. ئەمما

جۇبىلىك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، زور تۇركۇمدىكى ئاپتوموبىل-
لارنى ئىجارىگە ئېلىپ، غەربىي جەنۇپتىكى ھەر قايسى ئولكە-
گۇييالىك، لىيۇجۇ، كۇنمىڭ قاتارلىق جايلاردا شۇبە شىركەتلە-
رىنى قۇرۇپ، شەخسى ۋە ھوكۇمەتنىڭ مال ۋە ماددى ئەشيا-
لىرىنى توشۇپ، شىمالىي جۇڭگو ۋە غەربىي شىمالدىكى چېگە-
رىكىدىنمۇ ۋاقاج تاپتى. تەرەققىياتنىڭ يەكمۇ تېزلىكى، دائىر
رەسمىنىڭ كەڭلىگىدىن ئىشلەتىلگەن كېشىلەر بىردەك يېڭى،
ئېپتىشلارغا قارىغاندا، شىركەتتىكى ئۇرغۇن كىشىلەر تېرانسە-
پورتنىڭ ئالدىراش پەيتلىرىدىن پايدىلىنىپ، سۇنى ئېيتىپ،
بېلىق تۇتۇپ، بايلاپ كەتكەن.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش غەلبە قازىنىپ،
ياپون تەسلىم بولغاندىن كېيىن، شىمىن - سۇي شىركىتىنىڭ
باش شىركىتى شاڭخەيگە يوتكىلىپ، جۇبىلىك، تيەنجىن، سۇييۈەن،
جيۈچۈەن، لەنجۇ ۋە شىمۇلەردىكى تىجارەتنىي ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى
پىلانلىدى. ئۇجياڭ جيېشى ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئۇزۇن ئوتمەيلا
ئىچكى ئۇرۇش قوزغايدىغانلىقىنى ئويلاپمۇ ساقمىغان ئىدى.
شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ بۇ پىلانى ئەمەلگە ئاشماي، يەنىلا باش
شىركەتنى چۇڭچىڭغا يوتكەپ كەلدى. ئەمما بۇ چاغدىكى غەربىي
جەنۇپنىڭ ھەر قايسى ئولكىلىرىدىكى كەسپىي ئىشلار، ياپون
تەسلىم بولۇپ، سۇسلاپ قالغانلىقتىن، جۇبىلىك، لەنجۇ، شىمۇ-
لەردىكى شۇبە شىركەتلىرىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، تىجا-
رەت مەركىزىنى غەربىي شىمالغا يوتكىدى.

غەربىي شىمالدىكى تىجارەت ئۇزۇندىن توختاپ قال-

هان. ئۇندىك ئۇستىدىكە شەك شۈبھىسى، جۇبدىك ۋەشىنى سۈيى شۈرۈ
كىتىمنىك شىنجاڭدىكى مال-مۇلۇك ۋە مادىدى ئەشيالىرىنى پۈ-
تۈنلەي مۇسادىرە قىلغانلىغىدىن ئۇندىك ئىقتىسادىي ئاساسى
قاتتىق تەۋرەپ، غەربىي شىمالنىڭ ھەر قايسى شوبە شىركەتلىر-
ىدىكى خىزمەتچى خادىملار، يوتكىلىپ كەتكەن ياكى تارقى-
لىپ كەتكەن ئىدى. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا، پەقەتلا شۇيەر-
دىكى كىشىنىڭ باشقىلارنى ئاغدۇرۇشقا يارىمى بىلەن قايتى-
دىن ئەسلىگە كەلتۈردى. باش شىركەتتە ئاپتوموبىل يوق، شوبە
شىركەتلەر تىجارەتنى باشلاش ئۈچۈن چۈكچىگىدىن يوتكىلىپ
كەلمەي بولمايتتى. باش شىركەت ئىجارىگە ئېلىپ ئىشلىتىۋاتى-
قان بىر نەچچە ئاپتوموبىللار يەنىلا غەربىي جەنۇپ يوللىرى-
دىكى مۇھىم ئىشلارنى قىلىۋاتاتتى. شۇڭا غەربىي شىمالدىكى
ئاپتوموبىللارنى باشقىلاردىن ئىجارىگە ئېلىشقا توغرا كەلدى.
سىنچۇەندىن شىنەن، لەنجۇغىچە قۇرۇق مېڭىشقا بولمايدۇ. زور
تۈركۈمدە يۈك تاپقاندىلا، ئاندىن يۇقۇرىدىكى پىلانىنى ئە-
ملىگە ئاشۇرغىلى بولاتتى. شۇ چاغلاردا، شىنجاڭ، گەنسۇ، چىڭ-
خەيلەردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر، قاراچاي، تاشچاي، كو-
رەكچايلارغا مۇھتاج ئىدى. ئىچكىرىدىگە كىلگەن ئاز سانلىق
مىللەت سودىگەرلىرىمۇ يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنى غەربىي جە-
نۇپتىكى ھەر قايسى ئولكىلەرگە ئاپىرىپ سېتىشنى ئارزۇ قى-
لاتتى. بەزىلەر چۈكچىك، چىڭدۇلارغا بېرىپ، مۇقىم مال ئال-
ماچى بولۇپ ئىشلەشنى ئويلايتتى. شۇ چاغدا شىركەت بىرتۇر-
كۈم مالنى لەنجۇغا يوتكەش پۇرسىتىگە ئىگە بولۇپ، ئاز مىق-

داردىكى تاشچايىنى شىشەدىكە ئېلىپ كېلىپ، تىجارەت ئۇچۇن دەسلە
مايە قىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، لەنجۇ بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ، يولۇچى ۋە سودا مالىلىرىنى توشۇش ۋە چاي سودىسى قىلىنىشنى كېلىشىپ، بۇ ئارقىلىق تىجارەتنى تەرەققى قىلدۇردى.

شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت تىلەرنىڭ چاي ئىستىمالىدا پەرق بار ئىدى. ئۇيغۇرلار قاراچاي ياكى تاشچاي ئىچىشنى، تۇڭگانلار خۇنەن چېيى ئىچىشنى، قازاقلار بولسا كۆرەكچاي ئىچىشنى ياخشى كۆرەتتى. ئادەتتە باشقا چايلار بولمىغاندىمۇ، قاراچاينى ئىچىشكە بولۇۋېرەتتى. شىنەن شۇبە شىركىتى دەسلەپتە پەقەت پارچە - پۇرات تاشچاي ئېلىپ ساتاتتى. كېيىنچە خېرىدارلار كۆپەيىپ، ئېھتىياجىمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئېشىپ بارىدى. ئاز سانلىق مىللەت خېرىدارلىرىنىڭ ئايىغى ئۇزۇلمەي كېلىپ تۇردى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى كۆپرەك قاراچاي ياكى پۇتۇنلەي قاراچاي ئېلىشنى ئارزۇ قىلاتتى، لەنجۇدىكى شۇبە شىركىتىگە تېلېفون قىلىپ، كۆپرەك قاراچاي يوتكەپ كېلىپ، گەنسۇدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىشنى تەكلىپ قىلدى. بۇ رۇن غەربىي شىمالدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر يارىتىدىغىنى كونا تېخنىكىلىق قاراچاي ئىدى. سودىگەرلەر پايدا تېپىش ئۈچۈن بىر قىسىم چايلارغا تېخنىكىلىق ئىشلىنىپ سېتىشقا باشلىدى.

4. شىنەن - سۇي شىركىتىنىڭ ئىشتىن توختىشى

1945 - يىلدىن كېيىن، شىنەن - سۇي شىركىتىنىڭ پىلانى غەربىي جەنۇپتىن غەربىي شىمالغا يوتكىلىش، زورۇر

تاپقاندا، تیه نجمن، سۇییۇه نله ردنکی که سپنی ئه سلمگه که لتۇروش، شۇنداق غه ربسي جه نۇپتدکی باشقۇروشنده ۇ بوشاتما سلمق ئىدى. شۇ چاغدا باش شهر که ت، بیۇروکمرات کاپیتال مملکه تلك شهر کمتمنلك بىر تۇركۇم ما للىرنى شهنجاگغا یوتکه پ کىرىشنى ئۇستىگه ئالدى. هه مده بىر قىسىم ئه رسله رنى شهئه نگه یوتکه پ کىلىپ، شوبه شهر کمتى، بۇ چاغدا جۇڭگو توقۇمچىلىق شهر کمتىنلك بىر تۇركۇم پاختىلىرنى شهئه ندىن چۇڭچىگغا یوتکه پ بىرىشنى ئۇستىگه ئالغان ئىدى. ئۇمۇمى که سپتىن قاریغاندا، بۇ بىر یاخشى خاهىش بولۇپ، تىجاره تنىلك ریتىمىنى ساقلاپ ئۇزلۇکسىز ئورله ش ۋه زىیىتىگه پایدىلىق ئىدى، یه نى بۇ شىن-سۇي شهر کمتىنلك بۇرۇنقى گۇلله نگه ن ده ۋرنى ئه سلمگه که لتۇروش یولىغا مېڭىش دىمه كتۇر. بىراق، كۇتۇلمىگه ن بىر ۋه قه شهئه ن شوبه شهر کمتىگه ئۇشتۇمتۇت زه ربه به ردى. توقۇمچىلىق شهر-کمتىنلك چۇڭچىگغا یوتکه يد نغان پاختىنلك ئه سلى خوجایىنى، مه لۇم ۋاقىت ئىچىده ئاپتوموبىل ئارقىلىق توشۇشنى ته له پ قىلغان. كېيىن ئىككىنچى قېتىملىق توختام قىلىنغان پاختىنى گۇاڭ-یۇه نگه توشۇپ كېلىپ، سۇیولى بىله ن توشماقچى بولغان. پاخ-تا هول بولۇپ چىرىپ كه تكه ن. توقۇمچىلىق شهر كمتى زىیانىنى تولا تمه كچى بولغاندا، شوبه شهر كه تنىلك تولا پ بىرىشكه قۇد-رىتى یه تمه ي، بارلىق مال - مۇلكىنى ره ندىگه قویۇپ، ئۇزلۇ-گىدىن ئىشتىن توختىدى. له نجۇدىكى شوبه شهر كه تىلك بۇرۇن قه رزى بولغانلىغىدىن، تىجاره تنى ئه سلمگه كه لتۇرگه ندىن كې-

يەنمۇ، راۋاج تاپماي، جەنى تۇمشۇغدغا كېلىپ قالغان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي شىمال، غەربىي جەنۇپنىڭ ھەرقايسى ئولكىلىرىدە 20 نەچچە يىل تىجارەت قىلغان شىن - سۇي شىركىتى ئۇن - تۇنسىز توختاپ قالدى.

5. ئاخىرقى سوز

شىن - سۇي شىركىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققى قىلىش جەريانىدا تارتىپ توختاپ قالغانغا قەدەر ئۇنىڭ ئاكتىپ بىر تەرەپ بولۇپ، تۇنجى بولۇپ ئۆتكەنلىكىنى، ئەپسۇسلانمايمىز. بۇنداق زور شىركەتنى، ئالدى بىلەن تەشكىللەي ئاپاراتنى ساغلام بولمىدى. رەھبەرلىك قابىلىيىتى ناچار بولدى. دەسلەپتىدە بىر باشلىق ھەممە ئىشنى ئوز ئالدىغا تارتىۋالغان بولسا، ئاخىرىدا «ئالتە ئوشكىگە، يەتتە تېكە» دېگەندەك، خىزمەت ھوقۇقى بىرەككە بولمىدى. ھەر قايسى ئورۇنلاردىكى رەھبەرلەرنىڭ، شەخسىيەتچىلىكى چېكىدىن ئاشتى. بەزىلىرى كەسپىكە خام، يىراقنى پىلانلىشى كەمچىل بولدى. ئادەم ئىشلىتىش جەھەتتە، بەش قول بىرەككە بولماي، ماتېرىيال پىلانلىق ئىشلەتمەي، بەزىلىرى قۇۋلۇق شۇملۇق بىلەن، رەھبەرلىك ئورنىنى تارتىۋالدى. تىجارەت جەھەتتىن بىر تۇ-

تاش پىلان بولمىدى. مادىي ئەشيالارنى توشۇش ۋە قەرز پۇللارنى تولەشتە، ۋاقىت ئارقىغا سۈرۈلۈپ، توختامغا دەخىل يەتكۈزدى. سەرتقا بولغان تەشۋىقاتلار كوپتۈرۈلۈپ، ئىچكى قىسىمدا مۇكاپاتلاش، جازالاش ئېنىق بولماي، نەتىجە بۇزۇلدى.

جۇبىلىك شىن - سۈي شىركىتىنى دەسلەپ قۇرغاندا، شىنجاڭ هوكۇمىتى مەبلەغ ئاجراتقانمۇ ياكى جىلىك شۇرېن پاي قوشقانمۇ بىلمەيدۇق. دەللال سىنىيلار مەبلەغ قوشقانمۇ، بۇ توغرىلىقمۇ گەپ - سوز ئاڭلىمىدۇق. پەقەت 1933 - يىلى شۇ چاغدىكى «مەمۇرى پالاتادىن 200 مىلىك يۇەن يارىدەم تەلەپ قىلغان» دېگەن سوزنى ئاڭلىغان ئىدىم. بۇ پۇلنى ئالدىمۇ - يوق ئاندىن چە ئېنىق ئەمەس، شۇ چاغدىكى ئەكسىيەتچى هوكۇمەت ۋاقتىدا، هەر قانداق ئىشنى قىلىمەن دىسە ئەكسىيەتچى هوكۇمرانلار بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىپ، ئۇلارغا ئازراق مەنپەئەت يەتكۈزمىسە خاتىرجەم ئىشلەپ كېتىشىكە بولمايتتى. ئېسىمدە قېلىشچە 1935 - يىللىرى شىن - سۈي شىركىتى، شىنجاڭدىن سۇيىيۇەنگە نۇرغۇن قوغۇن يوتكەپ بارغان. سودىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى ئۈچۈن نەنجىڭدىكى هەر قايسى پالاتا ئەۋالىرىغا قوغۇن سوغا قىلغان. قاچىلانغان كىشمىش ئۈزۈم، گۈلە - قاق، قوغۇن قاقلىرىنىڭ ماركىسى ئەنگە ئېلىنمىش ۋاقتىدا، بۇ شىركەت يەتكۈزمىسە سوغا بېرەتتى.

شىن - سۈي شىركىتى 20 نەچچە يىل ئىنگىلىك ئاشقۇن رۇپ، قاتناش قورالىرىنى شېتۇ بىلەن ئىشچى خىزمەتچىلىرى ئىلىك ماڭاشى ۋە ئادەتتىكى چىقىملاردىن باشقا، زادى قانچە

لىك چوڭ پايدا ئالدى، يىللىق ساپ پايدا قانچىلىك؟ مانا بۇلارنى يات كىشىلەرنىڭ بىلمىشى ناھايىتى تەس. ھەر قايسى شوبە شىركەتنىڭ ئادەملىرىمۇ ئوز دائىرىسىدىكىنىلا بىلەتتى.

بۇگۇن شىن - سۇي شىركىتىنى ئەسلەش، ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ تاپقان پايدىسىنى ياكى باشقا ئاجىز لىقلىرىنى كورسىتىش ئۇچۇن ئەمەس. مەن بۇ يەردە كىشىلەر بىلمەيدىغان ياكى سەل قارىغان بەزى ئىشلارنى سوزلەپ ئوتۇشنى خالايمەن. قايسى ۋاقىت ئىكەنلىگى ئېسىمدە يوق. بۇ شىركەت بىر تۇركۇم شىنجاڭلىق ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنى ئوقۇتۇش ئۇچۇن ئىچكىرىگە ھەقسىز توشىدى. ئىچكىرىدىكى ماللىرىنى شىنجاڭغا توشىيالمىغان يەنە بىر نەچچە ئۇيغۇر تىجارەتچىلەرگە ياردەم قىلدى. يەنە شۇنىڭدەك شىنجاڭدىكى مەكتەپلەرگە بىر تۇركۇم رەسىم، كىتاپ ۋە مەدەنىي بۇيۇملار ئىنانە قىلدى. تىيەنجىن، نەنجىڭلەردە ئوقۇۋاتقان ئۇيغۇر، خەنزۇ ئوقۇغۇچىلارغا ياردەم پۇلى بەردى. بۇ ھەركەتلەر ھازىرقى كۇندىن قارىغاندا، خەلقنى ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلغان بۇ شىركەتنىڭ خەلقە بۇنچىلىك ياردەم قىلىپ قويۇشى ھەچكىمنى ئەمەس. شۇنىڭدەك بىزمۇ بەك ئازدەپ ھېس قىلىمىز. لېكىن ئاشۇ ۋاقىتتىكى قارىغاندا، ئۇنىڭ ئاكتىپ تەرىپىمۇ بار ئىدى.

شىركەتنىڭ تەشكىلى توغرىسىدا خاتىرەمدە قالغىنى شۇكى: ئەينى ۋاقىتتا جۇبنىڭ شىنجاڭ رەئىسى جىن شۇرېن، سۇييۈەن رەئىسى فۇزويى، ئىشكىيا رەئىسى ماخۇكۇي، چىڭخەي رەئىسى مابۇفاڭ، گەنسۇ رەئىسى دىڭ باۋشەن قاتارلىقلار

ئاپتومو بىل قاتنىشىغا يول قويغاندىن كېيىن، ئۇرۇمچى بىلەن
تېخنىكىلىق بولۇپ شىركەتنىڭ ئاساسىي بىلىمەن كېڭەيمىشكە
باشلىدى. باش شىركەت دەسلەپتە ئۇرۇمچىدە قورۇلۇپ، كېيىن
تېخنىكا يوتكەلدى. جۇبىلىك بۇ ئىككى ئارىلىقتا قاتناپ يۈردى.
تەييارلىق ۋاقتىلىرىدا، جۇبىلىكنىڭ تېخنىكىسى ئۇرغان ۋاقتى
ئۇزاقراق بولدى. دەسلەپكى ماشىنا سىناق ۋاقتىدا، جۇبىلىك،
يالغۇز شاۋنۇك، موپىدىلىك قاتارلىقلار ماشىنىغا ئولتۇرۇپ تېخ-
نىكىدىن ئۇرۇمچىگە كەلدى. يولنى تەكشۈرۈپ - قۇمۇلدا ۋە
ئۈرلىنى دەريياسىدا بېكەت قوردى. شىئەن، لەنجۇلاردا تارماق
شىركەت قۇرۇش تەييارلىغىنى كوردى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا
قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە شىئەن، لەنجۇلاردىكى تارماق شىر-
كەتلەر ئىشتىن توختاپ، ئۇ يەردىكى خادىملار غەربىي جەنۇپ-
قا بېرىپ ئىشلىدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش غەلە-
بە قازانغاندىن كېيىن، جۇبىلىك ماڭا، شىئەندە شۇبە شىركەت
قۇرۇشقا تەييارلىق كورۇشنى تاپشۇردى. غەربىي شىمال
ئىنىستىتۇتىدىكى ئۇيغۇرئەدەبىياتى لېكتورى يەن رۇي بىزگە ئۇيە-
غۇرچە تەرجىمانلىق قىلدى. شىئەن شۇبە شىركىتىنىڭ ھەر ئايە-
دىكى تىجارەت سومىمىسى ئوخشاش ئەمەس. بەزىدە ئارانلا
خىزمەتچىلەرنىڭ مائاشى بىلەن بارلىق چىقىملارغا يېتەتتى.
بەزىدە مىڭ يۈەندىن ئارتۇق بولۇپ، ئارتۇغىنى باش شىركەت-
كە تاپشۇراتتۇق. كېيىنچە تىجارەتنىڭ تەرەققى قىلغانلىقىدىن،
جۇبىلىك سىرت بىلەن سوزلىشىشكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ھېنىي
باش شىركەتكە يارەمچى قىلىپ قويدى. ئەمدىلىكتە مەن

باش جىگىلىغاھدەچقاندا ئۇشتا يارىدەمدە بولمىدىم. شۇنىڭدەك باش شىركە تۇنۇك ھەچنىمىسىنى ئالدىنئالا ئاڭلاپ باقمىدىم. شۇڭ لاشقا مېنىڭ باش شىركەت ۋە باشقا شىركە تلەرنىڭ ئەھۋال لىرىدىن بىلىدىغىنىم بەكمۇ ئاز.

شىن - سۈي شىركىتىگە بۇگۈنكى كۈز قاراش بىلەن قارىغاندا، ئۇ ئاللىقاچان تارىخنىڭ كونا قالدۇغى بولۇپ قالدى. جۇبىڭ بۇ ئادەم ھازىر ھايات‌مۇ - ئەمەسمۇ؟ باشقا قۇۋۇلۇق - شۇملۇقلارنى قىلدىمۇ؟ بۇ توغرىلىق ھەچكىم بىر نەرسە دېيەلمەيدۇ. مەن ئۇنىڭ شىركىتىنىڭ بارلىق ھەرىكەتلىرىگە قاتناشقان ئەمەس. شۇنىڭدەك شىنئۇ تىدىمۇ قىسقىلا ۋاقىت بىللە بولدۇم، شۇڭا ئەتراپلىق ۋە تەپسىلى بايان قىلالمايمەن، ماتىرىياللار پەقەتلا مۇكەممەل بولمىغان بىر ئەسلىمە بولۇپ، تولۇقسىز جايلىرى كوپ، تۈزىتىپ پايدىلىنىشىڭلارنى ئۈمىت قىلىمەن.

1933 يىللار جەنۇبىي ...جاڭ ۋەقەسىدىن ئەسلىمە

خېۋدر تومۇر

(1)

ماجۇكيمك 1 - قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ قۇمۇلغا قېلىغان ھۇجۇمدا، مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ گەنسۇغا قايتىپ كەتكەندە، قۇمۇلدا قېپقالغان ماشىمىك، 1932 - يىلى كۈز ئايلىرى ئار-قا يول بىلەن تۇرپانغا چىققاندا، تۇرپاندا مەھمۇت مۇھىتى، توخسۇندا توختى ئېلى باشچىلىغىدا خەلق قوزغىلىڭى تەييار بولغان ئىدى. ئالدى بىلەن تۇرپان خەلقى قوزغىلىپ پىچان-غا ھۇجۇم قىلدى. لېكىن ھۇجۇم ئوكۇشلۇق بولمىدى. چۈنكى پىچاندا تۇرۇۋاتقان ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرىنىڭ قورالى خىل بولغاچقا، كوپىنچە تاياق - توقماق بىلەن قوزغالغان خەلق ئۇلار بىلەن كۈچ ئېلىشالماي تۇرپانغا قايتىپ، پۇتۇن كۈچ بىلەن تۇرپانغا ھۇجۇم قىلدى. ماشىمىك قىسىملىرىمۇ پىچانغا قىلىنغان ھۇجۇمغا قاتناشتى. لېكىن ئۇ ھەم پىچاندىن مەغ-لۇپ بولۇپ چېكىنىپ لۇكچۇن - دىغاي ئېتراپلىرىدا پاسسىپ ھالەتتە قالغان ئىدى.

قۇمۇل، پىچان، تۇرپان قاتارلىق ھەممىلا يەردە قوز-

ھىلاڭ كوتىرىلىپ باش ئايىغىنى چۈشەنگىلى بولمايدىغان قالايمىقان ۋەزىيەت شەكىللەنگەندە، توخسۇندا تۆختى ئىلى (تۆختى تۇەنجاڭ) باشچىلىغىدىكى خەلق قوزغىلىڭى كۈتىرىلدى. شۇ چاغدا توخسۇندا جەن شۇرېن ھوكۈمىتىنىڭ بىر لىەن (روتا) ئەسكىرى بار ئىدى. توخسۇنلۇقلار، سەمەت شاڭيو قاتارلىق بىر قانچە كىشىنى ۋەكىل قىلىپ ھەربىلەرگە كىرگۈزۈپ: «ھازىر ھەممىلا يەردە قوزغىلاڭ كۆتىرىلىپ قالايمىقان بولۇپ كەتتى، شۇڭا سىلەر قورالىڭلارنى تاپشۇرۇپ ۋاقتىدا توخسۇندىن كېتىڭلار. قورال تاپشۇرساڭلار، ھايات‌ئالغا كاپالەت بېرىمىز، ئۇرۇمچى تەرەپكە يولغا سېلىپ قويىمىز» دېگەندە جاڭ لىەنجاڭ باشچىلىغىدا، ھەربىلەر ماقۇل كورۇپ قورالنى تاپشۇرىدۇ. توختى ئىلى باشچىلىغىدىكى قوزغىلاڭچىلار قوراللارنى ھارۋىغا بېسىپ چىقىپ، ئوزىنى قوراللاندۇرۇپ رەسمىي قوزغىلاڭ كوتىرىدۇ. قوزغىلاڭچى خەلق تولاراق جاڭ زاندىخور، گوروكەش، ئەپيۇنكەش، توڭگۇز باققان خەنزۇلارنى يۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ ئولتۇرىدۇ. ئەمىلىيەتتە ئولتۇرۇلگەنلەر ئانچە كوپ ئەمەس. يۇلاڭ - تالاڭ قىلمىغانلار شەھەردە ئولتۇراقلاشقان جازاندىخور، گوروكەش ئائىلىلەردىلا ئىبارەت. توخسۇندا خەنزۇلار كوپرەك ئورۇنلاشقان ئىلانلىق رايونىدىكى تېەن ئائىلىسى. لى، سۇڭ، مىڭ ئائىلىلىرى ھېچقانداق زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىغىنى يوق. بەلكى ئۇلارنى ئىلانلىق تېكى زايىت قازى دېگەن كىشى ئوز قوروسىغا توپلاپ ساقلاپ قالغان.

توخسۇندىكى قوزغىلاڭ بىر قەدەر ئوڭۇشلۇق دولغۇنلۇق
كورگەن ماشىنىڭ ئەسكەر تارتىپ توخسۇنغا كېلىپ، قوزغى-
لاڭچىلار باشلىغى توختى ئىلىنغا «تۇەنجاڭ»لىق ئەمەل بېرىپ
بىرلىكتە قارا شەھەرنى ئىشغال قىلىشقا ماڭدۇ.
قارا شەھەردە ھاپىز زۇڭجاڭ دىگەن بىر كىشى بار ئىدى.
بۇ كىشى ئەچىدىن ماسلاشمىپ، قارا شەھەرنى ئوڭايلا
ئىشغال قىلغاندىن كېيىن كورلىغا قاراپ ماڭدى. كورلىدا
جەن لۇيجاڭ باشچىلىغىدا ھوكۇمەت ئەسكىرى بار ئىدى. ئۇ-
ئىڭ بىلەن قاتتىق بىر كۇن سوقۇش قىلىپ، كورلا خەلقىنىڭ
ياردىمى ئاستىدا غەلبە قازاندى. جەن لۇيجاڭ قاتتىق قارشى-
لىق كورسىتىپ، ئاخىرى بولالمىغاندا، خوتۇن - بالىلىرىنى ئۇزى
ئېتىپ ئولتۇرۇپ، قولىغا ئىككى تاپانچا ئېلىپ ئوچۇق مەيدا-
غا چىقىپ قاندا قتۇر بىر تەرەپكە قاچماقچى بولىدۇ، لېكىن
ئۇ قېچىپ كورلا دەريا سىدىكى (شەھەر ئىچى) مۇزلۇققا چىققاندا
قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئېتىپ ئولتۇرۇلىدۇ.

توختى ئېلىنىڭ ئاكىسى تومۇر ئېلى كۇچاردا ھارۋىكەش
باشلىغى (شاگىرتى) ئىدى. ئاكا - ئۇكا ئىككىسىنىڭ قۇمۇل قوز-
غىلىڭىغا ماسلاشىش توغرىسىدا ئالدىنقى يىللاردىلا مەسلىھەتى
بار ئىدى. شۇڭا ئۇ، ئىنىسى توختى ئاخۇنۇمنىڭ كورلا تەرەپكە
كەلگەن خەۋىرىنى ئاڭلاپ كۇچاردىن كورلىغا قاراپ يولغا چى-
قىدۇ. بۇ چاغدا توخسۇن، تۇرپان، پىچانىنى باستۇرۇش ئۇچۇن
شىنجاڭ شەھىي باشچىلىغىدا چوڭ قوشۇن چۇشكەن ئىدى. شۇڭا
توخسۇنلۇقلار، توختى تۇەنجاڭغا خەت يېزىپ؛ ئۇرۇمچى تەرەپ-

تىن چوڭ قوشۇن كېلىۋاتىدۇ، چاپسان قايتىپ كېلىڭلار دەپ خەۋەر قىلىدۇ. توختى تۇەنجاڭ توخسۇنغا قايتماقچى بولۇپ، ئاكىسى تومۇر ئېلىدىگە خەت يېزىپ، ئاكىسىنى جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپكە يۇرۇش قىلىشنى تاپىلاپ، ئۆزى توخسۇنغا قايتىدۇ. قوزغىلاڭچىلار كورلىدىن ئىككى قونۇپ 3 - كۈنى توخسۇنغا يېتىپ كەلگەندە، شىك شەھىرىدىكى ئوچ ئاھالىنى باستۇرۇش ئوچۇن كەلگەن چوڭ قوشۇنى پىچان، تۇرپاندىكى چوڭ قىزغىنچىلاقلارنى تۇگىتىپ توخسۇنغا كېلىۋاتقان ئىدى. توختى تۇەنجاڭ 100 دەك ئادىمى بىلەن توخسۇنىڭ خودۇك رايونىدىكى قارا ئۇلاق دېگەن يېزىدە شىك شەھىرىي قوشۇنلىرىنى قەھرىمانلارچە توسايدۇ.

شىك شەھەرلىك جازا قوشۇنىدا 5 - 6 يۇز ئاتلىق ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرى، بەيسى ئويغۇر باشچىلىقىدىكى 4 - 5 يۈز ئاتلىق موڭغۇل ئەسكەرلىرى ۋە خۇاڭخۇزا (سېرىق ساقال - قىزىل ساقال - مەنسىدە) دەپ ئاتالغان، شەرقىي شىمال پىدائىي قوشۇنلىرىدىن ئىبارەت 2 مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇن ئىدى. ئادەم سانى يۇزگە يەتمەيدىغان. توخسۇنلۇقلاردا ھەر قانچە غەيرەت بولسىمۇ، ئۇ قەدەر چوڭ قوشۇنغا تەڭ كېلەلمەي تارمار بولىدۇ. ماشىمبىڭ قوشۇنلىرى بۇ ئورۇشقا قاتناشماي، سىر پايمۇ ئوق ئاتماستىن ئارغىبۇلاق تەرەپكە كېتىدۇ. توخسۇنلۇقلارنىڭ ئولگىنى ئولۇپ، قاچقىنى قېچىپ تاماق مەن سەتچىت بولىدۇ. توختى تۇەنجاڭ ئوچ كۈندىن كېيىن قولغا چۈشىدۇ. ئازراق سورىقىغا تارتىپ غەربىي دەرۋازىنىڭ

قىلىچ بىلەن چېپىپ ئولتۇرىدۇ ئېنىسى
تا ئولىدۇ.
ئۆچىلىرى يوقىتىلغاندىن كېيىن
ىرى توخسۇندا مەسلەسىز چوك
ى يۇرگۈزىدۇ. 3 كۈن ئودا چاپ - چاپ قىلىپ
ئۇچرىغان ئەركەكنى ئولتۈردى. كەشلەرنىڭ
ئېيتقىنىغا قارىغاندا شۇ قېتىمقى چوك قىرغىندا ئۇچ مىڭ
دەك ئادەم ئولتۇرۇلدى دەيدۇ. ئەمىلىيەتتە ئۇ قەدەر كوپ
بولمىسىمۇ، لېكىن بىرەر مىڭغا يېتىدۇ. شۇ ۋاقىتتىكى چاپ - چاپتا
بوينىغا قىلىچ تەككەندىن كېيىن ھۇشىدىن كېتىپ، ئولۇكلەر
ئارىسىغا يىقىلىپ، كېيىن ھۇشىغا كېلىپ ھايات‌ئىنى ساقلاپ
قالغانلاردىن ھازىر مەن بىلىدىغان ئىككى ئادەم توخسۇندا
ھايات بار. ئۇلارنىڭ بويىنىدىكى قىلىچ‌ئىزى ئانچە يېڭ
نمىك ئەمەس.

(2)

تومۇر ئېلى كۇچاردىن چىقىپ، چېدىرغا كەلگەندە،
ئىنىسى توختى تۇەنجاڭنىڭ يازغان خېتى بىلەن ماشىمىكنىڭ
«تۇەنجاڭ» دەپ بەرگەن ئۇنۋان قەغىزىنى تاپشۇرۇۋالىدۇ.
شۇنىڭ بىلەن تومۇر ئېلى ئارقىغا قايتىدۇ. چېدىر،
يېڭىسىزدىن بىرمۇنچە پىدائىيلار قوشۇلىدۇ. دەسلەپ قوشۇلغان
پىدائىيلار: ئىمىن پالۋان، ھاپىز چاقماق، موسا (كېيىنكى
چاغلاردا پەيجاك بولغان)، ئىسمايىل قارى، ھوسەينەم، ھاپىز
(بۇ ھەم پەيجاك بولغان)، قادىر مولا، ئېلى ئاقساقال،

نەمەت مىراپ، زاكىر (قازاق)، شاكىر (قازاق) قاتارلىقلار.
بۇلار 20 نەچچە ئاتلىق كىشى يېڭىسىاردىن چەقىپ بۇگۇرگە
قاراپ ماڭىدۇ. بۇلارنىڭ قورالىلىرى شىراقلىق قارا مىلتىق
ئىدى. ئەمما بۇلار بۇگۇرگە يېتىپ بارغىچە، تومۇر خەلىپەت
دىگەن ئادەم بۇگۇرلۇكلەر بىلەن شەھەرنى ئېلىپ بۇلاڭ - تا-
لاڭ قىلغان ئىكەن. بۇ ئەسنادا ماشىنىڭ ئەۋەتكەن مالۇيجاڭ
دىگەن ساقاللىق تۇڭگان يېتىپ كېلىپ، بىزدىن بىخەۋەر شە-
ھەرنى ئېلىپ ئولجا قىپتۇ دەپ تومۇر خەلپىنى گۇناغا تارتىپ
ئولۇمگە ھوكۇم قىلدى. تومۇر ئېلىنگە بۇگۇردىن يەنە بىرمۇنە-
چە ئادەم ۋە قورال قوشۇلدى. تەخمىنەن 60 دەك ئاتلىق كۇ-
چارغا قاراپ ماڭدى. ماشىنىڭ ئەۋەتكەن ئادىمىمۇ 50
دەك بار ئىدى. بۇلار كۇچارغا كېلىپ، تومۇر ئېلى شامالباغ
قەلئەسىگە چۇشتى. خۇيزۇ ئەسكەرلەر سايى بويىغا جايلاشتى.
خۇيزۇ ئەسكەرلەر كۇچارغا كېلىپلا بانا تېپىپ ئىسلامباي
دىگەن ئادەمنى باغلاپ ئۇندىكىدىن ئۇرغۇن پۇل - مال ئالدى.
بۇ ئارقىلىق قورقۇنچ سېلىپ باشقا بايلاردىنمۇ پۇل - مال
ئالدى. قوزغىلاڭچىلار يېتىپ كەلگەن ھامان كۇچارنىڭ سې-
پىل دەرۋازىسى ئېتىلدى. شەھەر ئىچىدە ھوكۇمەتنىڭ مەمۇرى
ئىدارىلىرى ۋە بىر باتالىيون (پىلك) ئەسكەر بار ئىدى. ئۇ-
لار سېپىل ئۇستىدىن قارشىلىق كۆرسىتىپ شەھەرنى مۇداپىە
قىلاتتى.

كۇچاردا تومۇر ئېلىغا: — ھەمدەم بەگ ھاجى (كۇچار-
لىق. قەشقەرگە بارغاندا لۇيجاڭ بولغان)، ئەھمەتخان (كۇ-

چارلىق. قەشقەرگە بارغاندا لۇيجاك بولغان)، ھامۇتخان (قۇ-
مۇللۇق. ئەسلى سودىگەر بولۇپ تومۇر ئېلىمنىڭ ئويمىدە تۇ-
راتتى. بۇ ئادەمنىڭ شۇ يەردە قوشۇلۇپ قەشقەرگە بارغاندا
لۇيجاك بولغان. ئازاتلىقتىن كېيىن قۇمۇلدا مۇئاۋىن ۋالى
بولۇپ 79 - يىلى ۋاپات بولدى)، ئابلا غوجا قاتارلىق كىشى-
لەر يەنە بىرمۇنچە پىدائىلار قوشۇلدى. ئادەم سانى كۆپەي-
دى. كۇچار شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشنى جۇمە كۈنىگە توختام
قىلىنىپ سەھىرا - سەھراغا ئۇقتۇرۇش چىقاردى.

كۇچاردا ئەزەلدىن جۇمە كۈنى بازار بولاتتى. لېكىن بۇ
جۇمە كۈنى ئادەم تېخىمۇكوپ توپلانغان ئىدى. خەلق جۇمە نا-
مىزىدىن كېيىن، ئامىن دەپ تاياق - توقماق كوتىرىپ ئۇ-
رۇشقا قاتناشتى. شەھەر سىپىلىنى چورىدەپ ئامىن دەپ گۈگە-
رەپ خۇددىن نۇسرەت تىلەشتى. لېكىن شەھەر سىپىلىغا يې-
قىن بارغىلى بولمايتتى. سىپىل ئۈستىدىن ھوكۇمەت ئەسكەر-
لىرى ئوق ئېتىپ يېقىن بارغىلى قويمايتتى. قوزغىلاڭچىلار
سىپىلنىڭ شامالباغ دەرۋازىسىغا ئوت قويۇشنى پىلان قىلدى.
ئوتنى كىم ياقىدۇ؟ بۇ چاغدا بىر نەپەر ساتراچ يىگىت (ئىس-
مى ئېسىمدىن چىقتىپ قاپتۇ) مەن بارىمەن دەپ ئوزىنى مەلۇم
قىلدى. دەرھال بىر تۈلكە كىرسىنىنى ئېلىپ دۇمۇلاپ خەندەككە
چۈشۈپ دەرۋازىغا قاراپ ئومۇلەپ كېتىۋاتقىنىدا سىپىلدىن
ئېتىلغان ئوق تېگىپ ئولدى. ئاندىن يەنە بىر يىگىت
پىدائى بولۇپ بېرىپ كىرسىدىن توكنى ئېلىپ چاقماقلىق
بىلەن دەرۋازا ئەگمىسىگە يېتىۋالغىدا ۋە كىرسىنى چېچىپ

دەرۋازىغا ئوت ياقتى. تەخمىنەن يېرىم سائەت كۆيگەندىن كېيىن دەرۋازىنىڭ بىر قانىتى يەقىلىپ چۈشتى، تومۇر ئېلى باشچىلىغىدا ئاتلىقلار لاۋۇلداپ تۇرغان ئوتقا قارىماي ئات سەكرەتتىپ شەھەر ئىچىگە كىرىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن تاياق توقماق كوتەرگەن ئادەملەر بېسىپ كىردى، بۇ ئەھۋالدا شەھەر ئىچىدىكى چوڭ - چوڭ باشلىقلار خوتۇن بالا - چاقىلىرى بىلەن دورا ئىسكىلاتلىرىنى ئۇششاق بۆلەكلەرگە چېقىپ، ئابدۇرېھىم شىجائىڭ (ئون بېشى) ئىسىملىك بىر ئەسكىرىگە بۇيرۇق بېرىپ دورىغا ئوق ئاتقۇزدى. شۇنىڭ بىلەن دورا پارتلاپ، پۈتۈن كۆچار شەھىرى زىلزىلىگە كېلىپ قارا تۇمان ئاستىدا قالدى، دورىخانىنىڭ ئۇگزىسىدىكى ئادەملەرنىڭ جەسەتلىرى تەرەپ - تەرەپكە ئۇچۇپ، بىر پۈتى شامالۋاققا، بىر قولى قۇتلۇق ئورىدىغا چۈشۈپ تېرى - پېرەك بولدۇ، قوزغىلاڭچىلار ئابدۇرېھىم شىجائىنى ئۇتتۇرۇپلىپ دورىخانىغا ئوت قويدۇك دېگەن گۇنا بىلەن ئولۇم جازاسى بەردى. شۇنداق قىلىپ كۆچار شەھىرى تامامەن ئىشغال قىلىندى.

كۆچار ئېلىنغاندىن كېيىن تومۇر ئېلى ئوز ئادەملىرىنى بىر قۇر رەتكە سالدى، ھەممىمىز بەگ ھاجى ھەزرىتى مۇشاۋرلىق قىلىپ ئون ئادەم بىر بەن بولدۇ، 30 ئادەم بىر پەي بولدۇ، بىر لەئدە ئوچ پەي ئەسكەر بولدۇ دەپ مۇزاكىرىلىشىپ ئەھمەتخان (كۆچارلىق) ھامۇتخان (قۇمۇللۇق) لەرنى لېەنجاك تەيىنلەيدۇ يەنە بىر مۇنچە پەيجاڭلار بەلگىلىنىدۇ.

شۇ كۈنلەردە شىنخۇا ناھىيىسىدىن ھادى ئەلەم دېگەن كىشى شىنخۇانى ئېلىپ تومۇر ئېلىمگە قوشۇلۇپ ھەركەت قىلىش

ئۇچۇن ئوز ئاده‌ملىرى بىلەن كۇچ رغا كەلگەنده كۇچاردىكى مەپىزۋاك، ماشىمىكنىڭ ئاده‌ملىرى بىلەن بىرلىشىپ، بىزدىن خەۋەرسىز شەھەرنى بۇزۇپتۇ دىگەن گۇنا بىلەن هادى ئەلەمگە ئولۇم جازاسى بېرىپ، بېشىنى كېسىپ بىر خادىغا سانجىپ باي زارداسازايى قىلدى. ئەمىلىيەتتە مەپىزۋاكنىڭ تىگىنىدىكى يەر توغرىسىدا هادى ئەلەمگە گۇنا ئاداۋەتتى بولغانلىقتىن شۇ پۇرسەتتە مەپىزۋاك ئوچ ئىلىش تۇپەيلىدىن تۇڭگان ئەسكەر باشلىغى بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ هادى ئەلەمگە ئولۇم جازاسى بەردى. بۇ ئىشتا نارازى بولغان تومۇر ئىلى، كۇچارنىڭ هەممە ئىشلىرىنى ۋاڭغوجىغا تاشلاپ بىرىپ، ئەسكەر تارتىپ ئاقسۇغا يۇرۇپ كەتتى.

باي ناهىيىسىده ئۇرۇش بولمىدى. ياقائېرىق دىگەن جايغا يېتىپ بىر كېچە قوندى. بۇ چاغدا قەشقەردىن پاك تۇەنجاك (ياك چىمەن) 4 - 5 يۇز ئەسكەر بىلەن كېلىپ ياقائېرىقنىڭ جەنۇبىدىكى تاجى خوراز دىگەن تاغلىق رايونغا ئورۇنلىشىپ يول توسايدۇ. بۇ خەۋەرنى جاملىق بىر ئادەم ئارقا يول بىلەن كېلىپ تومۇر ئىلىگە خەۋەر قىلدى. بۇ خەۋەر ئەتىگەن نامازۋاقتىدا ئاڭلاندى. قوزغىلاڭچىلار ناشتىمۇ قىلماستىن ئاتلىنىپ تاقا قاراپ ماڭدى، تومۇر ئىلىنىڭ ئەسكەرلىرى 200 ئەتراپىدا، تۇڭگان ئەسكەرلىرى 50 - 60 ئەتراپىدا ئىدى. ئۇرۇش بولغان جاي ياقىرىقتىن بىرەر كىلومېتىر نېرىسىدا بولۇپ كۇن قىزىل بولغان ۋاقىتتىن باشلانغان ئۇ-

روش تاکی کەچ پىشىنگىچە داۋام قىلدى. يـاك تۇەنجاكنىڭ زەمبىرەكچى قىسىملىرى ئۇزلۇكسىز زەمبىرەك ئېتىپ تـۇردى، ئۇرۇش ئىنتايىن قاتتىق بولدى، مىلتىق ئوقلىرى خۇددى يوغان قازاندا قوماچ قورغاندەك تاراسلاپ ئېتىلىپ تـۇردى. كەچ پىشىن بولغان ۋاقتىدا 3 - 4 يۇز ئەسكەر ئىدىن ئـايرىلغان ياك تۇەنجاك ئازغىنە ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ قاچتى. ئوق ئازلىرى شالاڭلاشتى. تومۇر ئېلىنىڭ ئادەملىرى ھەر بىرسى 8 - 10 تالدىن غەنىمەت ئالغان مىلتىقلارنى ئاتلىرىغا غانجۇغلاپ ياقىرىقا قايتىپ كەلدى. 2 دانە زەمبىرەك ① ئولجا ئېلىنىدى، بىر ھازىدا ئوق غەنىمەت ئالدى، ھازىنى خۇداۋەردى ئىسىملىك ھازىكەش ھەيدىگەن ئىنكەن، بۇ ھازىكەش شۇنىڭدىن كېيىن بۇتەرەپكە ئەل بولۇپ ھازىنى ھەيدەۋەردى، تۇڭگان ئەسكەرلىرىمۇ ئولجا ئالدى. مۇشۇ ئۇرۇشتا تۇڭگان ئەسكەرلىرى ئۇرۇشقا كۇچ چىقارمای، ئولجىغا كەلگەندە كۇچ چىقارغانلىغى تۇغۇرسىدا ئۇيغۇرلار نارازى بولدى. ئەسكەر ئېلىنغان ئۇيغۇرلارنى ئۇيغۇر تۇرۇپ ياك تۇەنجاكغا ئەسكەربولۇپ بىزگە قارشى ئوق ئاتتىڭمۇ؟ دىگەن گۇنانى قويۇپ باغلاپ كوچىغا ئېسىپ قويدى. خەقلەر بۇ ئەسىرلەرنى ئۇرۇپ ساقال - بۇرۇتلىرىنى يۇلۇپ جىق ئازاپ سالدى. كېيىن ئۇلارنى تـۇۋە قىلدۇرۇپ ئـوز ئىچىدىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ ئەسكەر قىلمۇالدى.

---

① زەمبىرەك، كالتا، ئاغزىدىن ئوقلايدىغان، 19 - ئەسىردىكى زەمبىرەكلەر ئىدى.

مەغلۇپ بولۇپ قاچقاندىن كېيىن
چىلارغا خەۋەر بەتكۈزۈپ قويۇپ-
ى بىر سارايغا (دەنگە) توپلاپ
قىرىپ تاشلاپ ئاقسۇغا ئوتۇپ

لاشقان كۈنى مۇزات تەرەپتىن
بىر نەچچە نەپەر قاچقان ئەسكەر چۇشۇپ قالغان ئىكەن. بۇلار
يا قىرغىزچىلىقى ئەھۋالنى بىلمەستىن، تويۇقسىز دىن كېلىپ قالغاچقا
يا ئارقىغا قايتالماي بىر قوتانغا سولۇنۇپ قالدى. بۇ ئەسكەر-
لەر جاك پىيادىلەردىن قىسىملىرىدىن بولۇپ، قورالى خەل ئىكەن.
قوزغىلاڭچىلار دەرھال بۇلارنى قورشاپ ئۇچ كۈن سوقۇش
قىلدى. ئۇلاردا بەش ئاتار مىلتىق، قوزغىلاڭچىلاردا توققۇز
ئاتار، يالاڭ ئاتار ۋە قارا مىلتىق. بۇلار ئۆز ئارا ئوق ئېتىش-
تىشقانداڭ بەزەن ئوقىلار قوزغىلاڭچىلارنىڭ مىلتىغىنىڭ ئاغزى-
دىن كىرىپ چاقماقنى بۇزۇپ مىلتىق تۇتۇقۇچىنىڭ قولىنى
مەجرۇھ قىلىدىغان ئەھۋاللار مۇ بولدى. يېڭىساردىن قوشۇلغان
ھاپىز پەيجاك دىگەن ئادەمنىڭ قولى ئاشۇ سوقۇشتا يارىدار
بولغان. دېمەك، قوتان ئىچىدىكىلەر مىلتىق ئېتىشقا ئىنتايىن
ماھىر ئىكەن. قوتانغا يېقىنلاپ بېرىش ئىمكانسىزلىقى بولمىدى.
تۇڭگان ئەسكەرلىرى بۇ سوقۇشقا قاتناشمىدى، ئۇيغۇرلار قوتان-
غا زەمبىرەك ئاتماقچى بولدى. لېكىن زەمبىرەك ئېتىشنى
بىلىدىغان كىشى يوق ئىدى. بۇنىڭ قانداق قىلىش كېرەك؟
ھەممەم بەگ ھاجى پىكىر قىلىپ: كۇچاردا خۇداۋەردى ھاجى

ئۇسسىلىك دوربگەر ئادەم بار، ئۇ كىشى ھىندىستاندا زەمبىرەك ئاتقانىنى كورگەن ئىكەن. بىلسە شۇ ئادەم بىلمىدۇ - دىدى. شۇنىك بىلەن كۇچارغا ئات چاپتۇرۇپ بۇ ئادەمنى 2 - كۇنى يەتكۇزۇپ كەلدى. دىمەك قوتانغا ھوجۇم قىلىشنىك 3 - كۇنى خۇداۋەردى ھاجى زەمبىرەكنى بەتلەپ بىر پاي ئاتتى. لېكىن ئوق باشقا يەرگە كەتتى. 2 - پاي ئوقتا قوتاننىك بىر تېمىنى يېقىتتى. قوتان ئىچىدە بىرلا ئادەم ھايات قالغان ئىكەن، بۇ ئەسكەر ئاتلىق قاچتى. قوزغىلاڭچىلاردىن كورلىلىق ئابدۇراخمان (كورلىلىق ئېلى ھاجىنىك ئوغلى) ئۇسسىلىك بىر پىدائى قوغلاپ، تەخمىنەن 5 - 6 يۇز مېتىرغىچە ئات چاپتۇرۇپ يېقىنلاپ بېرىپ ئېتىپ ئولتۇردى. شۇنىك بىلەن ياقىرىق ئۇرۇشى ئاخىرلاشتى.

بۇ يەرگە كورلىدىن ئېلاجى، قاراشەھەردىن ھاپىز زۇڭ جاڭ دىگەن ئادەملەر ئوز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ تومۇر ئېلىنگە قوشۇلدى. ئادەم سانى كوپەيدى، قوراللارمۇ خىللاندى. ئاۋالقى قارا مىلتىقلارنى تاشلاپ، توقۇز ئاتار، يالاڭ ئاتار مىلتىقلار بىلەن قوراللانغاندىن كېيىن ئاقسۇغا قاراپ ماڭدى. جامغا بارغاندا يالاڭ تۇەنجاڭ قىرغىن قىلغان ئادەملەرنىڭ جەسەتلىرى تېخى بار ئىكەن. خەلق ۋە قوزغىلاڭچىلار بىرلىكتە يەنە - زارە قىلىشىپ، نامازچۇشۇرۇپ يەرلىككە قويدى.

(4)

تومۇر ئېلى ئاقسۇ كونىشەھەرگە كىردى. مالۇيجاڭ باشچىلىقىدىكى تۇڭگان قىسىملىرى ئاقسۇ يېڭىشەھەرگە جايلاشتى.

رنیه قوماندانی) بولدی. بۇ
پىددىن كەلىدىمۇ ياكى ماجۇگ
ومۇر سىجاڭ ئاقسۇ كونىشەر-
دۇكىنىددىن تومۇرسىنجاڭنى نە-
ۇ، بەختكە يارىشا بۇ ئوق تەگ
يوشۇرۇنغان دۇشمەنبارىكەن، دەپ
دوپ بىرمۇنچە كىشىلەرنى ئولتۇردى.
گوروكەش، ئەپيو نزۇلارنى، خەنزۇلارغا تەككەن ئايال-
لارنى ۋە پاھىشە ئاياللارنى ئولتۇرۇپ ئاقسۇنى بېسىقتۇردى.

بىر راۋايەتتە، ياڭ چىمىن ئاقسۇ جامدا 180 ئادەمنى ئولتۇرگەن پاجىەنى كورگەن تومۇر سىجاڭ، نەق مەيداندا چو-قۇم قىساس ئېلىپ بېرىمەن دەپ ۋەدە قىلغان ئىكەن، شۇ ۋە-دىگە ئاساسەن ئاقسۇدا 180 ئادەم ئولتۇرمەكچى بولغاندا ئول-تۇرۇلگەن خەنزۇلارنىڭ سانى 180 گە توشىغاندا، ئاندىن بۇ-زۇق پاھىشە ئاياللارنى ئولتۇرۇپ سانىنى تولدۇرغان دەيدۇ. ئەگەر شۇنداقمىكىن دىسەك، تومۇر سىجاڭ ئاقسۇ كونىشەردە ئىككى نەپەر خەنزۇ بالىسىنى بېقىۋېلىپ بىرسىگە ئىسمايىل، يەنە بىرسىگە مامۇت دەپ ئات قويغان.

بۇ پاكىتلاردىن قارىغاندا جامدا ئولگەنلەرنىڭ قىساسى تۇپەيلىدىن ئاقسۇ كونىشەردە ئادەم ئولتۇرگەن دىگەن راۋا-يەتتىن كورە، ئاقسۇ شەھىرىگەكىرگەن ۋاقتىدا يوشۇرۇنغان خەن-زۇلار ئوق ئاتقان سەۋەپتىن بىرمۇنچە دۇشمەننى ئولتۇرگەنلە-گى ئەھمىيەتكە ئۇيغۇن.

بەزى ماقالىلاردا تومۇر ئېلى ئاقسۇدا مۇسۇلمانسىز كىشى قەبرىسىنى قېزىدى، ماجۇكېنىڭ قەسىملىرى قەبرىنى قېلىمىدى دەپ ئەمەلىي ئەھۋالنى بۇرمىلاپ كورسەتمەكتە. ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس. پاكىتنى بۇرمىلاۋاتقانلار ۋەقە ئۇستىدە يوق. چۈنكى بار بولسا تومۇر سىجاڭ يۇرگۈزگەن مۇسۇلمانسىز چوڭ قەبرىنىچىدىن ئولۇپ كەتكەن بولاتتى. ئۇلار ئۇرۇمچىدە يېڭى قەشقەردە تۇرۇپ ئاڭلىغان شاڭخو گەپنى ئاساس قىلىپ پاكىتنى بۇرمىلاۋاتىدۇ. تۇمۇر سىجاڭ ئاقسۇنى ئىشغال قىلمىشتا، چۈنكى ئاقسۇدا قارشىلىق كورسەتكۈچى كۈچ بولمىغانلىقتىن، ئۇرۇش قىلماي كىرگەن، ئادەم ئولتۇرۇشكىمۇ يول قويمىغان ئىدى. بىراق شەھەر ئىچىدىن تومۇر سىجاڭنى قەستلەپ ئوق ئېتىلغاندىن كېيىن، ئوي - دۇكانلارنى ئاختۇرۇپ يۇرۇپ قولغا چۈشكەن خەنزۇلارنى ۋە پاھىشە يولىغا ماڭغان بۇزۇق ئايالىلارنى- خەنزۇغا تەككەن ئۇيغۇر ئايالىلارنى ئولتۇرۇش ئىشلىرىنى قىلىدى. لېكىن قانچە ئولتۇرگەن بولسىمۇ، سان جەھەتتە يەكۈن ھەن جامدا ئولتۇرگەن ئادەم سانىغا يەتمەيتتى. دېمەك تومۇر سىجاڭ ئاقسۇدا قىرغىن قىلدى دېگەن سوز پاكىتقا ئۇيغۇن ئەمەس، پەقەت قەست قىلغانلارنىلا پەس قىلغان.

ئاقسۇنىڭ مەمۇرى ئىدارە خادىملىرىنىڭ تولىسى يېڭى شەھەر (ئاسۇق)گە توپلىنىۋالغان بولغاچقا، تۇڭگان ئەسكەرلىرى ئاسۇققا چۈشكەندىن كېيىن، ئۇز ئارا كېلىشىپ، كوپرەك ئولجا - غەنىمەت تالىرنى، قورال - يارالقلارنى قولغا چۈشۈرۈۋالدى. تومۇر ئېلى قۇرۇق شەھەرگە ئىگە بولۇپ غەنىمەتتىن قۇرۇق قال-

دى. قورال - ياراقلارنى بولۇپ بېرىشكە تۇتقانلارنىڭ كۆڭلى ئۇنىماي ئوتتۇرىدا ئازراق ئىتتىپاقسىزلىق پەيدا بولدى. بۇ ئارىلىقتا ماشىنىڭ يەنە بىر تۇركۇم كۇچ ئەۋەتتى. ئۇنىڭ باشلىغى ماجەنچاڭ ئىدى. بۇنى ئالتە شەھەر تەرەپتە مازىخۇي ياكى چولاق زىخۇي دەپ ئاتايتتى. بۇكىشى كېلىپ ئوتتۇرىدىكى ئىتتىپاقسىزلىقلارنى تۇغىتىپ قەشقەر تەرەپكە يۇرۇش قىلدى.

تومۇرسىچاڭ ئاقسۇدا ئوز قىسىملىرىنى يەنە بىر قۇر رەتلەپ، ھەمدەم بەگ ھاجى، ئەھمەتجان، ھامۇتجان، ھاپىز زۇڭجاڭ ۋە ئېلى ھاجىلارنى تۇەنجاڭ (پولكوۋنىك) لىققا تەيىنلىدى. بۇنىڭدىن باشقا ئابدۇقادىر فۇگۇەنجاڭ، توختى يىڭجاڭ دىگەن كىشىلەر تومۇر سىچاڭنىڭ يېنىدا تۇرىدىغان مۇھاپىزەتچى قىسىملار ئىدى، ئاقسۇلۇق باپىز شاڭيو، ئاقسۇ تەۋەسىدىن بىر قانچە يۇز پىدايىلارنى توپلاپ تومۇر سىچاڭغا قوشۇلدى. بۇ كىشىگە لۇيجاڭ (بىرىگادا قوماندانى) ئۇنۋانى بەردى.

(5)

تومۇر سىچاڭ ئوز ئەسكەرلىرى بىلەن مارالۇبىشىنىڭ تۇمشۇق دىگەن يېرىگە بارغاندا قەشقەردىن كېلىپ مۇداپىە سېپىنى قۇرغان ھوكۇمەت ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇچراشتى. ھوكۇمەت ئەسكەرلىرى پاكىچىمەنلىك باشچىلىغىدا، قەشقەر، يەركەندىن نۇرغۇن ئەسكەر توپلاپ مارالۇبىشىنى ئالدىنقى سەپ قىلىپ تۇمشۇقتا مۇستەھكەم ئىستىھكام قۇرۇپ، خەندەك - لەخمە قېزىپ،

تومۇر سەجاك ئەسكەرلىرىنى قاتتىق توستى. بۇ يەردە چەمسى
47 كۈن ئۇرۇش بولدى. تومۇر سەجاك ۋە ماز بخوي ئەسكەر-
لىرى ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، بۇ سەپنى بۇزۇش ئاسانغا چۈش-
مىدى. ئۇلار بىر تەرەپتىن ئۇرۇش قىلىپ، بىر تەرەپتىن ئوغ-
لاق ئويناپ، ناغرا چېلىپ مەرىكە قۇرۇپ كوكۈل ئېچىش ئىش-
لىرىنى قىلدى. شۇڭا قوزغىلاڭچىلار كۈندىن - كۈنگە كوپەيىپ
كۆچلەندى. بۇ يەردىكى ئۇرۇش داۋامىدا ھەتتا خوتەن ئەس-
لام ئاۋات، تەۋەككۈل دېگەن جايلاردىن ئوبۇلقاسىم بەگ
دېگەنلەر كېلىپ ئۇرۇشقا قاتناشتى. ئاقسۇ، كەلپىن، ئاۋات،
توقسۇ، شايار تەرەپلەردىن توپ - توپ بولۇپ كېلىپ قو-
شۇلغانلار بەك زور غۇن. بۇ جەريانىدا يەر كۈنى ھوكۈمەت ئەس-
كەرلىرىدىن 30 ئۇيغۇر پۇتۇن قورالى بىلەن تۇمشۇقتىن قې-
چىپ چاڭگال ئارقىلىق كېلىپ تومۇر سەجاك ئەسكەرلىرىگە قو-
شۇلغان. بۇ 30 ئادەم قوشۇلغىلى كەلگەندە ھەممەم بەگ ھاجى-
نىڭ ئەسكەرلىرى تۇتۇۋېلىپ تومۇر سەجاكنىڭ ئالدىغا باغلاپ
ئېلىپ كەلگەندە ھەممەم بەگ ھاجى سىياسەت قىلىپ: «بۇ ئوغ-
رىلارنى تۇتۇۋالدۇق، ئېتىپ تاشلىساق بولارمىكىن؟» دېگەندە
ئۇلار قورقۇپ يالۋۇرۇپ: «بىزنى مەجبۇرى ئەسكەرلىككە تۇ-
تۇۋېلىپ چىققان. نەچچە كۈندىن ئۇرۇشتا ئاسمانغا ئوق ئې-
تىپ كەلدۇق. مۇسۇلمانلارغا ئوق ئېتىشقا كوكلىمىز ئۇنىمىدى.
شۇڭا مەسلىھەتلىشىپ سۇدا ئېقىپ جاڭگالغا ئوتۇپ، ئاندىن
بۇ تەرەپكە كەلدۇق. بىزگە رەھمە قىلسىلا، پىدائى بولۇپ
غازات قىلساق» دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن تومۇر سەجاك ئۇلار-
نى ھەرقايسى قىسىملارغا تەقسىم قىلىپ بېرىۋەتتى.

یه نه بىر كۇنى ئىككى نەپەر قىرغىزنى ئەسكەرلەر تۇتۇۋ
ۋېلىپ كەلتۇردى، ئۇلارنىمۇ باغلاپ تىكلاپ كەلدىكلاردەپ
يولدا ئېتىۋەتمەكچى بولغاندا، قىرغىزلار: بىزنى تومۇر سىجاك
دىگەن باشلىق بىلەن كورۇشتۇر. ئاندىن كېيىن ئېتىۋەتسەك
لەرمۇ مەيلى، دەيدۇ. ئۇلارنى تومۇر سىجاكنىڭ ئالدىغا ئېپ
لىپ كەلگەندە، بىرسى تومۇغىنى سوكۇپ بىر پارچە خەت چى
قىرىپ بەردى. بۇ خەتنى تويۇندىكى ئوسمان ئېلى يازغان
بولۇپ، خەتتە: «سىزلەر ئاتا، بىزلەر بالا، بىزغازى مۇھاجىت
خوجانىيازھاجى، غازى تومۇر سىجاڭغا بەيئەن قىلىمىز،» دى
يىلگەن ۋە قانداق قىلىش توغرىسىدا يولىيورۇق سورالغان.
تومۇر سىجاك بۇ قىرغىزلارغا ئاتۇشلۇق ئابدۇقادىر ئەپەندى
دىگەن كىشىنى قوشۇپ ئەۋەتتى. بىر دانە بايراقتا «ئىنىنا
پەتەھنا»نى يېزىپ، ھازىرچە قەشقەرگە تەگمەي تۇرۇكلار،
ئارقا يول بىلەن مارالۇپشىغا كېلىپ دۇشمەن سېپىنىڭ ئارقى
سىدىن ھۇجۇم قىلىڭلار!» دىيىلگەن.

قەشقەردىكى ماشىياۋۇ (مادوتەي) تومۇر سىجاڭغا تا
قابىل تۇرۇش ئۇچۇن، قەشقەر ۋە يەركەندىكى ھوكۇمەت ئەس
كەرلىرىنى توپلاپ مارالۇپشىدا توسقاندىن تاشقىرى پەنە
قىرغىزلاردىن ئەسكەر ئېلىشنى پىلان قىلىندۇ. بۇچاغدا ئۇلۇغ
چات چېگرىسىغا مەسئۇل بولۇپ تويۇندا تۇرۇۋاتقان چىك
تۇكلىك (توكنوك) نىڭ يېنىدا تۇرۇۋاتقان ئوسمان ئېلى
ئىسىملىك بىر تەرجىمان قىرغىز بار ئىدى. چىكتۇكلىك
بۇ كىشى ئارقىلىق قىرغىزلاردىن ئەسكەر ئالىندۇ ۋە ئۇلارغا

قورال تارقىتىپ بېرىدۇ. بۇ قىرغىزلار كەلپىن، مارالۇبشى تەرەپلەرگە ئادەم ئەۋەتىپ تىنچ - تىنچلاپ، كېلىۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان، ئۇلار خۇدا يولىدا غازات قىلىۋاتقانلار ئىكەن، مۇشۇلمان تۇرۇپ، مۇسۇلمانغا ئوق ئاتساق چوك گۇناھ بولىدۇ، دەپ تۇرغاندا، تومۇر سېجاكنىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەن ئادەملىرى كېلىپ ئەھۋالنى خەۋەر قىلىدۇ. ئەۋەتكەن بايراقنى كورۇپ كوزلىرىگە سۇرتۇپ مىلتىقلىنىڭ ئۇچىنى دۇشمەنگە قارىتىپ چىنىڭتۇكلىنىڭنى شۇ يەردىلا ئولتۇرۇپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلماقچى بولىدۇ.

بۇ چاغدا تومۇر سېجاڭ ئەسكەرلىرى مارالۇبشىدىكى دۇشمەن سېپىنى بۇزۇپ تاشلاپ قەشقەرگە قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ. مارالۇبشىدىن تارمار بولۇپ قاچقان ھوكۇمەت ئەسكەرلىرى تەرەپ - تەرەپكە قاچىدۇ. پەيزۋات يولى بىلەن قېچىپ كېتىۋاتقانلارنى يول ئۇستىدە دىخانلار توساپ پۇتۇنلەي يوق قىلدى. پاكچىمەن ياردار بولۇپ قەشقەرگە قېچىپ بېرىۋالدى. يەركەن تەرەپكە قاچقانلارنى تۇڭگان قوشۇنلىرى قوغلاپ بېرىپ پۇتۇنلەي ئەسىرگە چۇشۇرۇپ ئەسكەرلەرنى ئۇز قىسىملىرىغا قوشۇپ رەتلىۋالدى.

بۇ چاغدا ئوسمان ئېلى باشچىلىقىدىكى قىرغىزلار قەشقەر كونىشەرگە ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇلار سېپىلنىڭ يىراۋاغ دەرۋازىسىنىڭ شىمالىي دوخمۇشىنى يانتۇلاپ چېپىپ ئاتلىق سېپىلگە چىقىدۇ - دە شەھەرنى ئىشغال قىلىدۇ. بۇ 1933 - يىلى 3 - ئايدىكى ۋەقە. تومۇر سېجاڭ قىسىملىرىمۇ دۇشمەننى قوغلاپ قەشقەرگە كىرىدۇ. غالىبىيەتنى تەبرىكلەپ قىلىنىپ قەشقەر ھېيتكاھ

ئالدىدا، نەچچە يۈزلىگەن ئاتلىقلار توپلىنىپ، ئاسمانغا قارىتىپ 400 پاي ئوق ئاتىدۇ. مادوتەي قەشقەر ھاكىمىيىتى ۋە دولەت غەزىنىسىنى تومۇر ئېلىگە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. تومۇرئېلى كونىشەھەر ۋالى مەھكىمىسىگە، ئوسمان ئېلى (قىرغىز، ئوسمان سەجاك) يۈمۈلاق شەھەرگە، مازىخوي قەشقەر يېڭىشەھەرگە ئولۇنىشىدۇ.

مادوتەي ئەسلىم بولۇپ ھوقۇقىنى ئوتكۈزۈپ بەرگەندىن كېيىن، ئىبراھىم لوزۇكنىك بېغىدا تۇردى. ۋالى مەھكىمىسىنىڭ ئىلگىرىكى مەمۇرى ئەمەلدارلىرى ۋە ئەتراپ ناھىيىلەردىن قېچىپ كەلگەن، ئەمەلدارلار (ھەممىسى خەنزۇ) ۋالى مەھكىمىسىنىڭ ئىچىدىكى بىر ھويلىغا جايلىشىپ ياتتى. بىر قىسىملىرى يېڭىشەھەرگە ئولۇنالماستى. قەشقەردە ئومۇمەن قانداق توكۇلۇش ئىشلىرى بولمىدى.

قەشقەرنىڭ غەزنە ئەھۋالى مۇنداق ئىدى: قەشقەر ۋالىلى مەھكىمىسىدە ئەزەلدىن تىنىچ بېسىش، تەكگە قويۇش، مەسچىت پۇل چىقىرىش كارخانىلىرى (دەستگاھلىرى) بار ئىدى. غەزنە ئوي 4 ئېغىزلىق بولۇپ ئاز كام بىرقانچە يۈز تونىدەك زاپاس كۆمۈش، 8 - 10 تونىدەك ئالتۇن بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئوق - دورا، مىلتىق - تاپانچىلار بار ئىدى.

تومۇر سەجاك قەشقەردە تۇرغان ۋاقىتتا، ئۇنىڭ ئەسكىرى رەسمىي كۆچى تووۋەندىكىچە بولدى:

1 - ئوسمان ئېلى (سەجاك) مىڭدىن ئارتۇق قىرغىزئاتلىق ئەسكەرلەر بىلەن قەشقەر يۈمۈلاق شەھەردە تۇراتتى.

2 - ھەمىدەم بەگ ھاجى لۇيجاڭ، كۇچارلىق ئۇيغۇر. نەچچە يۈز ئاتلىق ئەسكەر بىلەن توشۇك دەرۋازا سىرتىدىكى گازارمىدا تۇراتتى.

3 - ھامۇتخان لۇيجاڭ، ئۇيغۇر، قۇمۇللۇق ئوز ئەسكەرلىرى بىلەن دولەتباغدا تۇراتتى.

4 - يۈسۈپجان، سېتىۋالدىجان تۇەنجاڭ، ئوزبېك قوشۇن، ياۋاغ دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدا تۇراتتى. بۇ قوشۇندىكىلەر ئەسلىدە سوۋېت يېرىدىن قېچىپ ئوتكەن قوراللىقلار بولۇپ، تومۇر ئېلى قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن قايتا تەشكىللىنىپ ئوتتۇرىغا چىققانىدى. قورال خىل، جەڭگىۋارلىق كۇچى ئوستۇن ئىدى.

5 - كىچىك ئاخۇن تۇەنجاڭ، قەشقەر ئاتۇشلۇق، قەشقەرنىڭ ئەسكەر ئېلىپ تەشكىللەنگەن پولك. توشۇك دەرۋازىنىڭ سىرتىدا تۇراتتى.

6 - ئەخمەتخان لۇيجاڭ، كۇچارلىق ئۇيغۇر. قەشقەر پېڭسىاردا تۇراتتى.

7 - ھاپىز لۇيجاڭ، كۇچارلىق ئۇيغۇر. يەركەندە تۇراتتى.

8 - ئېلى ھاجى تۇەنجاڭ، كورلىلىق. بۇ كىشى قەشقەرگە كەلگەندە تومۇر سىدجاڭ بۇ قىسىمنى ئالاھىدە جابدۇپ، خوجا نىياز ھاجىغا يارەم ئۇچۇن ئۇرۇمچىنى تەرەپكە بولغا سالدى. بۇ ئەسكەرلەر قىزىل شەلپەردە چاپان كىيىپ ئات ئۇستىگە ناغرا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ناغرا سۇنەيي چېلىپ

داغدۇغا ئىچىدە يولغا چىقتى. ئېلى ھاجى قاراشەھەردە خوجا نىياز ھاجى بىلەن ئۇچراشقان.

قەشقەر ۋىلايىتىگە ۋالىلار تەيىنلەندى:

ئابلا دامۇللا 1 - ۋالي. ئۇيغۇر، توخسۇنلۇق. تۇمۇر سىجاڭنىڭ باجىسى ھەم تۇققىنى. قەشقەرگە كېيىن بارغان. كېيىنكى يىللاردا ئۇرۇمچىدە دىخانچىلىق - كانچىلىق نازارىتى ۋە مائارىپ نازارىتىگە نازىر بولدى. 40 - يىلى شىڭشىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تۇرمىدا ئولتۇرۇلدى.

يونۇس بەگ مۇئاۋىن ۋالى، تۇرپانلىق ئۇيغۇر. پاك زېكشىن دەۋرىدە سىياسى - قانۇن مەكتىۋىدە ئوقۇغان. كېيىنكى يىللاردا ئۇرۇمچىدە دىخانچىلىق نازارىتىگە نازىر بولدى. 37 - يىلى، شىڭشىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تۇرمىدا ئولتۇرۇلدى.

سۇجىنشۇ مۇئاۋىن ۋالى، خۇيزۇ. پاك زېكشىن دەۋرىدە سىياسى - قانۇن مەكتىۋىدە ئوقۇغان. ئازراق چوقۇرى بار، ئىگىز بويلۇق ئادەم. دائىم رەسىم ئاپاراتى كوتىرىپ يۈرەتتى، بۇ ئادەمنىڭ كېيىنكى ئەھۋالى ماڭا مەلۇم ئەمەس.

تۇمۇر سىجاڭ قەشقەردە بىر مەكتەپ ئاچتى. ئورنى ئۆزگىشى دىگەن يەردە بولۇپ، ھوكۇمەت تەمىناتى بىلەن 2 - 3 يىل ئەپەر چىقىپ ياشلىق بالىلار ئوقۇيتتى. ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم (كېيىنكى ۋاقىتلاردا قەشقەرگە ۋالىي بولغان) شۇ مەكتەپكە مۇدىر ئىدى.

تومۇر ئېلى قەشقەردە مۇقىملاشقاندىن كېيىن، خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى قەشقەرگە ئەتتىپا قىلىشىش ۋە كېيىنكى ئىشلارنى مۇزاكىرە قىلىش ئۈچۈن كەلدى. خوتەن قىسىملىرىنىڭ باشلىقلىرى ساۋۇت داموللا ھاجى، جاندىبەگ قازى، شامەنسۇر (ئابدۇللا بەگ) قاتارلىقلار بولۇپ، بۇ مېھمانلار ئوبدان قارشى ئېلىندى. بىر قانچە ئورۇنلاردا مېھماندارچىلىق زىياپەتلەر ئۇيۇشتۇرۇلدى. خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ مەقسىدى، تومۇر سىجاڭ بىلەن ئەتتىپا قىلىشىش، مەسلىھەتلىشىش ئىدارىسىغا «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇش ئىدى. مۇزاكىرە نەتىجىسىدە پىكىر ئىختىلاۋى چىقتى: بۇنىڭدا توۋەندىكى سەۋەپلەر بار ئىدى: تومۇر ئېلىدا توخسۇندىن باشلاپ قەشقەر - يەركەنگىچە ئۇرۇش قىلىپ ئىسلام ئېچىپ كەلدىم دەيدىغان چۈشەنچە بىلەن خوتەنلىكلەرنى كوزىگە ئىلماسلىقتەك ئەھۋال مەۋجۇت ئىدى؛ خوتەنلىكلەردە بولسا، تومۇر ئېلى ئوقۇمىغان، ھارۋىكەش، چوڭ ئىشلارنى باشقۇرالمايدۇ دەيدىغان كۆز قاراش بار. شۇ كۈنلەردە شامەنسۇر قەشقەرگە مېھمان بولۇپ كېلىپ: «بۇ ھارۋىكەش چوڭ ئىشلارنى قىلالمايدۇ، شەھەرنى بىكارلاپ بەرسۇن» دېگەن سۆزنى قىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا خوتەنلىكلەر تومۇر سىجاڭنىڭ ئىشلىرىنى ياراتماي: «ئەسكەر باشلىقلىرىنى پانسەت، ئون بېشى، قۇر بېشى دېمەستىن بەنە شۇ تۇەنجاڭ، لىەنجاڭ دەيدىكەن»، «ئىسلام ئاچتىم» دېگىنى قېنى؟ دەپ مەسخىرە قىلىدۇ. بۇ سۆزلەر تومۇر سىجاڭ

نىڭ قۇلىغىغا ئاڭلىنىپ ئاچچىقىنى قوزغايدۇ. شۇ سەۋەپتىن خوتەنلىكلەرنى پۈتۈنلەي قورالسىزلاندۇرۇپ، ساۋۇت دامۇللا، جانىبەگ قازى، شامەنسۇر قاتارلىق باشلىقلارنى قامالاققا ئالدى. ئەسكەرلەرنى ئەسىر ھىساۋىدا خوتەنگە قايتۇرۇۋەتتى.

ئەمدى شۇ كۈنلەردە خوجا نىياز ھاجى تەرىپىدىن بىر ئالاقە كەلدى. بۇ خەتنى خوجا نىياز ھاجى گۇچۇڭدىن ئەۋەتكەن. توخسۇنلۇق شىپىرىپ ئاخۇن دىگەن كىشى قەشقەرگە يەتكۈزۈپ كەلدى. خەتتە: «بىز شىنجاڭ شىمالىي بىلەن ئىتتىپاقلاشتۇق، ماجۇڭيىڭ بىلەن ئارىمىزدا بۇزۇلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن قەشقەردىكى تۇڭگانلارنى قورالسىزلاندۇرۇپ ئاربدىن كوتىرىۋېتىڭلار» دىيىلگەن.

تومۇر سىجاڭ بۇ خەتنى ئوقۇپ كورۇپ: «شىنجاڭ شىمالىي بىلەن ئىتتىپاقلاشتى دىگەن قانداق گەپ. ئۇ دىنسىز تۇرسا، ماجۇڭيىڭ دىگەن مۇسۇلمان. شىنجاڭ شىمالىي دىگەن مېنىڭ ئىنىم توختاخۇنىنى توخسۇندا ئولتۇرۇۋەتتى. مەن شۇ ئىنىممىڭ قىساسىنى ئالمەن، شىنجاڭغا قارشى ئەسكەر تارتىمەن، خوجانىياز ھاجىنىڭ بۇ ئىشىغا قوشۇلمايمەن دىگەن سۆزلەرنى قىلدى.

ئوسمان سىجاڭ بۇ خەتنىن خەۋەر تېپىپ يېڭىشەھەر دىكى تۇڭگانلارنى يوق قىلىۋاتايلى دەپ پىكىر قىلدى. بۇ مەسىلە دە تومۇر سىجاڭ (1) ھەممىمىز بىر مۇسۇلمان، بىر بىرىمىز بىلەن ئۇرۇشماسلىغىمىز كېرەك؛ (2) ماجە نچاڭنىڭ قولىدا 2-3 مىڭدەك خەلق ئەسكەر بار، ئۇلارنىڭ توخۇدا ئورنىدىن تۇرۇپ تاڭ ئاتقىچە مەشىق قىلمىدۇ. ئۇلارنى ئاربدىن كوتىرىپ

ۇيۇشتۇرۇش ئاساسان ئەمەس؛ (3) ئەگەر ئۇلار بىلەن ئۇرۇش قىلساق، ئۇرۇش ئۇزۇنغا سوزۇلىدۇ. ئۇ چاغدا نەچچە مىڭ ئاتلىق ئەسكەر، كەرگە پۇقرالار ئوتۇن ـ ساماندىن توشۇپ كاردىن چىقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇرۇش قىلغاندىن قىلمىغىنىمىز ياخشى دەپ پىكىر قىلىدۇ. مۇشۇ ۋەجىدىن تومۇر سىجاڭ بىلەن ئوسمان سىجاڭ ئوتتۇرىسىدا ئازراق كۆڭۈل قېلىش ئىشلىرى بولدى. لېكىن ھەر ئىككىسى تەرەپ بىلىنىدۇرمەسلىكىن، بىر-بىرىگە زىل ئىتتىپاق بولۇپ ياخشى ئوتتى.

(7)

1932 - يىلى تومۇر ئېلى ئاتمىسى ئەھمەت ھاجىنى قەشقەر سوگەتلىكىگە ئۇزىتىپ كېلىپ ھەرەمگە يولغا سالغان ئىدى. 1933 - يىلى يازدا ئەھمەت ھاجى بىر توپ شىنجاڭلىق ھاجىلار بىلەن قايتىپ كەلدى. تومۇر ئېلى قەشقەردىن بىر قانچە يۈز ئاتلىق ئەسكەر، پوچتا، ماشىنىلار بىلەن يەنە شۇ سوگەتلىككە چىقىپ ئاتمىسى ئەھمەت ھاجى باشلىق ھاجىلارنى كۈتۈۋالدى. بىر يىل ئىچىدىكى بۇ ئۇزگىرىش ھەيران قالارلىق ئىش ئىدى. ئەھمەت ھاجى بىلەن بىر سەپەردە 50 - 60 تەك ھاجىلار بىرگە كەلدى. قىزغىن قارشى ئېلىندى.

ئەسلىدە شىنجاڭلىق ھاجىلار ھىندىستان تەۋەسىدىگە كىرىگەندىن كېيىن، ھىندىستان ھۆكۈمىتى ھاجىلارنى كۈتۈۋېلىپ ھەقسىز پويىزغا ئولتۇرغۇزۇپ ھەر بىر جايدا قوي ئولتۇرۇپ ئاماق - ياتاق ھەمىمە جەھەتتە مېھمان قىلىدۇ. ئولۇپمۇ ئەھمەت ھاجىغا «تومۇر پادىشا» نىڭ ئاتمىسى دەپ كاتتا ھورمەت

گورسىتىدۇ. ئەگەر ئاخىرىدا جۇڭگو ـ ھىندىستان چېگرىسىغا كەلگەندە زىيادەت ئويۇشتۇرۇپ ئەھمەت ھاجىنىڭ ئالدىغا بىر پەتنوس تىللا (تەخمىنەن 50 چەي يار) قويۇپ دۇئا ئالىدۇ ۋە بىر پارچە خەت بېرىدۇ.

ئەھمەت ھاجى ھىندىستان ھۆكۈمىتى ئەۋەتكەن خەتنى تومۇر سىجاقنا تاپشۇرغاندىن كېيىن، تومۇر سىجاق بۇ خەتنى ئوز ئويىدە ئوقۇتتى. بۇ خەت ئەنگلىيە ئايال پادىشاسى نامىدىن يېزىلغان بولۇپ، يونۇسبەگ ئوقۇدى. خەتنىڭ باش تەرىپىدە، غازى، پادىشا دېگەندەك بىر مۇنچە مەدھىيىلەر ۋە تەبرىك سوزلەر يېزىلغان. سىز پادىشا بولدىڭىز، قەشقەردە ئىسلام ھوكۈمىتى قۇرۇلدىڭىز، دوست بولايلى، ئىتتىپاق بولايلى، 10 ھېلىك، 20 مىلىك قورال - ياراق لازىم بولسا يەتكۈزۈپ بېرىمىز. 10 مىلىك، 20 مىلىك ئەسكىرىي كۈچ لازىم بولسايەتكۈزۈپ بېرىمىز دېيىلگەن. (خەت ئوقۇلغاندا مەنمۇ بار ئىدىم. گەرچە كىچىك بولسامۇ يۇقۇرقى مەزمۇن ئېسىمدە قاپتۇ).

تومۇر سىجاق خەتنى ئوقۇتۇپ ئاكلاپ ماقۇلىنى چىشلەپ ئولتۇرۇپ: «ئۇلار ناسارا دىنىدىكىلەر تۇرسا، ئىتتىپاق بولۇپ ئۇلاردىن ياردەم تىلىگەندىن كۆرە، خۇدادىن ئۇسرەت تىلىمەك بولدى دەپ خەتنى ئېتىۋارسىز قالدۇردى.

شۇ كۈنلەردە قەشقەردە تۇرۇشلۇق سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلى بىر چوڭ زىياپەت ئوتكۈزدى. زىياپەت ئورنى سەمەندىكى سوۋېت كونسۇلخانىسىدىمىك ئارقا تەرىپىدە بولۇپ، كولىمى چوڭ، بۇ زىياپەتتە ھەرەمدىن كەلگەن ھاجىلار، قەشقەرنىڭ

چوڭ - چوڭ بايلىرى، ئولىمالىرى ۋە ھەربى باشلىقلار، ئاتا-
لىق ئەسكەرلەر بىلەن بىللە ئۆتكەن ئارتۇق ئادەم قاتناشتى.
زىياپەتنىڭ ئاخىرىدا تومۇر سىجاڭغا ۋە ئۇنىڭ ئاتىسى ئەھمەت
ھاجىغا تون ياپتى ۋە ئىگەر - توقۇملۇق 4 دانە قارا ئارغىماق
سوغا قىلدى. زىياپەت بېرىلگەن كۈنىنىڭ ئاخشىمى تومۇر سى-
جاڭ ئوز ئويىدە كىيىملىرىنى ئەھمەت قارى ۋە ھاجىسى ئابلا
دامۇللىلار بىلەن سوزلىشىپ ئولتۇرۇپتۇ. مەن كىرگەندە تومۇر
سىجاڭ: «بولشۋىكلەر بىزنىڭ بۇخارا شېرىپىنى ۋەيران قىلدى-
ۋەتتى. بىز يەنە ئۇلار بىلەن بىرلىشىمىزمۇ» دېگەن سوزلەرنى
قىلىۋاتقان ئىكەن. بۇنىڭغا قارىغاندا سوۋېت ئىتتىپاقى كۈن-
سۇلخانىسى زىياپەت بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا دوستلۇق - ئىت-
تىپاقلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىش توغرىسىدا گەپ - سوز قىلغان
بولۇشى كېرەك. تومۇر سىجاڭ ئۇلارنىڭ تەكلىۋىنىمۇ رەت
قىلغان.

شىنجاڭ شىمالىدا سوزلىگەن نۇتقىدا قەشقەردە تومۇر ئېلى، ساۋۇت دامۇللىلارنىڭ ھەممىسى قورچاق ھوكۇمەت قۇرغۇچىلاردۇر دېگەن خۇلاسە سوز بار. شۇنىڭغا قارىغاندا تومۇر سىجاڭ قەشقەردە ئاز ۋاقىت تۇرسىمۇ، ئوز ئالدىغا بولۇش خاراكتېرىگە ئىگە ئىدى.

شۇ ۋاقىتلاردا ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم نوۋېشى مەكتەپ مۇدىرى سۇپىتىدە بىر كۈنى ئوقۇغۇچىلارنى سەپكە تىزىپ يې-گىشەردىكى مازىرغا سالام بېرىش ئۈچۈن چىققان ئىكەن. بۇ-نى تومۇز سىجاڭ ئاڭلاپ، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنى دوتەي

يامۇلغا قىچقارتىپ تۇرغۇن گىشىلەر ئوتتۇرىسىدا قاتتىق ئەيىپ لىدى. ئوقۇغۇچىلارنى يېڭىشەرگە تازىمغا ئېلىپ چىقتىم ئەمما قىلاتتىمۇ؟ ئۇنىڭدىن ئەنسىرەم. ئالماقچىمۇ؟ مېنىڭ بەرگەنلىرىم يەتمىدىمۇ؟ ۋاھاكازا. ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم خوش، خوش دەپ قول قوشتۇرۇپ تۇرغانلىغىنى كورگەن ئىدىم.

ئەمما ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم شۇۋاقىتلاردىلا نوپۇزلۇق ھەم باي ئادەم بولغاچقا تومۇر سىجاڭغا قارشى بەزەن گەپ - سوزلىرىمۇ بار ئىدى. مەسىلەن: «قەشقەرنى ھارۋىكەشكە تارتـ تۇرۇپ قويدۇق» دېگەن سوزلىرى قەشقەرنىڭ يۇقۇرى تەبىقە بايلىرى ئىچىدە ئېغىز يۇرەتتى. تومۇر سىجاڭنىڭ ئەترايىغا مەسىلەن: ئىبراھىم لوزۇك، ئومەر باي، ئابدۇرېھىم بايۋەچچى قاتارلىق نوپۇزلۇق بايلار ئولۇشۇپ، مەمۇرى ئىشلارغا ئارزـ لاشقان ئىدى.

(8)

تومۇر سىجاڭ شۇ ۋاقىتتا توۋەندىكى بىرقانچە خىل قارشى كۇچلەر ئوتتۇرىسىدا قالغان ئىدى:

1 - ئەنگلىيە ھوكۇمىتىنىڭ ۋە ئېنگلىز كونسۇلخانىسىنىڭ نارازىلىغى؛

2 - سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەرـ دە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ نارازىلىغى؛

3 - ماۋزىخۇي (تۇڭگان) قىسىملىرىنىڭ قارشىلىغى؛

4 - ئۇسمان سىجاڭ باشچىلىغىدىكى قىرغىزلارنىڭ قارشىلىغى؛

5 - ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم قاتارلىق قەشقەر بايلىرىنىڭ نارازىلىقى ۋە قارشىلىقى.

تومۇر ئېلى بۇ خىل قارشىلىقلارنىڭ بارلىقىنى بىلەتتۇرسىمۇ، ئۇ قەدەر خەۋپلىك ئىكەنلىكىنى مولچەرلىيەلمەيتتى. ئۇزۇنىڭ قارا كۈچىگە تايىنىپ، قارشىلىقلارنى كۆزىگە ئىلمايتتى.

خوجانىياز ھاجى تەرەپتىن قەشقەردىكى تۈگكان قىسىملىرىنى قورالسىزلاندۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇقلار كېلىپ تۇرغاچقا، تومۇر سىجاڭ بۇ مەسىلىنى مۇھاكىمە قىلىپ باش قاتۇرۇپ راتتى. شۇنداق پەيتتە، قەشقەردىكى تۈگكان قىسىملىرى تومۇر سىجاڭنى بىخوتلاشتۇرۇش ياكى ئۇزىگە تارتىش ئۈچۈن ماجۇڭيىنىڭ تەرەپتىن تومۇر سىجاڭغا، «سىلىڭ» لىق ئۇنۋان بەرىدى. يېڭىشەھەردىكى مازىخۇي «سىلىڭلىق» تامغىنى تاپشۇرۇش مۇراسىمى ئوتكۈزۈپ چوڭ زىياپەت بەردى. داغدۇغا قىلىپ تامغىنى بىر كۈن شەھەر چىۋگىلەتتى. يېڭىشەھەردە بېرىلگەن زىياپەتكە تومۇر سىلىڭ 400 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن چىقىپ قاتناشتى. بۇ زىياپەتتە، تۈگكان ھەربىي باشلىقلاردىن تاشقىرى، ماشياۋۇ (مادوتەي) پاكچىمىن دېگەنلەرمۇ بار، زىياپەت ئۈستىدە مۇھەن دوستانە كەيپىياتتا ئوتتى.

ئۇسمان سىجاڭ ھامان تۈگكانلارنى قورالسىزلاندۇرۇش پىكرىدە چىڭ تۇرۇاتتى. يەنە بىر تەرەپتىن تومۇر ئېلىمنىڭ سىلىڭ بولغانلىقىنى ئاڭلىغان لىكى نارازى ئىدى. شۇسەۋەپتىن بۇ ئىككى كۈچ ئوتتۇرىسىدا سەھىيەت سۇسلاشقان كۈنلەردە تومۇر سىجاڭنىڭ روزا خۇن

ئىستىملىك يېقىتىن بىر ئادىمى ئاتلىق يومۇلاق شەھەر ئىچى
بىلەن دوتەي يامۇلغا ئوتۇپ كېتىۋاتسا، دەرۋازىدا پوستا
تۇرغان قىرغىز ئەسكەرلەر بۇ ئادەمنى ئاتتىن چۈشۈپ ئوتۇشكە
پىكىر قىلىدۇ. ئەمما ئۇ ئادەم ئاتتىن چۈشمەي ئوتىمەن دەپ
ئىككى ئارىدا جاكىلاشىپ قىرغىزلار روزاخۇنىنى ئاتتىن تار-
تىپ چۈشۈرۈپ قورالى بىلەن ئېتىنى تارتىۋېلىپ ئوزىنى ھاي-
دىۋېتىدۇ. بۇ ئىش نامازشام پەيتىدە يۈز بەرگەن. دېمەك بۇ
ئىش ئاساسىي بۇزۇلۇشقا سەۋەپ بولىدۇ - دە، ئوسمان سە-
جاك باشچىلىغىدا يومۇلاق شەھەردە تۇرۇشلۇق قىرغىز ئەسكەر-
لەر ئاتلىنىپ تاقا قاچىدۇ. پول ئوستىدە لەنگەردە تۇرۇۋاتـ
قان 10 نەچچە ئەسكەرنىڭ قورال - ياراق، ئاتلىرىنى بۇلاپ
كېتىدۇ. بۇ خەۋەر كەلگەندىن كېيىن، تومۇر سىلىك شۇ ئاخ-
شىمىلا ھامۇتخان لۇيجاڭغا ۋە ماجەنچاڭغا قىرغىزلارنى قوغلاش-
قا بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇيرۇققا بىنائەن ھامۇتخان لۇيجاڭ
قىرغىزلارنى قوغلاپ شۇ ئاخشىمىلا يولغا چىقتى. ئەمما ماجەن-
چاڭ ھەربىي بۇيرۇقنىي كېچىكتۈردى. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى
ئەتىسى كۈن چىققان ۋاقىتتا يېگىشەردىن يېتىپ كەلگەن
ئىدى.

(9)

شۇ ئەتىسى تومۇر سىلىك جېپ ماشىنىغا ئولتۇرۇپ
ۋالى ماھكىمىسىدىن قۇرۇم دەرۋازىنىڭ سىرتىدىكى تومۇر سە-
لىڭنىڭ بېغى (ئەسلىسى ماموتخان بايىنىڭ بېغى) دەپ ئاتىلى-
دىغان باققا كەلدى. بۇ باغدا تومۇر ئېلىنىڭ ئاتىسى ئەھمەت

هاجى قاتارلىق 20 دەك توخسۇن، تۇرپان هاجىلىرى بار ئىدى. تومۇرئېلى بۇ يەردە هاجىلار بىلەن قوشۇلۇپ بامداتنامەزى ئوقۇدى. نامازدىن كېيىن، ئۇروش ئەھۋالىنى كورۇپ كېلىمەن دەپ ماڭماقچى بولدى. ئاتىسى ئەھمەت هاجى باشلىق هاجىلار بارماق دەپ توستى. ئەھمەت هاجى بالىسىغا «سىز بارماڭ، هامۇتخان ئەسكەرلىرى بىلەن كەتكەندىن كېيىن، شۇ بىر تەرەپ قىلىپ كېلىدۇ» دېدى. تومۇرئېلى بۇ ئەسىھەتنى ئاڭلىمىدى. دەل شۇ ۋاقىتتا ئوسمان سەجاكنىڭ ئادەملىرىدىن قۇشمەت بەگ باشچىلىقىدا بىر نەچچە نەپەر قىرغىز باشلىقلار سالامغا كىرىپ: «بىز ئوسماننى قەيەردە بولسا تۇتۇپ كېلىمىز» دېگەندەك سوزلەرنى قىلىپ قۇرئان تۇتۇپ ۋەدە بېرىپ چىقىپ كەتتى. بۇلارنىڭ ئارقىدىنلا يېڭىشەردىن ئوسماننى قوغلاش ئۈچۈن كەلگەن تۇڭگان ئەسكەرلىرى تۇيۇقسىز (ئىسمى كامازا، كۇمۇشتە دەڭ ئاچىدىغان تۇڭگان) ۋە بىر نەچچە ھەربى باشلىقلار باقا كىرىپ سالام بەرگەندىن كېيىن، بۇيرۇقنى بىنائەن بىر كەلدۇق دەپ دوكلات بەردى. تومۇر سىلىك ئۇلارغا خاپا بولۇپ: «بۇيرۇقنى ئاخشام بەرسەم ئەمدى كەلدىڭلار؟ كېچىچە كۈندۈزە ئەتراپىنى ئايلاندىڭلار، سەلەرنىڭ مەقسىدىڭلارنى ئوسماننى قوغلاش ئەمەس، مېنىڭ جېنىمنى ئېلىش» دەپ ۋاقىراپ تىللىدى ھەمدە يېنىدا تۇرغان مىلتىقىنى پېقىرتىپ تۇڭگان باشلىقلارغا ئاتتى. مىلتىق بىر نەچچە غۇلاچ نېرىسىدا تۇرغان تۇەنجاڭنىڭ يېنىغا چۈشۈپ پارە - پارە بولۇپ كەتتى. تۇڭگان باشلىقلار «خوش - خوش دېگەن پېتى

ئار قىچە مېڭىپ چىقىپ كەتتى. تومۇرئىلى بىر ئاز دېمىنى باسقاندىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ: قېنى «ماڭا دۇئا بېرىڭلەر، ئۇزۇم بېرىپ كەلمىسەم بولمايدۇ» دىدى. بۇ چاغدا ئاتىسى ئەھمەت هاجى: سىز بارماڭ، باشقىلار بارسۇن دەپ ئالدىغا ئوتتۇپ توسۇۋالدى. تېخى ئاچچىقى بېسىلمىغان تومۇرئىلى «ياق ئوزۇم بارىمەن، ئەجىلىم توشقان بولسا، كالىنىڭ مۇڭگۈزىگە كىرىۋالسا ممۇ بەربىر ئولىمەن. ئەجىلىم توشمىغان بولسا ئولمەيمەن» دىدىدە باغدىن چىقىپ ماشىنىغا ئولتۇرۇپ ماڭماقچى بولدى. دەرۋازا ئالدىدىكى ماشىنا ئوت ئالماي بىر دەم هاڵ بال بولدى. باغدىكى ئەسكەرلەرنى قىنچقىرىپ چىقىپ ماشىنىنى ئالدى - كەينىگە ئىتتىرىپ ئوت ئالدۇرغاندىن كېيىن يۇرۇپ كەتتى.

تومۇر سىجاڭ لەڭگەرگە بارسا، هامۇتخانىنىڭ قوشۇنلىرى ئۇرۇش تەييارلىغىدا تۇرۇپتۇ. قىرغىزلارنىڭ قارىسىمۇ كۆزۈنمەيدۇ. تومۇرئىلى يىراقلارغا دۇربۈن تارتىپ بىر قۇر كۆزىتىپ، يېقىن ئاردا ئوسمان سىجاڭنىڭ ئادەملىرى يوقلۇغىنى كۆرگەندىن كېيىن، هامۇتخانغا بىر مۇنچە يولبورۇقلارنى كورسىتىپ ماشىنا بىلەن شەھەرگە قايتىدۇ. ئەتىگەن سائەت 10 بولغان چاغدا ماشىنا بىلەن لەڭگەرگە كىرىپ چىقىپ توغراق مازار دېگەن يەرگە كەلگەندە تۇڭگان قوشۇنلىرى شۇ يەرگە يېتىپ كەلگەن ئىكەن. تومۇر سىجاڭ ماشىنا بىلەن كېلىۋاتقانلىغىنى كورگەن 200 ئاتلىقتىن چىقراق تۇڭگان ئەسكىرى يولنىڭ ئىككى چېتىدىگە بولۇنۇپ كاناي چىلىپ

قارشى ئالىدۇ. ماشىنا بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئوتۈپ كېتىدۇ. تەخمىنەن 200 مېتىر ئۇزاپ چىققان تومۇر سىنجاق شوڭ پۇرغا ماشىناڭنى توختاتى، ئارقىغا يانداپ مېنىڭ تۇڭگانلىرىغا سوزلەپ دەغان سوزۈم بار دەپ ماشىنىنى ئارقىغا قايتۇرۇپ، تۇڭگان ئەسكەرلىرىنىڭ نەق ئوتتۇرىسىغا بېرىپ توختاپ ماشىنىدىن چۈشىدۇ. تۇڭگان ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقلىرى سالىگنى هورمەتلەپ ئالدىغا توپلىنىدۇ. ئەتىگەن باغدىكى ئاچچىغىنى داۋاملاشتۇرغان تومۇر سىلىك ئۇلارغا يەنىلا قاتتىق گەپ قىلىدۇ. شۇ پەيتتە ئاتلىق تۇرغان تۇڭگانلاردىن بىرسى مىلتىق پايندىگىنى كوتىرىدۇ. بۇنى كورۇپ قالغان ئابلا دامولا بىلەن شاكىر قازاق ئىككىسى تۇڭگانلارنىڭ پەيلى بۇزۇلغانلىغىنى سېزىپ دەرھال تەرەت سوندۇرۇش باھسى بىلەن يولنىڭ چېتىدىكى قونا قىلىققا چىقىپ تۇرۇشىغا پاراس - پۇرۇس ئوق چىقىدۇ. بۇ ئىككىسى قونا قىلىق بىلەن قېچىپ قۇتۇلىدۇ. تومۇر سىنجاق، زاكىر قازاق، ئىمىن پالۋان، ئىبراهىم قارى، شوپۇر ساۋۇت ئاخۇن (خوتەنلىك) بەش كىشى شۇيەردە ئولتۇرۇلىدۇ. تۇڭگانلار تومۇر سىنجاقنىڭ بېشىنى كېسىپ لاتىغا چىگىپ ئۇنى گەرنىڭ يېنىغا ئېسىپ، ئات چاپتۇرغان پېتى ئوق ئېتىپ شەھەرگە بېسىپ كىرىدۇ. شەھەردە توختى يىگىتنىڭ دەرۋازىلارغا قارايدىغان ۋە ۋالى مەھكىمىسىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان ئازسانلىق ئەسكەرلەرنى باشقا ئەسكەر يوق ئىدى. شۇڭا تۇڭگان قىسىملىرى شەھەرنى ئوڭۇشلۇق بېسىۋالدى

شۇ كۈنلەردە ئافغانلار يەركەنگە هۇجۇم قىلدى. ئەتىگەن

گەپ پەيدا بولۇپ، سېتىۋالدىغانلىك ئۇزۇنلۇك پولكىسى يەرگەن تەرەپكە كەتكەن ئىدى. تومۇر سىجاڭنىڭ ئاندىسى ۋە خوتۇن-بالىلىرىنى، ھەممەم بەگ ھاجى ۋە ئەھمەتجان لۇيجاڭ قاتارلىق-لارنىڭ بالا-چاقىلىرى 70 ھارۋىدا پەيزۋاتقا يېتىپ كەلگەن بولغاچقا، ھەممەم بەگ ھاجى، پۇتۇن ئەسكىرى بىلەن پەيزۇ-ۋاتقا كەتكەن ئىدى. ھامۇتجان لۇيجاڭ لەڭگەردە. شۇڭا تۇڭ-گان ئەسكەرلىرى قارشىلىقسىز كونىشەرنى ئىشغال قىلىپ، غەز-نىدىكى نەچچە تونۇنا ئالتۇن-تىللالارنى ۋە تومۇر ئېلىنىڭ خۇسۇسى مۇلكىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ يېڭىشەرگە يۆتكەپ كەتتى.

تومۇر سىجاڭ ئولۇپ 3 كۈنىسى پەيزۋات تەرەپتىن ھەممەم بەگ ھاجى، توختى يېڭجاڭ، ھامۇتجان لۇيجاڭ قاتار-لىقلار قەشقەر كونىشەرگە ھۇجۇم قىلدى. يەركەن تەرەپتىن سېپ-تىۋالدىجان پولكى، يېڭىسارىدىكى ئەھمەتجان لۇيجاڭلار كېلىپ قەشقەر يېڭىشەرگە ھۇجۇم قىلدى. ئوسمان سىجاڭمۇ تاغدىن قاي-تىپ كېلىپ تۇڭگان ئەسكەرلىرى بىلەن سوقۇش قىلدى. ئۇرۇش قاتتىق بولدى. كونىشەر قانچە قېتىم ئۇيغۇرلارنىڭ قولىغا، يەر قانچە قېتىم تۇڭگانلارنىڭ قولىغا ئوتتى. ئولۇپمۇ سېپتىۋالدى-جاننىڭ ئوزبېك پولكى غەيرەت بىلەن جەڭ قىلدى. يۇڭ تاي-لىرىنى دومۇلىتىپ كونىشەر يېڭاۋاغ دەرۋازىسىغا يېقىنلاپ ھۇ-جۇم قىلىپ شەھەرنى قولغا كىرگۈزدى. يەر قېتىم تۇيۇقسىز ھۇجۇمغا ئۇچراپ شەھەر ئىچىدە ئوزبېك پولكى ئىنگىر تەلپاتقا ئۇچرىدى

ئۇ تومۇر سىجاكنىڭ ۋاقتىدا قاماقتا ئېلىنغان سىياسىي دا-
ھوللار ۋە شامەنسۇر قاتارلىقلار قاماقتىن بوشىنىپ چىقىپ، ئا-
ساسەن ئۆزبېك پولكىغا يولۇنۇپ «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام
جۇمھۇرىيىتى» ھوكۇمىتى قۇردى. بۇ ۋەقە 1933 - يىلىنىڭ 11 -
ئاي ئىچىدە بولغان. (بۇ توغرىدا ئايرىم توختىلىمىز)

33 - يىلنىڭ كۈز ئايلىرىدا خوجانىياز ھاجى قاراشەھەر
تەرەپتىن چىكىنىپ ئاقسۇغا كەلگەن ئىدى. خوجا نىياز ھاجى
جەنۇبىي شىنجاڭ بوۋى زۇكىسىلىك (قوغداش باش قوماندانى)
ئۇنۇۋانى بىلەن ئاقسۇغا كەلگەندە، مەھمۇت سىجاڭ، سالىھ-
لۇيجاڭ، سەمەت ھاجى لۇيجاڭ، ئاقسۇدىكى باي سىجاڭ (ئەس-
لى ئىسمى بايىز) غۇپۇر تۇەنجاڭ ۋە باشقىلار بىللە ئىدى.
قەشقەردىكى تومۇر سىجاڭ قىسىملىرىدىن ھامۇتخان لۇيجاڭ،
ھەمدەم بەگ ھاجى، ھاپىز لۇيجاڭ ۋە باشقىلار خوجانىياز ھا-
جىغا سالام بېرىش ئۈچۈن ئاقسۇغا كەلدى. ھامۇتخان لۇيجاڭ-
نى خوجانىياز ھاجى ئوز يېنىدا تۇرىدىغان مۇھاپىزەتچى بە-
رىگادىسى قىلىپ قوبۇل قىلدى. ئاقسۇغا يەنە خوتەن قوشۇن-
لىرى كەلدى. بۇلار ئىنتايىن زور كۈچ بىلەن ھۇجۇم قىلىپ
كېلىۋاتقان ماقۇيۇەن قىسىملىرىغا قارشى ئۇرۇش تەييارلىغى
كۆرەتتى.

ئۇرۇمچى ھوكۇمىتىدىن ئاقسۇدا ئايرۇدۇرۇم ياساش
بۇيرۇغى كەلگەن ئىكەن. ئاقسۇدىكى يېڭىشەرقىي شەرقىي
جەنۇبى تەرىپىدىكى يارداكنىڭ ئۇستىدىكى تۈزلەڭگە ئىستانسا

ئۇزلەشتۈرۈپ، خوجانىياز ھاجى پۇتۇن قوشۇنغا يۈرۈش چۈشۈردى. پۇتۇن ئاتلىق قىسىملار بۇ يەرگە توپلىنىپ بىر كۈن مەيدان چىگدىدى. شۇ ۋاقىتتا ئاقسۇغا توپلانغان ئەسكەرلەرنىڭ كوپلىگى نامايان بولغان ئىدى.

شۇ كۈنلەردە سوۋېت ئىتتىپاقى قارا قول ئارقىلىق خوجانىياز ھاجىغا قورال - ياراق يەتكۈزۈپ بەردى. بۇ قورال، ئۇرۇمچى ھوكۈمىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن دوگۈور بويىچە كەلدىمۇ يېكى خوجانىياز ھاجى ئاقسۇدا ئۇز ئالدىغا دوگۈور تۈزۈپ ئالدۇرغانمۇ، بۇ جەھەتتە ماڭا مەلۇم ئەمەس. بەزىلەر 200 توگە دەيدۇ، بەزىلەر 60 توگە دەيدۇ. ھەر ھالدا ساندۇقلارغا قاچىلانغان بەش ئاتار مىلتىق ۋە بىر نەچچە دانە چاقلىق پىلىموت كەلگەن ئىدى. پىلىموت ئېتىشنى قۇمۇللۇق ئەسكەرلەرگە ئۇگەتتى. مىلتىقلار ھەر قايسى قىسىملارغا تەقسىم قىلىنىپ بېرىلدى. بىر شۇ خوتەن قىسىملىرى مىلتىق ئالمىدى. خوتەنلىكلەر بىزگە چوماق بولسا بولدى دەپ قورال ئالماپتۇ دىگەن گەپ تارقالغان ئىدى.

مافۇيۇەن قىسىملىرى كۇچاردىن ئاقسۇ تەرەپكە كېلىۋاتقىدۇ دىگەن خەۋەر كەلدى. خوجانىياز ھاجى پۇتۇن قىسىملارنى قارا يۇلغۇنغا بېرىپ توساپ جەڭ قىلىشقا بۇيرۇق بەردى. خوجانىياز ھاجى، مەھمۇت سىدجاڭ، باي سىدجاڭ قاتارلىق ھەممە باشلىقلار ئۇزلىرى بىۋاستە قوماندانلىق قىلدى. بۇلار قىسىملار بويىچە ھەر قايسىسى ئۇنكەلەرنى ئىگە للەپ دۇشمەنىنىڭ كېلىشىنى كۇتۇپ ياتتى.

خوتەن قىسىملىرى پول بويىدا يۇلغۇنلۇقلارغا موكۇنۇپ ياتتى.
مافۇيۇەن قىسىملىرىنىڭ ئاپتوموبىل بىلەن ماڭىدىغان
قىسىملىرى 8 - 10 ماشىنىدا تاغ ئىچىدىن چې
قىپ كەلگەندە ئىچىدە كېلىۋاتقان يۇلغۇنلۇقلارغا كەلگەندە خو-
تەنلىكلەر تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ چوماقلاپ تۇڭگان قىسىملە-
رىنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى. كېيىن تۇڭگانلار ئوزىنى ئوڭ-
شۇۋىلىپ چوماقچى قوشۇننى مىلتىق بىلەن ئېتىپ خوتەنلىك-
لەرنىمۇ چىق زىيانغا ئۇچراتتى. ئارىلاشما جەڭ بولغانلىقتىن
ھەر قايسى ئىگىز لىكلەردە تۇرغان ئەسكەرلەرئوق ئېتىپ خوتەن-
لىكلەرگە پاردەم بېرىشكە ئامالسىز قالدى. بۇ ئارىلىقتا تۇڭ-
گانلارنىڭ ئاتلىق قىسىملىرى يېتىپ كېلىپ ئۇرۇش قىلدى.
شۇ جەريانىدا باي سىجاڭغا ئوق تېگىپ قۇربان بولدى.
بۇ خەۋەر خوجانىياز ھاجىغا يەتكەندىن كېيىن ھاجى بىر بۇي-
رۇق بىلەن چېكىنىدى. ئاتلانغان خەۋەرلەرگە قارىغاندا بۇ
قېتىمقى چېكىنىشتە ئوز ئوزىدىن قورقۇنچە پەيدا بولۇپ ئاجا-
يىپلا سەت قاچ - قاچ بولغان ئىدى.

خوجانىياز ھاجى ئاقسۇغا كېلىپ بىر نەچچە سائەت تۇر-
مايلا ئۇچتۇرپانغا ئوتۇپ كەتتى. بۇنىڭ ئارقىسىدىن مەھمۇت
سىجاڭ ۋە باشقا قىسىملارمۇ ئۇچتۇرپانغا بېرىپ قاقشال يې-
لى بىلەن قەشقەر تەرەپكە كەتتى. بىزمۇ ئەتىسى ئۇچتۇرپانغا يې-
تىپ بارساق خوجانىياز ھاجى ئاللىقاچان تاغ ئىچىگە كىرىپ
كەتكەن ئىكەن. مەھمۇت سىجاڭ ھەممىنىڭ ئارقىدىن ماڭدى.
بىر بىلەن خوشلاشقىلى كەلگەندە مەن 1 - قېتىم مەھمۇت سى-
جاڭنى كورگەن ئىدىم.

خوجانىيازھاجى قاقشال يولىدا كېتىۋاتقاندا قىلىغىنىلاردىن قۇلبەگ دېگەن كىشى كېچىسى ئوق چىقىرىپ خوجانىيازھاجى بىلەلەيلىپ كېتىۋاتقان توگىلەردىكى قوراللارنى تارتىۋالماقچى بولغان بىر ۋەقەمۇ بار. خوجا نىيازھاجى كەتكەندىن كېيىن، ياقۇپ پۇگەن (شىنجاڭلىق) دېگەن بىر كىشى قارا يۇلغۇنلۇق قاچقىنىچە قاچقۇ ئايكولىگە بىرلەپ ئۇنىڭ ككىلەپ گەلگەن ئەسكەرلەرنى توپلاپ 50 تەك ئەسكەر جەملەپ مافۇيۇەن قىسمىلىرىنى توساپ قەشقەرگە ماڭغىلى قويمىدى. چوڭ يول بىلەن ماڭماي دېسە، ئاقسۇ دەرياسىدىن ئوتكۈزمىدى. ئۇچتۇرپان يولى بىلەن ماڭماي دېسە، ياقۇپ پۇگەن ئايكولدىن ئوتتۇرلاپ ئۇچتۇرپانغا ئوتۇپ توستى. شۇنداق قىلىپ مافۇيۇەن قىسمىلىرى بىر ئايدىن ئارتۇق ئاقسۇدا تۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى. ياقۇپ پۇگەن ئوزىنى تۇەنجاق (پولكوۋنىك) دەپ ئاتاپ ئۇچتۇرپانىنى ئىشغال قىلىپ بىرەر ئاي بولسىمۇ ئۇچتۇرپانغا ھەم شەنجاق، ھەم تۇەنجاق بولدى. ياقۇپ تۇەنجاق ئۇچتۇرپاندا تۇرغاندا بىر تەرەپتىن تۇڭگان قىسىملىرى ھۇجۇم قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن قىرغىز قۇلبەگمۇ ئۇچتۇرپانغا ھۇجۇم قىلدى. ياقۇپ تۇەنجاق ئاز ئەسكىرى كۈچ بىلەن ئىككى تەرەپتىن بولغان ھۇجۇمغا تەك كېلەلمەي چوڭ يول بىلەن قەشقەر تەرەپكە كەتتى. بۇ ئادەم كېيىنكى ۋاقىتتا مەھمۇت سىجاڭنىڭ قول ئاستىدا ياقۇپ تۇەنفۇ (ئورۇنباسار پولكوۋنىكى) دېگەن كىشى شۇ بولسا كېرەك.

34 - يىلنىڭ ئەتىيازلىغى 2 -، 3 - ئايلاردا ماجۇڭيىلىك قىسىملىرى ئۇرۇمچىدىن چىقىپ چوڭ يول بىلەن قەشقەر تەرەپكە ئوتۇشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا ئاقسۇ، ئۇچتۇرپانلارغا سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى پەيدا بولدى. بۇ ئارمىيە شىڭشىسەي بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدا تۇزۇلگەن توختامغا ئاساسەن كەلگەن ئىدى.

خوجا نىيازھاجى قاخشال بىلەن قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن پۇتۇن كۈچنى توپلاپ قەشقەر يېڭىشەرگە ھۇجۇم قوزغاپ ماجەنچاڭ قىسىملىرىنى بىر مەزگىل قامال قىلدى. شۇ چاغدا ماجۇڭيىڭ قوشۇنلىرى قەشقەرگە يېتىپ بېرىپ خوجانىيازھاجى قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلغاندا خوجا نىيازھاجى تەرەپ يېڭىلىپ قەشقەر ئاغۇ تاغلىرىغا چېكىنگەن. ھاجى ئەركەشتام سوۋېت چېگرىسىگىچە چېكىنىپ بېرىپ بىرەر ئاي تۇرغاندىن كېيىن تاغ يولى بىلەن يەركەنگە ئوتۇپ، ئۇ يەردىن تارىم دەريا-سىنى بويلاپ شاقۇردىكى قاچ - قاچلارنى بېشىدىن ئوتكۈزۈپ ئاقسۇغا قايتىپ كېلىپ زۇڭسىلىك (باش قوماندان) ھەم ئولا-كىلىك ھوكۇمەتكە مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ تۇردى.

ماجۇڭيىلىك ئوزى قەشقەردە تۇرغان مەزگىلدە بولۇپمۇ ئۇزۇنىڭ قىسىملىرىنىڭ بىرقانچە قېتىم قاتتىق ھۇجۇمىغا ئۇچراپ زەربە يەگەندىن كېيىن ئۇچرىغان زىيانلىرىنى قەشقەر پۇقرالىرىدىن ئالماقچى بولۇپ قەشقەردە بىر دەھشەتلىك قىرغىن يۈرگۈزدى. بەختكە يارىشا ماجۇڭيىلىك قەشقەردە ئۇ-

زۇن تۇرالمىدى. ئۇزى سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىشكە مەجبۇر بولدى. قالغان قالدۇق قىسىملىرى خوتەنگە چېكىنىپ شۇ يەردە جەم بولدى. ماخۇسەن باشچىلىغىدا خوتەنده تۇرغان ماجۇڭيىنىڭ قىسىملىرى تاكى 37 - يىلى بىتچەت بولغانغا قەدەر خوتەن خەلقىغە زۇلۇم سېلىپ زار - زار قاخشاتتى.

34 - يىلنىڭ كۇز ئايلىرى خوجا نىياز هاجى مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ ئۇرۇمچىگە كەلدى. ئۇزى 3 - 4 ماشىنىدا 70 - 80 دەك ئادەم بىلەن ئالدىن كەلدى. مۇهاپىزەتچى قىسمى بولغان هامۇتخان لۇيچاڭ 200 دىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەر بىلەن كۇز ئايلىرىدا ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلدى. خوجا نىياز هاجىنىڭ تۇرغان يېرى هازىرقى 2 - دوختۇرخانىنىڭ قارشىسىدىكى بىر ئىمارەتتە ئىدى. هامۇتخان لۇيچاڭمۇ بېقىنىدىكى بىر سارايدا تۇردى.

هاجى مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ كەلگەن بىلەن، ئۇنىڭ هېچقانداق مەمۇرى هوقۇقى بولمىغانلىقتىن ئۇرۇمچىدە كۆرۈنمەي قالدى. پۇتۇن هەربىي - مەمۇرى هوقۇق شىڭشىسەينىڭ قولىدا. خوجا نىياز هاجىنىڭ ئەسكەرلىرىگە پۇرچاق ئۇنى بېرىپ تۇرمۇشىنى زارلاتتى. شۇڭا ئەسكەرلىرى ئىچىدە قاچىدىغان ئەهۋاللار يۈز بەردى. خوجا نىياز هاجىمۇ باشقا هېچقانداق ئىشقا قىزىقماستىن شاخمات ئوينايدىغان بولۇۋالدى. كېيىنچە هوكۇمەت ئىشىنى قايرىپ قويۇپ تىجارەت يۈرگۈزدى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن 10 دەك ماشىنا يۈك دۇرۇپ - يۈك پاختا تىجارىتى قىلدى.

ئولكىلىك هوكۇمەتنىڭ مەجلىسلىرىگە قاتنىشىپ تۇردى.
دوبەن مەھكىمىسىنىڭ زىياپەتلىرىگە قاتناشتى، بىر كۈنى خو-
جانىياز هاجى شىڭشىسەي، لىيۇجۇشى قاتارلىق هوكۇمەت ئەمەل-
دارلىرىنى ئۆز مېهمانخانىسىغا زىياپەتكە چاقىردى. چاقىرىل-
غانلار ئالدى - كېيىن بولسىمۇ كېلىپ زىياپەتكە قاتناشتى.
شىڭشىسەي كېلىشتىن بۇرۇن 100 نەپەر ئاتلىق ئەسكەر ئەۋە-
تىپ خوجانىياز هاجىنىڭ ئوردىسىنى تولۇق مۇهاسىرە قىلىپ
ئوگزىلەرگە پىلىموتلار ئورناتتى. بۇ ئىشلار تەق قىلىنغاندىن
كېيىن، شىڭ ئۈزى 40 ئاتلىق مۇهاپىزەتچى بىلەن كېلىپ
زىياپەت زالىغا كىردى. شىڭشىسەينىڭ كوزلىرى چوڭ، پال-
پۇل قىلىدىغان (مەن بىرىنچى قېتىم شۇ يەردە كورگەن ئىدىم)
ئېھتىياتچان، سۇرلۇك ئادەم ئىدى. ئۇ كىرىپلا رەھمەت ئېيتىپ
نەچچە تال شوكىلات ۋە كەمپىتلەرنى ئېلىپلا ئالدىراپ قايتىپ
كەتتى. قىسقىسى 5 مىنۇتمۇ تەخىر بولمىدى، مۇشۇ ئەھۋالغا
قارىغاندا شىڭشىسەيدە خوجانىياز هاجىغا نىسبەتەن دوستلۇق
ياكى زەررىچە ئىشەنچىنىڭ بولمىغانلىغىنى كورگىلى بولاتتى....

ئوسمان توغرلىق ئازغىنە ئەھۋاللار

خەن يۇۋېن

ئوسمان ئەسلى 3 ۋىلايەت ۋاقتىدا ئالتاي ۋىلايەتلىك ۋالىسى بولۇپ، ئالتاي ناھىيىسىدە تۇراتتى. ئەمەلىيەتتە بىر باندىت بولۇپ، قۇمۇل - ئۈرۈمچى ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش لىنىيىلىرىگە داۋاملىق ئادەم ئەۋەتىپ، گومىندا ڭچىلىق قاتناش - تىرانسپورتىغا بۇزغۇنچىلىق سالاتتى ۋە ئولارنى پارا كەندە قىلاتتى. شۇنىڭدەك شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا بولاڭچىلىق قىلاتتى.

بىز شىنجاڭغا كىرگەن ۋاقتىمىزدا، يۇقۇرىنىڭ بىزگە تاپشۇرغان ۋەزىپىسىنىڭ بىرىسى، ئوسمانغا تاقابىل تۇرۇش ئىدى. بىزنىڭ ئالدىن ماڭغان ئادەملىرىمىز قۇمۇلدىن ئوتۇپ، لياۋدۇڭغا كەلگەندە، ئوسمان باندىتلىرى ماشىنىمىزنى توساپ بۇلماقچى بولغان. ئەمما بىز قارشى تۇرغانلىقتىن، بولاپ كېتەلمىدى. بۇنىڭدىن ئاۋال، ئوسمان داۋاملىق گومىندا ڭچىلىق ھەر-بى ماشىنىلىرىنى بۇلاپ، ئادەملىرىنى ئولتۇرۇپ، ماشىنىلىرىغا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتەتتى. گومىندا ڭچىلىق ماشىنىلىرى، ھەرۋە-تا ئەسكەرلىك ھەمراھسىز ماڭالمايتتى.

مەن گۇچۇكنىڭ بېرىنچى ھەمسىلا يەردىن: «ئوسمانتىمك دەرددە كۈن كۇچۇرمەك تەس بولىدى» دەيدىغان ئىنكاسلارنى ئاڭلىدىم. دەل شۇ ئەھۋالغا قارىتا، بىر نەچچە كەنتلەرگە ئەسكەرئەۋەتتىم، نەچچە تۈركۈم بۇلاڭچىلىق قىلغان ئوسمان باندىتلىرىنى ئارقا-ئارقىدىن يوقاتتۇق. ئەڭ ئاخىرقى بىر جەڭدە، فۇكاڭدا ئوسمانتىمك ئۈكسىسىنى تۇتۇۋالدۇق.

1946-يىلى باھار پەسلى، ماچىكشياك (قورچاق ئاتلىق 5-كورپۇس كوماندىرى) ماڭا تېلېگىراممىا يوللاپ، ئادەم ئەۋەتتىم، ئالتاي تېغىدىكى ئۇرۇلغۇ دەريا سىي تەرەپتىن ئوسمانىنى كۈتۈۋېلىشنى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇرۇمچىدىن روتا كوماندىرى ماتيەنلۇ، ئوسمانغا قورال-ياراق ئاپىرىپ بەرگىلى كېتىدىغانلىقىنى ئېيتتى. مەن ئادەم ئەۋەتتىم. ئۇلار ئەرتەي ئەتىرايونىدا ئوسمان بىلەن ماتيەنفۇنى ئۇچراتقان. شۇ ۋاقىتلاردا ئوسمان بەيتىمك تاغلىرى ئەتىرايونى تۇراتتى، تەخمىنەن نەچچە مىڭلىغان چېدىرلىرى بار ئىدى. كېيىن يۇقۇرى ماڭا، بارلىق ئۇسۇللار بىلەن ئوسمانىنى كونتۇرۇل قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشنى تاپشۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئوسمان بىلەن مۇناسىۋەتلەشكە باشلىدىم. بىرىنچى قېتىم مەن سوغا قىلىپ ئىككى دانە چىڭخەي ئېتى - يىلپىز بىلەن بىر دانە ئاتنى تاپانچا ئەۋەتتىم. ئوسمان ئاتتىن بەك خوش بولغان، ئوسمان ماڭا 2 دانە قوي پىلالىمۇتچى ئەۋەتىپ مۇنداق دېگەن: «مەن سۇگۇندىن ئېتىۋارەن سېنىڭ قوماندانلىغىڭدا بولىمەن. بىز ئاكا-ئۇكىلار ئوزئارا

يارده‌مده بولوپ، ئويدان ماسلىشىپ، بۇندىن كېيىن سەن ماڭا قانداق ئىش قىلىشنى تاپشۇرساڭ، چوقۇم ئورۇنلايمەن» دېگەن. ئىگەللەشكەرگە قارىغاندا، شۇ چاغدا ئوسمانئىڭ قول ئاستىدا ئىشلەيدىغان ئاساسىي كىشىلەردىن مانان، قاپاس دېگەن ئىككى پولك كومانداىرى، سەنئەمۇجاڭ لىتىپ، كاتتىپ قورمان، ئىدارە ياشلىغى قاناتباي، ئىككىسى بەيسى ۋە بىرنەچچە تەيىنلىرى بار ئىدى. ئوسمان گومىنداڭغا ئوتكەندىن كېيىن، لىتىپ، قۇرمانغەلەرنى ۋەكىل قىلىپ 2 قېتىم سۇڭ شىلىيەن بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇرۇمچىدە ئوسمان قوشۇنىنىڭ ۋەقورال - ياراق تەمىنات مەسىلىلىرىنى مۇزاكىرە قىلدى.

47 - يىلى مەن مەسئۇل بولۇپ، ئوسمانغا ئۇن، رەخ قاتارلىق مادىي لازىمەتلىكلەرنى يەنە 200 دانە توگە ۋە 500 نەچچە تال قورال ئاپىرىپ بەردىم. شۇندىن كېيىن ھەر يىلى قورچاق ھوكۇمەتنىڭ ئىجتىمائى ياشقارمىسى رەخ ئاجرىتىپ، گۇجۇڭغا ئاپىرىپ بېرەتتى. ئوسمانىڭ گۇچۇڭدا تۇرۇشلۇق ئىش باشقۇرغۇچىسى جانات ساڭغىل توگە ئارقىلىق ئوسمانغا يەتكۈزۈپ بېرەتتى. 1947 - يىلى باھاردا ئوسمان شەخسى ۋەكىلى قاناتباينى يەنە ئەۋەتىپ ئۇرۇمچىدە سۇڭ شىلىيەن بىلەن كورۇشۇپ، ھوكۇمەتنىڭ سىياسى ۋە ھەربى جەھەتتىن ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. قورچاق ئولكىلىك ھوكۇمەت ئوسمانىنى ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ ۋالىلىغىغا، لاتىپنى مۇئاۋىن ۋالىلىققا قوشۇمچە گۇچۇڭدا تۇرۇشلۇق ئىش باشقارمىسىنىڭ باشلىقلىغىغا تەيىنلىدى.

1947 - يىلى كۈزدە، ئوسمان قوشۇنلىرى جىمىسىزدىكى مىنك ئويىنىڭ ئۈستىگە جايلاشقاندا، مەن بىرىپ ئۇنىڭ بىلەن كورۇشكەن ئىدىم. شۇ ۋاقىتتا مەن ئوسمانىنى تونۇيدىغان پولك كوماندىرى خەنفەن بىلەن تەرجىمان ماشىمكىنى ئىككى سەنمۇ ۋە بىرگۈگۈەنىنى ئېلىپ بارغان ئىدىم. تۈرالغۇ جايغا بېرىپ مەخسۇس ئوسمانىنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن 20 نەچچە چىدىر تىكىلگەنلىكىنى كوردۇق. بۇ ئىنچىدە ئوسمانىنىڭ ياتاق ئويى، ئامبىرى، مېھمانخانىسى، شۇنىڭدەك خىزمەتكارلىرى ۋە كانسۇايلىرىنىڭ ياتاقلىرى، قاماقخانا قاتارلىقلار بار ئىدى. شۇ چاغدا پوس بىزنى مېھمانخانىغا باشلاپ قويىغاندىن كېيىن، 20 مىنۇت ساقلىدۇق. بۇ چاغدا بىر ئىگىز بويلۇق، قىسپ - قىزىل يۈزلۈك، قاپ - قارا بۇرۇتلۇق بىر قازاق كىرىپ كەلدى. ئۇنىڭغا ھەمرا بىرنەچچە ئادەم بار ئىدى. پولك كوماندىرى خەنىنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن ئۇلارنىڭ تونۇشۇپ، ئامانلىق سوراش ۋە تەكەللۇپ سوزلىرىدىن كېيىن، مەن پەقەت ئاددىلا قىلىپ كېلىش مەقسىدىمنى بايان قىلدىم: (1) ھوكۈمەتنىڭ قوماندانلىغىغا ئورتاق بويسۇنۇش كېرەك. (2) قانداق ئىش ۋە شەرت بولسا ئوتتۇرىغا قويۇڭلار، بىز يارىدەم بېرىمىز. شۇ ۋاقىتتا ئۇ: «مەن سىلەرگە ئىشەنمەن، بىزنىڭ مۇداپىە رايونىمىز ئىچىدە چوقۇم سېپىنىڭ قوماندانلىغىنى ئاڭلاپ، ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىمىز» دىدى. شۇندىن ئېتىۋارەن، بىزنىڭ ئارىمىزدا بېرىش - كېلىش باشلىنىپ، قانداق ئىش بولسا، سەنمۇ ۋە فۇگۈەنلىرىنى ماڭغا ئەۋەتتى. شۇ ۋاقىتتىكى شىنجاڭ قورچاق گارنىزون باش

قوماندانی سۇڭشىلىيەن، ئوسمان بىلەن ئوزى كورۇشمەكچى بولدى. مەن بۇ پىكىرنى يەتكۈزدۇم. ئاقىۋەتتە ئوسمان بارماستىن، چوڭ ئوغلى شاردىمان ئۇرۇمچىگە كېلىپ سۇڭشىلىيەن بىلەن كورۇشتى. ئۇنىڭدىن قورالسىنىش قاتارلىق مەسىلىلەر-نى ھەل قىلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. سۇڭ پىرىنسىپ جەھەتتىن ماقۇل بولدى. كېيىنچە ئوسمان قوشۇنلىرى يەنە تاشقى مۇڭغۇلىيەنىڭ چاڭگاھالىرىنى ئۇرغۇن قېتىم بۇلىدى. بىزمۇ ئوسمانغا ئۇرغۇن قېتىم ئېيتتۇق، ئەمما ئۇنى توسۇۋالالمىدۇق. تاشقى مۇڭغۇلىيەنىڭ خارجى مىنىستىرلىگى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىگىگە ئولتىماتوم تاپشۇرغان ئىكەن. تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىگى شىنجاڭ ئولكىلىك گارنىزون بىلەن ئالاقىلاشتى ۋە سۇڭشىلىيەندىن ئوسمانىنى باشقا دولەت نەرسىلىرىنى بۇلاپ - تالاشتىن توسا-شنى تەلەپ قىلدى. سۇڭشىلىيەن بىر خىزمەت گۇرۇپپىسىنى گۇچۇڭغا ئەۋەتىپ، ئوسمانىنى چاقىرىپ يېغىن ئاچتى. ئوسمان كەلمىدى. مۇئاۋىن ۋالى لاتىپ ۋە باشقا بىر مۇنچە كىشىلەر كېلىپ يىغىنغا قاتناشتى. يىغىندا: (1) بۇلاپ كېلىنگەن نەرسە - كېرەكلەر بىردەك قايتۇرۇلدۇ. ئۇنداق قىلمىسا تەدبىر قوللىنىلىدۇ. (2) كېيىن بۇ خىل ئىشلار قايتا سادىر بولمەسۇن دېگەن ئىككى ئىش گەۋدىلەندۈرۈلدى. يىغىندىن كېيىن بۇلاپ كەلگەن 600 دىن ئارتۇق چارۋا مال تاشقى مۇڭغۇلىيەگە قايتۇرۇپ بېرىلدى. كېيىن سۇڭشىلىيەن يەنە مەتنى ئىشقا سېلىپ، ئوسمان بىلەن ئوزىنىڭ كورۇشىدىغانلىقىنى ئېيتتى،

دەل شۇ پەيتتە، ئوسمان گۈچۈكغا مېنىك بىلەن كوروشا كىلى كېلىپ 2 كۈن تۇردى. بۇ چاغدا مەن گەرچە شۇنداق قىلغىنى كۈتۈپ، تاماقنى ئۇزەمنىك ئويدگە، ياتىغىنى ئۇزەمنىك ئىشخانامغا ئورۇنلاشتۇرساممۇ، ئەمما ئۇ يەنىلا خاتىرجەم بولالمىدى. كېچىسى ئۇخلىغاندا، ئويلىنىك ئىچىدە ئۇخلىماس تىن، ياستۇغىنى بوسۇغىغا قويۇپ يېتىپ، كورۇش ۋە ئاگلاشقا ئوكايلىق يارىتاتتى. مەن بۇ پۈرسەتنى قولدىن بەرمەي، ئۇنى رەھبەتلەندۈرۈشكە باشلىدىم. شۇنىك بىلەن 1948 - يىلى يازنىك ئاخىرىدا ئۇ ئورۇمچىگە كەلدى. ئوسمان ئېھتىيات قىلىپ شىمىگودا تۇرۇپ سۇك شىلىيەن كورۇشتى. مۇزاكىرە ۋە مۇلاھىزىلەردىن كېيىن، ئوسمانىنىك قوشۇنلىرىنى تەربىيلەش قارار قىلىنىدى. قورچاق قوماندانلىق ئىشتاۋى بىر تەپتىش گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىپ، مېنى گۇرۇپپا باشلىغى قىلىپ تەيىنلىدى. تەخمىنەن 1000 ئەترapىدىكى ئادەمنى ئىككى چوك ئەترەتكە بولۇپ، رەسمى مەشق قىلدۇردى. بۇ ئىش تاكى 1949 - يىلىغىچە داۋاملاشتى. ئوسمان گۇچۇك، جىمسار ئەترapىدا تۇردى. 1948 - يىلى مېنىك قوشۇنلىرىم بىلەن ئوسمانىنىك قوشۇنلىرى بىر رايوندا تۇرۇپ، ئارىلىشىپ ئوتتۇق. بىر قېتىم مەن ئۇنىك تېرە ئىشتىنىنىك ئىچىدە تاپانچا تۇرغىنىنى كوردۇم. بۇ ئۇنىك بىزدىن يەنىلا ئېھتىيات قىلىۋاتقانلىغىنى كورسەتتى.

1949 - يىلى بىزنىك قوشۇنىمىز ھەقدەتكە ئوتۇشكە تەييارلاندى. مەن ئۇنى بىرلىكتە ھەقدەتكە ئوتۇشكە ھەركەتـ

له‌ندۇردۇم. مەن ئۇرۇمچىگە كېتىۋېتىپ، جەمىيسا ردىن ئۇتكەن‌
دە، ئوسمان بىلەن كورۇشۇپ، ئۇنى ھەقىقەتكە ئوتۇش ئۇچۇن
ھەركەتكە كەلتۇردۇم. شۇ چاغدا ئۇ يۇزدە - يۇز قوشۇلغان
ئىدى. كىم بىلسۇن ئازاتلىق دقتىن كېيىن، مەن قوماندان ۋاڭ
جېنغا بۇ ئەھۋالدىن دوكلات بېرىۋاتقىنىمدا، ئوسمان ئاللىقا-
چان بارىكولگە يوتكىلىپ كەتكەن. قوماندان ۋاڭ جېن ماڭا
يولىيورۇق بېرىپ ئادەم ئەۋەتىپ ئوسماننى قولغا كەلتۇرۇشنى
تاپشۇردى. شۇ ۋاقىتتا ئوسمانىڭ بىرنەچچە ۋەكىللىرى ئۇ-
رۇمچىگە كەلدى. قوماندان ۋاڭ ئۇلارغا پارتىيىنىڭ سىياسە-
تىنى تەشۋىق قىلىپ، كېيىن يەنە ماڭا ئادەم ئەۋەتىپ ئوسە-
ماننى ھەركەتلەندۇرۇشنى جىكىلىدى. مەن بىرنەچچە ئادەم
ئەۋەتىپ ئۇنىڭ بىلەن كورۇشتۇرسەمۇ، ئۇ يەنىلا كەلمەستىن
يەلكى ۋەتىنى تۇردە خەلق بىلەن دوشمەنلەشتى. ئۇزۇن ئوت-
مەي ئوسمان قۇمۇل ئەترابىدا ئازاتلىق ئارمىيەمىزگە قارشى
ھۇجۇم قوزغىدى. 1950 - يىلى ئوسماننى گەنسۇدىن تىرىك
تۇتۇپ كېلىپ، كېيىن باستۇرۇپ تاشلاندى.

ۋۇجدىكىڭ بىلەن خەجىگىنا بىرىپ ھال سوراش جەريانى

سەيىد جېگىسمىك (يېزىپ قالدۇرغان ماقالا)

1944 - يىلى قىشتا ئىلى ئىنقىلاۋى پارتىلىغاندىن كېيىن، ئىلى، چۆچەك، ئالتايدىن ئىبارەت 3 ۋىلايەتنى مىللى ئارمىيە ئىشغال قىلدى. 3 ۋىلايەتتىكى گومىنداڭ ئەسكەرچى قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي تارمار قىلىندى. قاراشەھەر تاغلىرى (چوڭ يۇلتۇز چوڭ تاغ، كىچىك يۇلتۇز كىچىك تاغ دېيىلىدۇ) غەرپتە ئىلى بىلەن تۇتىشىدىغان بولغاچقا ئاتلىق 4 كۇندە بارغىلى بولىدۇ. گومىنداڭ ھوكۇمىتى ئىلى ئىنقىلاۋى ئارمىيىسىنىڭ تاغ يولى بىلەن قاراشەھەرگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشى ئارقىلىق گومىنداڭنى ئاڭلى جەنۇبىي شىنجاڭدىن مەھرۇم قىلىپ، ئاشلىق يولىنى توسىۋېلىپ، ئولكە، شەھەرلەرنى تەھدىتكە ئۇچرىتىپ قوغۇشۇن يۇشۇدىن قاتتىق ئەنسىرەيتتى. بۇ ئوھرانىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ھوكۇمران سىنىپلارنىڭ تارىختا ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قوللىنىپ ئادەتتىكىدەك «ئوز يېغىنىدا ئوز گوشىنى قورۇشتەك» كۈنا ئۇسۇلنى كوتىرىپ چىقىپ، موڭغۇللارنى ئىشقا سېلىپ، ئىلى ئىنقىلاۋىغا تاقابىل تۇرۇشنى قەستلىدى. شۇ ۋاقىتتىكى موڭغۇل قەبىلىسى ئوزلۇگىدىن كوچۇپ توپلىشىپ خېجىڭ ناھىيە

سەنى تەشكىل قىلغان ئىدى. يۇرتنىڭ ئاقساقاللىرى ئاللىقاچان تۇگەپ باشقۇرغۇدەك ئادەم يوق ئىدى. (1939 - يىلى شىڭ شىسەي ئىپادىسىنى تەمىنات نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرلىغىغا يوتكەپ كەلگەندىن كېيىن ئۇ يەردىكى موڭغۇل چارۋىچىلار كوچۇپ توپلىشىپ، خېجىڭ ناھىيىسىنى تەشكىل قىلغانىدا ئەسلىدىكى 5 خوشۇنىنى 5 رايونغا ئۇزگەرتىپ، ئەسلىدىكى «گوزدە»نى رايون باشلىغى قىلىپ ئۇزگەرتكەن ئىدى. بۇ تەدبىرلەر موڭغۇل خەلقىنىڭ نارازىلىغىنى قوزغىغان بولسىمۇ ئەمما، ئىنوزلەشكە جۇرئەت قىلالمايتتى). مەنخەن ۋاڭ گەرچە تۇرمىدىن بوشىتىلغان بولسىمۇ، ئەمما شىڭ شىسەي دەۋرىدىكى 7 يىللىق تۇرمە ھاياتى ئۇنى روھىي جەھەتتىن بەكمۇ ئازابلىغان ۋە نېرۋىسى بۇزۇلۇپ كېتىشكىنىدىن چىققان ئولغاچقا ئېشىلەشكە يارىمايتتى. ئەك ياخشىسى ھىلىلە - نەيرەڭ ئىشلىتىپ، باشقىچە ئۇيۇن بىلەن، مەنخەن ۋاڭنىڭ ئوغلى گوڭبىن داجىت (مەنگۇاڭچياڭ)نى ۋاڭنىڭ ۋارىسى قىلىپ، بۇ ئارقىلىق موڭغۇللارنى باشقۇرماقچى بولدى. (قاراشەھەرديكى كوچىمەنچى چارۋىچىلارنىڭ نامى بىلەن خەنۋاڭنىڭ ئورنىغا مانچوكزاپنىڭ ئوغلى گوڭبىن داجىتنىڭ ۋارىسلىق قىلىشى بىلەن كوپچىلىكنى خاتىرجەم قىلدى. قورچاق ئولكىلىك ھوكۇمەت بۇنى قورچاق مەركەزگە يوللاپ ئالاھىدە تەستىقلىتىپ كەلدى. ۋاڭلىق ئورنىغا ئولتۇرۇشتا ھەچقانداق رەسمىيەتمۇ ئوتكۇزمىدى. بۇ قېتىمقى گوڭبىن داجىتنىڭ ۋاڭلىق تەختىگە ئولتۇرۇشى ئەمەلىيەتتە بىر خىل «يوشۇرۇن ئالماشتۇرۇش»تەك بىناخىلا ئۇسۇل بىلەن

لۇپ، ئاتالمىش بۇ يېڭى ۋاكىنىڭ بەقەت قۇرۇق نامىلا بولۇپ
ئەمەلىي ھوقۇقى يوق ئىدى. بۇ چاغدا قورچاق 8 - ئۇرۇش
رايونىنىڭ قوماندانى جۇشياۋليانڭ دەل شىنجاڭدا ئىدى.
شىنجاڭ ئولكىلىك ھوكۇمەت رەئىسى ۋۇجۇڭشىن، خەلق ئىشلار
نازىرى دېڭشياڭخەي قاتارلىقلار مۇزاكىرىلىشىپ، مەنسەن
ۋاكىنىڭ پۇجۇڭى ۋۇجىڭبىڭنى يېڭى ۋاكىنىڭ نامىدا ھېال سوۋ
راش ئەزاسى قىلىپ قاراشەھەرگە بېرىپ ھال سوراشنى قارار
قىلدىشتى. ئاساسىي ۋەزىپىسى، موڭغۇللار بىلەن ئالاقىلىشىپ،
ئوزبېگە تارتىپ، ئىلىغا قارشى تۇرۇپ، قاراشەھەرنى قوغداش
ئىدى.

مەن بۇرۇن قاراشەھەردە بىرلەشمە مەھكىمىنىڭ
مۇشاۋىرى بولغان ئىدىم. شىڭشىسەي، جاڭشىڭ، فىڭلياڭ
خۇاڭخەنجاڭ قاتارلىقلار ئۇستىدىن توپىلاڭ ئەنزىسى ئويدۇرۇپ
چىقىپ، مەنخەن ۋاكا، شىلىكلەر بىلەن بىرگە قولغا ئېلىنغان
ئىدىم. تۇرمىدىن بوشىنىپ، خەلق ئىشلار نازارىتىنىڭ مۇپەت
تىشى بولدۇم. قاراشەھەر ۋەقەلىرى بىلەن تونۇشلۇغۇم بولغانلىقى
ئۈچۈن، ھال سوراش ئۇمىنگە كاتىپ بولۇپ ۋۇجىڭبىڭ بىلەن
قاراشەھەرگە بارىدىم. مېڭىشتىن ئاۋال قاراشەھەر ۋالىسى ئۇرۇمچى
گە خىزمەت دوكلادى بېرىشكە كېلىپ قالغان ئىدى. جۇشياۋليانڭ
ئۇنىڭغا بۇ قېتىمقى ھېال سوراش خىزمىتىگە چوڭ كۈچ بىلەن
ياردەم بېرىشنى، موڭغۇللارنىڭ كۆڭلىنى جەلپ قىلىپ، ئىلى
تەرەپتىكىلەرنىڭ كۈشكۈرتىشىنى توساش توغرىسىدا تاپىلاپ
قويدى. بىز ۋالى جىن فىڭلۇ بىلەن بىر ماشىنىدا قاراشەھەرگە

بىرىپ، بىر نەچچە كۈن تۇردۇق. كېيىن خېجىڭغا يوتكىلىپ تېپ باشلىك ئىبادەتخانىسىغا جايلىشىپ، ئەھۋال سوراش ئىشلىرى بىلەن بولدۇق. ئاقساقاللارنى يىغىپ هوكۇمەتنىڭ، چارۋىچىلار نىڭ تۇرمۇشىغا غەمخورلۇق قىلىدىغان «نىيىتى»نى ئۇقتۇرۇدۇق ھەمدە: «رەئىس ۋۇجۇدىغا ئېتىقات قىلىدىغان ئادەم، كوپچىلىكنىڭ ساداقەتلىك بىلەن ئۈنى ھىمايە قىلىپ، چارۋىچىلىقنى خاتىرجەم ئىشلەپ، ھەرگىز تەۋرەنمەس لىگىنى ئۈمىت قىلىمىز» دېدۇق. يەنە بىر تەرەپتىن تاقىقا ئادەم ئەۋەتىپ، كۇچىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىگىنى دەكسەپ كورۇپ، ئۇ يەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىشنى قەستلىدۇق.

ئۇچاغدا قاراشەھەردەقورچاق 2 - كورپۇسنىڭ 8 - پولكى تۇراتتى. پولىك كوماندىرى سەيچى قوشۇمچە تۇرپان، پىچان، توخسۇن، قاراشەھەر، كورلا قاتارلىق جايلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا قوماندانلىق قىلاتتى. خېجىڭدا بىر باتالیون ئەسكەر تۇراتتى، ئۇنىڭ كوماندىرى جاڭ شياۋلى ئىدى. ۋالىي بىلەن پولىك كوماندىرلىرىنىڭ پىكرى بىر يەردىن چىقماي، ئۇز ئارا يۇز خاتىرە قىلىشماي، بىر بىرىگە توسقۇنلۇق قىلىپ، دائىم سۇركىلىشىپ تۇراتتى. ئىككى تەرەپنىڭ قول ئاستىدىكىلىرىمۇ ئۇز ئارا ئۇچەنلىك قىلىشاتتى. ۋالى ئۇرۇمچىدىن قاراشەھەرگە قايتقاندا، ئولكە تەرەپتىن ئۇنىڭغا قوشۇمچە خەلق ئەسكەرلىرى نىڭ قوماندانى دېگەن ۋەزىپىنى تاپشۇردى. ساۋزۇيىنى سەنمۇجاڭ (مەسلىھەتچى) قىلىپ ئەۋەتتى. بۇ ئىش قاراشەھەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ ھەسەتخورلۇغىنى قوزغىدى. بىرقېتىم

ساۋزۇيمنسى خەلق ئەسكەرلىرىمىزنىڭ تەمىناتى مەسىلىسى توغرىسىدا خېجىمگىغا ئەۋەتتى. ئۇ كۈنى ناھىيە باشلىغى ۋاڭ ئىمىرۇك بىلەن ياقىقا خىزمەت بىلەن كېتىپ قالغان ئىكەن. ناھىيە مەھكىمىسى ئىچىدە تۇرۇشلۇق بىرروتا ئەسكەرلەر لىنىڭ روتا كوماندىرى مايۇسەي پوستتا تۇرغانلارغا بۇيرۇق بېرىپ ساۋنى دەرۋازىدىن كىرگۈزمەندى، ساۋ ئەمەلدارلىق كارتوچكىسىنى كۆرسىتىپ: «ھوكۇمەت ئىشى بىلەن كەلدىم، ناھىيە باشلىغى بىلەن كۆرۈشمەن» دېدى. پوستتا تۇرغانلار ئۇنىڭ ۋالى سەنمۇجاڭنى ئىكەنلىگىنى بىلىپ چاپسان ماڭ دەپ ھەمدە مىلتىقىنىڭ پەيزىنگى بىلەن ئىتتەردى. ساۋ ئۇلارغا نارازى بولغاندا روتا كوماندىرى ئۇرۇشقا بۇيرۇق بەردى. ساۋ ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىغىنى بىلىپ ئۇزىنى قاچۇردى. ناھىيە باشلىغى قايتىپ كېلىپ، ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن ئادەم ئەۋەتىپ، ساۋ سەنمۇجاڭنى ناھىيىلىك مەھكىمىگە چاقىرىپ كېلىپ سوراقتىن روتا كوماندىرى يەنە بېسىپ كىرىپ ساۋسەنمۇجاڭنى تىللاپ، يەنە ئۇرماقچى بولدى. ناھىيە باشلىغى ئىمكانىيەتنىڭ بىرىچە توسقان بولسىمۇ، ئۇلار پەيلىدىن يانماي ساۋنىڭ ھەمراىلىرىدىن 6 كىشىنى ئۇرۇپ يارىدار قىلىۋەتتى. ساۋنى ياتالیون ئىشتاۋىغا سۆرەپ كېلىپ، ئېسىپ قويۇپ قامچا بىلەن راسا ساۋلىدى. پۈتۈن ئەدەبى تىلىم - تىلىم بولۇپ كەتكەن ساۋ ئۇمۇلدىگەن ھالدا تىپىشىپ ئوتخانىسىغا قايتىپ كېلىپ، ۋالىغا يىغلاپ ئەھۋال ئېيتتى. ۋالى سىلىق سوزلەر بىلەن تەسەللى بېرىپ، ئۇنىڭغا قاراشەرگە بېرىپ داۋالىنىشنى بۇيرۇپ، مەسىلىنى

كېيىنگە قالدۇرۇپ ھەل قىلماقچى بولدى، شۇندىن ئېتىۋارەن ئارمىيە بىلەن ھوكۇمەت ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى تېخىمۇ يامانلىشىپ ئوت بىلەن سۇدەك چىقىشالمايۋاتاتتى، ھەر كىم ئوز ئالدىغا سىوزلەپ، بىر بىرىنى پاش قىلىشىپ، قارىمۇ - قارشى ۋەزىيەت شەكىللەنگەن ئىدى.

ۋۇجۇدنىڭ خېچىكىغا بارغاندىن كېيىن، رازۋېتكا قىلىش ئۇچۇن چوڭ يۇلتۇزغا ئەۋەتكەن ئادەم ئۇزۇن ئوتمەي قايتىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ دوكلاتىغا قارىغاندا ئىلى ۋەقەسى يۇز بەرگەندىن كېيىن، مىللى ئارمىيە كىشىلىرى چوڭ يۇلتۇزغا كېلىپ موڭغۇللار بىلەن ئالاقىلاشقان. ئۇ چاغدا گومىنداڭ دايىنى بۇلاقتا (دايىنبۇلاق چوڭ يۇلتۇزنىڭ مەركىزى بولۇپ، خەنزۇ - نىڭ يايلىغى ئىدى) ساقچى ئورنى قۇرغان ھەمدە بىر روتا ئاتلىق ئەسكەر ئەۋەتىپ، مۇداپىيە كورگەن ئىدى. بۇ ھەربىي - ساقچىلارنىڭ قىلچىمۇ ئىنتىزام يوق، بۇلاڭچىلىق ۋە ئوغرىلىق قىلىش، قورقۇتۇش، پوپوزا قىلىش يولى بىلەن موڭغۇللارنىڭ چىشىغا تەككەن ئىدى. بەزى ھەربى - ساقچىلار بۇتخانىدىكى مىس بۇتلارنى ئوغرىلاپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا ئادەتلىرىگە بەھور - مەتلىك قىلغانلىقتىن موڭغۇللار ئىلى ئارمىيىسى بىلەن بىرلەشىپ، بۇ يەردە تۇرۇشلۇق ھەربى - ساقچىلارنى پۇتۇنلەي يوق قىلىۋەتكەن ئىدى. بۇ ۋەقە ۋۇجۇدنىڭ قارا ئىشەھەرگە كەلمەستىن بۇرۇنقى ئىشەھۋال. قارا ئىشەھەردە تۇرۇشلۇق ھەربى ئىشتاپ يۇقۇرقى ھەقىقى ئەھۋالنى يۇقۇرىغا مەلۇم قىلمىغان. ۋۇجۇدنىڭ ھەقىقى ئىشەھۋالنى

ئېگه للەپ، ھال سوراش ئومىدگىگە مەلۇم قىلغان سەۋەپتىن پوت
لىك كومانداندىن سەيچى ۋۇجۇدىغا نارازى بولغان ئىدى.
ئىلى ئىنقىلاۋىي ئارمىيىسى چوڭ يولتۇزنى ئازات قىلدى
ۋە بايىنبۇلاقنا يولتۇز ناھىيىسىنى قۇرۇپ، موڭغۇللار چوقۇ
نىدىغان شىراڭلىق تاڭغۇت چاڭزىنى ھاكىم قىلىپ، بۇرۇنقى
ساتىن خوشۇنداقاقال بولغان ساخانىنى مۇئاۋىن ھاكىم
لىققا تەيىنلىدى. ئىلى تەرەپتىن ئۇيغۇر ناھىيە باشلىغى ئەۋە
تەپ يېڭى ئىتتىپاقداش كومىتېتى قۇرۇپ، موڭغۇللارنى بىرلىك
تە ھەركەتكە كېلىپ، گومىنداڭ ھوكۇمرانلىغىغا قارشى تۇرۇشقا
چاقىردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، 3 يىللىق ئالۋاڭ - سېلىق
نى بىكار قىلدى، موڭغۇللار بۇنى ئاڭلاپ، خوشاللىقتا ئۇسسۇل
ئويناشتى. بۇ خەۋەر قاراشەھەرگە ئاڭلانغاندا قاراشەھەردىكى
پولك ئىشتاۋى تەخمىنەن 200 كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتىپ ئولاس
تايغا بېرىپ، ئېغىزنى توساپ كىچىك يولتۇزنى قوغداش ھەمدە
موڭغۇللارنىڭ چوڭ يولتۇزغا قېچىپ كېتىشىنى توسىماقچى بولدى.

خېجىڭ ناھىيە ھاكىمىنىڭ ئىپتىدائىغا قارىغاندا ئىلى ۋە
قەشقەرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئىنقىلاۋىي ھوكۇمەت گۇاڭلو
(شۆۋە) لیۇبىڭیی (تۇڭگان) تەلىپەت (ئۇيغۇر) لاردىن ئىبارەت
ئۇچ كىشىلىك تەشۋىقات ئۇمىدگىنى بايىنبۇلاققا ئەۋەتكەن.
بۇ ئۇچ كىشى ئىلى ئىنقىلاۋىنى قوللىمايدىغان كۈنەس ھاكىمى
لۇچىخۇي، تېكەس ھاكىمى شى جۇن، توققۇز تارا ھاكىمى
ساۋشياڭلىڭلار بىلەن بىرگە چوڭ يولتۇزدىن ئوتۇپ، خېجىڭ
غا قېچىپ كەلگەندە پولك كوماندىرى سەيچى بۇ ئۇچ كىشىنى

دىن گۇمان قىلىپ بۇلارنىڭ باشقا مەقسىدى بار دەپ ئاھە-
يە باشلىغى ۋاكىغا بۇلارنى تاغارغا سىولاپ قارا مۇدۇك دەر-
ياسىغا تاشلاپ ئولتۇرۇشكە بۇيرۇق قىلدى. ئاھىيە باشلىغى
ۋاڭ، بۇنىڭ تېخى ۋالىنىڭ تەستىقىدىن ئوتمىگەنلىكىنى، بۇنى-
داق قىلىشنىڭ بىر ئاز قارامىلىق بولىدىغانلىغىنى ئويلاپ،
ئۇلارنى ئۆڭ ياخشىسى ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىپ ئولكىلىك ھوكۇمەت-
نىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇشنى ئېيتتى.

ۋۇجىڭبېنىڭ خېجىكىدا تەشۋىقات ئىلىپ بارغاندىن
كېيىن، موڭغۇللار خاتىرجەم بولۇپ، ۋەزىيەت خىلىلا پەسەيىپ
قالدى. گومىنداڭ ھوكۇمىتىنىڭ ئىشە ئېچىنى قولغا كەلتۈرۈش
ئۈچۈن ۋالى بىلەن بىرلىكتە چوڭ يۇلتۇزنى قايتۇرۇۋېلىش
پىلانىنى تۈزۈپ، بالدىڭ لامانى چوڭ يۇلتۇزغا مەخپى ئەۋەتىپ،
موڭغۇللارنى ئالداپ قايتۇرۇپ كېلىشنى، خىزمەت كۆرسەتسە
مۇكاپاتلىنىدىغانلىغىنى تاپشۇرۇپ، تاقىقا چىقاردى. بالدىڭنىڭ
دوكلادىغا قارىغاندا، موڭغۇللارنىڭ رازىلىغىنى ئالغاندىن
كېيىن موڭغۇل قوشۇنى چوڭ يۇلتۇزغا كىرگەندە ئۇ يەردىكى
موڭغۇللار ئىچىدىن ماسلىشىپ، ئىلى قوشۇنىنى قوغلاپ چىقار-
ماقچى بولغان. ۋالى بىلەن ۋۇجىڭبېنىڭ بۇ پىلانىنى تۈزۈپ،
بىر تەرەپتىن تەمىنات تەييارلىدى، يەنە بىر تەرەپتىن موڭغۇل
ئەسكەرلىرىدىن 200 دىن ئارتۇق ئادەم ئاجرىتىپ ئەتىرەت
قۇردى. نامىنى «موڭغۇل قوغدىغۇچىلىرى» دەپ ئاتاپ،
باشچىنى (شىنجاڭ ھەربىي مەكتىۋىنى پۈتتۈرگەن)
ئەترەت باشلىغى، پولوشيەن (موڭغۇل)نى يول باشلىغۇچى

قىلىپ ئەيتىلمىدى. ئەمما قۇرالى بەك ناچار ئىدى. ئۇلىگە تەرەپتىن پەقەت 100 دانە يالاڭ ئاتار مىلتىق، ۋالى مەھكىمىسىدىن 50 تال مىلتىق بەردى. بۇلار 1945 - يىلى 3 - ئايدا تاققا قاراپ ماڭدى. مىلتىق ئالالمىغان قۇرۇق قول ئەسكەرلەرمۇ ئەگىشىپ ماڭدى. ۋالى ئارقىدىن يەتتىپ بېرىپ، يارىدەمدە بولىدىغانلىغىنى كېلىشىۋالدى.

باشىڭ باشچىلىغىدىكى قۇغدىغۇچىلار قوشۇنى، ئولاسقا تاي ساخاندىكى ئەسكەر تۇرۇشلۇق جايدىن ئوتۇپ، 100 كىلومېتىردىن ئارتۇق ئىچكىرىلەپ، خاپتوقانزۇنغا جايلاشىپ، چوڭ يۇلتۇزدىكى موڭغۇللارنىڭ ئىچىدىن ماسلاشقىنى كۈتتى. بىر كۈنى تۇيۇقسىزدىن يول باشلىغۇچى پولوشەن يوقاپ كەتتى. ئىز لىمىگەن ھەيران قالمىدى. شۇ كۈنى كەچتىسى ئىلى ئارمىيىسى بۇلارنى قورشىۋالدى. ئەزەلدىن ئۇرۇشۇپ كورمىگەن بۇ قوشۇن مىلتىق ئاۋازىنى ئاڭلاپ چوچۇپ گاڭگىراپ قالدۇ. كىمدۇر بىرسىنىڭ: «ئوز كىشىلەر، بىر بىرىمىزنى ئېتمىشمايلى، قورال تاپشۇرساڭلار ئولتۇرمەيمىز» دىگەن ئاۋازلار ئاڭلانغاندا ئەتىرەت باشلىغى باشىڭ قورال تاپشۇرۇشقا بۇيرۇق قىلدى. بۇلاردىن ئاران ئىككى ئادەم قېچىپ قايتىپ كەلدى.

بالدىڭلاما، چوڭ يۇلتۇزدىكى موڭغۇللار بىلەن ئالاقىلاشقاندا، ئار ساندىكى كىشىلەر ئۇنىڭغا قوشۇلغان. ئىلى تەرەپ ئەھۋالنى سىلگەندىن كېيىن روتا كوماندىرى پورۇاي، گالى دېڭ، تومۇر قاتارلىقلار باشچىلىغىدا موڭغۇل ئاتلىق

ئەسكەرلەردىن 40 نەچچە ئىكىشىنى ئەۋەتىپ، بىر كىشىنىڭ ئۆيىگە
لارنى قورشاپ، بىرنەچچە دېسكا قۇرۇق ئوق ئېتىش بىلەن ئالا
قورالسىزلاندۇردى. ئۇلارنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى خەۋ
ۋىرى ۋالى تاققا چىقىشتىن ئىلگىرى كۈن ئىلگىرى خېنجىگىغا ئاڭ
لىنىپ، كىشىلەر راسا پاراكەندە بولدى. بەختكە يارىشا ئۇ
لاستاي ساخانىنى قوغداۋاتقان ئەسكەرلەر تېخى چېكىنمىگەچكە
بۇ پاراكەندىچىلىك ئۇزۇنغا سوزۇلمىدى.

شۇ يىلى 6 - ئايلاردا، ئولاستاي ساخاندا تۇرۇشلۇق
چارۋىچىلار پايلاقتىكى بەكمۇ كىچىكلىگىنى، چارۋا مالىلارنىڭ
كوپلۇگىنى، يازدىن بىخەتەر ئوتكۈزۈشكە بولمايۋاتقانلىقىنى،
ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەسكەرلەر تەھدىت سېلىپ، قاقتى - سوقتى
قىلغانلىقتىن كۈن ئېلىشىنىڭ ھېس قىلىنىپ،
چوڭ يولتۇزغا ئوتۇپ كېتىپ، زۇلۇمدىن قۇتۇلۇشنى ئويلىغان
بولسىمۇ، گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ توساقلىرىدىن ئوتۈشكە ئا
مال قىلالمايتتى. شىلىك دارغىنىڭ قىزى شى لەيخۇا چوڭ
يولتۇزغا تۇققان يوقلۇغىلى بارماقچى بولغاندا بۇنىمۇ توسۇۋال
غان. موڭغۇللارنىڭ ھەممىسى كېلىپ شى لەيخۇادىن ھال سو
راپ ھەمدەتۇنىڭ ئامال قىلىپ كوپچىلىكنى ئازاپ دېگىزىدىن قۇ
تۇلدۇرۇشنى تەلەپ قىلغاندا، ئۇ بۇ ئىشنىڭ مۇھىملىغىنى ئې
لىپ، ئېتىلايمەن، مەخپى ئىش ئېلىپ بارغان. ئاۋادا شەھەر ئاش
كارا بولۇپ قالسا، 200 دىن ئارتۇق ئائىلە پۇتۇنلەي زىيانغا
كەشىلىككە ئۇچرايدىغانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا 7 كىشىلىك گۇ
رۇپپا تەشكىللىنىپ، ئىشنى مەخپى ئېلىپ باردى. گۇرۇپپا

ئەۋالىردىن بىرى كىشىنىڭ ۋەكىل قىلىپ چوڭ بۇلتۇرغا يوشۇرۇن ئەۋەتتى. ۋەكىل ئىلى تەرەپنىڭ ئەسكەر ئەۋەتىپ يارىدەم بېرىشىنى ئىلتىماس قىلغاندا، ئىلى تەرەپ ئويلىشىپ كورگەندىن كېيىن، نايمۇبېك باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر، قازاق، ئاتلىق ئەسكەرلەردىن 40 نەچچە كىشىنى ئەۋەتىپ، موڭغۇل ۋەكىلنىڭ ئىشلىشى بىلەن ئۇلاستاي ساخانغا كەلدى. بۇ يەردىكى ئەسكەرلەرنى موڭغۇل ئويلىرىدىن 10 نەچچە كىلومېتىر يىراقلىققا بولغاچقا، ئىلى ئەسكەرلىرىنىڭ كەلگىلىدىن قىلچىمۇ خەۋەر تاپالمىدى. نايمۇبېك 7 كىشىلىك گۇرۇپپا ئەزالىرى بىلەن سوھبەتلەشكەندە، گومىنداڭ ئەسكەرلىرى 200 دىن ئارتۇق بولۇپ، ئۇق - دورا، قورال - ياراقلىرىنىڭ مۇكەممەل، مۇداپىەسىنىڭ پۈختا ئىكەنلىگىنى بىلدى. ئىلى تەرەپتىن كەلگەن ئەسكەرلەرنىڭ قورال - ياراق خىل بولسىمۇ، ئەمما ھەر بىر مىلتىققا ئاران 5 تالدىن ئوق تۇغرا كېلەتتى. ئەگەر رەسمىي ئېتىشىدىغان بولسا، ئاز ئادەم بىلەن كوپا ئادەمگە تەڭ كېلەلمەيلا قالماستىن، ئوق يېتىشمەسلىكتىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىشى مۇمكىن ئىدى. شۇڭا مىللى ئارمىيە تاكتىكا قوللىنىپ، قورقىتىش ئۇسۇلى بىلەن كېچىسى بىر نەچچە ئاتلىق ئەسكەرنى ئەۋەتىپ، تەرەپ - تەرەپتىن ئوق ئاتتى. گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ئاڭلاپ ئادەم چىقىرىپ، تەكشۈرگەندە، موڭغۇللار ئۇلارغا مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر 4 ئەترايىنى قورشاۋغا ئالدى دېدى. ئاڭلىغان گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ھولۇقۇپ كېچىلەپ قېچىپ 80 نەچچە كىلومېتىرچە يىراقلىكىنى كەتتى. تەشۋىشلىق قىلىپ

200 دىن ئارتۇق ئادەملىك چارۋىچىلار ۋە ئۇمۇنلىگەن ئات، كالا، قويلار ساق - سالامەت چوڭ يۇلتۇزغا قىچىپ كەتتى. ئۇنداق باشقا، ئات سېتىۋېلىش كومىتېتى بۇ يەردىن سېتىۋالغان 300 دىن ئارتۇق ھەربىي ئاتنى بۇ ۋەقەدىن بىر كۈن ئاۋال ئۇرۇمچىگە ھەيدەپ كەتكەن ئىدى. ئىلى قوشۇنلىرى ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئادەم ئەۋەتىپ قوغلاپ، ئات سېتىۋالغۇچىلاردىن 6 ئادەمنى جايلىۋېتىپ، ئاتلارنىڭ ھەممىسىنى چوڭ يۇلتۇزغا قايتۇرۇپ كەلدى. قاراشھەردىن گومىنداڭ ئەسكەرلىرى كەلگەندە، ئادەم ياكى مالالارنىڭ بىرىمۇ قالمىغان ئىدى. ئۇنچىكىرلەپ كەتكەن ۋەلمەي يەنە شۇ ئۇلاستاي ساخانىنى ساقلاپ ياتتى، شۇنىڭ بىلەن گومىنداڭ ھوكۇمىتىنىڭ «ئۇز يېغىدا ئۇز گوشىنى قورۇش» خام خىيالى ئۇزۇل - كېسىل بەربات بولدى. موڭغۇل ئەسكەرلىرى ئىلى تەرەپكە قورال تاپشۇرغاندىن كېيىن قاراشھەردىكى ئەسكەرلەر بۇلارنى مەسخىرە قىلىپ، «تەۋەككۇلچىلىك قىلىپ ئۇز يېرىدىن ئايرىلغان گېنېرال» دېيىشتى. ۋالى بىلەن ۋۇجىڭ بىلەن ئىككىسىنىڭ كەيپى ئۇچۇپ، بۇ قېتىمقى مەغلۇبىيەتنى بىر - رىنچىدىن، قورالنىڭ بەكمۇ ناچارلىغىدىن، ئىككىنچىدىن، ئاشلىق تەمىناتىنىڭ يېتىشمىگەنلىكىدىن، ئۇچىنچىدىن، تۇرۇشلۇق ئارمىيىنىڭ ماسلاشمىغانلىقىدىن بولدى دەپ، ئولكىنىڭ ھوكۇمەتتىن نەچچە يۈز تال مىلتىق بېرىشنى ھەم- دە ئاشلىق تەمىناتى مەسىلىسىنى ئۇزۇل - كېسىل ھەل قىلىشنى تەلەپ قىلىپ، يېڭىۋاشتىن خەلق ئەسكىرى تەشكىللەپ، چوڭ يۇلتۇزنى قايتۇرۇۋېلىپ، خىزمەت كۆرسىتىپ گۇناھىنى

يۇمۇقچى بولدى. ئولكىنىڭ ھوكۇمەت بىلەن قېتىمقى مەغلۇبىيەتتە
كەتاغدىكى موڭغۇللارنىڭ كۆڭۈل مايىللىقى قولغا كەلتۈرۈلمەگەنلىكى، يەرلىكلەر بىلەن ھەربىلەر چىقىشالمىغانلىقى ئاساسىي
سەۋەپ بولغانلىقىنى يەكۈنلەپ، ئەگەر باشقىچە يول تۇتمىغاندا
قاراشەھەرنىڭ ئىستىقبالىدىن ئۈمىت قىلغىلى بولمايدىغانلىقىنى
نەزەردە تۇتۇپ، چۈڭچىڭغا يىغىنغا بېرىشنى بانا قىلىپ، ۋۇچىڭ
بىكىنى ئۈرۈمچىگە قايتۇرۇپ كەتتى. ئۇزۇن ئوتمەي خېجىڭ
شىيەنجاڭى بىلەن قاراشەھەر ۋالىسى ۋەزىپىسىدىن قالدۇ-
رۇلدى، قاراشەھەر ۋالىلىغىنى زوشۇپىڭ، خېجىڭ ھاكىملىغى-
نى ئېردەنى ئوتكۇزۇۋالدى، كادىرلارنى يوتكەپ رەتكە
سېلىش ئارقىلىق ئارمىيە - ھوكۇمەت مۇناسىۋىتىنى، سەل-
پەل تۇزەتكەن بولسىمۇ، ئەمما خەلقنىڭ ئېغىرچىلىغى ئوخشاشلا
يېنىكلەشمىدى، بولۇپمۇ موڭغۇللار، چوڭ يۇلتۇزدا ئاج-
سىپلىقنىڭ پۈتۈنلەي بىكار قىلىنغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ،
پۇرسەت تاپسىلا قېچىپ كېتىش خىيالىدا بولدى، شۇڭا قارا-
شەھەر ۋەزىيىتى، بۇرۇنقىدەكلا داۋالغۇش ئىچىدە قالدى.
ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، ئىلى مىللى ئارمىيىسىنىڭ چوڭ يۇل-
تۇزدا تۇرۇشلۇق ئادىمى 2 - 3 مىڭ بولۇپ، ھەربى باشلىقلى-
رىدىن نوغانباي (ئۇزېپىك) ۋە ئىمىنوف (سابىق ئاپتونوم را-
يونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى) قاتارلىقلار بار ئىدى.

ئىلى تەرەپنىڭ مەقسىدى، چوڭ يۇلتۇزنى قوغداپ،
گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ كۈچار، ماناس، مۇزداۋان، ئۈرۈمچى
قاتارلىق جايلاردىكى كىچىك يوللاردىن ئىلىغا ئۇشتۇمتۇت

هۇجۇم قىلىپ كىرىشىنى توساشتىن ئىبارەت بولۇپ، قاراشەھەر-
گە ھۇجۇم قىلىش غەربىي يۆنىلىش ئىدى. 1949 - يىلى
شىنجاڭ ئازات بولغاندىن كېيىن، قاراشەھەر - ئىلى ئارىلى-
غىدىكى تاغ يولى ئاندىن ئەسلىگە كەلدى.

ۋاك گاۋشىگىنىڭ ئۇرۇمچىدە ئوت قويغانلىغى توغرىسىدىكى كورگەن ۋە بىلگەنلىرىم

پەن ژۇرنىلى (يېزىپ قالدۇرغان ماقالە)

1910 - يىلى (شۇەنتۇڭ بىرىنچى يىلى) ئۇرۇمچىدە ۋاك گاۋشىگى ئوت قويغان ۋەقە يۈز بېرىپ، ئۇرۇمچىدىكى تېخنىكىلىك 10 نەچچە دۇكانلىرى كۆيۈپ كەتتى. نەچچە ئون يىللىق تاۋار بازار ـ هازىرقى شياۋشىزىدىن نەنمىگىچە بولغان ئازىلىقتىكى پۈتۈن كوچا كۇلگە ئايلاندى، زىيان ئىنتايىن چوڭ بولدى. مەن ئۇ چاغدا ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتاتتىم. ئوت ئاپىتىنى كوزۇم بىلەن كۆرگەن ۋە نۇرغۇن گەپ-سوزلەرنى ئاڭلىغان ئىدىم. پايدىلىنىشىڭلار ئۈچۈن هازىر يېزىپ چىقماقتىمەن.

ۋاك گاۋشىگىنىڭ ئوت قويۇشىغا هەرتەرەپلىمىلىك سەۋەپ-لەر بولسىمۇ، فېودالىق دەۋرىدىكى يۇرتۋازلىقتىن كېلىپ چىققان زىددىيەتلەر ئاساسىي سەۋەپ ئىدى. چىڭ سۇلالىسى-نىڭ شۇەنتۇڭ يىللىرىدا شىنجاڭ ئولكە ئەمىرى لىيەنكۇي بېيە-جىڭلىق، مانجۇ ئەمەلدار ۋاك شۇنەن خېبېي شىڭچىڭلىق، دوتۇڭ بولسا تىيەنجىن يىڭلىيۇچىڭلىق ئىدى، ئۇ چاغدىكى تىيەنجىنلىك دۇكاندارلار ئىچىدە

ياڭليۇچىكلىمقلار كوپ سالماقنى ئىگەللەيتتى. بۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى چوڭ دۇكان جىكلىلىرىغا ئۇنۇڭ بىرىلگەن بولۇپ، بەش مۇنچاقلىق ۋە يەتتە مۇنچاقلىق، قىزىل پۇپۇكلۇق ئەمەلدار تەقىيەسى ۋە چوڭ كاناي يەڭلىك پىرەنچىلەرنى كىيىشىپ، مەھكىمگە كىرىپ - چىقىپ يۇرەتتى. يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ئەمەلدارلار بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن بىر ئولكىلىك ياكى بىر يۇرتلۇق، بىر مەھەللىلىك بولغانلار، ئولار بىلەن ئالاقە قىلغىنىغا ئالاھىدە ئابروي قىلىشىپ، غادىيىپ يۇرەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ياكليۇچىكلىمقلارغا يېقىنراق بولغان كوكتات دېخانلىرى ۋە ئۇرۇمچىدە ئېقىپ يۇرگەن قىمارۋاز، لۇكچەكلەرمۇ ئالاھىدە گېدىيىپ يۇرەتتى. فېودالىلىق جەمىيەتتە مەھەللىۋازلىق كۇچلۇك، مۇشتۇمزورلۇق ئىستىلى ئېغىر ئىدى. ياكليۇچىكلىمقلار ئۇرۇمچىدىكى بىر قىسىم شەنشى، گەنسۇلۇقلارنى كوزدىگە ئىلمايتتى. بولۇپمۇ بەزى كىيىم - كېچەكلىرى رەتسىز بولغان شەنشى، گەنسۇلۇقلار تېخىنلىكلەرنىڭ دۇكانلىرىغا كىرىپ مال سېتىۋالماقچى بولغاندا، بەزى پىركازچىكلار ھاكاۋۇرلۇق قىلىپ، گەپ - سوزدە قەستەن چېقىۋالاتتى. مەسىلەن: شەنشى، گەنسۇلۇقلار بەزى مالىلارنى سەل قىممەترەك ئىكەن دېسە، پىركازچىك ئولارنى مال ئونۇمايدىغانلار دەيتتى. ھەتتاكى ئولارنىڭ ئاتا - ئوغۇللىرىمۇ بۇ مالنى كورۇپ باقمىغان ۋە ئىشلىتىپ كورمىگەن دەيتتى. بۇ گەپ شەنشى، گەنسۇلۇقلارنىڭ ئاچچىقىنى قوزغايتتى. بۇنىڭدىن باشقا ياكليۇچىكلىمقلار بىلەن گەنسۇلۇقلار ئىچىدىكى قىسمەن لۇكچەكلەر قىمارخانىلاردا بىر بىرى بىلەن ئېتىلىشىپ، بارغانسېرى ئوچە كەشكەن ئىدى.

1909 - يىللىق شىنجاڭدا يېڭى ئەسكەر تەربىيىلەش ئىشى تەشەببۇس قىلىنىپ، ۋالاڭ شۇنەن بۇ خىزمەتنى قوشۇمچە ئۇستىگە ئېلىپ، يېڭى ئەسكەرلەرنى تەربىيىلەش ئىشىغا كىرىشتى. مۇرىدا تۇرۇشلۇق كۇك فۇتاڭگەنسۇغا بېرىپ يېڭى ئەسكەر ئېلىپ، 3-باتالىيون پىيادە ئەسكەر، 3 باتالىيون ئات تىلىق ئەسكەر قۇرۇپ چىقتى. كۇك فۇتاڭ پىيادە ئەسكەرلەر باشلىقلىغا تەيىنلەندى. باتالىيون ئىشتاۋى كومانداۋكىمىگىنىك سىرتىدا ئىدى. ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسىلا بىر يۇرتلۇق دولغاچقا، ئۇلارغا بىر ئاز كەك پول قويدى. تەرتىپ بوش ئىدى. ئەسكەرلەر ئىختىيارى سورتقا چىقىپ قىمار ئويناۋېتتى. ئاتلىق باتالىيون نەزىلىياگدا تۇراتتى. ئاتلىق باتالىيون كومانداندىرى تىيەنشەنىيەن (خېبېيلىق)، بۇ كىشى ئىلمدىكى ھەربىي ۋالىلار چاقچىقىنىك شىمالىدىكى مىللەتتارىستلار ئارىسىدىنى ئىلغا يوتكەپ كەلگەنلىگەنلىگىدىن ناراز بولۇپ ۋالاڭشۇنەن تەرەپكە ئوتكەن ئىدى. شۇڭا ۋالاڭشۇنەن ئۇنى ئاتلىق باتالىيونىنىڭ كومانداندىرى قىلىپ تەيىنلىگەن. بۇ كومانداندىرىشۇ ۋاقىتلاردا 20 نەچچە باشلاردابولۇپ، باشقىلار ئۇنى «تىيەن داڭزا» دەيىتتى. ئەسكەرلەرنى چىنىك تۇرمۇشىغا خاتالىق ئوتكۇزگەنلەرنى قاتتىق جازالايتتى. كىچىككىنە نەرسە ئىشلارغا باستۇرۇپ كالتەكلەيتتى. ئەسكەرلەر ئۇنىڭدىن قىلىنىشىغا ناراز ئىدى. كومانداندىر خېبېيلىك، ئەسكەرلەرنىشە نىشى، گەنسۇلۇق دولغاچقا شە نشى، گەنسۇلۇقلارنىڭ تىيەنجىن، يانچىلىق چىگىلىقلارغا دولغان ئوچمەنلىگى تەخمۇ چوڭقۇرلاشتى. تىيەنشەنىيەن ياخشىچاق دولۇش ئۈچۈن ئەسكەرلەرنى لايىچىلىق ۋە ياغ

غاچىلىق قىلدۇرۇپ، گازارمىنى رەسمونت قىلمىشقا ھەرگە تلەندۇردى. ئۇزىمۇ ئەمگەككە قاتناشتى، قالغان ئىككىسى باتالیونمۇ ئەمگەك قىلماي تۇرالمىدى. نەتىجىدە ئۇرغۇنلىغان قۇرۇلۇش ۋاسىتىلىرى تېجەپ ۋاك شۇنەنىمك ماختىشىغا ئىگە بولدى. ئەمما بۇ ياشقا باتالیوندىكى ئەسكەر، ياشلارنىڭ ئۇچىمەنلىكىنى قوزغىدى. شۇ چاغدا تىيەنىمك قول ئاستىدا ئىشلەيدىغان بىر ئوفىتسېر (بۇرۇن ئۇ ۋاك شۇنەنىمك خىزمەتىنى قىلغان) تىيەنىمك گازارمىسىدا خىيانەت قىلالمايمىز، تىيەنگە ئۇچمەنلىك قىلىش يۇزىسىدىن ۋاك شۇنەنگە بېرىپ تىيەن شىنىيەنىنى چاقتى. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە ئەرز يالغان چىقتى. چېقىمچى ئوفىتسېر خىزمەتىدىن ئېلىنىپ تاشلاندى. تىيەن شىنىيەن تېخىمۇ غادىيىپ ھاكاۋۇرلىشىپ كەتتى. بىر كۈنى گەنسۇلۇق بىر ئەسكەر ئۇنىمك ئىشخانىسىغا ئۇسۇپ كىرگەندە، ئۇنى شۇ يەردىلا تۇتۇپ سوراق قىلسا، دۇدۇقلاپ ئۇزۇك جاۋاپ بېرەلمەيدىكەن. تىيەن ئۇنىمك قاتتىلىق قىلماقچى ئىكەنلىكىنى دېسە گۇمان قىلىپ، ئۇرۇمچى ناھىيىلىمىك ھوكۇمەتكە قاماقتا ئالدۇردى.

يۇقۇرقى ئەھۋاللاردىن شەنشى، گەنسۇلۇقلار بولۇپمۇ ئەسكەرلەرنىڭ تىيەنجىنلىكلەرگە نىسبەتەن قاتتىق ئۇچمەنلىگى بولغانلىقتىن، بىر چاتاق چىقىرىشنىڭ ئېنىقلىق ئىزالەپ يۈرەتتى.

شۇەنتۇڭنىڭ 2 - يىلى (1910 - يىلى) ناھايدا، شياۋ-ساۋمياۋ بۇتخانىسىغا سەيلىگە كەلگەن ئەر - ئاياللار ناھايىتى كوپ ئىدى. شەنشى، گەنسۇلۇق پىيادە ئەسكەرلەردىن بارغانلا

لار مۇ گۈپ دولۇپ ئۆيەنجىنلىك قۇنمارۇازلار ئىناۋۇكا ئىلمىشىپ، جىددىل چەمبرىپ مۇشىلاشتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ شەنىگە، گەنسۇلۇقلار تەكلىپىگە قاراپ، «بۇ ئەسكەرلىرى كارغا كەلمەيدىكەن، ئادەتتىكى پۇقرالار بىلەن سوقۇشالمىغان ئەسكەرلەر ئەجنەبىلەر قاندا قمۇ سوقۇش قىلالىدۇ؟» دەپ كايىدى. ئەسكەرلەرگە بۇ سۆز تەسىر قىلىپ ئۇچ ئېلىش نىيىتىنى قوزغىدى. 8 - ئاپرىل خۇكسەنزۇيدە بولغان سەيلىدە، شەنشى، گەنسۇلۇق ئەسكەرلەر ئوچ ئېلىشقا كېلىشتى. ئالدىنقى قېتىم مۇشىلاشقان ئۆيەنجىنلىك لۇكچەك قىمىتاروازلار بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ بۇگۈنكى سەيلىگە كەلمىدى. ئەمما ئىبادەتخانىدىكىلەرنىڭ تولىسى ئۆيەنجىنلىك ئۇششاق سودىگەرلەر ئەشچىلار ئىدى. شەنشى، گەنسۇلۇقلار يوقىلاڭ يەردىن چاتاق چىقىرىپ، ئىشقىلىپ بېشىغا لوگگە چېگىۋالغان (ئۇ چاغدا ئۆيەنجىنلىكلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇنداق قىلاتتى) ۋە يالڭايۇچنىڭ تەلەپپۇزىدا سۆزلەيدىغانلىكى ئادەمنى كۈرسە، ئاق - قارىنى ئايرىماستىن ئۇرۇشقا باشلىدى. نەتىجىدە ئۆيەنجىنلىك خېلى كۆپ سودىگەرلەرنىڭ زىيانغا ئۇچراپ، نەچچە ئادەم ئولدى.

ئۆيەن شەنىيەن ئاتلىق شەھەرگە كىرىپ چارلاپ يۈرسە ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرىدىن بىرسى بالدۇر ناھىيىگە قاماشتۇرۇپ قويغان ھىلىقى × ئەسكەرنىڭ كوچىدا پۈرگەنلىگىنى كۆرۈپ، دەرھال ئۆيەنگە مەلۇم قىلدى. ئۆيەن بۇ ئەسكەرنى ئۆتۈپ گارنىزوندىكى ھەيدەپ بېرىپ، كالتەك بىلەن ئۇرۇپ ئولتۇردى.

شەنشى لاگە تاسۇلۇقلار ئاۋۇنى ئاڭلاپ، قاتتىق غەزەپكە كېلىپ
يۇغۇن ئۈچۈپ ھوللىغۇچى ئۇچۇن ئۇنىتقام ئېلىشقا قەسەم ئىچىشتى
ئۇ يىغىندىن كېيىن ھەممەيلەن بىرادەلىك ھوكۇمەت ئۈستىدا
غالىيىرىپ دۇمباق ئۇرۇپ ① ناھەقچىلىقتىن داد ئىيتتى
ئادەملەر بارغانسېرى ھوكۇمەت كىشىلەرنىڭ كۆپەيدى،
ھەم غەرىزىنىڭ كۇچلۇكلىكىنى كۆرۈپ، تېخىمۇ تەكشۈ-
رۈپ ئېنىقلىماقچى بولدى. ئەمما خەلق ئىچىدە ئالا ئۇنىقى
نى تەلەپ قىلىپ ئۇرۇشالدى.

شۇ كۈنى كېچە تاساۋەت 10 لاردا شەھەرنىڭ شەرقىلى
جەنۇپ تەرىپىدىن چەلەككە كوتۇرلىگەن ئوت يالقۇنى كۆرۈنۈ-
دى. ئاردىدىن ئۇزۇن ئوتمەي، باشقىلاردىن ئاڭلىشاق، ھەر-
لۇم ئادەملەر ئوت قويغان ئىكەن. ئۇقۇغۇچىلار ھەركىم
كارۋاتلىرىدىكى كىگىزلەرنى ھوللاپ، مەكتەپنىڭ ئالدىنقى
دەرۋازا تەرىپىدىكى تامغا ئارتىپ قويدۇق، ساۋەت 12 لەر
بولغاندا، ئوتنىڭ كۇچلۇق بىر ئاز پەسەيىپ، بىز مۇ تارقاپ
كەتتۇق.

ئىككىنچى كۈنى ئەتىگىنى مۇنۇلارنى ئاڭلىدۇق:

تونۇگۈن ئاخشام تېخىنىڭ خىزمەتتىن ئېلىپ تاشلا-
لاپ، ئۇنى جاكسۇ ئاڭلىنىڭ ئۈيىگە يوشۇرۇپ قويغاندا، ئامما

---

① ئۇ زاماتلاردا يامۇلغا ئەرز قىلىنىدىغان كىشى-
گەن دەۋاگەرلەر يامۇلغا كىرىپلا سوراقچاندىكى يوغان دۇمە-
ھاقنى ئۇراتتى. دۇمباق ئاۋازىنى ئاڭلىغان سوراقچىلار دەۋا-
نى سوراشقا چىقاتتى.

ئۇنىڭ خىزمەتتىن بوشىتىلغانلىقىنى ئاڭلىغان بولسىمۇ غەزىـ
ۋى بېسىلماي، ئۇنى ئىستەپ جاڭ سۇڭلىڭنىڭ ھويلىسىغا كەلـ
گەن. جاڭ يالغان سوزلەپ بۇ يەرگە كەلمىدى دەپ يوشۇرـ
غان. شۇ چاغدا شەنشىلىك ۋاڭگاۋشىڭ (بەزىلەر گەنسۇلۇق
دەيدۇ) ئىاممىنى باشلاپ، ئۇرۇمچى ئاھىيىلىك تۇرمىنى
ئېچىپ تاشلاپ، جىنايەتچىلەرنى بوشاتقان.
ئارىدىن 10 نەچچە ئادەمنى باشلاپ، شەنشىلىكلەر
ئاچقان تومۇرچىلىنىڭ دۇكانلىرىدىن قىلىچ قاتارلىق يارىاق
ۋە كىرسىنلەرنى ئېلىپ ئاۋال شەرقىي كوچىدىن (ھازىرقى
مالىيە ئازارىتىنىڭ ئارقىسى) باشلاپ ئوت قويۇپ، تېنىجىـ
لىكلەرنىڭ سودا دۇكانلىرىنى كېيىن جەنۇبىي كوچىدىن
(ھازىرقى داشىزى تەرەپلەر) ئارتىپ شىمالىي كوچىنىچە كويـ
دۇرۇپ تاشلىدى. ۋاڭگاۋشېڭنى ئېتىپ ئولتۇردى. سەركەرـ
دىسىدىن ئايرىلغان ئاممىغا غەمكىن ھالدا تارقىلىپ كەتتى.
تاك ئاتقاندىن كېيىن، ھەربىي ساقچىلار چىقىپ تەرتىپنى
ساقلىدى ۋە تېنىجىلىك سودىگەرلەرگە ھەمكارلىشىپ قالدۇق
ئوتلارنى ئوچۇردى. 10 نەچچە يىللىق ئاۋات بازار كويۇپ
كۈلگە ئايلانغان ئىدى.

ئەتىسى ھەربىي ساقچىلار بىلەن ئۇرۇمچى ناھىيىسىنىڭ
چاپارمەنلىرى تۇرمىدىن بوشىتىپ كەتكەن جىنايەتچىلەر بىـ
لەن ئوت قويغانلارنىڭ قالدۇقلىرىنى تۇتۇشقا باشلىدى. ئېيـ
تىشلارغا قارىغاندا، 10 نەچچە ئادەم تۇتۇلغان. شۇ كۈنى
مەكتەپتە دەرس توختاپ، چۈشتە بىر سىرتقا چىقىپ خەۋەر

ئاڭلىدۇق. بۇ چاغدا خەلق ھوكۇمەت مەھكىمىسى تەرەپكە كېتىۋاتاتتى. بىزمۇ ئۇلارغا ئەگىشىپ ماڭدۇق. ھوكۇمەت مەھكىمىسى ئالدىدا ئادەم جىق ئىدى. ناھىيىلىك مەھكىمىنىڭ چاپارمەنلىرى بىلەن ھەربى، ساقچىلار 10 نەچچە ئادەمنى باغلاپ كەلدى. ئىنتىزىشلارغا قارىغاندا، ئوت قويغانلار ئىكەن. ئۇلارنى ھوكۇمەت مەھكىمىسىنىڭ مەيدانى ئىچىدىكى توساق تام ئۈستىدە چىپىپ تاشلىدى. ئۇزۇن ئوتمەيلا تېمەن شىنيەڭنىمۇ باغلاپ ئېلىپ كېلىپ، ريشا تكىلىنىق دەرۋازا سىرتىدا ئېتىپ ئولتۇرۇپ خەلقنىڭ غەزىۋىنى باستى.

بۇ ۋەقەدىن كېيىن، ئولكە مەمۇرلىرى مۇزاكىرىلىشىپ، ھەرقايسى ھەربى، ھوكۇمەت ئورۇنلىرىدىن ئىنانە توپلاپ زىيانغا ئۇچرىغان سودىگەرلەرنى قۇتقۇزۇشنى قارار قىلدى. ھەمدە غەزىنىدىن 30 نەچچە تۇمەن سەر پۇلىنى قەرزگە بېرىپ، تېجارەتنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولدى. ئەمما زىيان ئىنتايىن ئېغىر بولغاچقا، تىجارەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن يەنىلا ۋاقىت كېتەتتى. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە قەرزنى تولەپ بېرەلمەيتتى. تىجارەت بىرلەشمىسى كېڭىشىپ، ئورتاق نام بىلەن پۇتۇن ئولكىدىكى مالىلارغا بىر تۇتاش باج ئالغاندىن تاشقىرى، يەنە ھەر يۈز سەرگە 2 يېرىم سەردىن قوشۇپ باج ئېلىشنى تەكلىپ قىلىدى. بۇ 2 يېرىم سەر «سودا بېجى» دەپ ئاتىلىپ، قەرز پۇللىرى يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن، بۇ باجنى ئالماسلىق قارار قىلىنىدى. شۇنىڭدەك 3 - يىلىغا كەلگەندە ھوكۇمەت يىغىۋالغان سودا بېجى، ھوكۇمەت تارفاتقان

قەرز پۇلدىن ئىبشىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا يەنىمۇ يەلشىنى داۋاملاشتۇردى. مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ توختاپ قالمايۋ، مەكگۇلۇك قوشۇمچە باج بولۇپ قالغان ئىدى. بۇ دەل كۈنىلار ئىبىتقاندەك: «شەھەر دەرۋازىسىغا ئوت گەتسە، خەندەكتىكى بېلىققا ئۇۋال بوپتۇ» دېگەندەك ئىش ئىدى.

«شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى»دە چەتئەل تەۋەلىكىدىكى دۇنيا جەمىيەتلەرى توغرىسىدا

جى لىيۇ

1. «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى»نى كوروپ چىقىشنىڭ قىسقىچە جەريانى

پۈتۈن مەملىكەت يۈزىدىكى تارىخىي ئۆزگىرىشلىرى، زىمىن ۋە رايونلارنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋاللىرى، سىياسى، ئىقتىسادى، ئەدەبىيات - سەنئەت، ھەربىي ئىشلار، قائىدە-يوسۇن ۋە ئورپ - ئادەت، ئادەملەر ۋە باشقا تېپلارنى تۇرلەرگە ئايرىپ تۇزۇپ چىققان كىتاپلار — تەزكىرەقىسسە كىتاپلار دەپ ئاتىلىدۇ. سۇرەت (خەرىتە، چېرتىيوژ، دىياگرامما-لار) سىزىلغانلىرى جۇغراپىيىلىك تەزكىرە دەپ ئاتىلىدۇ، تەزكىرە قىسسە كىتاپلار شەكلى، ئېلىمىزنىڭ سۇلالىسى زامانىسىدىكى «پۈتۈن دۇنيا خاتىرلىرى» دېگەن كىتاۋدىن باشلانغان بولۇپ، كېيىنكى ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە ھەر قايسى جايلار تەقلىت قىلىپ، ئۆز رايونلىرىنىڭ تەزكىرە قىسسىلىرىنى تۇزۇشكە كىرىشتى، شىنخەي ئىنقىلاۋىدىن ئىلگىرىكى زامانلاردا، مەملىكەت بويىچە «بۇيۇك چىن خاندانلىغىنىڭ بىر

تۇتاش قىسسىسى» بار ئىدى. ھەرقايسى ئۇلكىلەرنىڭ ئومۇمى تەزكىرىسى، ۋىلايەتلەرنىڭ ۋىلايەت تەزكىرىسى، ھەر قايسى ناھىيە ۋە يېزا - كەنتلەرنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا تەزكىرىلىرى بار ئىدى. پەقەت شىنجاڭدىلا، گۇاڭشۇيىنىڭ 11 - يىلى (1885 - يىلى) رەسمىي ئۇلكە بولۇپ قۇرۇلۇپ، تاكى گۇاڭشۇيىنىڭ 34 - يىلى (1908 - يىلى) غىچىمۇ ئۆز ئۇلكىسىنىڭ تەزكىرىسىنى تۈزۈپ چىقمىغان، پەقەت قىسمەن جايلاردا ۋەزىپە ئوتەۋاتقانلار دىن كونا بىلىم ئاساسى بار بىر قىسىم كىشىلەرلا قىسمەن يېزا - كەنتلەرنىڭ قىسسە - تەزكىرىلىرىنى ئىشلەپ كورگەن ئىدى. تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيان، ئىچكى ئۇلكىلەردە ئەدىبىيات، تارىخىي ئىلىملەردىن خەۋەردار كىشىلەر ئۆز رايونلىرىنىڭ تەزكىرە - تارىخلىرىنى يېزىش ئادەتكە ئايلانغان بولسىمۇ، شىنجاڭدىكى يەرلىك يۇقىرىلار نىڭ 80% تىن ئارتۇق سانلىق مىللەتلەر بولۇپ، ئۇلار تارىخىي ماتېرىياللارنى بەك ئاز خاتىرىلىگەن، ئىچكى ئۇلكىلەردىن كەلگەن خەنزۇ ئەمەلدارلار ۋە سودىگەرلەرگە كەلسەك، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كوپچىلىگى، ئەمەلدار بولۇپ، باي بولۇشنى، نام - شوھرەت قازىنىپ، يۇرتىغا كېتىشنى مەخسەت قىلغاندىغانلىقى ئۈچۈن، چىگرا رايونلارنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرى ۋە تارىخ ماتېرىياللىرىغا چولىسى تەگمەيتتى، شۇڭا شىنجاڭ ئۇزۇنغىچە تەزكىرىسىز قېلىۋەرگەن ئىدى.

گۇاڭشۇيىنىڭ 32 - يىلى (1906 - يىلى)، شىنجاڭنىڭ مەمۇرى ئەمەلدارى ۋاڭ شۇندەن كونا ئەدەبىياتشۇناسلىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى. ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەندىن كېيىن، ئۇ ئول

كىشىنىڭ ئومۇمى ئەھۋالى بايان قىلىنىدىغان تەرىكىرىنىڭ يوقـ
لۇغىنى سېزىپ، شۇ زامانىدىكى شىنجاڭ مۇپەتتىشى لىيەن كۇيـ
(مانجۇ)گە، شىنجاڭنىڭ ئومۇمى تەرىكىرىشىنى تۇزۇپ چىقىش
توغرىسىدا چىڭ سۇلالىسى خان ئوردىسىغا ئىلتىماس سۇنۇپ
تەستىقلاتقۇزۇشنى تەكلىپ قىلدى.

شۇنەتۇكنىڭ تۇنجى يىلى (1909 ـ يىلى)، دىخانلار يىلـ
نامىسى بويىچە 3 ـ ئايدا، شىنجاڭ تەرىكىرىشىنى تۇزۇش ئىدا
رىسى رەسمىي قۇرۇلۇپ، خىزمەت باشلىدى.

ئىدارىنىڭ ئىشتاتى ۋە خادىملىرىنىڭ ئەھۋالى توۋەنـ
دىكىچە:

باش تۇزگۇچى: ۋالىشۇنەن، زىلىشاۋلۇ، ئىدارە ئىشلىـ
رىنىڭ باش بېجىرگۇچىسى: ۋالىشۇنەن (قوشۇمچە)، چىن جىنتاڭ،
روك پېيي (مانجۇ)، ياك زېڭشىن، دۇتۇك، يارده‌مچى تۇزگۇچى
ئىككى كىشى: گۇپىنك، لى جىڭنيەن، ئىدارە ئىشلىرىغا يارده‌مـ
چى بىر كىشى: لىيۇخۇگلىيى. ئۇلاردىن باشقا يەنە بولەكلەر
بويىچە تۇزگۇچىدىن 22 كىشى، باش سىلىشتۇرغۇچى بىر كىشى
(گۇپىنك قوشۇمچە ئوتتۇرىغا)، تەپسىلىي
سىلىشتۇرغۇچى 3 كىشى، بولەكلەر بويىچە
سىلىشتۇرغۇچى 8 كىشى، سىزغۇچى 2 كىشى، ئولچەپ سىزـ
غۇچى 4 كىشى، سۇرەتلەرنى چۇشەندۇرگۇچى 1 كىشى، ئاققا
كوچۇرگۇچى 15 كىشى.

باش تۇزگۇچى ۋە قوشۇمچە ۋەزىپە ئوتتۇرىغا نلەرنى ھەممىـ
قىلىمغاندا جەمى 62 كىشى.

پايدىلانغان كىتابلار: «تارىخنامه»، «خەن سۇلالىسى تارىخى» ۋە شىنجاڭغا ئائىت ھەر خىل خاتىرە ماتېرىياللاردىن جەمى 50 خىل تەزكىرە كىتاپ مۇندەرىجىسى مەمۇرى تۈزۈلۈش تەزكىرىسىدىن تارتىپ ھەربىي ئىشلار تەزكىرىسىگىچە 29 خىل تارماقتا بولۇنگەن بولۇپ جەمى 116 جىلد، بىر نەچچى جىلدىگە مۇقەددىمە، كىتاپنىڭ تۈزۈلۈشىنى چۈشەندۈرۈش ۋە خىزمەتچىلەرنىڭ ۋەزىپە، ئۇنۋان ۋ دەرىجىسى، ئىسىم ـ فامىلىسى بېسىلغان، كىتاپ تۈزۈلۈشكە باشلاپ شۇەنتۇڭ 3 ـ يىلى قىشتا تاماملاندى. جەمى ئىككى يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت سەرپ قىلىندى. بۇ كىتاپتا خەتە، سۇرەتلەر بولغاچقا، «شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى» دەپ نام بېرىلدى. كىتاپ تاماملانغاندىن كېيىن مەتبەئە گە بېرىپ باستۇردى.

«شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى» گەرچە مەتبەئەدە بېسىلىپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن مەزمۇنىنىڭ كوپىنچىسى تەپسىلاتار ماتېرىياللاردىن كوچۇرۇۋېلىنغان. تەكشۈرۈپ ـ تەتقىق قىلىش ناھايىتى كەم بولغان. شۇڭا بەزى خاتىرىلەر ئەسلىيەتكە تۇيغۇن كەلمەيدۇ. مەسىلەن: چەت بىلەن بولغان مۇناسىۋەت تەزكىرىسىدە چەتئەل دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ ئەھۋالى ھەققىدىكى خاتىرىلەردە مېنىڭ بىلىشىمچە پەرق ناھايىتى زور.

2. چەتئەل دىنى جەمئىيەتلىرى شىنجاڭدا

«شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى» نامىدىكى كىتاپنىڭ 53 ـ جىلدىدىن 58 ـ جىلدىگىچە بولغان قىسمىدا چەت

بىلەن بولغان مۇناسىۋەت تەرىكىسى بولۇپ، جەمئى ئالتە كىتاپچە، 57 - جىلد يەنى چەت بىلەن بولغان مۇناسىۋەت تەرىكىسىدە، شىنجاڭغا كېلىپ دىن تارقاتقۇچى كاتولىك دىنىنىڭ جەمئىيىتى ھەققىدە «ئاخىرقى پارىنى تەكشۈرۈشمىزچە شىنجاڭدىكى چىركاۋلار گۇۋاھنامىسى 13 - يىلى (1887 - يىلى) دىن باشلاپ سېلىنغان، فرانسىيىلىك پوپ شى تىيەنجى، لياك مىگدېنلار (ئەسلى ئىسمىنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن) غۇلجا شەھەرلىرىدىكى چىركاۋ سالدۇرغان» دېگەندەك ئوخشاش خاتىرە رىتلەر پۈتۈلگەن.

1912 - يىلى 1 - ئايدا، ئىلى جىياگجۇنى شىنخەيئى ئىنقىلابىي ئارمىيىسىگە قاراشلىق شىنجۇن (يېڭى ئارمىيە) قوزغىلىڭىغا ئاۋاز قوشقان چاغلاردا، مەن لياك مىگدېندىن ئېنىق گىلىزچە ئوقۇۋاتقان ئىدىم، شۇ چاغلاردا شى تىيەنجى سۇيدۇك دېگەن كاتولىك چىركاۋىدا پوپ ئىدى، ئىككىسى ئەمىلىيەتتە غۇلجىدا بىللە تۇرمىسمۇ، ئىككى ئۇچ ئاي ئۆگەنىدە بىرەر قېتىم ئۇچرىشىپ 2 - 3 كۈن بىللە تۇراتتى. ئېيتقىلارغا قارىغاندا دېنىي قائىدە بويىچە ئۇلار تۇققان - ئىستىغپار مۇراسىمى ئوتكۈزۈپ تۇرىدىكەن. «تۇققان - ئىستىغپار» دېگەنمىز پوپلار بىر بىرىگە ۋە ھەر بىر مۇرىت پوپقا قارىتا ئېزىلىش ئىلكى ئالدىنقى بىر مەزگىلدىكى سۆز - ھەرىكەتلىرى ياكى ئىددىيە خاتالىقلىرىنى مەخپى ھالدا تۇققە قىلىپ تەكشۈرۈپ، پوپلىق شاپائەت قىلىش دۇئا تەلەپ قىلىشىنى ئىلتىماس قىلىدىكەن، يۇ خىل قائىدە - يوسۇن كوپىنچە شۇ دىندا بەلگىلەنگەن مە-

لۇم بايرام ئالدىدا ئوتكۈزۈلىدىغان، مەن ليالگ مىڭدىنىڭ
ئوقۇغۇچىسى بولغۇنۇم ئۈچۈن، شى نيەنجى غۇلجىغا كەلگەندە،
مېنى ئۇ كىشىگە تونۇشتۇرۇپ قويغان ئىدى. ئۇلار ھەر ئىككىسى
لىتسىلا بېلگىيىلىك بولۇپ، فرانسىيىلىك ئەمەس ئىدى. ليالگ
مىڭدىنىڭ ياز ئوخشاشلا ھەر كۈنى ئەتىگەن سائەت يەتتە
تەئورنىدىن تۇرۇپ، چىركاۋ قوڭغۇر بىغىنى ئۇرۇاتتىسى قوڭغۇ-
راق ئىساداسى بىراق - يېقىندىكىلەرنى ئويغۇتاتتىدە،
چىركاۋ ئەتراپىغا ئولتۇراقلاشقان كاتولىكلەرنىڭ
ئەۋرىشكە ئايال ئەۋرىتلىرى ئىبادەتخانىغا توپلىشىپ، پوپنىڭ
ئارقىسىدا سەجدە قىلىشىپ ئىبادەت قىلىشاتتى. ئېيتىلىشىچە
يەكشەنبە كۈنىدىكى ئىبادەت، ئادەتتىكى كۈنلەردىكى ئىبادەت
بىلەن ئوخشىمايدىكەن. ئەتىگەن سائەت 8 لەردە ئىبادەت تۈگەپ،
ئەتىگەنلىك ناشتىدىن كېيىن سائەت ولاردا مۇرىتلار نىڭ 8 -
ۋە ياشلاردىكى ئون ئەچچە نەپەر پەرزەنتلىرى چىركاۋغا كېلەتتى،
ئۇلار خەنزۇچە دەرسلىكىنى ئېلىپ كېلىپ ليالگ مىڭدىدىن
دەرس ئالاتتى. دەرسنىڭ مەزمۇنى قانداق، مەن ئۇنى كورمە-
گەن ئىكەنمەن. مولچەرىمچە دىنىي قائىدە - يوسۇن، پاكى دىنى
ئىبارىلىك ئىدى. سوزلۈكلەردىن چەتنەپ كەتمىسە كېرەك. سا-
ئەت 11 لاردا پوپ ليالگ مىڭدىي ئاغرىپ قالغانكاتولىك مۇرىتلىرى
پاكى غەيرى كاتولىك كېسەللەرنىڭ كېسىلىنى كۆرۈپ دورا
بېرەتتى، بەزىدە كېسەللەرنىڭ ئويىگە بېرىپ كورەتتى. سائەت
12 دىن كېيىن غىزا يەپ سائەت ئىككى بولغاندا ماڭا ئېنگلىز-
چە ئۈگىتەتتى. ئىشى ئالدىراش چاغلاردا ۋاقىتنى ئوزگەرتىپ

كەچ سائەت سەككىزدە دەرس بېرەتتى. سائەت ئۇچتىن كېيىن ئىنجىلنى كوتەرگىنىچە كاردىۋاردا ئۇيان - بۇيان مېڭىپ يۇزۇپ ئىنچىكىدە ئىنجىل خەتمە قىلاتتى، مەن دەرستىن سىرتقى چاغلاردا ئۇنىڭ بىلەن دائىم مۇڭدىشىپ تۇراتتىم، شۇجەريانىدا ئۇنىڭ ئۇز دولىتىدىكى داشۇپنىڭ دىنىي ئىنىستىتوتىدا ئوقۇغانلىغىنى بىلگەن ئىدىم. ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئىنىستىتوت باشلىغى نۇتۇق سوزلەپ ئوقۇغۇچىلارغا ئۇز ئىختىيارى بىلەن پوپ بولۇشنى خالىغۇچىلار بولسا، ئۇبدان ئويلاش لازىملىغىنى، قەتئى هالدا ئادەتتىكى ئورۇپ - ئادەتلەرنى تاپىرلىمىسۇن، ئومۇرۋايەت ئويلەنمەي، دىنىي جەمئىيەتكە ئوزىنى ئاتا قىلىشى، هەر قانداق جاپا - مۇشەققەتلەرنى يېڭەلىشى لازىملىغىنى سوزلەپ بىرىكەن، ئويلاش ۋاقتى بەش مىنۇت بىلەن چەكلىنىدىكەن، ۋاقىت توشقان هامان ئوز ئىختىيارى بىلەن پوپ بولۇشنى خالىغۇچىلار، سەپ ئىچىدىن بىر قەدەم ئالغا چىقىشى هەمدە قەسەم ئىچىپ ئىرادىسىنى بىلدۈرۈشى لازىم ئىكەن، ئاندىن كېيىن دولەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى چىركاۋلارغا پوپلىققا تەقسىم قىلىنىدىكەن، بىر كاتولىك دىنىي ئىچىدىمۇ يەنە تۇرلۇك ئۇيۇشما - گۇرۇهلار بولىدىكەن، مېنىڭ بىلىشىمچە جۇڭگودا «مەريەم ئانا ئۇيۇشمىسى»، «قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسى» قاتارلىقلار بار ئىدى. باشقىلىرى ماڭا نامەلۇم، لېكىن مېنىڭ قاتارلىقلار «مەريەم ئانا ئۇيۇشمىسى»غا تەۋە ئىدى. مەزكۇر ئۇيۇشمىنىڭ مەركىزى چىركاۋى شاڭخەيدە بولۇپ، كوپلىگەن ئوي - ئىمارەت، يەر - زېمىن (ۋە قېتىپ) لىرىنىڭ ئىجارە كىرىملىرى ئار-

قىلىنىق جايلاردىكى چىركاۋلارنى تەمىنلەيتتى، جايلاردىكى چىركاۋلارنىڭمۇ ئوز-ئالدىغا كىيىم قىلىدىغان ئوي- ئىمارەت ۋە قىتىپ يەرلىرى بولاتتى، ئۇمۇمەن ئىپتىقاندا، مەنچىلىك ھوكۇمىتى جاھانگىر دولەتلەرنىڭ شاكىخەيدەك چوڭ شەھەرلەر- دە كانىسسىيە ھوقۇقى بولغاندىن تاشقىرى ئىچكىرى ئولكىلەر- دە زىمىن ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇشىغا يول قويمايتتى، بۇ- راق چەتئەل دىنىي جەمئىيەتلىرى بولسا، بۇنداق ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولۇۋېرەتتى، بۇ نۇقتىنى چىنىك سۇلالىسى ئوردىسى چەتئەللەر بىلەن ئىمزالىغان تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىلارغا كىر- گۈزگەن ئىدى. لىياڭ مىڭدىي قاتارلىقلار شاكىخەيگە يېڭى كەل- گەندە ئالدى بىلەن «مەريەم ئانا ئۈيۈشمىسى» نىڭ مەركىزىي چىركاۋ ياتاقخانىسىدا تۇرۇپ، ئۇ يەردە خەنزۇ تىلى بىلەن يېزى- غىنى ئۈگەنگەن. ئاندىن كېيىن دىن تارقىتىش ئۇچۇن شىن- جاڭغا ئەۋەتىلگەن.

يەنە شۇ چەت بىلەن مۇناسىۋەت باغلاش تەزكىرىسىدە، گۇاڭشۇيىنىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى) فىرانسىيىنىڭ كا- تولىك چىركاۋسى ئۇرۇمچىدىكى نەئىمىڭ تەرەپ باش كوچىنىڭ شەرقى چېتىندە قۇرۇلغان، دەپ خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدا پۈپ لى جىخۇا (فىرانسىيىلىك) يەنە بىر ئايال دىن تارقاتقۇچى بار ئىدى. ئەر- ئايال بولۇپ مۇرتلىرى جەمئى 83 كىشىگە يەتكەن. بۇنداق بۇرۇنقى ماناس ناھىيىسىدە بىر كاتولىك چىركاۋسى سېلىنغان. ئۇنىڭدا بىر نەپەر دىن تارقاتقۇچى بو- لۇپ، ئەر- ئايال مۇرتلىرى جەمئى 30 نەچچە كىشىگە يەتـ

كەن، يەنە شۇ تەزكىرىنىڭ ئالتىنچى قىسمىغا قارىغاندا، جايـ
لاردىكى چەتئەللىك مۇھاجىرلارنىڭ سانلىمۇ خاتىرىلەنگەن.
ئۇنىڭدىن «ئۇرۇمچىدە بىر ئائىلىلىك فرانسۇز بولغان، يەنى
فرانسىيە كاتولىك چېركاۋىسىدا دىن تارقىتىدىغان بىر ئەر،
بىر ئايال بار، ئۇلار ئەرز خوتۇنلارى ئىدى» دەپ پۈتۈلگەن،
يەنە «مانا ستا بىر ئويلۇق فرانسۇز بولۇپ، كاتولىك چېر-
كاۋىسىدا دىن تارقاتقۇچىدۇر» دېگەنگە ئوخشاش گەپلەر پۈ-
تۈلگەن.

ھەممىگە مەلۇمكى، كاتولىك دىنىدىكى پوپلار قالىئىدە
بويىچە ئومۇرۇۋايەت ئويلەنمەيدىغان تۇرسا، قانداقسىگە ئەرز
خوتۇن بولۇپ قالدى؟ يۇقۇرىدا قەيت قىلىنغان خاتىرىلەردە
بەزى جايلىرى ھەقتەتەن ئەسلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس.

ئىلى قورغىلىغىنىڭ ئىككىنچى يىلى، يەنى 1913-يىلى
مەن ئائىلەمدىكىلەر بىلەن بىللە ئۇرۇمچىگە كەلگەندە، غۇلـ
جىدىكى پوپ لياكىملىكدېنىڭ ئونۇشتۇرۇشى ئارقىلىق ئۇرۇم-
چىدىكى كاتولىك چېركاۋىسىنىڭ پوپى گاۋرىشنىڭ بىلەن ئون
ئۇشتۇم. بۇ چاغدا لى جىنخۇاڭ يوق ئىدى. چېركاۋ بۇ چاغدا
بىرىنچى كوچىدىن يېڭى نەنمىڭ سىرتىدىكى جايغا كۆچۈپ
كەتكەن ئىدى، بۇ بىنانىڭ گۇمبەز (ئەگمە) شەكىللىك ئىد-
شىنىڭ بېشى ۋە ئوك - سولدىكى يان ئىشىكلىرى گەرچە قېيىسـ
يىپ قالغان بولسىمۇ ھازىرغىچە تۇرۇپتۇ، گاۋرىشنىڭ ئەسلـى
گوللاندىيەلىك ئادەم، مانا ستىكى پوپمۇ گوللاندىيەلىك بولۇـ
شى كېرەك. گاۋرىشنىڭ ئوز ئىلىنىڭ تىل - يېزىغىدىن تاشقىـ

ری یەنە لاتىن، خەنزۇ، ئېنگلىز، فرانسۇز، گېرمان ۋە رۇس تىل ـ يېزىقىنىمۇ بىلەتتى. مەن ئۇ كىشىدىن فرانسۇزچە ئۆگەندىم. قوشنۇمچە ئېنگلىزچىنىمۇ ئۆگەندىم. شەخسەن ئىگە للەشمىچە، ئىلمى ۋە ئۇرۇمچىگە ئوخشاش جايلاردىكى دىن تارقاتقۇچىلار ئىلگىرى كاتولىك ھېچقايسىسى فرانسۇز تەۋەلىكىدە ئەمەس، كاتولىك چېركاۋلىرىنمۇ فرانسىيەگە قارىمايدۇ. «جۇئېرا پىيىلىك تەزكىرە»دە نېمە ئۈچۈن ئۇلارنى فېرانسىيىلىك دەپ يازىدۇ؟ مېنىڭچە قارىشىمچە، بېلگىيە، گوللاندىيىلەر كىچىك دولەت بولۇپ، 1885 ـ يىللىرى جۇڭگو بىلەن رەسمىي دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورناتمىغان، فرانسىيە بولسا، جۇڭگو بىلەن بىر قەدەر بالدۇرراق دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورناتقان. ئۇ چاغلاردا كاتولىك دىنى راسا ئەۋج ئالغان ئىدى، شۇڭا فرانسىيىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى بېلگىيە، گوللاندىيە، لەرزىڭ مەنپەئىتىگە ۋاكالەتەن ئىگىدارچىلىق قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى بىلەن، دىن تارقاتقۇچىلار شىنجاڭغا كەلسە ئۇلارنى ياسىراش ۋە ئۇلارنىڭ چېركاۋ سېلىشىغا ۋە دىن تارقىتىشىغا ئوكۇشلۇق تۇغدۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىشتەك ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى بىتەر ئۇتاش باشقۇرغان ئىدى. شۇڭا «جۇئېرا پىيىلىك تەزكىرە» تۈزگۈچىلەر كونائار خېتىلارغا ئاساسەن چېركاۋ ۋە دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ ھەممىسىنى فرانسىيىلىك دەپ يازغان. قولۇمدا ئىنارخېت ماتېرىياللار بولسىمۇ، قىياسىتىم بويىچە «جۇئېرا پىيىلىك تەزكىرە»دىكى بەزى خاتىرىلەرنىڭ ئەھمىيىتى كەم بولغۇن ئەھمىيەتنى مۇئەييەنلەشتۈرەلمەيمەن ـ فرانسىيىدە

گەرچە كاتولىك دىنى ئەڭ رونـاق تـاپقان بولسىمـۇ، ليكىـن دۇنيا بويىچە كـاتولىكلار غـا ۋەكىللىك قىلالمايتتى. ھـەرقانـداق دولەتنىڭ كاتولىك دىنى جەمئىيەتلىرى ئىتتالىيە مەركىزىي رىم شەھىرىنىڭ قېشىدىكى ۋاتىكان پاپاسىغا تەۋە ئىدى. جۈڭگودىكى دىنىي جەمئىيەتلەر بىرقانچە دىنىي رايونلارغا بولۇنگەن بولۇپ، ئەھۋالغا قاراپ بەزىدە بىر ئولكە بىر دىنى رايون بولاتتى. ياكى بىر نەچچە ئولكە بىر دىنىي رايونغا ئايرىلاتتى، ھەربىر دىنىي رايوندا بىر دىن باش روھانى بولۇپ، شۇ رايونـدىكى دىنىي ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. ھەرقايسى چىركاۋلاردا دىن تارقاتقۇچى پوپلار ئاساسەن بىر دولەت تەۋەلىكىدە ياكى يېـقىن خوشنا تەۋەلىكىدە بولاتتى، ئەسلەن: شىنجاڭدىكى دىن تارقاتقۇچىلار ئەسلىدە بېلگىيە، گوللاندىيە تەۋەلىكىدە بولۇپ، كېيىنچە گېرمانىيە، ئاۋسترىيە تەۋەلىكىگە ئالماشقان، بۇ ئەھۋاللار شىنجاڭدىكى كاتولىكلارنىڭ فرانسىيىگە تەۋە ئەسلىگىنى ئىسپاتلايدۇ.

مەن 1916 - يىلى بېيجىڭغا ئوقۇشقا بېرىپ 1918 - يىلى ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلدىم. بۇ چاغدا گاۋرىشىڭنىڭ ئىنىسى گاۋدۇكشىك شاڭخەيدىن ئۈرۈمچىگە كېلىپ پوپ بولدى. گاۋرىشىڭ ئۇزۇن ماناسقا يـوتكەلدى. شـۇ چاغلاردا گۇچۇڭدىمۇ يېڭى چىركاۋ سېلىنغانلىقى غـۇۋا ئېسىمدە تۇرىدۇ. ماناستىكى پوپنى گۇچۇڭغا يوتكىگەن بولۇشى مۇمكىن. مەن گـاۋدۇكشىڭ ددىن فرانسوزچـە، لاتىنچە ۋە ئىنگلىزچە ئۇگىنىشىنى داۋاملاشـتۇردۇم. ئىنجىل تامامەن لاتىنچە ئىدى، شۇڭا پوپ بولغانلار

لاتىنچىنى پىششىق دىلىشى كېرەك ئىدى، غەربىي ياۋروپادىكى كوپىنچە دولەتلەرنىڭ تىل - يېزىغى لاتىن تىل سېستىمىسىغا كىرىدۇ، شۇڭا ياۋروپالىقلارنىڭ ياشقا دولەتنىڭ ئوزلىرى بەلەن بىر تىل سېستىمىسىدىكى تىل - يېزىغىنى ئۆگىنىشى بىر قەدەر ئوڭايراق كېلەتتى. گوللاندىيە، بېلگىيىلەر ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيىلەرنىڭ ئىارىلىشىغا جايلاشقان بولۇپ، بېرىش - كېلىشى قۇيۇق ئىدى، شۇڭا بۇ ئىككى دولەتنىڭ ئادەملىرى ئوزلىرىگە خوشنا بولغان دولەتلەرنىڭ تىلىنى ئۆگىنىشى ئانچە قىيىن كەلمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن گوللاندىيە، بېلگىيە تەۋەلىكىدىكى پوپلارنىڭ كوپچىلىگى ئىككى - ئۈچ دولەتنىڭ تىل - يېزىغىنى پىششىق بىلەتتى.

1922 - يىلى مەن بېيجىڭگە بارغاندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى گوللاندىيە، بېلگىيە تەۋەلىكىدىكى دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ ھەممىسى سەنشىدىكى داتۇڭ، گۇيسۇي، خېنتاۋ دېگەن جايلارغا يوتكەلدى. ئۇلارنىڭ ئورنىغا گېرمانىيە، ئاۋدستىرىيە تەۋەلىكىدىكى دىن تارقاتقۇچىلار كەلدى. گاۋدۇڭشىڭ داتۇڭغا باش روھانىلىققا ئوستۇرۇلدى.

1925 - يىلى شىنجاڭغا قايتقان چېغىمدا، ئۇرۇمچىدە، ئاۋدستىرىيىلىك ئىككى پوپ (ئۇلارنىڭ ئىسىم - پامىلىسىنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن) قالغان ئىكەن، 1927 - يىلى گېرمانىيىلىك ئىككى پوپ كەلدى. بىرسىنىڭ ئىسمى خىللىرېمېتىر (Hillremetir) ئىدى. يەنە بىرسىنىڭ ئىسمىنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن، ئىلگىرىكى ئىككى ئاۋدستىرىيىلىك پوپ باشقائولكە-

گه کېتىپتۇ. خەلىلەرنىمىتەر بىلەن يەنە بىر پوپ ئىككىسىلا ئېنىڭ گۈلدۈچىنى بىلەتتى. خەلىلەرنىمىتەر يەنە دوختۇرلۇقتىن خەۋىرى بار بولۇپ، چىركاۋ ئىچىدە كىچىك تىپتىكى ئوختۇرخانا ئېچىپ كېسەل كۆرەتتى، ئوپېراتسىيە قىلالايتتى. بۇ جەھەتتە ئۇ، لياك مىڭدىدىن بىرەدۇجە ئۇستۇن ئىدى.

1885 - يىلى شىنجاڭدا كاتولىك چىركاۋلىرى سېلىنىغاندىن تارتىپ 1909 - يىلى جۇغرافىيىلىك تەزكىرە تۈزۈش باشلانغان يىگىرمە نەچچە يىل ئىچىدە، ھەرقايسى چىركاۋلار- نىڭ پوپلىرى بىر قېتىمدىن يوتكەلدى. گاۋرىشىك، لياك مىڭ- دىي قاتارلىقلار يەرلىك ھوكۇمەت دائىرىلىرى بىلەن بېرىش- كېلىش قىلىپ تۇراتتى. ئۇيغۇر، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن ئۇلارغا مۇرىت بولغانلىرى يوق. ئازسانلىقى يەرلىك خەنزۇلار مۇرىت بولغاندىن تاشقىرى ئىچكى ئولكىلەردىن چىققان خەنزۇ ئەمگەكچى خەلقلىرى ئۇلارغا مۇرىت بولغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە خېبېيلىكلەر ئەڭ كۆپ ئىدى. 1911 - يىلىغا كەلگەندە ئۇلار- نىڭ مۇرىتلىرى ئۇرۇمچىدە تەخمىنەن يۈزدىن ئاشاتتى. مانا- سىنا 50 تىن ئارتۇق ئىدى. دىمەك جۇغرافىيىلىك تەزكىرىدە پۈتۈلگەن سان توغرا ئەمەس. مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىچكى ئولكىلەردە مىللەتلەر دىنىغا ۋە ئۆرۈشى داۋام قىلىپ، خەلق ھايات كەچۈرەلمەس بولۇپ قالغان ئىدى. شۇڭا ئىچكىرىدىن چىقىپ جان باقىدىغان مۇرىتلار بارغانسېرى كۆپەيگەن.

جۇغرافىيىلىك تەزكىرە خاتىرىسىدە، گۇراكشۇينىڭ 31 - يىلى يەنى 1905 - يىلى ئەنگلىيىنىڭ ئىنجىل ئىبادەتخانىسى

(فۇيېگىتاك) ئۇرۇمچىنىڭ شىمالىي چوڭ كوچىسىدا قۇرۇلۇپ، ئۇزۇنغا چوقۇنغۇچىلار ئەرزىتىپال بولۇپ جەمئى 16 نەپەر ئىدى. يەنە خاتىرىلەرگە قارىغاندا ئۇرۇمچى ناھىيىلىك دېگىلى چەتئەللىك مۇھاجىرلار ئىچىدە ئەنگلىيەلىكلەردىن بىر ئويلۇك، ئىنجىل ئىبادەتخانىسىدا بىر نەپەر پوپ بار ئىدى. مېنىڭ بىلىشىمچە خىرىستىيانلار (يېڭى مەزھەپ دېگەن) ئىچىدە تۇرۇلۇك مەزھەپ ئۇيغۇرلار بار ئىدى. مەسىلەن: «مۇيسىپىدتلار جەمئىيىتى» (Presby teros)، «ئولىمالار جەمئىيىتى» (Anglican heurch)، «كىچىك ئايماقلار جەمئىيىتى»، «سېلىشتۇرۇن ئارمىيەسى» (Salvation Army)، «دىندا شلار ئۇيۇشمىسى»، «ئارامبەخش كۇن ئۇيۇشمىسى»، «ھەقىقى خىرىستىيانلار ئۇيۇشمىسى» قاتارلىقلار. مەن بۇلارنىڭ بىرلەپ مىسال كەلتۈرمەكچى ئەمەسمەن، «ئىنچىكىي ئولكىلەر ئۇيۇشمىسى» مۇشۇ ئۇيۇشما جەمئىيەتلەرنىڭ بىرسى ئىدى. ئۇلار تەلىس قىلغان چىركاۋلارنى «ئىنجىل ئىبادەتخانىسى» دەپ ئاتايتتى، ئۇرۇمچىدىكى «ئىنچىكى ئولكىلەر ئۇيۇشمىسى» دىكى پوپ ئەنگلىيەلىك بولۇپ خەنزۇچە ئىسمى خۇجىدې (Hunten) ئىدى. مەن ئۇنى ئۇن نەچچە ياش چېغىمدا بىرنەچچە قېتىم كورگەن ئىدىم. شۇ زامانلاردا فېودالىق ئىدىيىنىڭ تەسىرى بىلەن كىشىلەردە يۇرتۇاز لىق تاھايىتى كۇچلۇك ئىدى. باشقا ئولكىلەردە مۇساپىر بولۇپ يۇرگەنلەرنىڭ مۇتلەق كوپچىلىگى يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇپ، شۇ يول بىلەن جەم بولۇپ ئىتتىپاقلىشاتتى. مەسىلەن: شۇ ۋاقىتلاردا شىنجاڭ ئولكىسىدە

جيجياك، خۇنەن، خۇبنى، سەنشى، شەنشى، گەنسۇ، خېنەن، شد-
چۇەن قاتارلىق ئولكىلەرنىڭ ئۇيغۇشمىلىرى بار ئىدى. ئۇلار
ئۇز ئولكىسىنىڭ قەدىمىي مەشھۇر زاتلىرىنى پەر قىلىشىۋېلىپ
ھەر يىلى ئوزلىرىنىڭ خاتىرە كۇنىنى ئوتكۇزەتتى.
ۋاقتى كەلگەندە ئويۇن قويۇپ، پەرلەرنىلى يوقلاپ
بىر يەرگە جەم بولۇپ، بىرلىكتە كوڭۇل ئېچىشاتتى. مەلۇم
بىلىر قېتىم سىچۇەنلىكلەر ئۇيۇشمىسى ئويۇن
قويۇپ، چۇشتە دەم ئالغان چاغدا مەن بىر چەتئەللىك
ئادەمنى كورگەن ئىدىم. بويى تەخمىنەن بىر يېرىم مېتىر چا-
مىسىدا كېلىدىغان قاڭشالىق، كوك كوزلۇك بۇ ئادەم چىرىك
سۇلاسى پاسوندا بېشىغا قىزىل پۇپۇكلۇك تەقىيە، ئۇچىسىغا
كەڭ يەڭلىك كەمزۇل ۋە چاڭپاۋزا، پۇتىغا بوزدىن تىكىلگەن
پايپاق ۋە خەي گەيگەن ئىدى. ئالدىغا بىر پارچە ئوت چاسا
ئاق رەختنى يېيىپ قويۇپ، ئۇستىگە بىر مۇنچە خەنزۇچە خەت
بېسىلغان كىتاپچىلارنى تىزىپ قويغان ئىدى. ئۇ كىتاپچىلار-
نىڭ ئۈچىدە «ماتتىخا ئىئوس (Matthaios) ئىنجىلى»،
«لوۋكاس Loukas ئىنجىلى»، «ئىئوننىس (Ioannes) ئىنجى-
لى» قاتارلىقلار بار ئىدى. ئامما بىر خىل قىزىقىش بىلەن ئۇنى
قورشىۋالغان ئىدى. ئۇ كىشى خەنزۇچە سوز بىلەن بۇ كىتاپ-
چىلارنى كوزۇشكە چاقىراتتى. ھەم ئىنتايىن ئەرزان باھادا
ساتاتتى. ھەر بىر كىتاپچىغا 3 - 4 داچەن ئالاتتى. شۇ
پول بىلەن دىنىي تەشۋىق قىلاتتى. كېيىن بىلسەم بۇ كىشى
ئىنجىل ئىبادەتخانىسىنىڭ پوپى ئىكەن. شۇنداق ئىكەنچى

يىلى (1910 - يىلى) مەن شىنجاڭدىكى ئالى شاۋتاڭدا ئوقۇاتتىم. ئۇ چاغدا چىركاۋ، ئىسكىلا تىنىملىك ئىمارەتلىرىدىكى كوچىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بىر نەچچە ئېغىزلىق ئادەتتىكى ئۆيلىرىنى بولغان كىچىك قورودا تۇراتتى. كېيىن ئۇ ئوز قولى بىلەن قوروندۇق سىمالىق تەرىپىدىكى دوش جايغا ئاددىغىنە بىر قەۋەتلىك بىنا سالدۇرۇپ، يېتاق قىلىۋاپتۇ. 1916 - يىلى مەن بەيجىڭگە ئوقۇشقا بېرىپ، بىر نەچچە يىلدىن كېيىن قايتىپ كەلسەم پوپ خوتتېنىنى ئۇيغۇرچە تىلغا كامىل بولۇپ، ئىنجىلنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ، شاڭخەيدە باستۇرغا ئالدىرىغىنى ئاڭلىدىم. ئۇنىڭ بىر خادىمى هارۋىسى بولۇپ، يار كوئلىرى ئوزى ئاتلاپ قېتىۋېلىپ ئەترايتىكى يېزا - قىشلاقلارغا يېقىن جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپلەرگە بېرىپ ئۇيغۇرلارغا ئىنجىل كىتابىنى ساتاتتى. ۋە خىرىستىيان دىنىنى تەشۋىق قىلاتتى. شىنجاڭ ئىسلام دىنىغا ئىنتايىن قىلغۇچىلار جايلاشقان رايون بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا خىرىستىيان دىنىنى تارقىتىش ئاسمانغا چىقىشىنى تىنمۇ تەس ئىدى. ئۇيىتىشلارغا قارىغاندا ئىنجىل ئىبادەتخانىسى يالىلاپ ئىشلەتكەن بىر ئۇيغۇر ئات باققۇچى خىرىستىيان دىنىغا كىرگەن ئىكەن، كېيىن ئوز مىللىتىدىكىلەرنىڭ هوجۇمىغا ئوچراپ كەڭگەچكە چېكىنىپ چىقىپ كېتىپتۇ. 1918 - يىلى خوتەن بىلەن بىر يەردە يېتىپ - قوپقان چىگىخەيدىن كەلگەن ئەنگلىيەلىك بىر پوپ (ئىسمىنى ئوتتوپ قاپتىمەن) بولۇپ، ئوزون ئوتمەي ئوروۇمچىدىن كېتىپ قالدى. ئاندىن كېيىن ئەنخوۋېدىن يەنە بىر ئەنگلىيەلىك پوپ كەلدى.

ئۇندىك ئەسلى ئىسمى Matiew بولۇپ، خەنزۇچە ئىسمىنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن، كىشىلەر ئۇنى «مامۇشى» (پوپ ما) دەپ ئاتايتتى. ئۇ دوختۇرلۇقنى بىلەتتى. مەلۇم بىر ئىبادەت قىلىنىدىغان كۈنى مەن دوستۇم يۇيلياك بىلەن ئىنجىل ئىبادەتخانىسىغا كەلدىم. بىز بىللەن بىللە ئولتۇرۇپ پوپنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغانلار 7 - 8 لا كىشى ئىدى، جۇغراپىيىلىك تەزكىرە بويىچە 16 مۇزدىي بار دەپ يېزىلغان، ئېھتىمال بەزىبىر مۇرىتلار ئۇرۇمچىدىن باشقا جايغا ئالمىشىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن، دېمەك بۇ ھال پوپ خوجىنىڭ ئۇزۇن يىللارغىچە دىن تارقاتقان بولسىمۇ ھېچقانچە زور ئۈنۈمگە ئېرىشەلمىگەنلىكىنى چۈشەندۈردى. مامۇشى قازاقچە تىلىنى ئۇگەنگەن ھەم ئىنجىلنى قازاقچىغا تەرجىمە قىلغان، ئۇ يەنە دائىم ھازىرىنى ھەيدەپ، ئەتراپتىكى تاغلىق رايونلاردا، قازاقلار ئارىسىدا دىن تارقىتاتتى. بۇ ھەم بىھۇدە ئاۋارىگەرچىلىك ئىدى. 1928 - يىللىرى مامۇشى قەشقەرگە بېرىپ، قارا قۇرۇمدىن ئوتۇپ، ھىندىستان ئارقىلىق لوندۇنغا بېرىپ، مەخسۇس كوز دوختۇرلىغىنى ئۇگەنگەن، 1931 - يىلى ئۇرۇمچىگە قايتىش سەپىرىدە قەشقەرگە كەلگەندە مەن قەشقەرىي بىچكى شەھەردە ئىدىم. ئۇندىك بىلەن يەنە بىر قېتىم كۆرۈشتۈم، پوپ خوجىنىڭ شۇ سەپەردە شاڭخەيگە بېرىپ قۇۋاۇق، شۇملۇقلارنى قىلغان. 1932 - يىلى باھار دا مەن ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلدىم. شۇ يىلى كۈزدە خوجىنىڭ شاڭخەيدىن بىر دانە ئاپتوموبىل سېتىۋېلىپ، ئەنگلىيە يىلىك ۋە ئامېرىكىلىق بىر نەچچە پوپلارنى ئېلىپ ئۇرۇمچىگە

كەلدى، ئېيتقىلارغا قارىغاندا ئامېرىكىلىق پوپ دوختۇرلۇقنى
بىلىدىكەن. 1933 - يىلى 2 - ئايدا قۇمۇل يېڭىلىغى ئۇرۇمچى
ئەتراپلىرىغا يېتىپ كەلگەندە مەن رۇخسەت ھۆرلاپ شۇ يېقىن
ئەتىگىلىقى ئارقىلىق تېيەنجىنگە كەتتىم. شۇ كۈنى كېيىن ئاڭلىدىم
شۇمچە ئاق ئورۇسلارنى ئۇرۇ ئېچىگە ئالغان ئۇلكە ئەسكەرلىرى
ھەرقايسى سەپلەردە جەڭ قىلىپ كۆپ چىقىمدار بولغان،
بولۇپمۇ 3 - ئىمايىلاردا ماجۇكىيىنىڭ شەھەرگە
ھۇجۇم قىلغاندا ئولۇم - يېتىم تېخىمۇ ئېغىر بولغان. شۇ چاغدا
ئۇلكىلىك ھوكۇمەت بولۇم باشلىغى تاۋەكچىيۇي قاتارلىقلار
بېيجىڭدا دوختۇرخانا قۇرۇپ، ئاق ئورۇس دوختۇرى پېدشىنكوۋنى
تەكلىپ قىلىپ، يارىدارلارنى داۋالاپ قۇتقازغان. يارىدارلار
بەك كۆپ بولۇپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن كاتولىك چېركاۋىسىنىڭ
پوپى خىللىرىمېتىر، ئىنجىل (خرىستيان) ئىبادەتخانىسىنىڭ
پوپى مامۇشى بىلەن ئامېرىكىلىق پوپلارنى، داۋالاش ئىشىغا
تەكلىپ قىلغان. كاتولىك دىنى بىلەن يېڭى مەزھەپتىكى خە-
رىستيان دىنى گەرچە ئوخشاشلا خىرىستوسقا (ئەيسا)
چوقۇنسىمۇ بىراق ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت ئىنتايىن كۈچە-
يۈك بولغاچقا، ئىككى چوڭ مەزھەپكە بولىنىپ كەتكەن ئىدى،
ئالدىنقىسى (كاتولىكلار) خىرىستوس (ئەيسا) نىڭ مەيۇتىغا چو-
قۇنىدۇ، پوپلىرى ئومۇر بويى ئويلەنمەيدۇ، چېركاۋلارنىڭ ۋە-
قىپ زىممىسىدە ئوي - ئىمارەتلىرى بولۇپ، ئۇنىڭ كىرىمىنى راس-
خوتۇن قىلىدۇ. ئىنجىل تامامەن لاتىن يېزىغىدا بولىدۇ. پوپلە-
رى تۇققان - ئىستىغپار مۇراسىملىرىنى ياشقۇرىدۇ؛ خىرىستيان-

لار دەل ئۇنىك ئەكسىچە بولۇپ، مەبۇدىغا چوقۇنمايدۇ. يەپ
لىرى ئويلىنىدۇ. چىركاۋلىرىنىڭ ۋەقىپ زىمىن ۋە ئوي -
جاي مەنقۇلاتلىرى بولمايدۇ، ۋاسخوددنى شەخسى پاكى كول -
لېكتىپتىن ئىبارە توپلاپ خەجلەيدۇ. ئىنجىلنى ئوز دولىتىنىڭ
يېزىغىغا تەرجىمە قىلدۇرۇشقا پول قويىدۇ، مۇرتلىرى پوپلىرىغا
توۋەن - ئىستىخپار ئوقۇمايدۇ، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئىنجىل شەرھىلە -
رىمۇ ئوزئارا ئوخشىمايدۇ. ھەرقايسىسى ئوزىنىڭكىنى راس دەپ،
ئوزئارا ھوجۇم قىلىشىدۇ. شۇڭا ئۇرۇمچىدىكى كاتولىك چېر -
كاۋسى بىلەن ئىنجىل ئىبادەتخانىسى پوپلىرى، بىر شەھەردە
تۇرۇقلۇق، بىر ياۋروپالىق تۇرۇقلۇق، نەچچە ئون يىللار غىچە
ئوچراشماي، ئوزئارا يوز كورۇشمەي ئوتەتتى. بۇ قېتىم ئۇلار -
نىڭ يارداملىرىنى قوتقوزۇش - داۋالاشقا بىرلىكتە قاتناشقا -
لىغى، ھەقدەتەن بىر يېڭىلىق ئىدى. كېيىن پوپ مىا بىلەن
ئامېرىكىلىق پوپ كىزىك كېسىلىدە ئولۇپ كەتتى.

چەت بىلەن بولغان مۇناسىۋەت تەرەققىياتى، گۇاڭ -
شۇيىنىڭ 30 - يىلى (1904 - يىلى) قەشقەردە شېۋېتسىيىلىك -
لەرنىڭ خىرىستىيان چېركاۋسى كونىشەرنىڭ شىمالى تەرىپىدە
قۇرۇلغان (سەمەندە) ئوچ ئەر، تورت ئايال دىن تارقاتقوچىلى -
رى بولغان، مۇرتلىرى جەمى 20 نەچچە كىشى ئىدى دەپ
خاتىرىلەنگەن. تەرەققىياتنىڭ يەنە بىر يېرىدە قەشقەر كونىشەر -
دىكى چەتئەللىك مۇھاجىرلار ئىچىدە، بىر ئائىلىلىك شۋېت
ئادىمى بار، ئۇلارنىڭ بەشى ئەركىشى، ئىككىسى ئايال كىشى
سى بولۇپ، ئارىسىدا بىر ئايال دوختۇر بار، دەپ خاتىرىلەن -

گەن، ئادەم سانىنىڭ ئومۇمى سانى ئوخشاش چىقسىمۇ، بىراق يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان ئوچ ئەركىشى، تورت ئايال كىشى دېگەن سانغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئۇلاردىن باشقا، يەركەندىكى چەتئەل مۇھاجىرلىرى ئىچىدە شۆبىتسىيىلىك ئىككى ئائىلە بار دېيىلگەن. ئۇلارنىڭ بىرسى دىن تارقاتقۇچى (ئەر) بىرىشى ئايال (دوختۇر) ئىدى. ئۇلار ئوخشاشلا شۆبىتسىيىلىك ھەم شۇنداقلا دىن تارقاتقۇچىلار تۇرسا قانداقسىگە ئىككى ئائىلە دەپ ئايرىغىلى بولسۇن، ئېھتىمال باسمىدا خاتا قىلىغان بولسا كېرەك. تەزكىرىدە يەنە كونىشەرىدىكى خىرتىستىيانلار چىركاۋنىڭ جەمى 20 نەچچە مۇرىتى بار دەپ پۇتۇلگەن. ھەممىگە مەلۇمكى، قەشقەر — جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەككىز چوڭ شەھەر ئىچىدە ئەڭ مەشھۇر چوڭ شەھەر، ھەم ئىسلام دىنى مەركىزى، كونىشەرىدىكى چوڭ جامائەتنىڭ قوروسى، ئىمارەتلىرى سەلتەنەتلىك بولۇپ، كاتتا مەيدان سەيناسى بار، دامولا - ئاخۇنلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا نوپۇزى ناھايىتى ئۇستۇن، ئۇيغۇرلارنىڭ غەيرى دىنلەرگە ئىشىنىشكە جۇرئەت قىلىشى مۇمكىن ئەمەس. ئاتالمىش 20 نەچچە مۇرىت دېگىنى خەنزۇنى كورسىتەمدۇ يوقى ئەمەسمۇ؟ ئوچۇق ئېيتىلمىغاچقا، مەنمۇ پەرەز قىلالمىدىم. جۇغراپىيىلىك تەزكىرىدە قەيت قىلىنغان، چەتئەل ئىبادەتخانىلىرىنىڭ تەسىس قىلىنىش ئەھۋالاتلىرىنىڭ تەزكىرىدە پۇتۇلگىنى بىلەن ئەمىلىيەتتە مېنىڭ بىلىشىمچە چاتاق خېلى كوپ، شەكشۇبھىسىزكى، جۇغراپىيىلىك تەزكىرىنى پۇتكۈچىلەر ئەمىلىيەتتىن كوپ چەتنەپ كەتكەن. ئۇندىن باشقا شۆبىتسىيىلىك مەشـ

ھۇر ئالىم سۆزىن ھېدىلىن شىنجاڭغا بىرە-چىچە قېتىم كېلىپ بىلە ياھەت قىلغان. ئۇ ئۆزىنىڭ «مېنىڭ تەكشۈرۈش ھاياتىم، ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى سايياھەت خاتىرىسى» دېگەن كىتابىدا خاتىرلىنىشىچە 1894 - يىلى قىشتا ئۇ — چارۇسىيە-نىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىدا، چەتئەل تەۋەلىگىدە-كى دىن تارقاتقۇچى بىلەن تونۇشقانلىغىنى، ئۇ ئادەم شەھەر ئىچىدە كىچىككىنە بىر ئېغىز ئۆيىنى ئىجارىگە ئېلىپ ئولتۇرغانلى-غىنى، ئۇ ئادەم تەنھا ئوزىلا بولۇپ، سىرتتىكى كىشىلەر بىلەن ئاھايىتى كەم ئۇچرىشىدىغانلىغىنى، كېيىن ئۇ ئادەمنىڭ يوقاپ كەتكەنلىگىنى بايان قىلغان. يەنە بىر مىسال، مەن جە-نۇبىي شىنجاڭدىكى ۋاقتىمدا بۇرادەرلىرىمدىن شۆبىتسىيە تە-ۋەلىگىدىكى بىر ئايال دىن تارقاتقۇچى كۇچاردا ئۇزۇن يىل-لار ئىشلىگەنلىگىنى، تۇرمۇشتا تەنھا، يالغۇز، ھەركەتلىرى بەك سىرلىق ئىكەنلىگىنى كېيىنچە شۇ يەردە قېرىپ ئولۇپ كەتكەنلىگىنى ئاڭلىغان ئىدىم، بۇ ئىككى ئىش چۈگگۈنىڭ ھېچقانداق خاتىرە ماتېرىياللىرىدا كورۇنمىگەچكە بۇ يەردە قوشۇمچە قىلدىم.

3. شىنجاڭدىكى چەتئەل دىنىي جەمئىيەتلىرىدە نىسبەتەن ئاخىر لەشكەنلىرى

1933 - يىلى 4 - ئايدا شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان جىن شۇرېن قوغلۇندۇپ شىمالىي ھاكىمىيەتنى بېشىدىغا چىقتى. ئۇ ئۆزىگە يانا-لارنى چەتكە قېقىپ، ھاكىمىيەتتىكى مۇستەھكەم ملەش ئۇچۇن

يوقىلاڭ باسىلار بىلەن بىرمۇنچىلىغان سۇيىقەستلىك زوراۋانلىق دىلولارنى پەيدا قىلىپ، شىنجاڭدىكى ھەربىي، مەمۇرىي ئىدارە - ئاقارتىش، سودا - سانائەت ۋە دىنىي ساھەدىكى زاتلارنى، يەرلىك ئاقساقاللارنى پۈتۈنلەي دېگىدەك تۇتقۇن قىلدى؛ ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ سانلىغى پاجىەلىك ھالدا ئولتۇرۇلدى. قاتتىق قىيىن - قىستاق ۋە جەبىر - زۇلۇملاردىن ئېشىپ قالغان ئازسانلىقى كىشىلەر، شىمالىي شىنجاڭنىڭ چۆشكەندىن كېيىن قويۇپ بېرىلدى. بەزى كىشىلەرنىڭ ماكان ئېيتىلىشىچە، شىمالىي شىنجاڭنىڭ ئۈتتىپاقنىڭ يېقىن بولۇپ، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش قاتارلىق ئالتە بۇيۇك سىياسەتنى يولغا قويغان چېغىدا، ئۇرۇمچىدىكە ئوخشاش جايلاردىكى چەتئەللىك دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ ھەممىسىنى جاھانگىرلارنىڭ جاسۇسلىرى دەپ 1939 - يىلى قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلىغان. بارلىق چىركاۋلارنىڭ مال - مۇلۇكلىرى بىرەدەك مۇسادىرە قىلىنغان. شىمالىي شىنجاڭنىڭ ئايرىلمىشىنىڭ ئالدىدىراق، قاماقتىكى دىن تارقاتقۇچىلار بوشىتىلىپ، شىنجاڭدىن كېتىشكە رۇخسەت قىلىنغان ئىكەن. 1944 - يىلى چېگىدۇدىكى چېخسلوۋاكىيە خەلقلىرىمىتىرنى ئۇچراتقان ئىدىم. ئۇ تۇرمىدە يېتىپ ئازاپلانغانلىغى ئۈچۈن كوز ئاغرىغىغا گىرىپتار بولۇپ، چېگىدۇدىكى فرانسىيە دىنىي جەمئىيىتىنىڭ دوختۇرخانىسىغا داۋالانغىلى كەلگەن ئىكەن، ئۇزۇن ئوتمەي، ئۇنىڭ كوزى ساقىيىپ لەنجۇدىكى چىركاۋغا قايتىپ كەتكەن ئىدى. پوپ خونتىن ھەم لەنجۇدىكى چىركاۋدا تۇرۇپتۇ، قالغان دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ نەگە

كەتكەنلىگى نامەلۇم. شۇنداق قىلىپ شىنجاڭدىكى چەتئەللەر-
نىڭ ئىبادەتخانىلىرىغا خاتىمە بېرىلگەن ئىدى.
مەن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ شىنجاڭدىكى ھەر قايسى
دىنىي جەمىيەتلەرنىڭ دىن تارقاتقۇچىلىرى ىلەن ئالاقىلاش-
قان ئىدىم. كاتولىك دىنىدىكىلەرنىڭ پوپلىرىدىن چەتئەل تىل-
بىلىرىغىنى ئۇگەنگىلىگىم تۇپەيلىدىن بېرىش - كېلىش ئىشلىرىم
تېخىمۇ قويۇق بولدى، شۇ زامانلاردا، مەن فېودال، بۇرژۇئا-
زىيىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغانلىغىم ئۈچۈن، ئۇلارنى ئېتىقادى
چىڭ، ئىرادىسى مۇستەھكەم، ئوز ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ كېلىپ
مۇساپىرچىلىق جاپاسىنى تارتىۋاتىدۇ. دىن ئۈچۈن ئومۇرۋا-
يەت خىزمەت ئىشلەيدىكەن دەپ تونۇپ، ئۇلارغا ناھايىتى
يۇقۇرى باھا بېرىپ يۇرگەن ئىدىم. ئازاتلىقتىن كېيىن ئاممە-
نىڭ پاش قىلىشى ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ئوز ئېلىدىكى
جاھانگىرلىك ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغانلىغى بولۇپمۇ كاتو-
لىك دىنىغا تەۋە بولغان چەتئەللىك دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ
تېخىمۇ ئەكسىيەتچى ئىكەنلىگىگە ئوخشاش پاكىتلار، مىسالىك
چەتئەل دىنىي جەمىيەتلىرىنىڭ ماھىيىتىگە بولغان چۈشەنچەمنى
چوڭقۇرلاشتۇردى، بۇ ماقالامدا بۇ ھەقتە كۆپ سوزلىمەيمەن.

1965 - يىلى 1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى

新疆文史资料选辑 4 （维吾尔文）

中国人民政治协商会议新疆维吾尔自治区
委员会文史资料研究委员会编

新 疆 人 民 出 版 社 出 版
（乌鲁木齐市解放路306号）
新疆新华书店发行　新疆7220印刷厂印刷
787×1092毫米32开本10.375印张
1981年4月第1版　1981年8月第1次印刷
印数：1——12,000

统一书号：M11098·85定价：0.59元
（内部发行）